

LÜĞƏT VƏ ENSİKLOPEDIYALAR

POLİTOLOGİYA

İZAHLI LÜĞƏT

LÜĞƏT VƏ ENSİKLOPEDIYALAR

501
P63

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ PREZİDENTİ YANINDA
DÖVLƏT İDARƏÇİLİK AKADEMİYASI

POLİTOLOGİYA

İ Z A H L I L Ü Ğ Ə T

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

ŞƏRQ-QƏRB

BAKİ 2007

246244

Müəlliflər kollektivinin
rəhbəri və baş redaktor:

Elmi redaktor:

Müəlliflər kollektivi:

Ramiz Mehdiyev
fəlsəfə elmləri doktoru, professor

Seyfəddin Qəndilov
*tarix elmləri doktoru, professor,
əməkdar elm xadimi*

Ramiz Mehdiyev
fəlsəfə elmləri doktoru, professor

Seyfəddin Qəndilov
tarix elmləri doktoru, professor

Əlikram Abdullayev
fəlsəfə elmləri doktoru, professor

Vəli Məcidov
fəlsəfə elmləri doktoru, professor

Abbas Vəliyev
fəlsəfə elmləri namizədi, dosent

Sevil Məmmədova
fəlsəfə elmləri namizədi, dosent

Mustafa İskəndərzadə
filologiya elmləri namizədi, dosent

Rüfət Quliyev
fəlsəfə elmləri namizədi, dosent

ISBN 978-9952-34-099-0

320.03-dc22
Politologiya – Lüğətlər

Politologiya. İzahlı lüğət
Bakı, "Şərq-Qərb", 2007, 352 səh.

Bu lüğətdə ölkəmizdə və xaricdə siyasi təlimlər və baxışların təkamülü nəzərə alınmaqla, politologiyanın əsas anlayış və terminlərinin, onun baza kateqoriyalarının mahiyyəti və məzmunu açıqlanır, bir sıra tanınmış siyasi xadimlərin, mütəfəkkirlərin, politoloqların, filosof və sosioloqların siyasi elmə başlıca töhfələri təqdim olunur.

© "Şərq-Qərb", 2007

ÖN SÖZ

XX əsrin sonlarında öz dövlət müstəqilliyini bərpa edən Azərbaycan hüquqi, demokratik və dünyəvi dövlət qurmaq istiqamətində mühüm addımlar atmışdır. 1995-ci ildə ümumxalq referendumunda qəbul edilən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası artıq suverenliyimizi, müstəqil, dünyəvi, unitar dövlət olduğumuzu, insan hüquqlarının aliliyini, hakimiyyətlərin bölgüsünü özündə əks etdirərək ölkəmizin demokratik dəyərlərə sadiqliyini nümayiş etdirmişdir. Konstitusiyada Azərbaycan xalqı hakimiyyətin yeganə mənbəyi elan edilmiş və əslində suverenliyi-mizin legitimliyi təmin olunmuşdur.

Ölkənin əsas qanunu qəbul edildikdən sonra bütün sahələrdə aparılan islahatların hüquqi bazası yaradılmış, dövlət quruculuğu prosesi böyük vüsət almışdır. Ulu öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə ölkəmiz öz daxili və xarici siyasətini formalaşdırıb uğurla həyata keçirməyə başlamışdır. Ümumbəşəri dəyərlərə sadiqliyini bəyan edən Azərbaycan xalqı və dövləti dünya birliyinin bərabərhüquqlu üzvü kimi beynəlxalq hüquq normalarına sadiq qalaraq artıq bir çox beynəlxalq təşkilatlara daxil olmuşdur.

Ümumxalq referendumu ilə qəbul olunduğu dövrdən keçən müddət müstəqil Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının beynəlxalq hüquq normaları və tələblərinə tam cavab verən konstitusiyaya olduğunu bir daha sübut etmişdir. Məhz konstitusiyanın müddəalarına əsaslanaraq ölkəmiz dövlət quruculuğunda, iqtisadi inkişafda, vətəndaş cəmiyyətinin formalaşdırılmasında nəzərəcarpan uğurlar qazana bilmişdir. Siyasi kataklizmlər burulğanından çıxan Azərbaycan məhz bu əsas qanuna istinad edərək uğurla parlament və prezident seçkiləri keçirməyə, icra hakimiyyəti, qanunverici hakimiyyət və məhkəmə hakimiyyətini formalaşdırmağa nail olmuşdur. Ölkəmizdə yeni siyasi mədəniyyət təşəkkül tapmağa başlamışdır.

Təqdim olunan bu lüğət son on beş ildə Azərbaycan siyasi məkanında cərəyan edən prosesləri özündə ehtiva edir. O, bir tərəfdən yeni siyasi mühiti və yeni siyasi mədəniyyəti əks etdirir, digər tərəfdən isə özü yeni siyasi mədəniyyətin formalaşması üçün zəmin yaradır.

Azərbaycan dilində siyasəti öyrənən, tədqiq edən elmin adı kimi "siyasət haqqında elm" mənasını verən yunan mənşəli "politologiya" terminindən istifadə olunur. Politologiya insana mürəkkəb münasibətlər labirintində düzgün istiqamətlənməkdə, siyasi proseslərin mahiyyətini və təbiətini, siyasi mədəniyyəti və siyasi dəyərləri başa düşməkdə kömək edir.

Siyasi evolyusiyaya heç vaxt xətti xarakter daşımayıb; o, həmişə dövrü xarakterli olaraq XXI əsrdə çox mürəkkəb və təzadlı bir proseso çevrilmişdir. Vaxtılı

Şarl de Qoll yarıcıddı, yarızarafat təkrar edirdi ki, “siyasət o qədər mühüm məsələdir ki, onunla təkcə siyasətçilər məşğul ola bilməzlər”.

SSRİ-nin süqutundan sonra yaranmış mühit bizə qısa müddətdə Qərb politologiyasının bir çox nailiyyətlərindən bəhrələnmək imkanı verdi. Lakin bu dövlətin süqutundan on beş il keçməsinə baxmayaraq, ictimai şüurda dərin kök salmış sovet stereotipləri hələ də özünü büruzə verərək şüurlarda həmin dövrə xas müxtəlif səpkili ideyaları əks etdirir.

Ötən on beş il ərzində politologiya Azərbaycanda sosial-humanitar fənlər sırasında özünəməxsus yer tutmuş, bu fənn üzrə xeyli dərslik və tədris vəsaiti, həmçinin bir sıra müxtəlif həcmli əsərlər hazırlanmış və nəşr olunmuşdur. Həmin əsərlər bu sahə ilə məşğul olan müəllimlər, elmi işçilər, ali və orta ixtisas təhsili məktəblərində oxuyan gənclər və bütövlükdə cəmiyyət üçün faydalı olmuşdur.

Bu lüğətdə elm və tədris fənni kimi politologiyanın başlıca problemləri Azərbaycan siyasi fikrinin xüsusiyyətləri, siyasi təlimlərin, baxışların xaricdə, həmçinin ölkəmizdə təkamülü nəzərə alınmaqla işıqlandırılır. Kitabda bütövlükdə müasir ictimai-siyasi həyatda və kütləvi informasiya vasitələrində geniş istifadə olunan çoxlu politoloji anlayış, termin və kateqoriyaların məzmunu açıqlanır.

Lüğətdəki izah və şərhlərin bir qismi dünya siyasi fikrinin inkişafına təsir edən görkəmli politoloqlara, filosoflara və sosioloqlara həsr olunmuşdur. Kitabın bir çox səhifələrində bilavasitə ölkəmizlə, onun bugünkü problemləri ilə bağlı olan materiallar öz əksini tapmışdır. Lüğətdə siyasi həyat təcrübəsi, obyektiv siyasi realiya, subyektiv siyasi fəaliyyət, siyasi təfəkkür obrazları və əlbəttə onların nəzəri şərhini geniş işıqlandırılır. Bütün bunlar isə lüğətin politologiya və digər sosial-siyasi fənlər üzrə faydalı və səmərəli vəsait olduğunu göstərir. Lüğətin siyasətlə maraqlanan hər bir insan üçün də faydalı olacağı şübhə doğurmur.

Ramiz Mehdiyev
falsafa elmləri doktoru, professor

Absentizm

Absentizm (< lat. *absens* (*absentis*) olmamaq) – siyasi iştirakdan yayınma, siyasi apatiya.

Ümumən qəbul edilmiş mədəniyyət normalarının demək olar ki, tam sıxışdırılıb çıxarılması zamanı şəxsiyyətdə submədəniyyət (eyni mədəniyyət daxilində qrup və ya bölgə xüsusiyyətlərini əks etdirən mədəniyyət) normalarının üstünlüyə malik olması A.-i şərtləndirən əsas səbəbdır. Şəxsi maraqların yüksək dərəcədə təmin olunması da siyasətə marağın itirilməsinə gətirib çıxara bilər. Şəxsiyyətin müstəqil olaraq öz problemləri ilə məşğul olma qabiliyyəti, şəxsi qaydada öz maraqlarının müdafiə etməsi, siyasətin gərəksizliyi hissini doğura bilər. Siyasi apatiya

ümumdünya problemlər qatışmasın, çarəsizlik, siyasi institutlara inamsızlıq, qərarların işlənilib hazırlanması və qəbul edilməsi prosesinə təsir etməklə bağlı ümitsizlik hissi ilə şərtlənir. A. qrup normalarının tənəzzülü, hər hansı sosial qrupa, deməli, sosial həyatın məqsəd və dəyərlərinə şəxsi mənsubolma hissəsinin itirilməsi, siyasətin şəxsi həyatla əlaqəsi haqqında təsəvvürlərin olmaması ilə şərtlənmişdir. A. daha çox gənclərdə, müxtəlif submədəniyyət nümayəndələrində, təhsil səviyyəsi aşağı olan şəxslərdə müşahidə olunur.

Absolyutizm (fr. *absolutisme* < lat. *absolutus* qeyri-məhdud, şərtsiz) – erkən feodal dövlətlərində hakimiyyət forması. Bu zaman ölkədə hakimiyyət

Adekvat

bütünlüklə monarxa (çara, imperatora, krala) məxsus olur. O, vahid qanunverici, silahlı qüvvələrə rəhbərlik edən administrasiyanın başçısı, məhkəmə, dövlət və dini sistemlərə faktiki olaraq rəhbərlik edir.

A. zamanı dövlət hakimiyyətinin nümayəndəli orqanları olmur. Qərbi Avropa ölkələrində A. feodal quruluşunun dağılması və burjuva münasibətlərinin inkişafı nəticəsində meydana gəlmişdir ki, bu da zadəganlıq və burjuaziya arasında bərabərliyin yaranmasına səbəb olmuşdur.

“Açıq” və “qapalı” cəmiyyət – ayrı-ayrı cəmiyyətlərin müxtəlif inkişaf səviyyələrinə xas olan tarixi-mədəni və siyasi sistemi təsvir etmək üçün K. Popper tərəfindən işlədilən anlayış. “Açıq” cəmiyyət hər cür tənqid-təhlilə açıq olan, ətraf aləmlə təcrübə ilə bilən demokratik cəmiyyətlərdir. Bu cəmiyyətlərin əksi sayılan “qapalı” cəmiyyətlər isə öz inkişafının ilkin mərhələsində donub qalmış sönmək doqmatik avtoritar cəmiyyətlərdir. Popperə görə, sivilizasiyanın inkişafı qapalı cəmiyyətlərdən açıq cəmiyyətlərə doğru gedir.

Adaptasiya (lat. *adaptatio* < *adaptare* uyğunlaşdırma) – şəxsiyyətin, yaxud sosial qrupun ictimai mühitə uyğunlaşması prosesi. Onun gedişində iştirakçı subyektlərin tələbləri və ümidləri mühiyyə uyğunlaşır.

Adekvat (< lat. *adaequatus* bərabər tutulmuş) – oxşar, müvafiq, uzlaşan, mütenasib.

Aqreman

malik göstərişlərin həyata keçirilməsi kimi şərh olunur.

Aqreman (fr. *agrement* < *agreer* təq. -dirmə) – bir dövlətin onun ərazisində hər hansı bir şəxsin başqa bir dövlətin diplomatik nümayəndəsi kimi təyin olunmasına rəsmi razılıq verməsi. A. aldiqdan sonra namizəd rəsmi şəxsə çevrilir, mənfi cavab isə o deməkdir ki, həmin şəxs qeyri-rəsmi şəxs olur.

Alarmist (fr. *alarmiste* < *alarmer* həyəcan, narahatlıq) – yoxlanılmamış, əsaslandırılmamış məlumatların, şeylərin yayılmasına, çaxnaşma salmağa meyilli, hay-küychü şəxs.

Ali Rada – Ukraynada birpalatalı parlamentin adı.

Ali Sovet – 1) keçmiş SSRİ-də dövlət hakimiyyəti ali orqanının adı. Məsələn, SSRİ-nin Ali Soveti, Azərbaycan SSR-in Ali Soveti və s.; 1990-1993-cü illərdə RSFSR-də (RF) A.S. Xalq deputatları qurultayının orqanı, həmçinin dövlət hakimiyyətinin daim fəaliyyət göstərən qanunverici sərəncamverici və nəzarətçi orqanı olmuşdur. 2) hazırda, RF-nin

Amnistiya

Altruizm (fr. *altruisme* < lat. *alter*, başqası) – başqalarının maraqlarını şəxsi maraqlarından üstün tutan əxlaqi prinsiplər sistemi.

Alyans (fr. *alliance*) – ümumi məqsədlərə nail olmaq üçün ayrı-ayrı şəxslərin, siyasi partiyaların və ya dövlətlərin ittifaqı, birliyi.

Amerika Dövlətləri Təşkilatı (ADT) – çoxfunksiyalı regional təşkilat. 1948-ci ildə regionda sülhün və təhlükəsizliyin qorunması, hərbi sahədə əməkdaşlığa nail olunması və üzv dövlətlərin inkişafının təmin edilməsi məqsədilə yaradılmışdır. Qərb yarımkürəsinin (Amerika və Latın Amerikasının ölkələri) 34 dövləti bu təşkilatın işində yaxından iştirak edir. ADT-nin idarəetmə strukturu Baş Assambleya, Xarici İşlər nazirlərinin məsləhət müşavirəsi, sosial, iqtisadi, təhsil, elm və mədəniyyət sahələri üzrə rəhbərlik, Baş Katiblik və s. orqanlardan təşkil edilmişdir. Soyuq müharibənin başa çatması ADT-nin fəaliyyət strategiyasında və metodlarında yeni meyillərin əmələ gəlməsinə səbəb olmuşdur. Demokratiya və insan hüquqlarının müdafiəsi, kommunikasiya, terrorizmin

Amoralizm

təyin olunmuş cəzanın bu şəxslərə daha yumşaq cəza verilməsi ilə əvəz edilməsi. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına müvafiq olaraq, Azərbaycan Respublikası Prezidenti amnistiya, əfv fərmanı elan edə bilər.

Amoralizm (yun. *a* yox + lat. *moralis* əxlaqi) – əxlaq tələblərinə və cəmiyyətdə qəbul edilmiş davranış normalarına etinasızlıq, əxlaq qaydalarına zidd davranış.

Anarxizm (yun. *anarchia* hakimiyyətsizlik) – dövlətin məhv olmasını və hakimiyyətin hər hansı məcburi formalarını vətəndaşların azad və könüllü assosiasiyaları ilə əvəz etməyin zəruriliyini elan edən siyasi ideologiya. A. dövləti sosial dəyər kimi fərdi azadlıqla bir araya sığmayan zorakılıq və məcburetme ilə eyniləşdirir. P.J.Prudon, M.A.Bakunin, P.A.Kropotkin və başqaları A. aparıcı nəzəriyyəçiləri olmuşlar. XIX əsrin axırlarında – XX əsrin əvvəllərində böyük nüfuza malik olmuşdur.

Anarxo-sindikalizm – sosial-siyasi təlim və hərəkət. Fiziki əmək işçiləri həmkarlar ittifaqlarını və sexdaxili komitələri fəaliyyətə

Anneksiya

“Birbaşa hərəkət” – tətil, nümayiş, sabotaj, boykot formasında həyata keçirilir. A.-s. fransız filosofu J.Sorel “Zorakılıq haqqında düşüncələr” (1906) əsərində nəzəri cəhətdən əsaslandırılmışdır.

Anklav (fr. *enclave* < lat. *includere* açarla bağlamaq) – bir dövlətin, yaxud bir neçə dövlətin quru əraziləri ilə tam əhatə olunmuş ərazisinin bir hissəsi. A. mənsub olduğu dövlətin ərazisinin ayrılmaz tərkib hissəsini təşkil edir. Şərqi Pireneyin Fransa departamentinin hüdudlarında yerləşən Pliviq şəhəri (İspaniya) A.-a nümunə ola bilər. Bir dövlətin ərazisinin bir hissəsi, başqa bir dövlətin qismən quru və qismən dəniz ərazisi ilə ayrı düşsə, belə ərazilərə yarımkəlav kimi baxılır, çünki onların dəniz sahili vardır və dəniz tərəfdən ona yaxınlaşmaq mümkündür. RF-nin Kaliningrad vilayətini yarımkəlava aid etmək olar.

Anneksiya (< lat. *annexio* birləşdirmə) – hər hansı bir dövlətin digər dövlətin ərazisini, yaxud ərazisinin bir hissəsini, habelə beynəlxalq birləşmə

Anomiya

qini, yaxud güclə təhlükə törətməyi qadağan edir. Dövlət sərhədinin dəyişdirilməsi o zaman qanuni hesab olunur ki, bu dəyişikliklər siyasi cəhətdən suveren ölkələr arasında bərabər hüquqlu və könüllü müqavilələr əsasında həyata keçirilir.

Ermənistan Respublikası zorla və qanunazad olaraq Azərbaycan Respublikasının 20%-ə yaxın ərazisini annekasiya edibdir.

ANZUS paktı

Anşlyus (alm. *Anschluß* hərfi – birləşdirmə) – Avstriyanı Almanıyanın tərkibinə zorla daxil etmə siyasəti. A. 1938-ci ildə müvəqqəti olaraq həyata keçirilmişdir. 1945-ci ildə Avstriya azad edildikdən sonra onun müstəqilliyi bərpa olunmuşdur.

Antaqonizm (< yun. *antagonisma* mübahisə, mübarizə) – bəzişmaz ziddiyyət.

Antikommünizm – kommunizmin bütün təzahürlərinə qarşı yönəldilmiş ideologiya və siyasət. A. Qərbi ölkələrində soyuq müharibə illərində geniş yayılmışdır.

Antinomiya (< yun. *antihomia* qanunda ziddiyyət) – hər biri qanuni qüvvəyə malik olan bir neçə müddə arasında ziddiyyət.

Antisemitizm – yəhudi millətindən olan insanlara qarşı düşmənçilik təbliğ edən millətçilik ideologiyası, psixologiyası və siyasəti.

Antisovetizm – keçmiş SSRİ-də mövcud olan ictimai-siyasi quruluşa qarşı yönəldilmiş ideologiya, psixologiya və siyasət. A. özünü daha radikal formalarında antikommünizmi kimi çıxış edir.

ANZUS paktı – təhlükəsizlik haqqında müqavilə. Müqaviləyə daxil olan bir neçə ölkənin (Avstraliya, Yeni Zelandiya və ABŞ) ingiliscə adının baş hərflərindən düzəlmişdir. 1951-ci ildə San-Fransiskoda qeyri-müəyyən müd-

Aparteid

dətə bağlanmış və 1952-ci ildə ratifikasiya olunmuşdur.

Məqsədləri: Sakit okeanda sülh və təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi; Sakit okean regionunda üzv dövlətlərdən birinə qarşı hücum olduqda qarşılıqlı yardıma təminat; Sakit okean regionunda müqavilə iştirakçılarından birinin ərazi bütövlüyünə, siyasi müstəqilliyi, yaxud təhlükəsizliyinə təminat; təhlükə yaranan zaman qarşılıqlı

məsləhətləşmələr və s.

1985-ci ildə ABŞ-ın gemiləri və təyyarələrinin Yeni Zelandiya territorialərinə və aeroportlarına sülh silahı ilə daxil olması ilə bağlı güddürlü mübahisə nəticəsində ABŞ və Yeni Zelandiya arasında münasibətlər müqavilə qorçısında döndürülmüşdür. Hazırda müqavilə, bir tərəfdən ABŞ və Avstraliya arasında, digər tərəfdən isə Avstraliya və Yeni Zelandiya arasında təhlükəsizlik sahəsində münasibətləri tənzimləyir.

Aparteid (< afrikans (burlam dilində) *apartheid* ayrı yaşayış, ayrılma, bölgü) – CAR hökuməti tərəfindən yerli Afrika və digər qeyri-Avropa əhalisinə qarşı XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərinə kimi həyata keçirilən irqi sepeqasiya, diskriminasiya və cəzəli siyasəti. Bepəriyyəte qarşı yönəldilmiş beynəlxalq cinayət kimi qiymətləndirilir.

Apatrid (yun. *a yox + patris (patri-dos)* Vətən) – ölkənin vətəndaşı olmayan, bu və ya digər xarici dövlətin vətəndaşlığına dair müvafiq formal sübutlara malik olmayan şəxs. Şəxs öz

Apellyasiya

vətəndaşlığını itirdikdə və yenisini qəbul etmədiyi halda vətəndaşsızlıq meydana çıxır.

Apokalipsis (yun. *apokalypsis* hərf. kəşf) – dünyanın sonu ilə nəticələncək epidemiyaların, nəhəng planetar fəlakətlərin labüdlüyünü aşlayan mistik futuroloji ideya. A. anlayışının kökündə xristian dininin ilkin mənbələrindən olan Yeni Əhdi-Cədidin (yolc

salğımız minilliyin 68-69-cu illəri) yekun hissəsinin adı (yun. *apokalypsis*) dayanır. Kilsə ənənələrində onun müəllifi kimi apostol İohann Boqoslava təmür. 22 fəsildən ibarət olan bu əsərin əsas məzmununu beşərin fəlakəti gələcəyi barədə vəhy, peyğəmbərlik təşkil edir.

Apolitiklik (< yun. *a yox + politike* dövlət idarəetmə məharəti) – siyasətdən asılı münasibət; ictimai-siyasi həyatda iştirakdan yayınma.

Apologiya (< yun. *apologia* müdafiə) – nəyinsə və ya kiminsə müdafiəsi, mədhiyyə, özünüdöymə.

Apologet (< yun. *apologitika* müdafiə) – nəyinsə təriflənməsi ilə çıxış edən şəxs, hər hansısa təlimin müdafiəçisi.

Apellyasiya (< lat. *appellatio* müraciət, şikayət) – 1) məsləhətə, müdafiəyə görə müraciət; 2) işə mahiyyəti üzrə baxmaq hüququna malik olan, yuxarı məhkəmə orqanında məhkəmə qərarından şikayətlənmə formalardan

Arbitraj

biri; 3) ali instansiyaya hər hansısa qərardan şikayət.

Arbitraj (fr. *arbitrage*) – 1) mübahisəli işlərə baxılması üsulu; bu zaman tərəflər üçüncü hakimə müraciət edirlər; 2) iqtisadi (vətəndaş) mübahisələrə vasitəçi-hakim tərəfindən həll olunur.

Arendt (Arendt) Xanna (1906-1975) – alman politoloq, totalitarizm problemləri üzrə mütəxəssis.

A. "Totalitarizmin mənbələri" əsərində təsdiq edirdi ki, nasional-sosializm (nasizm) və stalinizm yeni, müasir dövlət formasıdır və onu ənənəvi yatırıma formaları ilə qarşıdırmaq olmaz. Totalitarizm öz ölkəsinin daxilində və xaricində qeyri-məhdud hökmranlıq etməyə çalışır. Onu fərqləndirən xüsusiyyətlər bunlardır: dövlət ideologiyasının mövcudluğu və terrorun siyasi hökmranlığını təsdiq etmək və möhkəmləndirmək vasitəsi kimi mövcudluğu; cəmiyyətin inkişafı və qanunların şərhində yeganə həqiqət kimi ideologiyanın qəbul edilməsi.

A. nasist həbs düşərgələrini totalitar rejimin ideal modeli hesab edirdi, bu həbs düşərgələrində insanın adi davranış motivləri, əxlaqı, sonra isə aclıq və işgəncələrdən normal psixi və cismani

Aristokratiya

xologiya"nın mərkəzi anlayışı. Yunqa görə Freyding təsvir etdiyi fərdi "təhtəşüür" ondan daha geniş olan "kollektiv təhtəşüür"ün – insan qəlbinin ən dərin guşələrində qərar tutan bəşəri yaddaşın bir hissəsidir. Yunq qrup yaddaşının, hətta irqi yaddaşın olduğunu qəbul edirdi.

Əgər "şəxsi təhtəşüür"da əsas rol oynayan "komplekslər"dirsə (məs., natamamlıq kompleksi), "kollektiv təhtəşüür"da – arxetipdir. O, müstəqil surətdə konkret psixi, habelə rəşional məzmunla malik olur. Fərd onun ruhi, mənəvi həyatının nəşət tapdığı "kollektiv təhtəşüür"da hazır formada mövcud olan müvafiq psixi strukturları və obrazları əxz edir, beləliklə də kollektiv təşəvvürlər və fərdi şüurun birgə yaradıcılığı kimi əsətlirlər, inanclar, rəmzlər, bədii obrazlar, kütləvi davranış standartları şəklində A. üzə çıxır. Ayrı-ayrı fərdlərin, qrupların, bütöv xalqların əhval-ruhiyyəsini, siyasi davranış mexanizmlərini dərk etmək üçün A. anlayışının misilsiz rolu vardır.

Aristokratiya (< yun. *aristos* yaxşı, alıcnab + *kratos* hakimiyyət) – 1) Cəmiyyətin imtiyazlı təbəqələri, tanınmış nəslin nümayəndələri (Romada patrisilər, Avropa və Rusiyada zadəganlıq

Aristotel

zadəganlar, intellektual və mənəvi üstünlüyünü əsaslandıran elitist konsepsiyalarda istifadə olunmuşdur.

Aristotel (e. ə. 384-322) – böyük yunan mütəfəkkiri. Siyasi elmin meydana gəlməsi A.-in adı ilə bağlıdır. A. "Politika", "Afina politiyasında", "Etika" traktatında öz siyasi təlimini açmışdır.

A. təsdiq edir ki, insan "siyasi heyvan" olaraq, birgə mövcud olmaq üçün özündə instinktiv səyi daşıyır: cəmiyyətin inkişafı ailədən icmaya doğru, icmadan isə dövlətə (şəhər-polisə) doğru gedir. Dövlət öz vətəndaşlarının "yaxşı yaşaması" naminə mövcuddur.

A. dövlət quruluşu formalarını iki əsas üzrə böldü: idarə edənlərin miqdarı və idarəetmənin məqsədi (mənəvi əhəmiyyət). Bundan asılı olaraq, o üç "düzgün" idarəetmə formasını (monarxiya, aristokratiya, politiya) ayırırdı. Bu formalarda hökmdarlar ümumi fayda verirlər. O, üç düzgün olmayan formanı (tiraniya, oliqarxiya, demokratiya) da ayraraq göstərirdi ki, burada hökmdarlar yalnız şəxsi fayda güdürlər. A. dövlət quruluşu formalarını onların "prinsipləri" ilə bağlayırdı: aristokratiya prinsipi – xeyrixah, oliqarxiya – var-dövlət, demokratiya – azadlıq. Bu üç prinsipi dəyişdirən A. politiyayı idarə-

Asketizm

Aron (Aron) Raymon (1905-1983) – fransız sosioloq və politoloq.

A. elmi maraqlarının mərkəzində demokratiya, siyasi azadlıq problemləri, müasir siyasi rejimlərin tipologiyası, siyasi sistemlərin müqayisəli təhlili durur.

A. sənaye cəmiyyəti nəzəriyyəsinin yaradıcılarından biridir. O, belə hesab edirdi ki, sivilizasiyanın müasir inkişaf mərhələsində vahid tipli cəmiyyət yaranır (vahid sənaye cəmiyyəti), müxtəlif modifikasiyalarla Qərb (demokratik) və sovet (totalitar) modelləri çıxır. Alim sənaye sivilizasiyasında münasiblər sənaye cəmiyyətinin (mərkəzləşdirmə, sərt iyerarxiyası) tələbləri və demokratiya idealları olan azadlıq, bərabərlik arasında ziddiyyətdə görür. Bu bir-biri ilə mübarizə aparan tendensiyaların qarşıdurması sənaye cəmiyyətinin qeyri-sabit inkişaf etməsinə səbəb olur.

Əsas əsərləri: "Ziyalıların üçün tirək" (1955), "Sənaye cəmiyyəti haqqında 18 müəzərə" (1962), "Xalqlar arasında sülh və müharibə" (1962), "Demokratiya və totalitarizm" (1968), "Tərəqqidə məyusluq" (1969).

"Asimmetrik" federasiya – subyektlərinin bərabər konstitusiyası – hüquqi

zadəganlıq, bədii obrazlar, kütləvi davranış standartları şəklində A. üzə çıxır. Ayrı-ayrı fərdlərin, qrupların, bütöv xalqların əhval-ruhiyyəsini, siyasi davranış mexanizmlərini dərk etmək üçün A. anlayışının misilsiz rolu vardır.

2) dövlət idarəetməsi forması; burada ali hakimiyyət tanınmış nəslin nümayəndələrinə məxsusdur. Antik siyasi fikir tarixində A. Platon və Aristotel tərəfindən idarəetmə forması kimi təhlil edilmişdir, ona ən yaxşı idarəetmə növü kimi bənmələr. A. anlayış

etmədə ən yaxşı forma hesab edirdi, yeni, bu forma varidlərin və kəndlərin mənafeclərini birləşdirir. Politika dövlətin "orta" formasıdır, "orta" element onda hər şeydə mövcuddur: əxlaqda – mütədilik, ənləkdə – orta hədd, hakimiyyətdə – orta təbəqə.

etmədə ən yaxşı forma hesab edirdi, yeni, bu forma varidlərin və kəndlərin mənafeclərini birləşdirir. Politika dövlətin "orta" formasıdır, "orta" element onda hər şeydə mövcuddur: əxlaqda – mütədilik, ənləkdə – orta hədd, hakimiyyətdə – orta təbəqə.

etmədə ən yaxşı forma hesab edirdi, yeni, bu forma varidlərin və kəndlərin mənafeclərini birləşdirir. Politika dövlətin "orta" formasıdır, "orta" element onda hər şeydə mövcuddur: əxlaqda – mütədilik, ənləkdə – orta hədd, hakimiyyətdə – orta təbəqə.

Asketizm (< yun. *asketes* məşq edən) – 1) hissi aludəçilik və arzuların istək-

Assambleya

lərin məhdudlaşdırılması və təzyiqə məruz qalmasını səciyyələndirən, mə-nəvi kamilliyə çatmaq məqsədilə və ilahi ilə ünsiyyət yaratmaq üçün nemətlərdən imtina etmə ilə səciyyələnən dini prinsip; 2) həyatı nemətlərdən imtina, son dərəcə nəfsini saxlama.

Assambleya (fr. *assemblée* yığıncaq) – 1) beynəlxalq təşkilatların bir sıra rəhbər orqanlarının adı (məsələn, BMT Baş A.); 2) bəzi ölkələrdə parlamentin, yaxud onun palatalarından birinin adı (məsələn, Anqolada Xalq A.).

Atlantizm

təbii A.-nı və millətlərin ayrı-seçkiliyə məruz qaldığı ölkələrdə baş verən zorakı A.-nı seçir. Beynəlxalq və regional təşkilatların müvafiq sənədlərində zorakı A. təcrübəsi insan hüquqlarının pozulması kimi qiymətləndirilir.

Assosiasiya (< lat. *associatio* birləşmə) – ictimai birlik.

Assosiasiyalaşdırılmış dövlət – dövlətlərarası və mahiyyətinə görə çox vaxt dövlətdaxili münasibətlərin xüsusi formasını müəyyənləşdirmək üçün istifadə olunan anlayış. A.d. dedikdə, bir qayda olaraq, könüllü surətdə bir dövlətin

Atribut

Atribut (< lat. *attributum* verilmiş) – nəyinse əhəmiyyəti, əlaməti, daimi xassəsi, ayrılmaz hissəsi, mənsubiyyəti.

Attaşə (fr. *attache*) – 1) diplomatik rütbələrdən ən kiçiyi; 2) hər hansı sahənin nümayəndəsi olan diplomatik işçi (məsələn, hərbi A.).

Avrasiyaçılıq – XX əsrin 20-ci illərində rus mühacirəti mühitində meydana gəlmiş kulturoloji, geosiyasi və sosial-fəlsəfi təlim, siyasi fəaliyyət konsepsiyası. Avrasiyaçılığın baniləri Oktyabr inqilabı nəticəsində Rusiyanı tərk etməyə məcbur olmuş bir qrup

Avropa Birliyi

A.-ı da öz sələfləri kimi hələlik dövlət ideologiyası və siyasəti səviyyəsinə qalxa bilməmişdir.

Avropa birlikləri – üç Qərbi Avropa təşkilatının – Avropa İqtisadi Birliyinin, Avropa Kömür və Polad Birliyinin və Atom Enerjisi üzrə Avropa Birliyinin (AVROATOM) ümumi adı. Bu təşkilatlar 1951-1957-ci illərdə yaranmış və ümumi prinsiplərin müəyyənləşdirilməsindən tutmuş müştərək iqtisadi fəaliyyətdə təkamül yolu keçmişlər. 1992-ci il Maastrix müqaviləsinin imzalanmasından sonra Avropa İttifaqı adlanır.

Avropa Birliyi

– azadlıq, təhlükəsizlik və qanunçuluğun təmin edilməsi;

– daxili sərhədlərsiz vahid iqtisadi və sosial məkan, vahid valyuta vasitəsilə qarşılıqlı əlaqələri gücləndirmək və davamlı iqtisadi və sosial tərəqqiyə nail olmaq;

– dünya miqyasında Avropanın mövqeyinin möhkəmləndirilməsi.

AB-nin rəsmi paytaxtı yoxdur. Onun sədri isə 6 aydan bir dəyişilir, üzv dövlətlər əlifba sırası ilə yarım il Birliyə sədrlik edir. Əsas təsisatların əksəriyyəti Brüsseldə (Belçika) yerləşir. Bəzi orqanlar isə Lüksemburqda, Strasburqda, Frankfurt-Maynda və digər iri şəhərlərdə yerləşir.

AB-nin iqtisadi və Valyuta İttifaqına daxil olan ölkələrin əksəriyyəti ümumi orqanlar və qanunvericilikdən əlavə həm də vahid valyutaya (avro) malikdirlər.

AB-nin öz rəsmi rəmzləri – bayrağı, himni, devizi və rəsmi təsis günü (9 may) vardır. Rəsmi dili isə hələlik 23-dür.

AB-nin aşağıdakı başlıca orqanları və təsisatları fəaliyyət göstərir: Avropa Komissiyası, Avropa Auditorlar Palatası, Avropa İnvestisiya Bankı, Avropa Parlamenti, Avropa Şurası, Avropa Məhkəməsi, Avropa Mərkəzi Bankı.

Avropa Birliyi

istiqlalına yönəlmişdi. Monenin ideyası ondan ibarət idi ki, Almaniya ilə Fransanın II Dünya müharibəsində düşmən tərəflər kimi iştirak etməsi qitədə iqtisadi və siyasi sabilliyi pozmamalıdır. Sonradan danışıqlara İtaliya və Benilüks ölkələri də qoşuldu. Nəticədə 1951-ci ilin 1 aprelində imzalanmış Paris müqaviləsinə əsasən Avropa Kömür və Polad Birliyi yaradıldı. Bu, hərbi istehsal vasitəsilə sıx əlaqədə olan altı dövlətin bir-birinə qarşı hərbi əməliyyatlar aparmaq imkanlarını heçə endirmək üçün yaratdıqları birlik idi. Avropa müdafiə birliyi layihəsinin müvəffəqiyyətsizliyə uğramasına baxmayaraq, bu təşkilatın iqtisadi uğurları daha geniş inteqrasiyaya şərait yaratdı. AKPB-nin üzvləri 25 mart 1957-ci ildə Avropa İqtisadi Birliyinin və AVROATOM təşkilatının yaradılması haqqında Roma müqaviləsini imzaladılar. Müqaviləyə əsasən üç birlik, assambleya və məhkəmə təsis etdi, eləcə də, iki yeni birlik – Avropa Komissiyası və Nazirlər Şurasını yaratdı. Böyük Britaniya bu təşkilatlarda iştirakdan imtina etdi və onlara rəqib olaraq Avropa Azad Ticarət Assosiasiyasını yaratdı. Təzliklə Avropa Birliyi

Avropa Birliyi

siyasəti strategiyası qəbul edildi ki, həmin strategiya bu günədək Birliyin əsas prioritetlərindən biri olaraq qalır. Avropa Məhkəməsi AB-nin qanunlarının milli qanunvericilik üzərində prioritetini nəzərdə tutan qərar qəbul etdi və beləliklə də bu təşkilat fəvqəldövlət səlahiyyətləri əldə etməyə başladı. Zaman keçdikcə üç təşkilat arasında fərqlər silinirdi. 1965-ci il birləşdirmə müqaviləsinə görə Komissiya və Nazirlər Şurası Birliyin əsas orqanları kimi müəyyənləşdirildi. Danimarka, Böyük Britaniya və İrlandiya 1973-cü ildə, Yunanıstan 1981-ci ildə, İspaniya və Portuqaliya 1986-cı ildə, Avstriya, Finlandiya və İsveç 1995-ci ildə İttifaqa üzv oldular. 2004-cü ildə daha 10 dövlət AB-yə qoşuldu: Çex Respublikası, Kipr, Macarıstan, Estoniya, Litva, Latviya, Malta, Polşa, Slovakiya və Sloveniya. 2006-cı ilin sonunda Rumıniya və Bolqarıstan da Birliyə üzv olmuşlar. Türkiyə və Xorvatiya 2005-ci ildən üzlük haqqında danışıqlara başlamışlar. 1992-ci ildə AB vahid valyutaya keçid haqqında qərar qəbul etdi. 1999-cu ilin 1 yanvarından Maastrix müqaviləsinə əsasən yeni maliyyə cəmiyyəti – Avropa Valyuta İttifaqı

Avropa Şurası

birində referendum yolu ilə qəbul edildikdən sonra qüvvəyə minəcək. İndiyədək yalnız 9 üzv dövlət referendum vasitəsilə Avropa Konstitusiyasını qəbul etmişdir. 2005-ci ildə İttifaqın iki əsas dövləti – Fransa və Niderlandda seçicilər referendumda Avropa Konstitusiyasına yox dedilər. AB qapalı təşkilat deyildir və hazırda yeni üzvlər qəbul edilməsi hesabına onun genişləndirilməsi sahəsində iş aparılır.

Avropa Komissiyası (Avropa İttifaqı Komissiyası) – Avropa İttifaqının (Aİ) əsas icra orqanlarından biri. Bütün üzv dövlətlərin hökumətlərinin və Avropa Parlamentinin razılığı ilə hökumətlər tərəfindən 5 illik müddətə təyin edilmiş 1 sədr və 20 üzvdən ibarətdir.

Komissiya Aİ miqyasında vahid siyasətin həyata keçirilməsini təmin edir, İttifaq çərçivəsində qüvvədə olan müqavilələrə əməl olunmasına və qəbul olunmuş sənədlərin həyata keçirilməsinə nəzarət edir, normativ sənədlərin və qərarların layihəsini hazırlayır, Avropa İttifaqı üçün müxtəlif sahələrdə siyasətin təkmilləşdirilməsinə dair təkliflər verir. Komissiya üzvləri öz milli hökumətlərinə təbə deyildirlər və

Avropada Təhlükəsizlik...**Avropada Təhlükəsizlik...**

AŞ-nın məqsədi aşağıdakılardır: iştirakçı dövlətlərin arasında daha sıx əlaqələr yaratmaq, onların ideallarını və prinsiplərini müdafiə edərək həyata keçirmək, Avropanın demokratik və

lərə aid və qarşı-qarşıya duran hərbi qurumlara – NATO və Varşava Müqaviləsi Təşkilatına daxil olan və eyni zamanda, neytral və bitərəf ölkələr arasında Avropa qitəsində sülhün və

Avropada Təhlükəsizlik...**Avroparlament**

dusa, indi yeni yaranmış dövlətlər ATƏT-də birbaşa təmsil edilir.

ATƏT-in ali strukturu 2 ildən bir çağırılan dövlət və hökumət başçıları arasında məsləhətləşmələri – sammiti. Bu

1997-ci ildə ATƏT nəzdində kütləvi informasiya vasitələrinin azadlığı üzrə nümayəndə vəzifəsi təsis olunmuşdur. ATƏT-in fəaliyyət zonasında münasibətlər vəziyyətlər problematikasına

Avropa İqtisadi Birliyi

iki il yarım müddətinə seçilir. A.-in deputatları Avropa İttifaqının qanunlarını müzakirə edir və büdcəsini təsdiq edir. A. Avropa İttifaqının Nazirlər Şurası ilə birlikdə müəyyən məsələlərə dair qərarlar qəbul edir və Avropa Komissiyasının işinə nəzarət edir. A. plenar iclasları Brüsseldə (Belçika) və Strasburqda (Fransa) keçirilir. A. qanunverici deyil, məşvəətçi orqandır. Onun rolu əsas məsələlər üzrə məşvəət və bu məsələlərə nəzarətlə məhdudlaşır. Eyni zamanda sorğu göndərmək hüququna malikdir. 1979-cu ildə A.-ə ilk birbaşa seçkilər keçirilmiş və bu da qurumun legitimliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır. Vahid Avropa aktı A.-in Avropa İttifaqının büdcə siyasətinə və Komissiyanın işinə təsir imkanlarını artırmışdır. Qanunvericilik prosesində o, Şuranın kiçik tərəfdaşına çevrilmişdir. Maastrix müqaviləsi bu səlahiyyətləri daha da artırmışdır. Bu müqavilə ilə A. bir sıra məsələlərə veto və Komissiya üzvlərinin seçilməsində səs hüququ, eləcə də büdcəyə daha artıq nəzarət etmək səlahiyyəti qazanmışdır.

Avropa İqtisadi Birliyi – 12 Qərbi Avropa dövlətinin (Almaniya, Belçika, Böyük Britaniya, Danimarka, İrlandiya, İspaniya, İtaliya, Yunanistan, Lüksemburq, Portuqaliya, Hollandiya, Fransa) yaratdığı integrativ birlik. 1957-ci ildə Roma müqaviləsinə əsasən yaradılmışdır. 1960-cı illərin sonunda AİB

Avtoritarizm

tərəfə qarşı ümumi gömrük tarifləri müəyyən edilmişdir. 1992-ci ilədək vahid daxili bazarın formalaşdırılması prosesi sona çatdı. 1993-cü ildə AİB Avropa İttifaqının tərkibinə daxil oldu.

Avtokrat (yun. *autokrates* mülkiyyətçi) – qeyri-məhdud ali hakimiyyətə malik hökmdar, mülkiyyətçi.

Avtokratiya (yun. *autokrateia* mülkiyyət) – tək hakimiyyətlik; bir şəxsin qeyri-məhdud nəzarət olaraq tam hakimiyyətinin idarəetmə forması.

Avtoritarizm (< lat. *auctoritas* hakimiyyət təsir) – bir şəxsin, qruplaşmanın, yaxud partiyanın hakimiyyətə inhisarı ilə seçiyələnen siyasi rejim.

Birinci və İkinci dünya müharibələri arasındakı dövrü, Avropa ölkələrinin bir hissəsinin siyasi rejimlərini, bu günümüzdə isə Asiya və Afrikanın bir çox dövlətlərini aid etmək mümkündür.

A.-in fərqləndirici əlamətləri: hakimiyyətin həddən artıq mərkəzləşdirilməsi; bir qrup, şəxs, yaxud partiya tərəfindən hakimiyyətin inhisara alınması; elitanın irsiyyət, yaxud kooptasiya əsasında formalaşması; məhdudlaşdırılmış plüralizm, hakimiyyətin əldə saxlanılması üçün güc strukturlarından geniş istifadə. A. zamanı hakimiyyətin nümayəndəli orqanları, seçkilər, müəlifət mövcud ola bilər. Lakin onların fəaliyyət göstərməsi kifayət qədər mə-

Azadlıq

gerilik; cəmiyyətdə patronaj-kliyalı tipli şaquli əlaqələrin və münasibətlərin üstünlük təşkil etməsi; inkişaf etməkdə olan cəmiyyətlərdə münasiblərin yüksək dərəcəsi.

A. müxtəlif tipləri – hərbi, oligarxik, populist, bürokratik, "inkişaf avtoritarizmi" tipləri mövcuddur.

Azadlıq – humanitar elmlərin kateqoriyası. A. aşağıdakı mənalara bildirir:

1) subyektin öz maraq və məqsədlərinə uyğun olaraq fəaliyyət göstərmək qabiliyyəti ("kimin üçün" azadlıq müsbət haldır); 2) subyektə təsir edən arzuolunmaz hallardan qorunma ("kiminsə" tərəfindən verilən azadlıq mənfi haldır).

İctimai fikir tarixində "Azadlıq" anlayışının bir çox yozumu mövcuddur. Yeni dövrdə A. deyəndə "insanın həyata keçirmək istədiyi bir çox məsələlərə kənar əngəllərin olmaması başa düşülür" (T.Hobbs); XVIII əsrdə – "qanunla qadağa olunmayan hər şeyi etmək olar" fikri daha çox vurğulanır (Ş.L.Monteskye). Radikal konsepsiyalarda (məs., anarxizmdə) A. deyəndə xarici və daxili çətinliklərdən asılı olmadan insanın istədiyi kimi hərəkət etməsi başa düşülür. Heqelin "idrak nəzəriyyəsi" nöqtəyi-nəzərindən çıxış edən *marksizmdə* A. anlayışı "zərurətin dərki" kimi şərh olunur. Bu mənada A. xəyalda olduğu kimi yox, cəmiyyətin inkişaf qanunlarına uyğun bir

Azərbaycan diasporu

marahələrinə uyğun şəkildə hərəkət etməsi kimi izah olunur ki, bu da son nəticədə ümumi rifahə, fərdin azadlığının inkişafına səbəb olur. Siyasi nəzəriyyələrdə belə hesab olunur ki, A. əsasını iqtisadi aspektdə rəqabət və bazar, mədəni və sosial-siyasi planda – fərdin muxtariyyəti, onun hüquq və vəzifələri; psixoloji aspektdə isə öz həyat yolunu hər kəsin özünün müəyyən etməsi və öz istəyinə yaşaması qeyd olunur. A. istəyi ləyaqətli insana mənəvi seçim etmək üçün ən vacib şərtidir.

Azad mandat – hakimiyyətin seçili orqanına seçilmiş deputatın seçicilərin tapşırığı ilə bağlı olmadığını və onların qarşısında heç bir məsuliyyət daşımadığını bildiren qayda. Bu qaydada deputatın vaxtından qabaq geri çağırılması da yoxdur. Hazırda A.m. prinsipi demək olar ki, bütün demokratik dövlətlərdə həyata keçirilir.

Azərbaycan diasporu – Azərbaycan diasporunun inkişaf tarixi bir neçə dövrə bölünür. Çarizmin Azərbaycanı işğalı ilə əlaqədar XIX əsrdə diasporun formalaşmasında müəyyən rol oynasa da, ayrı-ayrı görkəmli şəxslərin bu sahədəki fəaliyyəti təqdir olunsada əslində A.d.-nın təşkilatlanması və dünya miqyasında özünə yer qazanması XX əsrə aid edilməlidir.

A.d.-nın yetişməsi və formalaşması prosesi əsasən 23 ay ömür sürmüş

Azərbaycan diasporu

nəticəsində minlərlə azərbaycanlı Vətəni tərk edərək Asiya, Avropa və Amerika ölkələrinə səpələnmişlər.

Bu dövrə Vətəndən didərgin düşərək mühacirət həyatı yaşamağa məhkum olmuş şəxslər – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin inzibati və hərbi strukturlarında işləyənlər, müsavətlər, varlılar, sənət sahibləri, xaricdə təhsil alan gənclər Vətənə qayıda bilməyərək mühacir həyatını yaşamağa başladılar. Azərbaycanın işğalı ilə qətiyyəvən bərtəşməyən bu diaspor nümayəndələri xaricdə özlərinin ilkin təşkilatlarını yaratdılar.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra Cənubi Azərbaycanda da milli-azadlıq hərəkatının boğulması və azadlıq mübarizlərinin mühacirət həyatına qədəm qoyaraq xarici ölkələrə getmələri A.d.-nın tərkibini xeyli dəyişirdi. A.d. xaricdəki azərbaycanlıları məlumatlandırır, Fransa, Türkiyə, Almaniya, ABŞ və Skandinaviya ölkələrində yaşayan həmvətənlərimizin öz kimliklərini qorumağa çağırırdılar.

1937-1938-ci ilin repressiyaları ölkədən sayızsız miqdarda insanın mühacirət etməsinə səbəb oldu.

II Dünya müharibəsinin gedişi və sonrakı dövr də A.d.-nın fəaliyyətində az təsir buraxmadı. Müharibə qurtarandan sonra əsir düşmüş azərbaycanlıların böyük bir hissəsinin xaricdə qalaraq, bir diaspor halında fəaliyyət göstərməsi, demək olar bütün ABŞ, Asiya, Afrika, Avropa ölkələrində soydaşlarımızın geniş yayılmasına səbəb oldu. Cənubi Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatının 1946-cı ildə süquta uğraması və azad-

Azərbaycan diasporu

lıq döyüşçülərinə qarşı həyata keçirilən repressiyalar xaricdə yeni mühacirlərin yaranmasına gətirib çıxardı.

1946-cı ildə Azərbaycan Xarici Ölkələrlə Dostluq və Mədəni Əlaqələr Cəmiyyəti təsis olundu. 1960-cı ildən isə "Vətən səsi" adlı qəzet nəşr edən cəmiyyət həmin qəzeti bir neçə ildə, həm də ərəb, fars, latın əlifbası ilə buraxmağa başladı. Qəzetin adı "Odlar yurdu" qoyuldu. Bu qəzet xarici ölkələrdəki Azərbaycan cəmiyyətlərinə göndərilirdi. Şübhəsiz ki, bu qəzet DTK tərəfindən xüsusi nəzarət altında buraxılırdı.

1989-cu il dekabrın 31-də Türkiyənin İstanbul şəhərində ilk dəfə olaraq Ümumdünya Azərbaycanlılar Konqresi keçirildi. Bu həmin dövr üçün çox böyük tarixi əhəmiyyət daşıyırdı. Xaricdəki soydaşlarımızın öz fəallıqlarını artırmaları təqdirləyici bir hadisə idi.

1990-cı ildə Türk Dünyası Araşdırma Vəqfinin təşəbbüsü ilə Qayseriə I Millətlərarası Böyük Azərbaycan Konqresi keçirildi. Təəssüf ki, konqresin təbliğat işi zəif olduğundan burada müzakirə olunan həmrəylik gününün hansı tarixi günə düşməsi aydın olmamışdır.

Xalqımızın Ümummilli lideri Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisi 16 dekabr 1991-ci il tarixli qərarı ilə hər il 31 dekabr tarixini Dünya azərbaycanlılarının həmrəylik günü kimi keçirilməsi barədə fərman verdi. Bu fərmana əsasən Azərbaycan Respublikasının Ali Səvətinin Milli Şurası Naxçıvan MR Ali Məclisinin qərarını təsdiq etdi.

Azərbaycan diasporu

Hər il xalqımız, Dünya azərbaycanlıları məhz bu fərmana əsasən 31 dekabr tarixini milli həmrəylik, milli birlik bayramı kimi qeyd edir. Məhz buna görə də 31 dekabr tarixinin hər il Dünya azərbaycanlılarının əsil həmrəylik bayramı kimi qeyd olunması ilk növbədə xalqımızın Ümummilli lideri Heydər Əliyevin adı ilə sıx bağlıdır.

Heydər Əliyev soydaşlarımız qarşısında çıxışlarında, təbriklərində müstəqil Vətənimizdə davam etməkdə olan quruculuq işlərindən danışar, respublikanın qarşısında duran ağır sosial-iqtisadi problemlərin həll olunmasını ön plana çəker, təkcə Azərbaycanda yox, həm də Dünya azərbaycanlıları qarşısında hesabat verər, müstəqilliyimizin daha da möhkəmləndirilməsi işində onların də əhdəsinə böyük vəzifələr düşdüyünü göstərirdi. Onun çox qısa müddət ərzində respublika daxilində həyata keçirdiyi geniş miqyaslı tədbirlər, islahatlar, xarici dövlətlərlə qurduğu diplomatik münasibətlər, ölkədə yaratdığı sabitlik bütün dövlət quruculuğu sahələrində olduğu kimi A.d.-nın formalaşması və inkişafında da böyük dönüş yaratdı.

Xalqımızın Ümummilli lideri Heydər Əliyevin Dünya azərbaycanlılarına müraciətləri, diaspor nümayəndələri qarşısındakı çıxışları, ayrı-ayrı görkəmli soydaşlarımızla apardığı fərdi söhbətləri bütövlükdə A.d. hərəkatının canlanmasına böyük təsir göstərmişdir.

2001-ci il noyabrın 9-10-da Bakı şəhərində Dünya azərbaycanlılarının I qurultayı keçirildi. Müstəqilliyin 10-cu ildönümünün ölkəmizdə təntənə ilə

Azərbaycan diasporu

qeyd olunduğu bir ərəfədə dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan soydaşlarımızın Vətənə – Dünya azərbaycanlılarının qurultayına gəlib iştirak etmələri böyük siyasi hadisə idi. Müstəqilliyimizin bərpasından keçən çox qısa müddət ərzində xalqımızın belə müştəqil birləşməsi dünya dövlətlərini, xüsusilə bədxahlarımızı xeyli təəccübləndirirdi.

Dünya azərbaycanlılarının I qurultayında 35 xarici dövlətdə yaşayan həmvətənlərimizin cəmləşdiyi 200-dən çox müxtəlif təşkilatı təmsil edən 403 nümayəndə və 63 qonaq iştirak etmişdir. Qurultayda ABŞ, Türkiyə, Rusiya, Böyük Britaniya, Kanada, Almaniya, Fransa, Gürcüstan, Avstriya, Rumıniya, İsveçrə, Özbəkistan, Ukrayna, Danimarka, Hollandiya, Finlandiya, Belçika, İsrail, Estoniya, Latviya, Moldova və başqa dövlətlərdə yaşayan, fəaliyyət göstərən milli mədəniyyət mərkəzlərinin və cəmiyyətlərinin nümayəndələri iştirak etmişlər. Bundan əlavə, qurultayda siyasi partiyaların, elm, mədəniyyət və digər təşkilatların təmsilçiləri də iştirak edirdi.

Qurultayda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev geniş nitq söyləmişdir. O, diasporun indiyədək keçdiyi çətin, ağır, ezablı yolu təhlil etmiş və Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra diasporun qarşılaşdığı çətinliklər üzərində dayanmış, eyni zamanda hüquqi dövlət, vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu prosesində diasporun bu gün qarşısında duran mühüm proqram xarakterli vəzifələr üzərində ətraflı dayanmışdır.

Qurultay iştirakçıları bu nitqi çox yüksək qiymətləndirmişlər. Qurultay noyabrın 10-da öz işini başa çatdıraraq, bir sıra mühüm sənədlər qəbul etdi. Qurultay 102 nəfərdən ibarət Dünya Azərbaycanlılarını Əlaqələndirmə Şurasını və 23 nəfərdən ibarət idarə heyətinin sədrini və dörd müavinini seçdi.

Dünya azərbaycanlılarının I qurultayının qərarına əsasən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 5 iyul 2002-ci il tarixində verdiyi "Xarici Ölkələrdə Yaşayan Azərbaycanlılarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin yaradılması haqqında" Fərmana əsasən, respublikamızda həmin ildən etibarən bu Komitə fəaliyyət göstərir. Prezidentin 2002-ci il 28 avqust tarixli 780 nömrəli fərmanı ilə təsdiq olunan Komitənin əsasnaməsinə müvafiq olaraq artıq bir neçə ildir ki, "Xarici Ölkələrdə Yaşayan Azərbaycanlılarla İş üzrə Dövlət Komitəsi"nin rəhbərliyi, əməkdaşları dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan soydaşlarımızla sıx əlaqə saxlayır, diasporun güclənməsində, respublika ilə əlaqələrinin artmasında böyük rol oynayır. Müəyyən müddət keçdikdən sonra, 16 mart 2006-cı il tarixində Bakı şəhərində Dünya azərbaycanlılarının II qurultayı keçirildi. Qurultayda Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev iştirakçılar qarşısında geniş nitq söyləmiş, Dünya azərbaycanlılarının gələcək fəaliyyəti üçün qarşılarına proqram vəzifələr qoymuşdur. Qurultayda Xarici Ölkələrdə Yaşayan Azərbaycanlılarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin sədri hesabat vermişdir.

Dünya azərbaycanlılarının II qurultayı bir sıra tarixi sənədlər qəbul etmişdir. Bu sənədlər hələ uzun müddət Dünya azərbaycanlılarının öz fəaliyyətlərini genişləndirmək, məqsədyönlü qurmaq sahəsində proqram xarakterə malik olacaqdır.

Bu gün Yer üzərində 60 milyondan çox azərbaycanlı yaşayır. Onların böyük bir hissəsi tarixi vətənlərindən kənarda yaşayırlar. Bu, böyük bir ordu. A.d. öz gücünü səfərbərliyə alıb müstəqil dövlətimizin fəaliyyətində mühüm rol oynayır. Vətənin ən mühüm problemlərinin həllində böyük fəallıq göstərir.

Azərbaycan dövlətçiliyi – Azərbaycanda qədim və zəngin dövlətçilik ənənəsi vardır. Azərbaycan ərazisində ilk dövlət qurumları e.ə. 4-cü minilliyin sonu – 3-cü minilliyin əvvəllərində yaranmışdır. Urmiya gölünün hövzəsində meydana gəlmiş qədim Azərbaycan dövlətləri bütün regionun hərbi-siyasi tarixində mühüm rol oynamışdır. E.ə. 1-ci minillikdə – e. 1-ci minilliyinin əvvəllərində Azərbaycan torpaqlarında Manna, İskit (Skif) çarlığı, Atropatena və Albaniya kimi dövlətlər mövcud olmuşdur. Xəzər dənizi ilə Araz çayı, qərbdə Urmiya gölü arasındakı torpaqları əhatə etmiş Manna dövləti siyasi həyatda və beynəlxalq münasibətlərdə mühüm amilə çevrilmişdi. Manna dövlətinin güclənməsi və genişlənməsi dövründə onun ərazisi Cənubi Azərbaycanın təqribən bütün torpaqlarını əhatə edirdi. Manna-nın çiçəklənmə dövrü hökmdar İranzunun və onun sələflərinin hakimiyyəti

illərinə təsadüf etmişdir. Uzun müddət Assuriya ilə ittifaqa sadiq qalmış Manna dövləti Urartu dövlətinin davamlı təcavüzünə qarşı ardıcıl mübarizə aparmışdır. Xarici təcavüzə qarşı mübarizədə Azərbaycanda məskunlaşmış iskitlər və kimmlər də fəal iştirak edirdilər. Manna hökmdarları irsi və qeyri-məhdud hakimiyyətə malik olsalar da ölkəni, ağsaqqallar şurasının köməyi ilə idarə edirdilər. Bu isə Azərbaycanın dövlət idarəçiliyi sahəsində qədim məşvərət mədəniyyətinə malik olduğunu sübut edir. Manna ərazisi çar Axsərinin dövründə (ölkəni e.ə. VII əsrin 50-ci illərinə qədər idarə etmişdi) xeyli genişləndi. Bu Assuriya ilə ziddiyyətə səbəb oldu, e.ə. VII əsrin ortalarına doğru assuriyalılar tərəfindən məğlubiyyətə uğradıldıqdan sonra Manna böyük dövlət kimi mövqeyini itirdi. Mada dövlətinin işğal etməsi ilə Manna müəyyən müddət daxili müstəqilliyini saxlasa da, e.ə. 590-cı ildə onun özünüidaresinə son qoyuldu. Manna tabe edilmiş olsa da, Mada imperiyasının mədəni-iqtisadi mərkəzi olaraq qalırdı.

Yaxın və Orta Şərqdə cərəyan etmiş müəkkəb hərbi-siyasi hadisələr, o cümlədən Makedoniyalı İskəndərin yürüşləri Azərbaycanın qədim dövlət idarəçiliyi mədəniyyətini məhv edə bilmədi. İskəndərin vəfatından dərhal sonra Azərbaycanın cənub torpaqlarında Atropatena, şimalında Albaniya dövlətləri meydana gəldi. Müstəqil dövlətçilik ənənələrinin dirçəlişi Azərbaycanın iqtisadi və mədəni həyatında yüksəlişə səbəb oldu. Atropatena döv-

lən bütün regionun beynəlxalq münasibətlərində mühüm rol oynamışdır. Roma imperiyası ilə də geniş əlaqələri olmuşdur. Roma imperatoru Kiçik Asiyadakı erməni çarlığının idarə olunmasını da Atropatena hökmdarlarına tapşırırmışdı.

Albaniya dövlətinin ərazisi Dağıstanın cənubu da daxil olmaqla cənubda Araz çayına qədər, qərbdə Göycə gölünə, şərqdə Xəzər dənizindəki Azərbaycan torpaqlarını əhatə edirdi. Albaniya dövlətinin ilk paytaxtı Qəbələ, V əsrdən sonra isə Bərdə şəhəri olmuşdur. Alban hökmdarları ölkənin dünyəvi və dini başçısı idilər. Dövlətin hərbi qüvvələri 80 mindən çox (60 min piyada, 22 min süvari) idi. Hökmdarın sarayında məşvərət şurası fəaliyyət göstərirdi. Albaniya dövləti qonşularla siyasi-iqtisadi, mədəni əlaqələr saxlamışdır. Albaniyanın görkəmli hökmdarı Cavanşir çevik xarici siyasət yeritmiş, vətəninin müstəqilliyini qoruyub saxlaya bilməmişdi. Cavanşirin ölümündən sonra Albaniyanın müstəqil dövlət idarəçiliyinə son qoyuldu.

E. VII əsrdə Ərəb xilafəti Azərbaycanı işğal etdi. Lakin ərəb hökmdarlığı da Azərbaycanın qədim dövlətçilik ənənələrini məhv edə bilmədi. İslam dininin qəbul olunması ilə Azərbaycanın tarixi müqəddəratında əsaslı dönüş yarandı.

Xilafətə qarşı Azərbaycanda başlamış Xürrəmilər hərəkatı uzun müddət davam etmiş, Azərbaycan hüdudlarını aşaraq Yaxın və Orta Şərğin ən qüdrətli hərəkatına çevrilmişdi. Hərəkat məğlubiyyətə uğrasa da xilafətin süqu-

tunu sürətləndirdi. Xilafətin siyasi hakimiyyətinin zəifləməsi ilə Azərbaycan torpaqlarında müstəqil dövlətlər yaranırdı.

IX əsrin ortalarından Azərbaycanın qədim dövlətçilik ənənələri yenidən dirçəldi. Sacilər, Şirvanşahlar, Salari-lər, Rəvvadilər, Səddadilər və Şəki hakimiyyəti kimi yerli dövlətlərin yaranması nəticəsində siyasi, iqtisadi və mədəni həyatın bütün sahələrində oyanış baş vermişdir.

Dərbənddən Zəncanadək, Xəzər sahillərindən Ani və Dəbil şəhərlərinə qədər ərazini əhatə etmiş Sacilər dövlətinin tərkibində bütün Azərbaycan torpaqları ilk dəfə vahid müstəqil dövlət qarçivəsində birləşirdi. Bununla belə, yeni yaranmış dövlətlərdən heç biri uzun dövr üçün Azərbaycanın bütün ərazisini əhatə edən vahid və qüdrətli dövlətə çevrilə bilmədi. Səlcuqların yürüşü nəticəsində Azərbaycan da Orta Asiyadan Aralıq dənizinədək, Dərbənd keçidindən İran körfəzinədək ərazini əhatə edən Böyük Səlcuq imperiyasının tərkibinə daxil edildi.

Səlcuq dövlətinin tənzümlü dövründə yaranmış Azərbaycan Eldənizlər dövləti Yaxın və Orta Şərqi qüdrətli dövlətə çevrildi. Qüvvətlənən Şirvanşahlar və Eldənizlər dövlətləri Azərbaycanın dövlətçilik ənənələrinin davam etdirilməsində mühüm rol oynadılar.

Azərbaycanın dövlətçilik mədəniyyəti XV–XVIII əsrlərdə daha da zənginləşdi. XV əsr ərzində Şirvanşahlar dövləti müstəqilliyini saxlamışdı. Paytaxtı Təbriz şəhəri olmuş Qaraqoyunlular dövləti zəminində Ağqoyunlular

dövləti yarandı. Bu dövlətin də paytaxtı Təbriz şəhəri oldu. Ağqoyunlular dövlətinə Azərbaycandan başqa geniş ərazilər daxil idi. Görkəmli sərkərdə və dövlət xadimi Uzun Həsənin hakimiyyəti dövründə Ağqoyunlu imperiyası bütün Yaxın və Orta Şərqdə qüdrətli hərbi-siyasi amilə çevrildi. Uzun Həsənin keçirdiyi islahat – “Həsən padşahın qanunları” (“Qanunnamə”) XVI əsrdə Səfəvilər dövləti ərazisində, həm də əvvəllər Ağqoyunlular dövlətinin tərkibində olmuş Osmanlı imperiyasının şərq vilayətlərində də qüvvədə idi.

Osmanlı dövləti ilə müharibə Ağqoyunlular dövlətinə güclü surətdə zəiflətdi. Uzun Həsənin nəvəsi, gələcək Səfəvi şahı I İsmayıl 1501-ci ildə mərkəzi Təbriz olan Səfəvi dövlətini yaratdı. Qonşu dövlətlərin hökmdarları Səfəvilər dövlətini Azərbaycan zəminində yaranmış Qaraqoyunlular və Ağqoyunlular dövlətlərinin varisi hesab edirdilər. Ağqoyunluların xarici siyasət xəttini davam etdirən Səfəvilər dövləti də Qara dəniz, Aralıq dənizi hövzəsi ölkələrində başlamış Skandinaviyaya qədər bir çox Avropa dövlətləri ilə diplomatik əlaqə saxlayırdı. Azərbaycan Şərqlə Qərbi arasındakı qarşılıqlı əlaqələrdə mühüm rol oynamaqda davam edirdi.

Azərbaycan Səfəvilər dövləti Şah İsmayıl, Şah Təhmasib, Şah Abbas və digər Səfəvi hökmdarlarının həyata keçirdikləri islahatlar, daxili və xarici siyasət nəticəsində Yaxın və Orta Şərqi ən qüdrətli imperiyalarından birinə çevrildi.

Səfəvi imperiyasını idarə etmək üçün mükəmməl dövlət idarəçiliyi mexa-

nizmi yaradılmışdı. Səfəvi sarayında Ali məşvərət məclisi fəaliyyət göstərirdi. Bütün məhkəmə işlərinə Ali divan nəzarət edirdi. Səfəvi hakimiyyəti dövründə Yaxın və Orta Şərqdə Azərbaycan (türk) dilinin rolu daha da artdı.

Səfəvilər sülaləsinin hakimiyyətinə 1736-cı ildə son qoyuldu. Yeni dövlət başçısı Nadir şah Əfşar keçmiş Səfəvi imperiyasının sərhədlərini daha da genişləndirdi. Nadir şahın sui-qəsd nəticəsində ölümündən sonra onun idarə etdiyi imperiya parçalandı. Azərbaycan ərazisində yerli dövlətlər yarandı. XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycan torpaqlarında 20 xanlıq, 5 sultanlıq: Urmiya, Xoy, Maku, Təbriz, Qaradağ, Marağa, Ərdəbil, Sərab, Şəki, Qarabağ, Quba, Dərbənd, Bakı, Cavad, Salyan, Talış, Şamaxı, Gəncə, Naxçıvan, İrevan xanlıqları və Qutqaşen, Qəbələ, Ərəş, Qazax–Şəmsəddil, İlisu sultanlıqları mövcud idi.

Siyasi pərakəndəlik şəraitində ayrı-ayrı xanların ölkəni vahid dövlətdə birləşdirmək cəhdləri nəticəsiz qaldı. İranda hakimiyyətə gəlmiş Azərbaycan sülaləsi olan Qacarlar xanlıqları tabe etməyə səy göstərirdi. Cənubi Qafqazı işğal etməyə çalışan Rusiya imperiyası ilə İran dövləti arasında müharibələr Azərbaycanı qanlı hərbi əməliyyatlar meydanına çevirdi. Gülüstən (1813) və Türkmənçay (1828) müqavilələrinə əsasən Azərbaycan iki dövlət arasında bölüşdürüldü. Araz çayından cənubdakı Azərbaycan torpaqları İran dövləti tərkibində, şimaldakı torpaqlar Rusiya imperiyası tabeliyində qaldı.

1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması nəticəsində müstəqil A.d. yenidən bərpa edildi. Bu dövlət 23 ay fəaliyyət göstərdi.

Azərbaycanın düşmənləri, bədxahları A.d. tarixini çox vaxt qəsdən bu dövlətin yaranmış ildən götürürdülər. Onların fikrincə, guya A.d. tarixi məhz 1918-ci ildən başlanır. A.d. tarixinin belə saxtalaşdırılması xüsusi məqsəd daşıyır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 1920-ci il aprelin 28-də süquta uğradıqdan sonra SSRİ-nin tərkibində 71 il mövcud olmuş dövlətçiliyimiz müstəqil olmasa da, bu illər ərzində bütün sahələrdə çox böyük nailiyyətlər qazanılmışdır.

18 oktyabr 1991-ci il tarixində Azərbaycan xalqı öz müstəqilliyini bərpa etmiş, suveren Azərbaycan Respublikası qurulmuşdur.

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qorunub saxlanması və möhkəmlənməsində müdrik siyasətçi, görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin böyük rolu olmuşdur. O, gənc, suveren dövlətin başı üzərini almış bütün təhlükələr aradan qaldırmış, dünyanın inkişaf etmiş dövlətləri ilə gənc dövlətin əlaqələrini qurmuş, siyasi-iqtisadi münasibətləri möhkəmləndirmiş və onu sivil dövlətlər sırasına çıxara bilmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC) – Türk-müsəlman Şərqi ilk parlamentli respublika. 1918-ci il mayın 28-də Tiflisdə Azərbaycanın istiqlaliyyəti bəyan edildi. İstiqlal bəyannaməsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində ali icraedici hakimiyyətin müvəq-

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti

qəti hökumətə məxsus olduğu bildirildi. Müvəqqəti hökumət Azərbaycan Milli Şurası qarşısında məsul idi.

Azərbaycan Milli Şurası AXC-in ilk hökumətini təşkil etməyi şüarın üzvü, bitərəf Fətəli xan Xoyskiyə tapşırırdı. Elə həmin gün Fətəli xan Xoyskinin təklif etdiyi Nazirlər Şurasının tərkibi təsdiq edildi.

Cümhuriyyətin yaranması ərəfəsində Cənubi Qafqazda azərbaycanlıların elliklə yaşadıkları ərazilər təqribən 150 min kv. km-ə bərabər idi. Əzəli Azərbaycan torpaqlarının bir hissəsində Ermənistan Respublikası yaradıldıqdan sonra AXC Cənubi Qafqazdakı tarixi Azərbaycan torpaqlarının 113,9 min kv.km-ni əhatə edirdi (mübahisəsiz ərazi 97,3 min kv.km; mübahisəli ərazi 16,6 min kv.km).

Gənc Azərbaycan dövləti son dərəcə mürəkkəb beynəlxalq şəraitdə yaranmışdı. 1918-ci il iyunun 16-da Azərbaycan Milli Şurası və hökuməti fəaliyyət mərkəzini Tiflisdən Gəncəyə köçürdü. Gəncədə Cümhuriyyət tarixində ilk hakimiyyət böhranı baş verdi. Milli Şura iyunun 17-də iki mühüm qərar qəbul etdi. Milli Şura fəaliyyətini müvəqqəti olaraq dayandırdı. Bütün hakimiyyət Müəssisələr Məclisi çağırılanaqədər Fətəli xan Xoyskinin sədrliyi ilə yaradılmış yeni hökumətə həvalə edildi. Azərbaycan Milli Şurası hökumətin hüquq və səlahiyyətlərini də konkret şəkildə müəyyənləşdirmişdi. Müvəqqəti hökumət altı aydan gec olmayaraq Müəssisələr Məclisini çağırmaqlı idi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti

Müstəqil Azərbaycanın dövlət quruculuğuna başlandı: bütün Azərbaycan ərazisində hərbi vəziyyət elan olundu; Azərbaycanın dövlət bayrağı qəbul olundu; Müsəlman hərbi korpusu Əlahiddə Azərbaycan korpusuna çevrildi; Azərbaycan-türk dili dövlət dili elan olundu; məktəblər milliləşdirildi; Gəncə və Cəbrayılın tarixi adları bərpa olundu; milli orduya səfərbərlik keçirildi; Azərbaycan vətəndaşlığı haqqında qanun qəbul edildi. İyul ayının 15-də Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası yaratmaq barədə qərar qəbul olundu. Komissiya Dünya müharibəsi dövründə Qafqazda müsəlman əhalisinə qarşı törədilən qırğınlarla bağlı məsələləri araşdırmalı, cinayətkarları məhkəmə məsuliyyətinə cəlb etməli idi.

Hökumətin başlıca vəzifəsi Cümhuriyyət hakimiyyətini ölkənin bütün ərazisində bərqərar etmək, Bakı şəhərini və ətrafını işğalçılardan təmizləmək idi. Bu məqsədlə Cümhuriyyət hökumətinə Osmanlı dövləti hərbi yardım göstərdi. 1918-ci il iyun ayının 4-də "Osmanlı imperator hökuməti ilə Azərbaycan Cümhuriyyəti arasında dostluq müqaviləsi" imzalandı. Bu sənəd Azərbaycan hökumətinin imzaladığı ilk dövlətlərarası müqavilə idi. 1918-ci il sentyabrın 15-də ağır döyüşlərdən sonra Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan könüllü dəstələrinin birləşmiş qüvvələri Bakını azad etdi. Sentyabrın 17-də Cümhuriyyət hökuməti Bakıya köçdü. Bakı paytaxtı elan olundu. Üçrəngli bayraq dövlət bayrağı kimi təsdiq olundu.

1918-ci il noyabrın 16-da Azərbaycan Milli Şurası yenidən fəaliyyətə

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti

başladı. Lakin əlverişli daxili vəziyyət uzun sürmədi. Cənubi Qafqaz B.Britaniyanın təsir dairəsinə keçdi. Bakıda general Tomsonun başçılıq etdiyi ingilis general-qubernatorluğu yarandı. Bakı şəhəri və onun neft mədənləri ingilislərin nəzarətinə keçdi.

Azərbaycan Milli Şurasının sədri M.Ə.Rəsulzadə yeni Parlamentin çağırılması ilə bağlı olaraq noyabrın 29-da xalqa müraciət etdi. 1918-ci il dekabrın 7-də Azərbaycan Parlamentinin təntənəli açılışı oldu. Parlamentdə ölkə ərazisində yaşayan bütün xalqlar, hətta sayca çox az olduqlarına görə Parlament seçkilərində iştirak etmək hüququ olmayan xalqlar da təmsil olundular: türk-müsəlman əhali – 80, ermənilər – 21, ruslar – 10, almanlar – 1, yəhudilər 1, gürcülər – 1, polyaklar – 1. Diplomatik səfərdə olan Ə.Topçubaşov qiyabi olaraq, Parlamentin sədri, Həsən bəy Ağayev birinci müavini seçildi. Ə.Topçubaşov Azərbaycanda olmadığı üçün Parlamentin fəaliyyətinə 1920-ci ilin fevralınadək H.Ağayev, sonra isə Məmməd Yusif Cəfərov rəhbərlik etmişdir. Yeni – üçüncü hökumətin təşkili yenidən F.Xoyskiyə tapşırıldı. Parlament hökumətin proqramını qəbul etdi. General Tomson Fətəli xan Xoyski hökumətini Azərbaycanın yeganə qanuni yerli hakimiyyət orqanı kimi tanıdı. Cümhuriyyətin sonrakı iki hökumət kabinəsinə Nəsim bəy Yusifbəyli başçılıq etmişdir.

Azərbaycan Parlamentində 11 fraksiya fəaliyyət göstərirdi. Parlamentin 145 iclası olmuşdur. Parlament fəaliyyətinin mühüm hissəsini dövlət müstə-

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti

qilliyinin qorunub saxlanmasına və ordu quruculuğu məsələlərinə yönəltmişdi. Parlamentin müzakirəsinə 270-dən çox qanun layihəsi çıxarılmış, onlardan 230-a yaxını qəbul olunmuşdu. Parlamentin 11 komissiyası vardı.

Parlament 1919-cu il sentyabrın 1-də Bakı Dövlət Universitetinin təsis olunması haqqında qanun qəbul etdi. Parlamentdə hökumətin təklifinə əsasən 100 nəfər azərbaycanlı gəncin dövlət hesabına təhsil alması üçün xarici ölkələrə göndərilməsi barədə qanun qəbul olundu.

Gənc respublikanın beynəlxalq aləmdə tanınması üçün Parlament 1918-ci il dekabrın 28-də Ə.Topçubaşovun başçılığı ilə Paris Sülh konfransına xüsusi nümayəndə heyətinin göndərilməsi haqqında qərar qəbul etdi. Paris Sülh konfransında müttəfiq dövlətlərin Ali Şurası tərəfindən AXC de-fakto tanındı. AXC bir çox xarici dövlətlərlə səfirlik və nümayəndəliklər səviyyəsində diplomatik münasibətlər yaratdı, ikitərəfli və çoxtərəfli müqavilələr, sazişlər imzaladı. 1920-ci ilin martında İran AXC-ni de-yure tanıdı.

1920-ci ilin yazında AXC üçün hakimiyyət böhranı və xarici təcavüz təhlükəsi yarandı. Bolşevizmə meyil edən qüvvələr AXC-in süquta uğramasını sürətləndirdilər. 1920-ci il aprel ayının 27-də Azərbaycan Parlamentinin sonuncu iclasında Sovet Rusiyasının bir-başə hərbi təhdidi altında hakimiyyət kommunistlərə verildi.

XI Qırmızı Ordunun Bakıya zorakı müdaxiləsi nəticəsində AXC süqut etdi. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinə son qoyuldu.

Azərbaycan xalqına qarşı repressiyalar

Azərbaycan xalqına qarşı repressiyalar – Azərbaycan Rusiya tərkibinə zorla qatıldıqdan, yəni torpaqlarımızın işğalı başa çatdıqdan sonra bu ərazidə müstəmləkəçilik siyasəti həyata keçirilməyə başlandı. Xalqın ayrı-ayrı nümayəndələrinə qarşı repressiyalar da məhz bu dövrdə həyata keçirildi. Ermənilərin Azərbaycanı kütləvi şəkildə köçürülməsinə öz etirazlarını bildiren müəyyən şəxslər dərhal həbsə alınaraq, uzaq Sibire sürgünə göndərildirdi.

Lakin xalqımıza qarşı ən ağır repressiyalar Sovet hakimiyyəti illərində həyata keçirilmişdir. 1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra təkcə Bakı şəhərində mayın 16-na kimi N.Nərimanov Bakıya qayıdana qədər 15000 nəfər azərbaycanlıya qarşı repressiya tətbiq edilmişdir.

XX əsrin sonrakı illərində bu repressiyalar müxtəlif vaxtlara təsadüf edir.

Azərbaycanlılara qarşı ən böyük repressiya XX əsrin 30-cu illərinin ortalarında olmuşdur. Əvvəlcə, latın əlifbası dəyişdirilərək kiril əlifbası tətbiq edilmişdir. Bundan əlavə, bütün Sovet İttifaqında tətbiq edilən repressiya dalgası Azərbaycana da bürümüşdür. Ən faciəvi cəhət budur ki, bu repressiyaları törədənlərin böyük əksəriyyəti ermənilər olmuşlar. Respublikanın müxtəlif rəhbər vəzifələrində özlərinə möhkəm yer tutmuş ermənilər ilk növbədə 1918-ci ilin mart hadisələrində ermənilərə qarşı mərdliklə vuruşan azərbaycanlıları axtartdırıb tapdırmış və məhkəməsiz onları güllələtdirmişlər. Xalqın ən istedadlı oğul və qızları həbs edilərək dəhşətli işgəncələrə məruz

Azərbaycan intibahı

qalmış, könüllü şəkildə “xalq düşməni” olduqlarını boyunlarına almağa məcbur edilmişlər. Hüseyn Cavid, Mikayıl Müşfiq, Əhməd Cavad, Tağı Şahbazi Simürğ, Qantəmir, Hacıbaba Nəzərli, Əliqulu Qemküsar, Yusif Vəzir Cəmənzəminli, Salman Mümtaz, Bəkir Cəbzadə, Əli Nəzmi, Abbas Mirzə Şərifzadə, Ülvə Rəcəb və yüzlərlə görkəmli ədəbiyyat və incəsənət xadimi, onların ailə üzvləri repressiyaya məruz qalmışlar.

Repressiya dalgası müharibədən sonrakı illərdə yenidən güclənmişdir. Artıq bu dövrdə müharibədə əsir düşmüş şəxslərə qarşı bu üsul tətbiq edilmişdir. Bu vəziyyət haqqında məlumat əldə edən xaricdəki azərbaycanlılar Vətənə qayıtmamış, qütbətdə yaşamağa üstünlük vermişlər.

1953-cü ildə İ.V.Stalinin ölümündən sonra repressiyaya uğrayanların böyük əksəriyyəti bəraət almış, sağ qalanlara doğma Vətənə qayıtmışlar. Repressiya qurbanı olmuş böyük Azərbaycan şairi Hüseyn Cavidin cənəzi, uzaq Sibirə Vətənə getirilərək öz doğma yurdu Naxçıvanda torpağa tapşırılmışdır. Xalqımız bu qayğısına görə Heydər Əliyevə minnətdardır.

Azərbaycan intibahı – Azərbaycan tarixində elmin, incəsənətin çoxun inkişafı ilə səciyyələnən dövr. Azərbaycanda intibah Avropa ölkələrinə nisbətən çox tez başlayıb. Hələ XII əsrdə A.İ. özünün ən yüksək zirvəsinə çatıb. Avropa ölkələrində intibahı, yəni mədəniyyətin, elmin inkişafını, tərəqqisini bir neçə əsr qabaqlayan qədim

Azərbaycan intibahı

Azərbaycan orta əsrlər dövründə bəşəriyyətə Nizami Gəncəvi kimi böyük mütəfəkkir şair, filosof bəxş etmişdir. XII əsr Azərbaycan A.İ. haqlı olaraq qızıl əsr dövrü adlandırılır ki, bu da təsadüfi deyildir. Şərqi ən görkəmli elm, sənət nümayəndələri – Qətran Təbrizi, Xaqani Şirvani, Əbülülə Gəncəvi, Fələki Şirvani, İzzəddin Şirvani, Məhsəti Gəncəvi, Mücərrəddin Bəyləqanı, böyük filosof Bəhmənyar, Şihabəddin Sühreverdi, görkəmli filosof, alim Səfəddin Urməvi, Nəsirəddin Tusi və bir çox şəxsiyyətlər Azərbaycanda yaşamış, həm Azərbaycan, həm də dünya mədəniyyətini zənginləşdirmişlər. Heç bir Avropa ölkəsi bir əsrdə bu qədər görkəmli şəxsiyyətlər yetişdirməmişdir. Əslində Azərbaycanı intibah öz inkişafı ilə Yaxın və Orta Şərq ölkələrinə də öz təsirini göstərmişdir. Təkcə Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” əsərinə Şərqdə 80-dən artıq nəzire yazılmışdır. Onun “Xəmsə”sinin təsiri altında isə bir neçə şair xəmsə yazmışdır. A.İ. tədqiq edən tədqiqatçılar Füzuli dövrünü də intibahın mədəni yüksəlişinin qızıl dövrü adlandırırlar. Çünki bu dövrdə, yəni XV əsrdə Azərbaycan dünyaya heç bir xalqda bərabəri olmayan nəhəng bir şair – Məhəmməd Füzulini vermişdir. Füzuli dövründə 400-dən artıq Azərbaycan şairi yaşamışdır. Lakin onların heç biri Füzuli səviyyəsinə qalxa bilməmişdir. Görkəmli Azərbaycan şairi və dövlət başçısı Şah İsmayıl Xətayi də bu dövrdə yaşamışdır.

Beləliklə, 3 əsrlik davam edən intibah dövründə Marağa rəsədxanasının

Azərbaycançılıq

açılması, Neimi, Nəsimi kimi şairlərin yaranması, bu gün belə dünyanı valeh edən Təbriz miniatür məktəbinin çəkdiyi gözəl əsərlər, Kaməddin Behzadın miniatürləri dünya sənətşünaslarını, alimlərini valeh edir.

Hər bir Azərbaycanlı İntibah dövrü mədəniyyəti ilə fəxr edir.

Azərbaycançılıq – Azərbaycan milli ideologiyası. Müstəqillik əldə edildikdən sonra milli ideologiyanın yaradılması bütün kəskinliyi ilə qarşıya çıxdı. Totalitar rejimin ideologiyasının anti-bəşəri mahiyyətini dərinləndirən dərk edən xalqlar və millətlər çox ağır sosial-iqtisadi vəziyyətlə qarşılaşmalarına baxmayaraq, yeni dövrün, yeni quruluşun milli ideologiyasını yaratmaq istiqamətində fəal iş apardılar.

90-cı illərin əvvəllərində milli ideologiyanın axtarışı istiqamətində ziyalılar, demokratik qüvvələr mətbuatda geniş müzakirələr açıb, müstəqilliyin ideologiyasının “tapılması” ətrafında müxtəlif fikirlər söyləyirdilər. Onların bir çoxu millətçiliyi, türkçülüğü, vətənciliyi əsas götürməyi və milli ideologiyanın mədəni əsaslarını məhz bu siyasi ideyalar üzərində qurmağı tövsiyə edirdilər. Lakin keçilmiş qısa yol, müstəqilliyin bərpasından sonra əldə olunan tarixi-siyasi təcrübə aydın göstərdi ki, bu tərzdə yeni yaranan milli ideologiya səmərəli ola bilməz. Belə ki yeni dövlətin milli ideologiyası təkcə bu dövlətin ərazisində yaşayan şəxsləri yox, həm də bütün dünyada məskunlaşmış azərbaycanlıları əhatə etməlidir.

Azərbaycançılıq

Xalqımızın Ümummilli lideri Heydər Əliyev müstəqilliyin yaranması ilə bağlı ölkədə gedən geniş sosial-iqtisadi vəziyyəti təhlil edərək, Azərbaycan üçün yeni bir ideyanı ortaya qoydu. Heydər Əliyev Azərbaycanda fundamental bir siyasi ideologiyanın, bütün vətəndaşların hüquqlarını qoruya bilən dövlətin əsasını qoydu, hüququn aliliyinə əsaslanan idarəetmə sistemi yaratdı. Belə ki

Azərbaycançılıq

qürur hissi keçirməlidir və biz Azərbaycançılığı – Azərbaycan dilini, mədəniyyətini, milli mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini yaşatmalıyıq... azərbaycanlılar harada yaşamalarından asılı olmayaraq, daim öz milli, mənəvi dəyərlərinə, milli köklərinə sadıq olmalıdırlar. Bizim hamımızı birləşdirən, həmrəy edən azərbaycançılıq ideyasıdır, azərbaycançılıqdır. Azərbaycan

Azərbaycançılıq

inkişafımızın siyasi-mənəvi məzmunu ilə sıx bağlıdır. Milli dövlət ideologiyası olan azərbaycançılıq bu gün bizim qarşımızda dəqiq ifadə edilmiş ideya kimi durur. Bu ideyanın tarixə və onlarca xalqın qədimdən bəri bir ərəzidə yaşaması, onların ümumi mentalitetə və tələbat strukturuna söykənən ümumi psixologiya ilə şərtlənən öz bölgüsü var... Azərbaycançılıq xalqımı-

Azərbaycançılıq

edən bir sıra mühüm amillərlə zəngindir. Bu ideologiya unitar, hüquqi və demokratik dövlət kimi Azərbaycanın möhkəmləndirilməsinə və inkişafına yönəldilmişdir. azərbaycançılıq müstəqil dövlətimizi sivil dövlətlər sırasına çıxarmağa qadir olan bir ideologiya kimi hər bir vətəndaşın dünyagörüşündə özünə möhkəm yer tapmalıdır.

Bu ideologiya milli inkişaf ideologi-

Azərbaycançılıq

olmuş siyasi liderlər də bu sahədə çox böyük işlər görmüşlər. Onların uzaqgörənliyi, tarixi hadisələri düzgün və obyektiv qiymətləndirmək bacarığı dilin, sözün həqiqi mənasında, gündəlik həyatda, praktikada dövlət dilinə, ümumi işlək dilə çevrilməsinə, bəxşal-

Azərbaycanda siyasi fikir

psixologiyalarının, mədəniyyətlərinin assimilyasiyaya uğraması faktı ilə qarşılaşırlar. Bu da ölkə miqyasında azərbaycançılıq ideologiyasının təntənəsi ilə, milli siyasətin düzgün aparılması ilə üzvi surətdə bağlıdır.

Rövşik Öndər Heydər Əliyev evni

Azərbaycanda siyasi fikir

Qədim Azərbaycanda zərdüştilikdən sonra məzdekilik təlimi də xalqın ictimai-siyasi baxışlarının mahiyyətini işıqlandırır. Zərdüştilikdən faydalanan Manixeyizmin banisi Mani dünyanı dualist anlamda izah edir. Bu təlimə görə vaxsılıq mənəvi və a

Azərbaycanda siyasi fikir

kimi ideyalar xalqa təbliğ olunur. Xüsusilə "Koroğlu" dastanı bu haqda çox şey vəd edir. Burada dostluq, bərabərlik, zalıma, zora qarşı barışmazlıq, xalq ruhu, xalqı daim təmin etmək, ədalətsizliyi aradan qaldırmaq və s. öz

Azərbaycanlıların deportasiyası

lətə qarşı mübarizə aparmış, insanın ləyaqətlə yaşamasını, maariflənmesini, ümumi mədəniyyətə malik olmalarını arzulamışlar. Bu fikirləri XX əsrin əvvəllərində fəaliyyət göstərən bir çox görkəmli ziyalılarımız maarifçiliyin, siyasi fikrin inkişafında hədsiz dərəcədə böyük rol oynamışlar. Bu dövrdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması siyasi fikrin inkişafının ən ali təzahürü idi.

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti illərində də siyasi fikir sahəsində güclü dinamizm müşahidə olunur. Lakin bu daha çox totalitarizmin dayaqlarının möhkəmləndirilməsi məqsədlərinə yönəldilmişdir.

Azərbaycanda müstəqillik əldə edildikdən sonra siyasi fikir inkişaf etmişdir. Məsələn, Azərbaycan Konstitusiyasında, siyasi sənədlərdə, Heydər Əliyevin əsərlərində və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin

Azərbaycanlıların deportasiyası

təqsiri olmayan xalqlar müharibə dövründə təqsirkar bilinərək yaşadıkları yerlərdən sürgün olundular. Rəsmi məlumatlara görə onların arasında 1 milyondan çox alman (Volqaboyundan), 317 min çeçen, 165 min Krım tatarı, 84 min inqış, 82 min kalmık, 64 min qaraçaylı, 49 min Axısxa türkü, 33 min balkar və s. var idi. Kişilərin çoxu müharibədə olduğundan köçürülənlərin böyük əksəriyyəti uşaqlar, qadınlar və qocalardan ibarət olmuşdur. Onların xeyli hissəsi yolda təzyiqlərə, vəziyyətə dözə bilməyib ölmüşdür. Repressiya və deportasiyalar türk xalqlarına, xüsusilə azərbaycanlılara qarşı daha amansızlıqla aparılmışdır.

Azərbaycanlıların deportasiyası bir neçə mərhələdə həyata keçirilmişdir.

Bu tarix ermənilərin XIX əsrdə çar Rusiyasının müstəmləkəsinə çevrilmiş Qafqaza köçürülməsindən sonra başlanırdı.

Azərbaycanlıların deportasiyası

ərazisində həyata keçirilən bütün soyqırım hadisələri xalqımızın həyatında köçkünlük siyasətinin, yeni deportasiyanın acı nəticələrini özündə saxlayır. "Türksüz ərazilərin" yaradılmasından sonra ermənilər öz havadarlarının əli ilə həmin ərazilərə erməni milliyyətindən olanları köçürür, məskunlaşdırır, bununla süni surətdə deportasiya siyasətini həyata keçirirdilər.

"Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhəlinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar tədbirlər haqqında" qəbul edilmiş ikinci qərarda göstərilirdi ki, o "SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli qərarına əlavədir. 1948-ci il 10 mart tarixli qərarda artıq köçürmə ilə əlaqədar konkret tədbirlərdən bəhs olunur. Maraqlıdır ki, bu köçürmə "kənüllülük prinsipləri əsasında" həyata keçirilirdi.

Böyük Vətən müharibəsindən sonra

Azərbaycanlıların deportasiyası

1950-ci illərdə "kənüllülük" prinsipi əsasında Ermənistan SSR-də yaşayan 100 min kolxozçu və digər azərbaycanlı əhəli Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülsün. 1948-ci ildə 10 min, 1949-cu ildə 40 min və 1950-ci ildə 50 min nəfərin köçürülməsi nəzərdə tutulurdu. Həmin qərarın 11-ci bəndində göstərilirdi ki, Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinə icazə verilsin ki, azərbaycanlı əhəlinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar onların boşaltıldıqları tikililəri və yaşayış evlərini xaricdən Ermənistana gələn erməniləri yerləşdirmək üçün istifadə etsinlər.

Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 1948-ci il 2 fevral tarixli qərarına əsasən 1948-ci ildə Ermənistandan köçürüləcək 10 min əhalini qəbul etmək və yerləşdirmək planlaşdırılmışdı. Qərarda Salyan, Saatlı, Sabirabad, Əli

Əliyev

Azərbaycanlıların deportasiyası

miyyətlə, 1948-1953-cü illərdə Azərbaycanlı deportasiya edilən əhalinin sayı 100 min nəfərdən çox olmuşdur.

Ev-əşiyindən didərgin salınmış insanlar Azərbaycanın əsasən Aran rayonlarına göndərilirdi. Bu qərarı zorla icra etmək ona gətirib çıxardı ki, mülayim iqlim şəraitinə, bulaq suyuna adət etmiş əhalinin xeyli hissəsi Kür-Araz ovalığında ictimai binalarda yatacaqdan, qızdırmadan, malyariyadan və digər yoxlucux xəstəliklərdən məhv oldu.

Sonrakı illərdə deportasiyaya məruz qalmış əhalinin müəyyən qismi bütün çətinliklərə, məhrumiyyətlərə baxmayaraq, yenidən öz yurdlarına qayıtdılar. Lakin onlar 35-40 ildən sonra ermənilərin növbəti deportasiya siyasətini həyata keçirəcəklərini bilmədilər. 1988-ci ildə ermənilər Sovet İttifaqının dağılması prosesindən istifadə edərək öz havadarları olan SSRİ Prezidenti M.S.Qorbaçovun onlara olan "xüsusi" münasibətinə arxalanaraq, Ermənistan ərazisindən bütün azərbaycanlıları deportasiya etdilər və bununla da çoxdan arzuladıqları "türksüz Ermənistan" dövlətini yaradılar. Bu sonuncu deportasiya zamanı 400 nəfərdən çox azərbaycanlı vəhşicəsinə qətlə yetirildi.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin "1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında" 18 dekabr 1997-ci il tarixli fərmanında xalqımızın bu faciəsi öz geniş əksini tapmışdır. Tarixdə ilk dəfə olaraq məhz bu fərman vasitəsilə azərbaycanlıların deportasiyasına siyasi-hüquqi qiymət

Azərbaycanlıların soyqırımı

verilmişdir. Bu fərman 1948-1953-cü illəri əhatə etsə də, deportasiya tarixi ilə məşğul olan tədqiqatçılar çox yaxşı bilirlər ki, azərbaycanlıların tarixin müxtəlif mərhələlərində dəfələrlə deportasiyaya məruz qalmışlar. Fərmanda haqlı olaraq qeyd olunur ki, "Son iki əsrdə Qafqazda azərbaycanlılara qarşı məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilmiş etnik təmizləmə və soyqırımı nəticəsində xalqımız ağır məhrumiyyətlərə, milli faciə və məşəqqətlərə məruz qalmışdır. Mərhələ-mərhələ gerçəkləşdirilən belə qeyri-insani siyasət nəticəsində azərbaycanlılar İndi Ermənistan adlandırılan ərazidən – min illər boyu yaşadıkları öz doğma tarixi-etnik torpaqlarından didərgin salınaraq kütləvi qətl və qırğınlara məruz qalmış, xalqımıza məxsus minlərlə tarixi-mədəni abidə və yaşayış məskəni dağıdılıb viran edilmişdir".

Fərmanda ilk dəfə olaraq azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilən deportasiya aktlarına siyasi-hüquqi qiymət verilmişdir. Belə ki, bu siyasi sənəddə göstərilir ki, SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli 4083 nömrəli və 1948-ci il 10 mart tarixli 754 nömrəli qərarları Azərbaycan xalqına qarşı növbəti tarixi cinayət aktı kimi qiymətləndirilir.

Azərbaycanlıların soyqırımı – azərbaycanlılara qarşı soyqırımı siyasəti mərhələ-mərhələ bir neçə dəfə, həm də xüsusi qəddarlıqla həyata keçirilmişdir. 1905-1907, 1918-1920, 1965, 1988-1992-ci illərdə xalqımızın bu soyqırımı tarixlərinin hər biri haqqında

Azərbaycanlıların soyqırımı

saysız-hesabsız miqdarda dəhşətli faktlar, ağlasığmaz hadisələr durur. Lakin sovet dövründə bu faciələr haqqında danışmağa imkan verilməmişdir. Ermənilər öz tarixi keçmişləri, faciələri haqqında kitablar buraxdıqları, təbliğat apardıqları halda, azərbaycanlılara bu fəaliyyət qadağan olunmuş, bu qadağanı pozanlara qarşı ən kəskin tədbirlər həyata keçirilmiş, xalq düşməninə övladları damğası ilə ailə üzvlərinə cəmiyyətdə bəzişməli mühiti yaradılmışdır.

1905-ci ildə silahlanmış müştəşkil erməni dəstələri etnik zəmində soyqırımı kimi dəhşətli bir cinayətin Qafqazda ilk müəllifləri olmuşlar. 1905-1907-ci illərdə onlar Bakıda, Tiflisdə, İrəvanda, Naxçıvanda, Gəncədə, Qarabağda, Zəngəzurda kütləvi şəkildə azərbaycanlılara divan tutmuş, şəhər və kəndləri yandırmış, uşaqları, qadınları, qocaları qəddarlıq və vəhşiliklə öldürmüşlər. Həmin dövrdə təkcə Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarında 75 Azərbaycan kəndi yerlə-yeksan edilmiş, İrəvan və Gəncə quberniyalarında isə 200-dən artıq yaşayış məntəqəsi viran edilmişdir. Erməni vəhşiliyindən sağ qurtaran on minlərlə azərbaycanlı öz doğma yurd-yuvasını tərk etmək məcburiyyəti qarşısında qalmış, bununla da Azərbaycanda tarixi bir əsrə yaxınlaşmaqda olan həqarətli qaçqınlıq ənənəsinin əsası qoyulmuşdur.

Ermənilərin Azərbaycan xalqına qarşı çevrilmiş soyqırımı siyasəti çar Rusiyasında mərkəzi hakimiyyətin süqut etdiyi, keçmiş imperiyanın dərəbəylik və anarxiya şəraitində yaşadığı 1918-ci ildə daha geniş vüsət almışdır. Bu dövr-

Azərbaycanlıların soyqırımı

dəki soyqırım daha müştəşkil şəkildə və daha böyük bir qəddarlıq və amansızlıqla həyata keçirilmişdir. Təkcə 1918-ci ilin mart-aprəl aylarında Bakıda, Şamaxıda, Qubada, Muğanda, Lənkəranda ermənilər 50 mindən çox azərbaycanlı qətlə yetirmiş, evlərini talan etmiş, on minlərlə adamı öz yurduvalarından didərgin salmışlar. Yalnız Bakıda 30 minə yaxın soydaşımız xüsusi amansızlıqla qətlə yetirilmiş, Şamaxı qəzasının 58 kəndi dağıdılmış, 7 min nəfərdək adam, o cümlədən 1653 qadın və 965 uşaq öldürülmüş, Quba qəzasının 122 müsəlman kəndi yerlə-yeksan edilmişdi. Qarabağın dağlıq hissəsində 150-dən çox, Zəngəzur qəzasında 115 Azərbaycan kəndi vəhşicəsinə dağıdılmış, əhaliyə cinsinə və yaşına fərq qoyulmadan qəddarcasına divan tutulmuşdur. İrəvan quberniyasında 211, Qars vilayətində 92 Azərbaycan kəndi dağıdılmış, yandırılmış və talan edilmişdi. İrəvan azərbaycanlılarının çoxsaylı müraciətlərindən birində göstərilir ki, qısa müddət ərzində bu tarixi Azərbaycan şəhərində və onun çevrəsində 88 kənd dağıdılmış, 1920 ev yandırılmış, 132 min azərbaycanlı məhv edilmişdir. Erməni cəza dəstələrinin törətdikləri vəhşiliklər, daşnak hakimiyyəti dövründə yürüdülmə "türksüz Ermənistan" siyasəti nəticəsində İrəvan quberniyasının azərbaycanlı əhalinin sayı 1916-cı ildə 375 min nəfər idisə 1922-ci ildə cəmi 70 min nəfər olmuşdur. Göründüyü kimi, qısa müddət ərzində soyqırımın və geniş miqyaslı etnik təmizləmələrin aparılması nəticəsində erməni millətçiləri

Azərbaycanlıların soyqırımı

qarşlarına qoyduğu məqsədə əsasən nail olmuşlar.

Görkəmli ictimai-siyasi xadim Mirzə Bala Məmmədzadə "Ermənilər və İran" kitabında məlumat verir ki, bu qaniçon xalqın silahlı dəstələri həmin dövrdə Cənubi Azərbaycanda Urmiya gölü ətrafında 150 min nəfərdən çox azərbaycanlıni vəhşicəsinə qətlə yetirmişdir.

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra bütün bu tarixi araşdırmaların hər-tərəfli şəkildə aparılması, xalqa, dünya ictimaiyyətinə çatdırılması sahəsində çox geniş imkanlar açıldı. Xalqa öz tarixi keçmiş haqqında doğru-dürüst məlumat vermək mühüm vəzifə kimi qarşıda durdu.

Xalqımızın Ümummilli lideri Heydər Əliyev 26 mart 1998-ci il tarixində "Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında" Prezident Fərmanı verdi. Tarixdə ilk dəfə olaraq azərbaycanlılara qarşı soyqırımı siyasəti bu Fərman vasitəsilə öz siyasi qiymətini aldı. Fərmanda qeyd olunduğu kimi, "Azərbaycan xalqına qarşı dəfələrlə törədilmiş və uzun illərdən bəri öz siyasi-hüquqi qiymətini almamış soyqırımı" da tarixin açılması şübhələrindən biridir.

1813-cü və 1828-ci illərdə imzalanan Gülüstan və Türkmənçay müqavilələri Azərbaycan xalqının parçalanmasının, tarixi torpaqlarımızın bölünməsinin əsasını qoydu. Azərbaycan xalqının bu milli faciəsinin davamı kimi onun torpaqlarının zəbt olunması başlandı. Qısa bir müddətdə bu siyasət gerçəkləşdirilərək ermənilərin kütləvi surətdə Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi ilə həyata keçirildi. Soyqırımı

Azərbaycanlıların soyqırımı

Azərbaycan torpaqlarının işğalının ayrılmaz bir hissəsinə çevrildi.

Fərmanda azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilən soyqırımı siyasətinin məhz "Böyük Ermənistan" yaratmaq ideyası ilə sıx bağlı olduğu aydın göstərilir. Fərmanda bu haqda oxuyuruq: "İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarının ərazilərində məskunlaşdırılan ermənilər orada yaşayan azərbaycanlılarla müqayisədə azlıq təşkil etmələrinə baxmayaraq, öz havadarlarının himayəsi altında "Erməni vilayəti" adlandırılan inzibati bölgünün yaradılmasına nail oldular. Belə süni ərazi bölgüsü ilə əslində azərbaycanlıların öz torpaqlarından qovulması və məhv edilməsi siyasətinin bünövrəsi qoyuldu. "Böyük Ermənistan" ideyaları təbliğ olunmağa başladı. Bu uydurma dövlətin Azərbaycan torpaqlarında yaradılmasına "bəraət qazandırmıq məqsədi ilə" erməni xalqının tarixinin saxtalaşdırılmasına yönəlməmiş geniş miqyaslı proqramlar reallaşdırıldı. Azərbaycanın və Qafqazın tarixinin təhrif olunması həmin proqramların mühüm tərkib hissəsini təşkil edirdi".

Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin "Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında" 26 mart 1998-ci il fərmanında erməni təcavüzkarlarının müxtəlif vaxtlarda törətdikləri cinayətlər: "Böyük Ermənistan" yaratmaq xülyəsindən ruhlanan erməni qəsbkarlarının 1905-1907-ci illərdə və Rusiyada baş vermiş 1917-ci il Fevral və Oktyabr çevrilişləri zamanı bolşevizm bayrağı altında həyata keçirdikləri genişmiqyaslı qanlı aksiyalar öz əksini tapmışdır.

Azərbaycanlıların soyqırımı

Azərbaycan Prezidentinin "Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında" 26 mart 1998-ci il fərmanında xalqımıza qarşı həyata keçirilən soyqırımı sonuncu mərhələsi də öz əksini tapmışdır. Fərmanda qeyd olunur ki, 1988-ci ildən ortaya atılan qondarma Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ilkin mərhələsində yüz minlərlə azərbaycanlınin öz tarixi torpaqlarından qovulmasına respublikada düzgün siyasi qiymət verilmədi. Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistan SSR-in tərkibinə daxil edilməsi haqqında ermənilərin qeyri-konstitusion qərarını və Moskvanın əslində bu vilayəti Xüsusi İdarəetmə Komitəsi vasitəsilə Azərbaycanın tabeliyindən çıxarmasını xalqımız ciddi narazılıqla qarşıladı və mühüm siyasi aksiyalara əl atmaq məcburiyyəti qarşısında qaldı. Respublikamızda keçirilən mitinqlər zamanı torpaqlarımızın işğalı siyasəti qətiyyətlə pisləndə də Azərbaycan rəhbərliyi öz passiv mövqeyindən əl çəkmədi. Məhz elə bunun nəticəsi olaraq 1990-cı ilin yanvar ayında gətikcə güclənən xalq hərəkatını böğmaq məqsədi ilə Bakıya qoşunlar yeridildi, yüzlərlə azərbaycanlı məhv və şikəst edildi, yaralandı, digər fiziki təzyiqlərə məruz qaldı.

1992-ci ilin fevralında ermənilər Xocalı şəhərinin əhalisinə misli görünməyən divan tutdular. Tariximizə Xocalı

Azlıqin hökuməti

soyqırımı kimi həkk olunan bu qanlı faciə minlərlə azərbaycanlınin məhv edilməsi, əsir alınması, şəhərin yerlə-yeksan edilməsi kimi daxil olmuşdur.

Azərbaycan torpaqları hesabına ermənilər öz milli dövlətlərini qurduqdan sonra bütün türk toponimlərinin adlarını dəyişdirmiş, erməniləşdirmiş, ya da tarix səhnəsindən tam silib çıxarmağa çalışmışlar.

"Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında" Fərmanında xalqımıza qarşı soyqırım faktlarının dövlət səviyyəsində ilk dəfə bəyan edilməsi və ona siyasi qiymət verilməsi ilə prezident Heydər Əliyev Azərbaycan xalqı qarşısında böyük bir tarixi xidmət göstərmişdir. Mübaliğəsiz demək olar ki, belə bir addımın atılması xalqımızın tarixi haqlarının bərpa edilməsində, qan yaddaşının oyanmasında, tarixin obyektiv yazılmasında böyük köməyi vardır. Bu fərmanın bütün məzmunu və mahiyyəti hər bir azərbaycanlıdan bunu tələb edir.

Azlıqin hökuməti – parlamentar dövlətlərdə parlamentdə çoxluğa malik olmayan partiya və ya partiyalar koalisiyası tərəfindən digər partiyaların (yaxud daha nüfuzlu bir partiyanın) bu hökuməti parlamentdə (məsəyyən şəraitdə) səsvərmə yolu ilə dəstəkləməyə vəd etdikləri halda formalaşdırılmış hökumət.

B

Babef (Babeuf) Qraqx (Fransua Nobel) (1760-1797) – Fransa inqilabçısı, “Bərabərlik naminə” hərəkatın rəhbərlərindən biri.

B. baxışları XVIII əsrin axırlarında inqilabi Fransada sosialist fikrin inkişafının zirvəsidir. B. proqramı – siyasi təlimində “xalq dövləti qurmaq” tələbindən ibarətdir. B. özünün “Bərabərlik naminə sui-qəsd” proqramında inqilabçıların gizli təşkilatlarının hazırlanmasının, xalq üsyanının zəruriliyini əsaslandırmışdır. Üsyançılar ali hakimiyyətin əvvəlki orqanlarını ləğv edir, müvəqqəti inqilabi hökumət – plebey diktaturasını həyata keçirən Milli Məclis yaradır. B. üçün demokratiyanın mahiyyəti xüsusi mülkiyyətin kompromissiz məhv edilməsindən, kollektivizmin və eqlitarizmin təntənəsindən ibarətdir.

Babuvizm – Qraqx Babef və onun tərəfdarlarının yaratdığı təlim.

“Bakı-Tbilisi-Ceyhan Əsas İxrac Boru Kəməri” – Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının böhrandan çıxarılması və inkişafında neft sənayesinin dirçəldilməsi, müasir texnologiyalar əsasında yenidən qurulması mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə yeni dövlət neft strategiyası hazırlandı və müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməyə başlandı. Bu, Azərbaycan neft sənayesində yeni eranın başlanması idi.

“BTC Əsas İxrac Boru Kəməri”

1994-cü il sentyabrın 20-də Bakının “Gülüstən” sarayında ARDNŞ ilə ABŞ, Böyük Britaniya, Norveç, Rusiya, Türkiyə, Səudiyyə Ərəbistanı, Yunanistanın iri neft şirkətləri daxil olan konsorsium (sonralar bu konsorsiuma Yaponiya şirkəti də qoşuldu) üzvləri tərəfindən sonralar bütün dünyada “Əsrin müqaviləsi” adı ilə məşhurlaşan tarixi müqavilə imzalandı (2001-ci ildən başlayaraq Prezident fərmanı ilə həmin gün respublikada “Neftçi” günü kimi bayram edilir).

Ölkəmizin neft strategiyasının ən əsas istiqamətlərindən biri Azərbaycan neftinin dünya bazarına nəql edilməsindən ibarət idi. Bu sahədə Azərbaycanın mənafeələrinin uzunmüddətli qorunması, geniş miqyaslı beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın inkişafının, regionda neft hasilatının artması ilə əlaqədar neftin dünya bazarına nəqlinin təmin edilməsi məqsədilə strateji əhəmiyyətli buraxılış imkanı ildə 50 milyon ton neft, uzunluğu 1730 km olan yeni – Bakı-Tbilisi-Ceyhan Əsas İxrac Boru Kəməri layihəsinin gerçəkləşməsi üçün gərgin işlər həyata keçirilmiş, aparılan danışıqlar uğurla nəticələnməmişdir.

1999-cu il noyabrın 18-də ATƏT-in İstanbul Zirvə Toplantısı gedişində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev, Gürcüstan Prezidenti Eduard Şevardnadze və Türkiyə Cümhuriyyətinin Prezidenti Süleyman Dəmirəl “Xam neftin Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan və Türkiyə Cümhuriyyətinin əraziləri ilə Bakı-Tbilisi-Ceyhan Əsas İxrac Boru Kəməri vasitəsilə nəql edilməsinə dair” sənədi imzalamışlar.

Bakıxanov Abbasqulu ağa

Eyni vaxtda Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan, Türkiyə Cümhuriyyəti, Qazaxıstan Respublikası və Amerika Birləşmiş Ştatlarının prezidentləri bu layihəni dəstəkləyən “İstanbul Bəyannaməsi”ni imzalamışlar.

Bu layihənin inşasının 2006-cı ilin may ayının axırlarında sona çatması və Azərbaycan neftinin Ceyhan limanından tankerlərlə dünya bazarına çıxarılması faktiki olaraq ölkəmizi dünyanın enerji mərkəzlərindən birinə çevirdi.

Bakıxanov Abbasqulu ağa – XIX əsrin böyük mütəfəkkiri, görkəmli alim, şair, ensiklopedik zəkaya malik Azərbaycan maarifçisi.

A.Bakıxanov 1794-cü ildə Bakının Əmirhacıyan (keçmiş adı Xilə) kəndində II Mirzə Məhəmməd xanın ailəsində dünyaya gəlmişdir. 1802-ci ildə Bakı xanı olan Hüseynqulu xan ilə II Mirzə Məhəmməd xan arasında hakimiyyət uğrunda münasibətlər xeyli pisləşmiş və o ailəsinə götürərək qohumu Şeyxəli xanın yanına – Qubanın Amsar kəndinə köçmüşdür. II Mirzə Məhəmməd xanın Bakının bəzi kəndlərində mülkləri, torpaq sahələri olmuşdur. Maştağada, Əmirhacıyanda ulu babalarının tikdirdikləri binalar, məscidlər bu günə qədər qalmaqdadır.

A.Bakıxanov uşaqlıq illəri Qubada, bir qədər Şeyxəli xanın sarayında, daha çox isə Amsar kəndində atasının malikanəsində keçmişdir.

A.Bakıxanov təhsilini də məhz burada almışdır. Rus dilini öyrənməyə də hələ uşaq ikən başlamış, xüsusi yeniyetməlik və gənclik illərində məş-

Bakıxanov Abbasqulu ağa

ğul olmuş, Tiflisdə işə başladığıda isə daha mükəmməl mənimsəmişdir.

A.Bakıxanovu rus zabiti kimi görmək istəyən II Mirzə Məhəmməd xan 1819-cu ildə oğlunu Qafqaz Baş İdarəsinin rəisi general A.P.Yermolovun yanına işə gətirir. Rus generalı II Mirzə Məhəmməd xanın Rusiya ilə yaxınlığını nəzərə alaraq, onun oğlunu öz yanındakı dəftərxanada işə götürür. Onun Tiflisdə Qafqaz Baş İdarəsində işləməsi həyatında böyük dönüş yaradır.

Abbasqulu ağa Qüdsi tənəllüsü ilə şeirlər, qezəllər yazıb.

A.Bakıxanov insanları bilikli, mərifətli, qanacaq, bir-birilə məhrəban dolanan, ünsiyyətdə olan, Allah yolunda pak əməllərlə çalışan kimi görmək istəyirdi. Bütün bunları əsərlərində təbliğ edirdi. Xüsusən “Təhzi ul-əxlaq” və “Kitab-i-nəsayəh”də, bədii yaradıcılığında bu kimi yüksək əxlaqi keyfiyyətləri təbliğ edirdi.

A.Bakıxanov qısa bir müddət ərzində hərbi və diplomatik qulluqda, rəsmi dövlət işlərində iştirak etməklə yanaşı, müxtəlif dillərdə xeyli sayda yüksək bədii və dərin məzmunlu elmi əsərlər yazmış, böyük istedad, qüdrətli zəka, bacarıq və zəhmətsevərlik göstərmişdir. O, çox məhsuldar, fəal və gərgin işləyərək elmin müxtəlif sahələrinə aid maraqlı əsərlər yazıb ortaya qoymuşdur. Məsələn, “Əsrar ül-məlakut” əsərində günəşin vəziyyətlərindən danışaraq, o alman astronomu Badenin yaradıcılığına müraciət edir. O, qeyd edir ki, göydəki tünd ləkələr dəliklərdir ki, Günəş onların dərinliklərindən boylar. Müəllif bu əsərdə

Bakıxanov Abbasqulu ağa

Avropanın bir çox görkəmli astronomlarının adını çəkir, onların nəzəriyyələrini araşdırır.

A.Bakıxanov Kopernikin (1473-1543) heliosentrik sistem nəzəriyyəsinə yüksək qiymət vermiş, onu geniş şəkildə və elmi əsərlərlə dərinlən təhlil etmişdir. O, Kopernikin təlimini təhlil edərkən, onun maliyyə və xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirmiş, onun əsl elmi interpretasiyasını vermiş, hətta möhlət cəhətlərini də anımlamış, bəzi düzəlişlər də etmişdir.

A.Bakıxanovun "Kəfi ul-qorab" əsəri elmi aləmdə xüsusi maraq doğurur. Möglül səyahətçisi Kolumbun Amerikanı kəşf etməsi problemlərinə toxunan böyük müfəkkir Ameriqo Vespuççinin də adını çəkir. Müəllif Kolumbun bütün səfərlərini qələmə almağa çalışmışdır.

A.Bakıxanov rus ordusunda polkovnik rütbəsinə qədər yüksəlmişdir. O, 1826-1829-cu illərdə Rusiyanın İran və Türkiyə ilə müharibələrində, Tərxanqayda Rusiya-İran sülh danışıqlarında iştirak etmişdir. Nəzərə alınmalıdır ki, A.Bakıxanov Türkmənçay müqaviləsində yalnız bir tərcüməçi kimi iştirak etmişdir.

İsmayil İsmayilov, Azərbaycan Respublikası

Bakıxanov Abbasqulu ağa

A.Bakıxanovun dini-fəlsəfi baxışları, əxlaqi düşüncələri onun yazdığı "Riyaz ul-Qüds", "Təhzi ul-əxlaq", "Kitab-i nəsayeh", "Eyn ul-mizan" əsərlərində və "Mışkat ul-ənvər" poemasında öz əksini tapmışdır. Görkəmli müfəkkir islam dininin əsas əhkamlarını müdafiə etmişdir. Bakıxanov

elmin predmetindən fərqlənən fəlsəfənin predmetini ayırmış, fəlsəfəni varlığın fəvqəli fəlsə prinsipləri haqqında elmi hesab etmişdir.

O, bir filosof kimi dünyanı naturalist mövqedən izah edərək göstərirdi ki, bütün cisimlər və şeylər dörd unsurun: hava, od, torpaq və suyun qarışığından ibarətdir. Burada təbii "nizam", münasibət və sobobiyət var.

Bakıxanov məntiqi iki hissəyə bölmüş, oqlı nəticələri sillogizmin müxtəlif növləri ilə müəyyən etmiş, induksiyanı hökmün doğruluğunu əsaslandıran metod hesab etmişdir.

Böyük müfəkkirin coğrafiya sahəsində müəyyən xidməti var. O, 1828-ci ildə Qarabağı öyrəyən komissiyanın tərkibində olmuş və Rusiya-İran sərhəddi müəyyənləşdirən komissiyanın tərkibində iştirak etmişdir. Al-

Bakıxanov Abbasqulu ağa

Zəngin və çoxşaxəli yaradıcılığa malik olan şairin əsərləri sağlığında müxtəlif dillərə tərcümə edilmiş, onun "Fatma tarçalır" şəri alman dilinə, "Tatar nəğmələri" rus dilinə tərcümə olunmuşdur.

A.Bakıxanovun maraqlı satirik şeirləri vardır. "Mışkat ul-ənvər" əsərində Bakıxanovun üç münəzzər məktubu və təmsilə daxil olmuşdur. O, "Tülkü və qurd" təmsilində hylogorifi, "Cinar və kudu tağı"nda lovgalığı, boyuq hörmətsizliyi, "Kəndlinin səhə şikayəti", "Kəndlinin səhə toxtəsi", "Hind insanı" əsərlərində teodal dünyanın zülm və zorakılığını təsvir etmişdir.

Müfəkkirin "Mira ul-comal" əsərindəki "Öz-i ohval", "Nəvalin uçuşu", "Fəng mecbri" şeirləri avtobiografik xarakter daşıyır.

A.Bakıxanovun "Kitab-i Əsgəriyyə" hekayəsi Azərbaycan nəsrinin ilk nümunələrindəndir. Müəllif burada öz oxucusuna tələvni amansız gədişlərinə öngörməyi, dözməyi təlqin edir, təbiətin və dünyanın nəz-nəməndən vaxtında istifadə etməyi məsləhət görür. Ömrü də insan ömrü çox qısadır. Müəllif bildirir ki, qadir Allah qədr və qüvvəni bir yaratmışdır. Ögər insan hes-

Bakıxanov Abbasqulu ağa

1825-ci il Dekabr üsyanından sonra Qafqaz Baş İdarəsinin başçısı A.P.Yermolov dəyişdirilir. Onun yerinə Peterburqdan İ.F.Paskeviç göndərilir.

A.Bakıxanovun "Mışkat ul-ənvər" əsəri mahiyyət etibarilə sanki dahi Nizaminin "Sirlər xəzinəsi" əsərinə

nostrə yazılıb. O, "Sirlər xəzinəsi" (Mışkat ul-ənvər) əsərində nəsihət və hekayətlər verir, əsərin bütün məzmununu insan əxlaqının kəşf etməsi üzərində qurur. Böyük müfəkkir hələ notisiyə gəlir ki, insan həraddı olmasından asılı olmaqla, öz nəfsinin səhəli olmağı bacarmalıdır. Nəfs insan aqlının hökmdarı olmalıdır. O, nəfsin tərəddidi cəllalərinə geniş yer ayıtaraq sorabə etməkdə tərəddüd edir. Nəfəsini, aqlı, məntiq, iradə insan nəfsinə qalib gəlir.

A.Bakıxanovun "Fars dilinin grammatikası" əsərinin rus dilində nəşr olunub yayılması onun şöhrətini daha da artırır. Onun "Kəfi ul-qorab" əsərində də, alimni dünyagörüşü və maraqlı dairəsi haqqında tam təəssür vardır. X.Kolumbun Amerikanı kəşf etməsi A.Bakıxanovun da, çox maraqlandırmışdır. Əsər yazılan vaxta qədər bu möhlət kəşf burda heç bir məlumata

Bakıxanov Abbasqulu ağa

olur. Şərq müdrikliyi, hazırcavablığı, dərin elmi-bədii dünyagörüşü Rusiyada çoxlarını, hətta çarın arvadını belə valeh edir. Sonra Varşavaya səfər edir, müsəlman süvari polkunun komandiri İ.B.Qutqaşını ilə tanış olur, dostu, feld-marşal İ.F.Paskeviçin qonağı kimi Polşanı gəzir.

A.Bakıxanovun yazdığı ən böyük və sanballı əsərlərdən biri "Gülüstani-İrəm"dir. Bu əsər sağlığında müəllifinə böyük şöhrət gətirmişdir. Əsər fars dilində 1841-1842-ci illərdə yazılmışdır.

A.Bakıxanova qədər qədim dövrdən başlayaraq, Azərbaycan tarixini geniş şəkildə yazıb ortaya çıxaran ikinci bir müəllif yoxdur. O, bu əsərdə əsasən Şirvanın və Dağıstanın siyasi tarixinə yarayırsa da, yeri gəldikcə, xalqın kökü, mənşəyi, bu ərazidə yaşayan ayrı-ayrı tayfalar və millətlər, xalqlar, hətta bir sıra kəndlərin və yaşayış məntəqələrinin mənşəyi haqqında maraqlı məlumatlar verir. Müəllif əzə

Bakunin Mixail Aleksandroviç

Tehranda Məhəmmədsah tərəfindən qəbul edilir, II dərəcəli Şiri-Xurşid ordeni ilə təltif olunur. Böyük müfəkkir Məkkə səfəri zamanı Türkiyəyə, Qahirəyə də baş çəkir. Burada bəzi ədəbi fəaliyyətlə məşğul olur. Nəhayət, 1846-cı ilin noyabrında o Məkkəyə gəlib çıxır. O, ziyarətini etdikdən sonra Vətənə yola düşür. Lakin "Vadiyi-Fatimə" adlanan yerdə vəba xəstəliyinə tutulur və vəfat edir. Onu elə orada dəfn edirlər.

Bakunin Mixail Aleksandroviç (1814-1876) – rus xalqçılığının banilərindən və anarxizmin nəzəriyyəçilərindən biri.

B.-nin 1848-1849-cu illərdə inqilabda iştirakına görə iki dəfə (Saksoniya və Avstriya məhkəmələri tərəfindən) ölümə məhkum edilmişdir. 1851-ci ildə o, Avstriya tərəfindən I Nikolaya təhvil verilmiş, uzun müddət həbsdə qaldıq-

Baş korteslər

Dövlətin meydana gəlməsini və onun dağıdılması yollarının dövlətsiz ictimai özünüidarənin yaradılması naminə konsepsiyası təşkil edir. B. görə dövlət süni sosial varlıqdır, o, abstrakt və mifik ideya, şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlarının abstrakt məhdudluğunu təmsil edir, simasızlaşdırır. Dövlətin başlandığı yerdə şəxsiyyətin azadlığına son qoyulur və əksinə, insan azadlığı, onun hüquqlarının genişlənməsi dövlət hakimiyyətinin təsir dairəsinin dəyişməsinə gətirib çıxarır.

B. təsdiq edirdi ki, anarxiya cəmiyyətin təkamülündə fərdlərin və assosiasiyaların azadlığı şəklində kütlələr arasında azadlıq ideyalarının yayılması ilə bağlı olan yekun mərhələdir. Bakuninin tarixi azadlıq prosesi konsepsiyasında tarixin məqsədi və eyni zamanda onun ən yüksək nəticəsi kimi çıxış edir.

B. fikrincə, ideal ictimai quruluş dövlətdə təşkil edilmiş cəmiyyət yox, özünüidarəetməyə, müxtəlif

Baş tutmayan seçkilər

Estoniyada, Yaponiyada və bir sıra digər ölkələrdə hökumətin başçısı; nazirlər kabinetinin sədri.

Baş ştatlar – 1) Fransada 1302-1789-cu illərdə ali silki – nümayəndəli müəssisə; 2) Niderlandda parlamentin adı.

Baş tutmayan seçkilər – seçkilərdə seçicilərin fəallığının aşağı olması ilə əlaqədar bir nəfər belə namizədin seçilməməsi və ya daha çox səs toplamış namizədin seçildiyini qəbul etmək üçün səsərin düzgün hesablanmamasının əsas götürülməsi.

Əgər səsərin böyük hissəsini toplamış namizədin topladığı səsərinin sayı bütün namizədlərin seçicilərinin səsərinin sayından aşağıdırsa, Dairə Seçki Komissiyası qeyd alınmış namizədlərin lehinə verilən səsərin sayı bərabər olduqda, birmandatlı seçki dairəsi üzrə seçkiləri baş tutmamış hesab edir. Azərbaycan Respublikasının Seçki

Beynəlxalq münasibətlər

Azərbaycan Respublikasının Seçki Məcəlləsinin 170.2-ci maddəsində nəzərdə tutulan əsaslarla seçkilər müvafiq seçki dairəsi üzrə etibarsız sayılırsa və ya bu Məcəllənin 171.4-cü maddəsinə əsasən seçkilərin yekunları təsdiq edilməzsə, Mərkəzi Seçki Komissiyası bu Məcəllə ilə müəyyənləşdirilmiş qaydada təkrar seçkilər keçirir.

Beynəlxalq münasibətlər – 1) dövlətlərarası qarşılıqlı siyasi və diplomatik əlaqələr; 2) siyasi elmlər sisteminə müstəqil fənn.

Beynəlxalq münasibətlərin obyekt və predmetləri sırasına:

- dünyanın maddi (iqtisadi, hərbi, geosiyasi, demokratik texniki və s.) və mənəvi (ideoloji, hüquqi, informasiya, etik və s.) amilləri və onların subyektlərarası münasibətlərə təsiri;

- aktorlararası diplomatik, strateji, sosial, mədəni, elmi və s. münasibətlər;

- bu münasibətlərin əsasını təşkil edən mənəvi-əxlaqi, hüquqi, sosial mədəni və s. normalar;

- dünya siyasətinə təsir göstərən informasiya, maliyyə, kommunikasiya, miqrasiya və s. proseslər;

Beynəlxalq münasibətlər

XX əsrin I yarısında ABŞ-da meydana gəlmişdir. Məhz ilk dəfə bu ölkədə “Beynəlxalq münasibətlər” dərsləri nəşr olunmuşdur (1919), universitetlərdə bu fənn üzrə kafedralar yaradılmışdır. Onun başlıca məqsədi – dünya miqyasında dövlətlərarası qarşılıqlı münasibətləri və onların milli maraqlarını tədqiq edib üzə çıxarmaqdan ibarətdir.

B.m.-in predmeti kimi o illərdə əsasən bir neçə məsələ ön plana çıxarılmışdır: əvvəla, dövlətlər arasında meydana gələn münaqişələrin əsas səbəbləri, bu münaqişələrin ayrılıqda hər bir ölkəyə və bütövlükdə dünya birliyinə vurduğu zərər; ikinci, dövlətlərarası münaqişələrin qarşısının alınması yolları, bu işdə beynəlxalq hüquq-mətlərarası təşkilatlardan istifadə edilməsi perspektivləri; üçüncü, dünya müstəmləkə imperiyalarının dağılması və yeni-yeni müstəqil dövlətlərin meydana gəlməsi şəraitində ölkənin milli maraqlarının müəyyən edilməsi və qorunması yolları.

Göründüyü kimi, B.m.-in daxili strukturu zənginləşdikcə, yeni-yeni amillər hesabına mürəkkəbləşdikcə onun

Beynəlxalq siyasi nizam

şüni kökündən dəyişdi. Onun ardınca Edvard Karr, Nikolas Spaykmen, Beynəlxalq Nibur kimi siyasətşünaslar bu mövzunu ciddi beynəlxalq müzakirəyə çıxardılar. O vaxtdan sosial elmlər sırasında beynəlxalq münasibətlər öz məxsusi yerini tutmağa, öz tədqiqatının obyektini, subyektini və problemlərini dəqiqləşdirməyə başladı.

Beynəlxalq siyasi nizam – ümum-bəşəri tarixi ənənələrə və dəyərlərə söykənərək beynəlxalq normalar və prinsiplər əsasında formalaşan, fəaliyyəti dünyanın siyasi institutları və beynəlxalq təşkilatları tərəfindən dəstəklənən global miqyaslı beynəlxalq siyasi münasibətlərin müəyyən nizamı.

B.s.n. beynəlxalq siyasi münasibətlərin müəyyən keyfiyyət xüsusiyyətlərini xarakterizə edir. Müasir dövrdə B.s.n.-də global transformasiya prosesi baş verir ki, ona aşağıdakı meyillər xasdır: dünya nizamında birqütblülükə çoxqütblülüyə keçid; demilitarizasiya, beynəlxalq siyasi münasibətlərin demokratikləşməsi və humanistləşməsi.

B.s.n. beynəlxalq nizamın əsas tərkib

Beynəlxalq siyasi nizam

olan dəyərlər sisteminin yaranmasına xidmət edir. Bu proses mərhələlərlə regional maraqların və dəyərlərin formalaşması yolu ilə gedir və bu da son nəticədə dünyəvi dəyərlər sisteminin yaranmasına səbəb olacaqdır. Bu dəyərlər sistemi ümumi kollektiv təhlükəsizlik sistemi, böyük və kiçikliyindən asılı olmayaraq bütün dövlətlər üçün birgə yaşayış qaydaları olan beynəlxalq hüquq sistemi və onların mühafizəsinin və təminatının qarantı olan beynəlxalq təşkilatlar şəbəkəsi ilə birlikdə vahid bir sistemdə tamamlanacaqdır.

XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəllərində dünyada baş verən köklü siyasi proseslərin, beynəlxalq münasibətlər və beynəlxalq hüququn məzmun və mahiyyətinin, dünya siyasətinin ənənəvi prinsiplərinin radikal dəyişikliklərə məruz qalmasının, planetin siyasi həyatının əsas subyektləri olan milli dövlətlərin öz suveren hüquqlarında təcridcən məhrum edilməsinin və dünyanın yeni nizamının yaranmasının üç əsas determinantı vardır. Bunlar: 1) qloballaşmanın bütün dünyanı əhatə etməsi

Beynəlxalq təhlükəsizlik

ları tərəfindən milli dövlət qurumlarının inhisarından çıxarılması, dövlətin suveren hüquqlarının yeni aktorlar hesabına məhdudlaşdırılmasından ibarətdir.

Beynəlxalq təhlükəsizlik – inkişafın sabitliyini, suverenliyi və beynəlxalq birliyin bütün subyektlərinin müstəqilliyini təmin edən beynəlxalq münasibətlərin vəziyyəti.

B.t.-i təmin etməyin əsas üsulları bunlardır: maraqlı ölkələr arasında qarşılıqlı təhlükəsizliyin təmin olun-

Berdyayev Nikolay Aleksandroviç

qısaldılmış adı. İttifaqın yaradılması haqqında müqavilə 1958-ci ildə 50 il müddətinə bağlanmışdır. 1960-cı ildə qüvvəyə minmişdir. Ali orqanı Nazirlər Komitəsidir. İqamətgah yeri Brüssel-dədir (Belçika).

Bentam (Bentham) İeremiya (1748-1832) – ingilis filosofu-utilitaristi, sosioloq və hüquqşünası. B. fikrincə, insan həyatının ali məqsədi böyük əksəriyyəti təşkil edən insanların ən yüksək səadətidir.

Berdyayev Nikolay Aleksandroviç

filosofu və sosioloqu. Onu “XX əsrin rus Hegeli” adlandırırdılar.

1901-ci ildə sürgündə onun ilk irihəcmli əsəri olan “Sosial fəlsəfədə subyektivizm və fərdiyyətlik” kitabı çap olunmuşdur. O burada marksizm mövqeyindən xalqçılığı tənqid etmişdir.

Sürgün zamanı F.Dostoyevskinin və V.Solovyovun əsərlərinin təsiri altında B. öz dövrünə xas olan “marksizmdən idealizmə” və sonra isə pravoslavlığa doğru bir yol keçmişdir. 1907-ci ildə iki məcmuə buraxır: “Sub specie alter-

Berdyayev Nikolay Aleksandroviç

çap olunan “Qeyri-bərabərlik fəlsəfəsi”, “Tarixin mənası”, “Dostoyevskinin dünyagörüşü” və “Yeni orta əsr” kitabları xüsusi uğur qazanır.

B. “Mənbələr və rus kommunizminin mənası” əsərində (1937) rus inqilabının ideya mənbələri və sosial şərtlərini, onun tarixi əhəmiyyətini başa düşdüyünü özünəməxsus tərzdə şərh edir.

B. bəşəriyyətin tarixi taleyində dörd dövrü ayırır: barbarlıq, mədəniyyət, sivilizasiya və dini əvəzlənmə. Bu dövrlər, yaxud vəziyyət mövcud olma-

Berk Edmund

B. Böyük Fransa inqilabının nəticələrinə son dərəcə skeptikcəsinə yanaşırdı, "fransız inqilabının bütün ideologiyasının yalan üzərində qurulduğunu" qeyd edirdi. İnsan azadlığının qatı müdafiəçisi fransız inqilabının, o cümlədən, İnsan və vətəndaş hüquqları haqqında Bəyannamənin töhfələrini layiqincə qiymətləndirə bilmədi.

B.-in sosial-siyasi baxışlarının həddi yoxdur; məsələn, rus milli xarakterini rus kommunizminin əsas mənbəyi hesab edir, amma bu kommunizmi qəbul etməyib, eyni zamanda o heç vaxt "qırmızı" Rusiyanın hərbi müxalifəti olmayıb. Alman faşizminə qarşı mübarizədə rus xalqına dərindən rəğbət bəsləyib, totalitarizmə və avantürizmə qarşı çıxış edib, Rusiyaya demokratik quruluş, daim müdafiəçisi olduğu xalqına isə hüquq

Bələdiyyə

dəyişmək lazım deyil"; "köhnəlik hüququna" və xalqın ənənələrinə inam; sosial sabitlik üçün siniflər və zümərələr arasında ciddi sərhədlərin mövcud olmasının zəruriliyi; insan müxtəlifliyinin məhsulu olan xüsusi mülkiyyət olmadan azadlıq mümkün deyil, cəmiyyət isə məhv olmağa məhkumdur.

Avropa Maarifçiliyi və Fransız inqilabı ideyalarının öləyhdarı kimi çıxış edən B. sübut edirdi ki, ictimai həyat əvvəlki nəsillərdən irsən alınmış və bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olan ənənələrə, adətlərə, mənəvi və maddi dəyərlərə əsaslanır. Sabitlik, tarazlıq, təcridən yeniləşmə – cəmiyyətin prinsipləri bunlardır. Yalnız bu zaman onun gələcəyi təmin oluna bilər.

Bələdiyyə – bəzi ölkələrdə seçkilə

Bəyannamə

miyyətli məsələləri müstəqil şəkildə və məsuliyyətlə həll etmək üçün təşəbbüskarlığının və arzusunun olması; əhəlinin yerli əhəmiyyətli məsələləri həll etmək sahəsindəki hüquqlarını reallaşdırmağa imkan və zəmanət verən hüquqi əsasın olması; yerli özünüidarəetmə orqanlarının fəaliyyətini təmin etmək üçün ərazinin maliyyə-iqtisadi imkanlarının olması; yerli maraqların ümumdövlət maraqları ilə uyğunlaşdırılması; dövlət hakimiyyət orqanları və yerli özünüidarəetmə orqanları arasında dəyərli səlahiyyət hədlərinin müəyyənləşdirilməsi; yerli özünüidarəetmənin funksiyalarını peşəkarlıqla reallaşdırma biləcək ixtisaslı kadrların olması.

Azərbaycanda yerli özünüidarəetmənin konstitusional əsasları konstitusi-

Bill

bycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktı); 2) beynəlxalq hüquqda tərəflərin razılaşdırdığı ümumi prinsipləri və məqsədləri ifadə edən təntənəli akt (məs., İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə). Bir qayda olaraq, məcburi qüvvəyə malik deyil.

Bixeviorizm (ing. *behaviour* – davranış), insanın öyrənilməsi ilə bağlı bütün davranışlara öz mühüm təsirini göstərən amerikan psixologiyasında aparıcı istiqamət.

Klassik formada B.m.-in ən yüksək inkişafı 1920-ci illərə təsadüf edir. B. əsas ideyaları, terminləri və tədqiqatları antropologiyaya, sosiologiyaya və pedaqogikaya aiddir. Amerika Birləşmiş Ştatlarında davranışı öyrənən

Biopolitika

lêrdê qanunvericilik orqanlarının mûza-kirêsine çıxarılan qanun layihəsi, habelə

hazırda qanunvericilik aktıdır. Bu qanun Britaniyada belê bir sənəd – Hüquqlara dair Bill (H.d.B.) 1689-cu ildə qəbul edilmişdir. Bu hüquqi akt Böyük Britaniyada konstitusiyalı monarxiya quruluşunu qanunlaşdırmışdır. H.d.B. qanunvericilik və maliyyə sahəsində Kralın hakimiyyətini bir qədər məhdudlaşdırdı, Kral hakimiyyətinin özbaşınalığının qarşısını almaq məqsədilə insan hüquqlarından bəzilərini təsbit etdi. ABŞ-da Konqresin 1787-ci ildə qəbul etdiyi və ştatlar tərəfindən 1789-1791-ci illər arasında ratifikasiya edilmiş Konstitusiyaya verilən ilk 10 düzəliş də H.d.B. kimi tanınır. Beynəlxalq təcrübədə Hüquqlara dair Beynəlxalq Bill (H.d.B.B.) anlayışı da geniş işlədilir. O, insan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə, İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlara dair Beynəlxalq Pakt, Mülki və Siyasi hüquqlara dair Beynəlxalq Pakt və ona əlavə olunan iki fakültativ protokoldan ibarət olan bir hüquqi sistemi nəzərdə tutur. Hüquqlara dair Beynəlxalq Bill 1976-cı ildə qüvvəyə minmişdir.

Biopolitika (< ing. *biopolitics*) – siyasi fenomenlərin öyrənilməsində bioloji anlayışlar və metodlardan istifadə olunmasını mümkün hesab edən konsepsiya.

Biosid (< yun. *bios* həyat + lat. *caedere* öldürmək, hərf. həyatın məhv edilməsi) – bəşəriyyətə qarşı beynəlxalq cinayət. Ekotsiddən fərqli olaraq

Birləşmiş Millətlər Təşkilatı

B. yalnız insana və digər canlı varlıqlara qarşı yönəldilmişdir. B. kütləvi qırğın silahının köməyi ilə düşmən üzərində hərbi üstünlük qazanmaq və silahlı münaqişədə qələbə əldə etmək məqsədilə (neytron, bioloji, kimyəvi və s.) insanların və canlı təbiətin qəsdən və kütləvi halda məhv edilməsi deməkdir.

Bipatrid (lat. *bi...* iki < *bis* iki dəfə + yun. *patris* (*patridos*) vətən) – cəmiyyət zamanında, iki və ya daha çox dövlətin vətəndaşlığı olan şəxs.

Birbaşa seçkilər – seçicilərin öz səslərini konkret namizədə, yaxud namizədlər siyahısına birbaşa verməsini nəzərdə tutan seçkilər sistemi.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT) – ən universal beynəlxalq hökumətlərarası təşkilat. 1945-ci il 24 oktyabrda – İkinci Dünya müharibəsinin başa çatması ilə yaradılmış BMT-nin nizamnaməsi qüvvəyə minmiş və bu sənəd Təhlükəsizlik Şurasının beş daimi üzvü, həmçinin onu imzalayan ekrəs dövlətlər tərəfindən ratifikasiya edilmişdir.

Hazırda 189 dövlət BMT-nin üzvüdür. Təşkilata yeni üzvlərin qəbulu Baş Assambleya qətnaməsi ilə Təhlükəsizlik Şurasının tövsiyələri əsasında həyata keçirilir.

Təşkilatın əsas məqsədi beynəlxalq təhlükəsizliyin və dövlətlərarası əməkdaşlığın inkişafının təmin edilməsidir. BMT dünyada yeganə təşkilatdır ki, beynəlxalq miqyasda müxtəlif fəaliyyət sahələri ilə bağlı məsələləri araşdırıb, qərarlar qəbul etmək səlahiyyəti

Birləşmiş Millətlər Təşkilatı

lərinə malikdir. Bu təşkilatda təmsil olunan dövlətlər öz əməkdaşlıqlarından istifadə edərək müvafiq qərarlar verir. BMT-nin nizamnaməsində üzv dövlətlərin hüquq və vəzifələri, təşkilatın fəaliyyət istiqamətləri, eləcə də beynəlxalq münasibətlərin əsas prinsipi öz əksini tapır. Nizamnamədə bu təşkilata üzvlük qaydaları, mübahisələrin sülh yolu ilə həlli, beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin edilməsi, beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın yaradılması kimi beynəlxalq hüquq məsələləri ehtiva olunur.

BMT dünyada sülhün möhkəmləndirilməsi üçün müvafiq hüquq və qərarlar sistemində malikdir. Onların sırasına insan hüquqları müdafiəsinin gücləndirilməsi, münaqişələrin aradan qaldırılması üçün preventiv addımların atılması, demokratiyanın müdafiəsi və lazım gəldikdə seçkilərin keçirilməsinə kömək, humanitar aksiyalar, qaçqınların öz yerlərinə qaytarılması, sosial-iqtisadi infrastrukturun inkişafının təmin edilməsi daxildir.

BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası 15 üzv dövlətdən ibarətdir. Onlardan beşi (ABŞ, Çin, Rusiya, Fransa və Böyük Britaniya) daimi, onu isə dəyişən üzvlərdir. Səsvərmə məsələsində Şuranın hər bir üzvü bir səsə malikdir. Səsvərmə zamanı Şuranın daimi üzvü hansısa qərarın əleyhinə səs verərsə, bu, veto vəziyyətinin yaranması deməkdir. Şurada qərarların konsensus əsasında qəbul edilməsi mühüm yer tutur. Şuranın sədri üzv dövlətlərin hər ay ingilis əlifbasına görə tərtib olunmuş siyahıya uyğun olaraq seçilir. 1992-ci il fevralın 14-də Azərbaycanın müraciətini müza-

Birləşmiş Millətlər Təşkilatı

kirə edən BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası 1992-ci il dekabrın 31-də Azərbaycanın üzvlüyünə qəbul etməsi qərarını qəbul etmişdi. Beləliklə, BMT Baş Assambleyasının 1992-ci il martın 2-də keçirilən 46-cı sessiyasında Azərbaycan Respublikasının BMT üzvlüyünə daxil olması barədə qətnamə qəbul etdi.

Ermenistanın Azərbaycana təcavüzü və onun aradan qaldırılması ilə bağlı məsələlər 1992-1993-cü illərdə müntəzəm olaraq BMT Təhlükəsizlik Şurasının müzakirəsinə çıxarılmış, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü təsdiqləyən, işğalçı qoşunların zəbt olunmuş ərazilərdən qeyd-şərtsiz çəkilməsini və qaçqınların daimi yaşayış yerlərinə qaytarılmasını tələb edən 30 aprel 1993-cü il tarixli 822, 29 iyul 1993-cü il tarixli 853, 14 oktyabr 1993-cü il tarixli 874 və 11 noyabr 1993-cü il tarixli 884 sayılı dörd qətnamə qəbul edilmişdir. Bu qətnamələrin qəbul edilməsi üçün Azərbaycan BMT üzvü olan dövlətlərlə intensiv müzakirələr aparmış və onları öz mövqeyinin haqlı olduğuna inandırmışdır.

Azərbaycan beynəlxalq aləmdə BMT-nin rolunun artırılması və mövcud problemlərin həllində daha təsirli tədbirlərin görülməsinə nail olmaq üçün əlavə addımların atılması zərurətini BMT Baş Assambleyasının 2004-cü ilin sentyabrında keçirilən 59-cu sessiyasında yenidən gündəliyə gətirdi. Sesiya çıxış edən Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı BMT Təhlükəsizlik Şurasının qəbul etdiyi 4 qətnamənin hələ də həyata keçirilmədiyini bəyan etmiş və onların hə-

Birlik

yata keçirilməsinin işlək mexanizminin yaradılmasını ümdə məsələ kimi irəli sürmüşdür.

Azərbaycan Prezidenti bildirmişdir ki, "təkmilləşdirilmiş Təhlükəsizlik Şurası daha geniş tərkibli, daha çox məsuliyyətli və demokratik, onun iş metodları daha şəffaf olmalı, XXI əsrdə yeni təhdidləri, riskləri və təhlükələrinə daha operativ cavab verməlidir".

Birlik – həyat şəraitinin oxşarlığı, norma və dəyərlərlə, sosial identikliyin dərk edilməsi və təşkilati münasibətlərlə bağlı olan insan toplumu.

Birlik dövlətləri (*Commonwealth*) (1947-ci ilə qədər Britaniya Millətlər Birliyi) – Böyük Britaniya imperiyası çökdükdən sonra onun tərkibində müstəqillik əldə etmiş dominion dövlətlərin dövlətlərarası birliyi. Üzv dövlətlərin öz aralarında və Böyük Britaniya ilə qarşılıqlı münasibətləri 1931-ci il Vestminster sazişində öz əksini tapmışdır. Sazişdə həmin dövlətlər müvafiq hüquqa malikdirlər. 1971-ci il Sinqapur Bəyannaməsinin prinsipləri bu Birliyin köndüllü səciyyə daşdığını və konsensus prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərdiyini bəyan etmişdir.

Birliyə 51 dövlət daxildir. Onlardan 30-u respublika, 21-i isə monarxiyadır. Monarxiyalardan 16-sı Britaniya kralını öz dövlətlərinin başçısı sayır və həmin ölkələrdə kralın təyin etdiyi general-qubernator fəaliyyət göstərir; beş monarxiyanın isə öz kralı vardır. Birlikdə Naoro və Tuvalo "xüsusi üzv" statusuna malikdirlər. Bu üzlük forması

Birlik dövlətləri

kiçik ölkələrə aiddir və onlara imkan yaradır ki, məcburi üzlük haqqını ödəməsinlər. Texniki proqramların həyata keçirilməsində, eləcə də dövlət və hökumət başçıların görüşlərində iştirak etməsinlər.

Birliyin prinsipləri aşağıdakılardır: insanın təhlükəsizliyi və rifahı naminə sülhün və beynəlxalq nizamın qorunması; irqindən asılı olmayaraq, hər kəsin bərabər hüquqa və azadlığa malik olmasına, həmçinin siyasi və digər məsələlər barədə öz fikrini müstəqil şüurda bildirməsinə təminat verilməsi. Qeyd olunan Bəyannamədə həmçinin hər bir vətəndaşın cəmiyyətin siyasi həyatında iştirakı, ölkənin demokratik inkişafındakı rolu, eləcə də onun hər cür müstəmləkəçilik meyillərinə, irqçilik hallarına qarşı mübarizəsi əks olunmuşdur; müharibənin və onu törədən səbəblərin qarşısının alınması, haqsızlığa qarşı mübarizə, qarşılıqlı hörmət və dözümlülük, əməkdaşlıq yolu ilə tərəqqiyə nail olma və başqa bu kimi amallar da həmin sənəddə geniş yer tutur.

Birliyin məqsədi – qeyd olunan prinsiplərə ciddi əməl etmək beynəlxalq birlikdə bütün xalqların rifahına nail olmaqdan ibarətdir.

Birliyin strukturu: 1) Birliyin başçısı (Britaniyanın monarxi); 2) Birliyin konfederasiyası (üzv dövlətlərin baş nazirlərindən ibarətdir, iki ildə bir dəfə görüşürlər); 3) Nazirlər səviyyəsində görüş; 4) Yüksək vəzifəli şəxslər komitəsi (konfederasiyanın göstərişlərinə uyğun olaraq siyasi xəttin və strategiyanın işlənilməsi); 5) Rəhbər orqanlar: Birliyin Texniki Əməkdaşlıq Fondu

Bzejinski Zbiqnev

Nümayəndələrinin Şurası, Birliyin Elmi Şurası, Gənclər Məsələləri üzrə Birlik Şurası; 6) Maliyyə Komitəsi; 7) Komitələr (layihələrin hazırlanması, maliyyə və siyasi planlaşdırma); 8) Katiblik.

Birliyin başçısı və simvolu Böyük Britaniyanın kralıdır.

Bzejinski (Brzezinski) Zbiqnev (1928) – amerikalı sosioloq, politoloq və dövlət xadimi, 1977–1981-ci illərdə ABŞ prezidentinin milli təhlükəsizlik üzrə köməkçisi.

B. "İki əsr arasında. Amerikanın Texnotron erasında rolu" əsərində belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, başçılıq yeni inkişaf mərhələsinə daxil olur, bu inkişaf sosial inqilabla yox, elmi-texniki tərəqqi ilə şərtlənir. Bu keyfiyyət dəyişikliyi təkamüllə aşağı pillədə – aqrar, sənaye erasındakı "texnotron erası"na keçərək baş verir. Burada həlledici rol avtomatlaşdırma, kompüterlər və kibernetika sistemləri keçir, elm başlıca və həlledici qüvvəyə çevrilir.

Əsas əsərləri: "Siyasi hakimiyyət: ABŞ/SSR" (1964, S.Hantinqtonla birgə), "Nəhəng iflas. XX əsrdə kommunizmin doğulması və ölümü" (1988), "Milli təhlükəsizlik axtarışında" (1988), "Böyük şahmat taxtası" (1998).

Blankizm – fransız kommunisti Lui Oqüst Blankinin (1805–1881) adından götürülmüş siyasi cərəyan. Həmin cərəyan tərəfdarları dar sektant taktikasını bəyənir və hesab edirdilər ki, inqilabi situasiya olmadıqda belə kütlələrin köməyi olmadan kiçik qəsdçilər qrupu inqilab edə bilər.

BMT Baş Assambleyası

BMT Baş Assambleyası – BMT-nin ali orqanlarından biri. BMT-nin üzvü olan bütün dövlətlər bura daxildir, onların hər biri bərabər hüquqa malikdir.

BMT B.A. beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması işində əməkdaşlığın ümumi prinsiplərini nəzərdən keçirir; hər hansı dövlətin (o cümlədən BMT üzvü olmayan) yaxud həmin problemlər üzrə Təhlükəsizlik Şurasının onun qoyduğu istənilən məsələni müzakirə edir və tövsiyələr verir.

BMT B.A. iqtisadi, sosial, mədəni, təhsil, səhiyyə sahəsində əməkdaşlığa kömək məqsədi ilə tədqiqatlar aparır və tövsiyələr işləyib hazırlayır. İrqi, cinsi, dil və dini fərq qoymadan hamı üçün insan hüquqları və əsas azadlıqlarının həyata keçirilməsinə yardım göstərir. BMT-nin B.A. Təhlükəsizlik Şurasının illik və xüsusi məruzələrini, həmçinin BMT-nin digər təşkilatlarının məruzələrini alır və nəzərdən keçirir. BMT büdcəsinə nəzərdən keçirir və təsdiq edir. BMT-nin B.A.-nın qərarları, büdcə və prosedura məsələləri üzrə qərarlar istisna olunmaqla, BMT üzvləri üçün məcburi qüvvəyə malik deyil. BMT B.A. mühüm məsələlərə dair (beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanmasına Təhlükəsizlik Şurasının daimi olmayan üzvlərinin seçkilərinə və s. aid) qərarları səvərməyə iştirak edən BMT üzvlərinin səvərməyə iştirakının üçdə iki hissəsi əksəriyyət təşkil edərsə, başqa məsələlərdə adi əksəriyyət olarsa, mühüm məsələlər üzrə qərarlar qəbul edilir. BMT B.A.-nın hər bir üzvü bir səsə malikdir. BMT B.A. Təhlükəsizlik Şurasının daimi

BMT Təhlükəsizlik Şurası

olmayan üzvlərini, İqtisadi Sosial Şura üzvlərini seçir. Təhlükəsizlik Şurasının təvsiyi üzrə BMT-nin Baş katibini təyin edir, BMT-yə yeni üzvlər qəbul edir, üzv olan dövlətlərin hüquq və üstünlüklərinin həyata keçirilməsi məsələlərini, onların BMT-dən çıxarılmasını həll edir.

Assambleya sessiyalı iş qaydasına malikdir. Onun iştirakçıları Təhlükəsizlik Şurasının, BMT-nin Baş katibi, yaxud BMT üzvü olan dövlətlərin ekseriyyəti tərəfindən çağırılan növbəti, həmçinin xüsusi və əlahiddə xüsusi sessiyalara görə toplaşirlar.

BMT B.A.-nın sessiyaları Nyu-Yorkda, BMT-nin mənzil qərargahında keçirilir. İngilis, ərəb, ispan, rus və fransız dili BMT B.A.-nın rəsmi və işlək dilləridir.

BMT Təhlükəsizlik Şurası – BMT-nin mütəmadi fəaliyyətdə olan əsas siyasi orqanı. BMT-nin Nizamnaməsinə uyğun olaraq beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanılması məsuliyyəti onun öhdəsinə düşür. Onun on beş üzvü vardır: beşi (ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa, Çin, RF) daimi, onu isə iki il müddətinə Şuraya seçilir və mütəmadi fəaliyyət göstərir.

Şura beynəlxalq mübahisələri və münaqişələri sülh yolu ilə həll etmək sahəsində böyük səlahiyyətlərə malikdir. Dövlətlərarası qarşıdurmanın və hər hansı bir təcavüzün qarşısını almaq üçün BMT-nin T.Ş. qərar çıxara, beynəlxalq hüquq normalarını pozan dövlətə qarşı öz silahlı qüvvələrindən istifadə edə bilər. Bundan əlavə BMT zərurət olduqda digər sanksiyalara da

Boden Jan

əl atır. Məsələn, beynəlxalq sülhə təhlükə törədən dövlətlə iqtisadi və digər (dəmir yolu, dəniz, hava, poçt, teleqraf və s.) əlaqələri kəsir, hər cür diplomatik münasibətləri dayandırır. Əgər bu tədbirlər Şura tərəfindən qeyri-qənaətbəxş hesab edilərsə, onda o, silahlı qüvvələrin imkanlarından istifadə edə bilər.

Şuranın hər üzvü bir səsə malikdir. Prosedur məsələlər üzrə Şuranın qərarı o zaman qəbul olunur ki, ona üzvlərdən ən azı 9-u səs vermiş olsun. Bura 5 daimi üzvün səsləri də daxildir. Əgər daimi üzvlərdən biri müzakirə olunan məsələ barədə çıxarılan qərara səs verməzsə, onda qərarın qəbulu da təxirə salınır.

Şura üzvlərinin tam həmrəyliyi prinsipi Şura və bütövlükdə BMT-nin fəaliyyətinin əsasını təşkil edir.

Boden Jan (1530–1596) – fransız siyasi müfəkkiri və dövlət xadimi. Baş Ştatların üçüncü çağırış deputatıdır. Onun inamına görə cəmiyyət təbii mühitin təsiri altında formalaşır, bu da tək cəmiyyətin sosial-psixoloji portretinə deyil, həm də hüquq və dövlət təsisatlarının mahiyyətində öz əksini tapır. Cəmiyyətin özü eyni təsərrüfat ittifaqlarının məmurlarından yaranır. Dövlət artmaqda olan ailələrdən, ya onların təsisindən, ya da keçmiş metropoliyalardan ayrılma sayəsində yaranır. B. Platonun, T. Morun eçalitarist ideyalarını kəskin tənqid edərək və xüsusi mülkiyyəti təbii qanunun tələbləri hesab edərək, siyasi çevrilişlərin əsas səbəbini həddən çox omlak bərabərsizliyində gördü. O, heç bir qanunla əlaqədar olmayan mütləq suverenliyi, öz təbəələri üzərində dövlətin

Boden Jan

daimi hakimiyyətini dövlətin başlıca əlaməti hesab edirdi. Bu zaman ali dövlət hakimiyyəti müəyyən olunmuş hüququn mənbəyi kimi çıxış edir.

B. siyasi fikir tarixində ilk dəfə olaraq suverenliyi dövlətin ən mühüm əlaməti kimi şərh etmişdir. O, suverenliyə beş fərqləndirici əlamətini daxil edir:

- 1) qanunların nəşr edilməsi;
- 2) müharibə və sülh məsələlərinin həlli;
- 3) vəzifəli şəxslərin təyin olunması;
- 4) ali məhkəmə hüququnda fəaliyyət göstərməsi;
- 5) mərhəmət göstərilməsi. B. ilahi hakimiyyətin ilahi mənşəyini rədd edirdi, məhdud qanunları olan monarxiya onun siyasi ideali idi.

O, demokratiyaya mənfi münasibət bəsləyirdi, onu daha çox oxlokratiyaya bənzədirdi. Aristokrat dövlətin qiymətləndirilməsinə də o, həmçinin mənfi münasibət bəsləyirdi, onun fikrincə, belə dövlətdə heç də həmişə səlahiyyətli azlıq rəhbərlik etmir. Elə buna görə də belə dövlət son dərəcə qeyri-sabit olur və daxili didişmələrə məruz qalır. B. suveren dövlət anlayışına cavab verən monarxiyaya daha çox rəğbət bəsləyirdi. Onun fikrincə, burada hakimiyyətin səlahiyyətliyi (bir çoxları məsləhət görürlər) və çalışqanlığı (tək özü həll edir) təmin olunur. B. ilahi dövləti və "qanuni monarxiya"yı irəli sürür. Bu dövlətlərdən birincisi Şərq üçün səciyyəvidir, ikincisi Qərbdə yaranmışdır. Əgər ilahi dövlətlərdə siyasi münasibətlər "dövlət – ata", "təbəələr – uşaqlar" prinsipi üzrə qurulsa, onda qərb tipli dövlətlərdə hökmdarlıq əlaqələri – tabelik qanunla (qanunun

Bonapartizm

mənbəyi monarxin özüdür) müəyyən edilir. Lakin bu zaman monarxin hakimiyyətinin həddlərində mülkiyyətinin toxunulmazlığı və təbəələrinin təbii azadlıqları qoyulmuşdur. Seçili monarxiya aristokrat dövlətdə olduğu kimi həmin səbəbə görə qəbul edilməzdir. Lakin ali monarxiya hakimiyyətinin suverenliyi zamanı (dövlətdə bəzi vəzifələrə hamını təyin etmək olar), yeni aristokratiya (bir sıra vəzifələrdə orduda və məhkəmədə monarx tanınmış şəxsləri təyin edir) və demokratiya elementlərini özündə əks etdirən dövlət idarəetməsinə malik olmaq yaxşıdır. Bu zaman ali hakimiyyət məşvərətçi statusu olan nümayəndəli orqana axalanmalıdır. B. bərabərsizliyi əsaslanan hissələri suverenden vassal asılılığında olan (federasiya da bura aid edilmişdir, yalnız müttəfiq suverenliyə malikdir) və bərabərliyə əsaslanan, üzvlərinin hər biri birləşmə anından etibarən suverenliyi saxlayan mürəkkəb dövlətlər haqqında danışarkən, iki növ dövlət birləşməsinə fərqləndirir.

Fəlsəfədə deist dinini qəbul edən B. dövlət dözümlülüyü uğrunda mübarizə aparır; sosial sahədə təhkimçilik asılılığı münasibətində yaxınların qul olmağını dəyişdirməyi tələb edirdi.

Bonapartizm – ilk dəfə olaraq Napoleon Bonapartin hərbi diktaturasını və Lui Bonapartin diktaturasını ifadə etmək üçün işlədilmiş termin. Sonralar isə əsasən siniflər arasında var-gol etmə siyasəti duran hərbi diktaturanın xüsusi formasının qeyd edilməsi üçün istifadə edilmişdir.

Boykot

Siyasi elmdə B.-in 3 fundamental əlaməti qeyd olunur: dövlət məşinə nəzarət; ordudan siyasi qüvvə kimi istifadə olunması; siyasi demagogiya. B.-in səciyyəvi xüsusiyyətləri O.Bismark, P.A.Stolpin, İ.V.Stalin, H.Pinoçet və başqaları tərəfindən həyata keçirilən siyasətdə özünü təzahür etdirmişdir. B. liderliyin spesifik stili kimi idarəetmə problemlərinin həllində gücə söykənməsi, böyük ümidlər verən vədlərlə ictimai şüurun manipulyasiyası ilə fərqlənir.

Boykot (ing. *boycott*) – 1) ayrı-ayrı şəxslə, təşkilatla, dövlətlə münasibətini dayandırmaqdan ibarət siyasi və iqtisadi mübarizə üsulu, mal alınmasının dayandırılması və s.; 2) əhəlinin nümayəndəli müəssisələrdə seçkilərdə iştirakdan imtina etməsi.

Böhran (yun. *krisis* həll, dönüş nöqtəsi) – ağır keçid dövrü; sərt dönüş.

Bufər dövlət

Brifinq (ing. *briefing* qısa təlimat) – kütləvi informasiya vasitələri nümayəndələrinin qısa müddətli müşavirəsi. Müşavirədə hökumətin mövqeyi və ya beynəlxalq danışıqların gedişi, tərəflərin baxışları və s. haqqında informasiya verilir.

Buddizm – üç dünyəvi dindən ən qədimi. E.ə. VI əsrdə Hindistanda meydana gəlmişdir. Budda, şahzadə Siddharta Qautama bu dinin əsasını qoyanlar hesab olunurlar. Onlar yeddi il axtarışdan sonra insanı əzablı yollardan xilas edən Buddanı – maarifpərvər hesab edirlər. B.-in əsasən Cənubi-Şərqi Asiya və Uzaq Şərq ölkələrində ardıcılıqları var. 1 yanvar 1998-ci il tarixində RF 8 mərkəzinə və idarənin, 145 cəmiyyətin (icma), 1 ruhani ümumtəhsil müəssisəsinin, 2 monastırın, 4 missiyasının nizamnaməsi qeydə alınmışdır. Azərbaycanca buddizm təşkilatı yoxdur.

Bundesrat

Osmanlı imperiyası (Türkiyə), İran, Əfqanıstan, Tibet dövləti oynamışlar.

Bundesrat (alm. *Bundesrat* hərf. ittifaq şurası) – Almaniya Federativ Respublikasında torpaqların nümayəndəli orqanı. B. faktiki olaraq parlamentin yuxarı palatasıdır.

Bundestaq (alm. *Bundestag* hərf. ittifaq qurultayı) – Almaniya Federativ Respublikasında ali nümayəndəli orqan (parlament). Faktiki olaraq parlamentin aşağı palatasıdır.

Burdye (Bourdieu) Pyer (1930) – fransız sosioloq.

B. görə cəmiyyət müxtəlif sahələrdə əmələgələn münasibətlərin məcmusudur, onların hər birinin spesifik hakimiyyət tipi vardır. “Siyasi sahə” orada iştirak edən qüvvələrin və onların nəzarət etdiyi resurslar növlərinə nəzarət

Bürokratiya

həmçinin malik olduqları “kapitallar” və institusional statusların keyfiyyəti ilə səciyyələnən sosial təcrübələrin məcmusundan yaranır. B. makrosiyasəti siyasi məhsullara (məsələn, partiyaqların proqramları) tələb və təkliflər olduğu bazar kimi, həmçinin onların istehsalı prosesi kimi görünür. Deməli, B.-yə görə, makrosiyasət heç də institutların kristal şəbəkəsi halında deyil, kapitalları istehsal edən və mövqeləri nizama salan bu zaman digər siyasi agentlərin mövqeləri və kapitalları ilə tabelikdə olan agentlərin sosial təcrübələri vasitəsilə daim qurulan və yenidən qurulan, tez-tez dəyişən dinamik sahə kimi görünür.

Burjuaziya (fr. *bourgeoisie*) – sosial sinif. Fərqləndirici əlamətləri bunlardır: istehsal vasitələri üzərində mülkiyyətin onun əlində cəmləşməsi və bunun da əsasında mizumlu işçilərdən istifadə olunması.

Böyük Xalq Xarab – Monqolustanda parlamentin adı.

Böyük Məclis – Türkiyənin palatalı parlamentinin adı.

Böyük Məclis – Türkiyənin palatalı parlamentinin adı.

Bufər dövlət – iki, yaxud bir neçə iri dövlətin əraziləri arasında yerləşən dövlət. B.d. açıq-əhtimal olunan hərbi müdaxilə yolunu tutur, mühüm nəqliyyat kommunikasiyaları onun ərazisindən keçir. B.d. dövlət rəhbərləri əhəmiyyətli

edən iqtisadi, sosial, rəsmi, mədəni və s. məcmusu kimi çıxış edir. Siyasətdə “agentlər” və “agentlər qrupları” müxtəlif nəzarət sahələrində və ya zonalarında mövqelərin məcmusu ilə müəyyən olunur və səciyyələnir. Siyasəti sosial münasibətlər tipi kimi Sosial

Bürokratiya (fr. *bureaucratie* < fr. *bureau* büro, dəftərxana + yun. *kratos* hakimiyyət, hökmranlıq) – idarəçilik məsələləri və ali hakimiyyət orqanlarının qərarlarının yerinə yetirilməsi ilə məşğul olan məmurların cəmiyyəti. Onlar

Bürokratiyasızlaşdırma

əsasında (azad seçim əsasında) işləyirlər; xüsusi ixtisaslaşmaya müvafiq işləyirlər; daimi pul məvacibi ilə mükafatlandırılırlar; özlərinin qulluğuna yeganə, yaxud əsas peşə kimi baxırlar; öz karyeralarını qabaqcıdan görürlər; vahid, ciddi xidməti intizam və nəzarətə tabe olurlar. Ləqal hökumətlilik şəraitində həmişə B. cəmiyyətin xidmətçilərindən onun üzərində duran qapalı təbəqəyə çevrilməsi təhlükəsi olur. B.-nin məhdudlaşdırılması üsullarına: idarəetmə aparatının ixtisaslı kadrlarının müntəzəm rotasiyası (müəyyən müddətdən sonra proporsional şəkildə əvəz edilməsi) və onlara siyasi institutlar tərəfindən nəzarət aid edilir.

Bürokratiyasızlaşdırma – bürokratiizmin aradan qaldırılmasına dair tədbirlər sisteminin reallaşdırılması. Bu tədbirlərə əhalinin ümumi idarəçilik

Bürokratizm

mədəniyyətinin yüksəldilməsi, idarəetmə prosedurlarının sadələşdirilməsi, ümumi qərarların qəbul edilməsi proseslərinin açıqlığı, dövlət aparatının ixtisar edilməsi, sosial əhəmiyyətli informasiyanın əldə olunması azadlığı və s. aiddir.

Bürokratizm – 1) demokratik nəzarətin inkişaf etmədiyi və ya dəqredasiyaya uğradığı şəraitdə ixtisaslaşdırılmış aparatın müxtəlif dövlətin və siyasi təşkilatların işçilərinin əlində real hakimiyyət vasitələrinin qazanc əldə etmək məqsədi ilə cəmləşməsi; 2) aparatlı hakimiyyət və bürokratik idarəetmə (bax: bürokratiya) sistemi; 3) işin mahiyyətindən asılı olmayaraq, müəyyən olunmuş qaydada ritual tədqiqatda təzahür edən, özünə fayda formalizmi, süründürməçiliyi ilə seçiyənlən idarəçilik üslubu.

Cefferson Tomas

C

Cefferson (Jefferson) Tomas (1743–1826) – Amerika maarifçisi və dövlət xadimi, ABŞ-in müstəqillik Bəyannaməsi layihəsinin müəllifi.

C. Amerika burjuva inqilabının radikal-demokratik ideoloqu, təbii hüquq nəzəriyyəsinin tərəfdarı olmuşdur. Bu nəzəriyyənin əsas müddəaları təbii, ayrılmaz hüquqlar (yaşamaq, azadlıq və xoşbəxtliyə can atmaq onun yazdığı ABŞ-in müstəqilliyi Bəyannaməsində öz əksini tapmışdır (1776). Bu hüquqların təmin edilməsi üçün öz hakimiyyətini idarə olunanların razılığı ilə əldə edən hökumətlər təsis olunur. Demokratizmin alovlu müdafiəçisi kimi çıxış edən C. hesab edirdi ki, onun təminatı xalqın vaxtaşırı azadlıq qəsbkarlarına qarşı çıxmaq imkanı və hüququn olmasıdır. C. xalq suverenliyi ideyasına şərik idi. Onun ideali – bütün sosial ziddiyyətlərdən panaseya hesab etdiyi demokratik respublika şəraitində xırda mülkiyyətçi əməkçi fermer təsərrüfatının azad inkişafı olmuşdur. C. "Hüquqlara dair Bill" in tərtib olunmasında iştirak etmişdir (1791).

Cerrimenderinq – ABŞ-da seçki dairələrinin yaradılması metodlarından biri. Bu metod seçicilərin qeyri-bərabər sayı, ərazi prinsipinin pozulması və s. vasitəsilə hakim partiya sərəfəli olan çoxluğun əldə edilməsi məqsədinə xidmət edir. "C" termini 1812-ci ildə naşirin Cerrymander adlandırdığı

Cəmiyyətin siyasi sistemi

salamandırı xatırladan qəribə bir kariatürün meydana çıxmasından sonra yaranmışdır. Naşir onu ştat gubernatoru E.Cerrinin familiyası və (sala) mander sözündən düzəltmişdir.

Cəmiyyət – insanların birgəyaşayış və fəaliyyət forması. C. bir tərəfdən ictimai quruluş (məs., sosiologiyada ənənəvi, sənaye, postsənaye, informasiya cəmiyyəti kimi təsnifat da vardır), digər tərəfdən – region, ölkə (məs., Hindistan, Amerika və s.) deməkdir. C. – mürəkkəb, inkişaf edən bütöv sistemdir. Onun bir sıra sferaları var: maddi istehsal, sosial, siyasi, elmi-nəzəri, dəyərləndirmə və s. C.-in inkişafı – davamlı prosesdir və insan amilinin, insan birliklərinin rolunun artması, onun sosial fəaliyyətinin zənginləşməsi, ictimai münasibətlərin mürəkkəbləşməsi, ictimai şəurun yüksək dərəcəyə çatması ilə bağlıdır. İctimai tərəqqini bütövlükdə müəyyən edən təbii və demografik amillər cəmiyyətin inkişafına mühüm təsir göstərir. Bununla əlaqədar cəmiyyətdə fəaliyyət göstərən bütün sosial qrup və təsisatların rolu durmadan artır. C.-in gələcəyi məhz bu qrup və təsisatların inkişafı və fəaliyyəti ilə bağlıdır.

Cəmiyyətin siyasi sistemi – siyasi hakimiyyətin təşkili və həyata keçirilməsi mexanizmi. 1) Dövlət orqanları və ictimai təşkilatların, birliklərin, siyasi-hüquqi normalar və prinsiplərin bütöv və nizamlı məcmusunu təşkil edir; 2) siyasetin sistemli analizinin vasitəsi olan, çərçivəsində istənilən siyasi bir-

Cəmiyyətin siyasi sistemi

ləşməyə, məs., partiyaya, spesifik sistem kimi baxılan nəzəri konstruksiya.

C.s.s. nəzəriyyəsi XX ə. 50-ci illərinin ortalarından Amerika politoloqları tərəfindən fəal işlənir. Bu nəzəriyyənin əsasları D. İston tərəfindən qoyulmuşdur. O, özünün "Siyasi sistem" (1953), "Siyasi həyatın sistemli analizi" (1965) adlı əsərlərində S.s. xarici mühitdən daxil olan impuls-komandalara fəal reaksiya verən, özü inkişaf edən və özü tənzimlənən orqanizm kimi nəzərdən keçirir.

Müasir siyasi elmdə C.s.s. funksiyaları haqqında da məsələ ətraflı işlənmişdir. Belə ki, Q. Almond informasiyanın "daxil edilməsi", "giriş" və "çıxış" funksiyalarını təhlil edərək C.s.s. çoxfunksiyalılığını qeyd edir. Birincilərə o, siyasi sosiallaşma, kütlələrin səfərbər edilməsi, onların maraqlarının artıqlaşdırılması (ifadəsi) və aqreqasiyası (ümumiləşdirilməsi və inteqrasiyası), siyasi kommunikasiya funksiyalarını aid edir; ikincilərə – qanunvericilik normalarının işlənilməsini (qanunvericilik fəaliyyəti), onların təcridə tətbiqini və onların icrasına nəzarəti. D.İston və C.Pauell hesab edirlər ki, C.s.s. aşağıdakı funksiyalara malikdir: tənzimləyici, ekstraksiyon (səfərbəddici), distributiv (bölüşdürücü) və reaktiv.

Müasir siyasi nəzəriyyədə qeyd olunur ki, C.s.s. tələblər, yeni vətəndaşların maraqları və istəklərini ifadə edən informasiya; dəstək, yəni C.s.s. fəaliyyətini konkret hərəkətlərlə, bəyanatlarla, yaxud susaraq təqdir etmə; sosial qüvvələrin fəal və passiv əksətləri; sistemin özündən gələn "daxili" impuls təsir edir.

Cənubi-Şərqi Asiya Dövlətləri...

C.s.s. hakimiyyətin formalaşması və işləməsi mexanizmi kimi, özünə siyasi institutları (dövlət, siyasi partiyalar və hərəkətlər və s.); hakimiyyətin subyekti və obyektləri arasında yaranan siyasi münasibətləri; bu münasibətləri tənzimləyən siyasi normaları və prinsipləri; siyasi şüuru və mədəniyyəti (fərdi, kollektiv və cəmiyyətin) daxil edir.

C.s.s. müxtəlif əsaslara görə təsnifatı verilir. Cəmiyyətin tipologiyasından asılı olaraq – ənənəvi, totalitar və modernləşdirilmiş demokratiya (R.Aron, U.Rostou); ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqələrinin xarakterinə görə – açıq və qapalı; siyasi mədəniyyətin tipinə görə – ingilis-amerikan, kontinental Avropa, sənayeçiyəqədərki və qismən – sənaye, totalitar (Q.Almond); idarəetmənin məzmunu və formasından asılı olaraq – liberal, radikal – avtoritar, kommunist, ənənəvi, populist, avtoritar – mühafizəkar (J.Blondel) C.s.s.-lər qeyd olunur.

Cəmiyyətşünaslıq – cəmiyyətin elmi əsaslarla inkişaf edib fəaliyyət göstərməsi məqsədini güdən, ictimai həyatın müxtəlif sahələrini və istiqamətlərini öyrədən fənlər sistemi.

Cənubi-Şərqi Asiya Dövlətləri Assosiasiyası (Association of South East Asian Nations – ASEAN) – regional hökumətlərarası siyasi-iqtisadi təşkilat. Rusiya siyasi leksikasında onun ASEAN kimi işlədilməsi qəbul edilmişdir. 1967-ci ildə İndoneziya, Malayziya, Sinqapur, Tailand və Filipinin Xarici İşlər nazirlərinin Banqkok müşavirəsi bəyannaməsinə əsasən yara-

Cənubi-Şərqi Asiya Dövlətləri...

dılmışdır. Sonralar Bruney (1984) və Vyetnam (1995) da bu təşkilata qoşulmuşdur.

Məqsəd və vəzifələri: onun üzvü olan dövlətlərin əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım əsasında iqtisadi, sosial və mədəni inkişafının sürətləndirilməsi; "ölkələr arasında münasibətlərdə ədalət və qanuniliyə riayət" və BMT Nizamnaməsinin prinsiplərinə tərəfdaşlıq, bağlılıq əsasında regionda sülhün və sabitliyin bərqərar olmasına yardım etmək;

ASEAN-in strukturunda bilavasitə üzv institut ilə yanaşı, partnyorluq institutu da nəzərdə tutulmuşdur. Avstraliya, Avropa İttifaqı, Kanada, Yeni Zelandiya, Koreya Respublikası, ABŞ, Yaponiya, Çin və Rusiya ilə – ASEAN-nin dialoq və məsləhətləşmələr üzrə partnyorlarıdır.

Rəhbər orqanları: üç ildə bir dəfə toplaşan dövlət və hökumət başçıları Konfransı; xarici işlər nazirlərinin hər

Cənubi-Şərqi Asiya Dövlətləri...

il olan Sessiyası; həmin mərhələdə ASEAN-da sədrlik edən ölkənin xarici işlər nazirinin və digər dövlətlərin səfirlərinin daxil olduğu Daimi Komitə; səhə nazirlərinin (iqtisadiyyat, təhsil, səhiyyə, energetika, elm və texnologiya) görüşləri; ASEAN-in parlamentlərarası təşkilatı və s.

Assosiasiyanın gündəlik fəaliyyətinə rəhbərliyi tərkibində ölkənin xarici işlər nazirlərinin olduğu Daimi Komitə həyata keçirir. Bu zaman digər dövlətlərin səfirlərinin – bu ölkədə ASEAN üzvlərinin növbəti konfransı keçirilir. ASEAN-in orqanlarını altı işçi komitə – maliyyə və bank əməliyyatları üzrə; sənaye xammalı və energetika üzrə; orzaq üzrə; kənd və meşə təsərrüfatları üzrə; ticarət və turizm üzrə; nəqliyyat və rabitə üzrə komitələr təşkil edir. ASEAN-da qərarlar konsensus əsasında qəbul edilir. Katibliyin yerləşdiyi yer – Cakarta şəhəridir (İndoneziya).

Ç

"Çəkındirmə və tarazlaşdırma" sistemi – hakimiyyətin bölünməsinin özündə əks etdirən sistem. Xüsusi bir model kimi ABŞ-da 200 ildən artıqdır ki, mövcuddur. Bu modelə əsasən hakimiyyətin qolları – qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti təkcə təşkilati cəhətdən deyil, həm də fəaliyyət baxımından tam müstəqildir. Lakin onlardan hər birinin digəri üzərində nəzarət etmək səlahiyyəti də vardır.

Çoxlu votum – bir sıra ölkələrdə bu və ya digər kateqoriyalı seçicilərin seçkilərdə iki, yaxud daha çox səsə malik olmasına dair qayda.

Çoxpartiyalılıq – müasir demokratik dövlətlərdə siyasi həyatın təşkilinin əsas konstitusion prinsiplərindən biri. Ç. daha ümumi prinsip olan siyasi və ideoloji plüralizmin ifadəsidir. Azer-

deməkdir ki, dövlət vətəndaşların siyasi partiyalarda özlərinin siyasi baxışlarına müvafiq olaraq birləşmək hüququnu, bütün siyasi partiyaların qanun qarşısında bərabərliyini, onların fəaliyyət azadlığını tanıyır və təminat verir. Ç. prinsipi səlahiyyətli dövlət orqanlarının milli, irqi, dini və ya sosial dözümsüzlük, qanuni dövlət hakimiyyəti orqanlarının zorakı yolla devrilməsini təbliğ edən, yaxud başqa tərzdə qüvvədə olan qanunvericiliyi pozan siyasi partiyaları qanunla müəyyən olunmuş qaydada qadağan etmək və buraxmaq hüququnu istisna etmir. Hüquqi (formal) Ç.-i real Ç.-dan fərqləndirmək lazımdır. Real Ç. konkret dövlətdə sosial və siyasi maraqların bütün spektrini təmsil edən partiyaların inkişaf etmiş və səmərəli sisteminin mövcudluğunda ifadə olunur.

Çoxpartiyalı sistem – iki və daha çox partiyanın həm nüfuz, həm də təşkilati cəhətdən hökumət institutlarının

təşkilatına təsir etmək imkanına malik olması. Belə partiyaların sayı üçə, dördə, bəzən hətta beşə çatır. Onların hər birinin parlamentdə keyfi nümayəndələri olur və onların vasitəsi ilə hər bir partiya öz mövqeyini nümayiş etdirə bilər.

D

Daxili siyasət – sosial, milli, iqtisadi, maliyyə, ticarət, cinayət, dini, mədəni və s. sahələrdə kompleks tədbirləri əhatə edən dövlətdaxili fəaliyyət. D.s. vasitələrinə aşağıdakılar daxildir: sosial davranışın rəqləmlənməsi, normaların işlənilməsi və tətbiqi, vergilərin və imtiyazların istifadə edilməsi, məşğulluğun tənzimlənməsi, təhsilin, səhiyyənin, idmanın, tərbiyənin, cinayətlərin qarşısının alınmasının təşkili və s.

Dal (Dahl) Robert Alan (1915) – Amerika siyasi elminin görkəmli nümayəndəsi. Dünya şöhrəti qazanmış "Demokratiya nəzəriyyəsinə giriş" (1956), "Müasir siyasi təhlil" (1964), "Qərb demokratiyalarında siyasi müxalifət" (1966), "Plüralist demokratiyanın dilemmaları" (1982) kimi bir sıra kitablarında D. siyasi sistemlərin transformasiyası problemini, demokratiyanın zəminlərini,

davranışına geniş təsir etmək imkanları b) vəzifəli şəxslərin dinc vasitələrlə kənarlaşdırılması. Poliarxiya nəzəriyyəsi D.-in "Poliarxiya. İştirak və müxalifət" (1971) və "Demokratiya, azadlıq və bərabərlik" (1986) adlı əsərində inkişaf etdirilmişdir.

Darendorf (Dahrendorf) Ralf (1929) – alman politoloqu və sosioloqu, müasir liberalizmin apancı nəzəriyyəçilərindən biri.

D. özünün "Sənaye cəmiyyətində sinif və sinfi münasibət" (1959), "Münasibət və azadlıq" (1972) adlı əsərlərində sosial stratifikasiya və münasibət nəzəriyyələrini işləyib hazırlamışdır. Cəmiyyətdə münasibətli qrupların formalaşmasının səbəbini o, hökumətlik və tabelilik münasibətlərində görür, hökumətlik isə hansısa insan qrupunun müəyyən ömrə tabe olmasına nail olmaq kimi tərif verir.

D.-un siyasi və sosial nəzəriyyəsinə mərkəzi anlayış münasibətdir. Məhz

münasibətə əsasən hər bir cəmiyyətin yaradıcı başlanğıcını və inkişafın əsasını, həmçinin azadlıq əldə etmək şansını görür. D.-un fikrincə, sosial münasibətlər "sosial mövqelər və rolların" strukturu, "İmperativ idarə olunan assosiasiyalarda" (burada hakimiyyətin asimmetrik bölüşdürülməsinin bütün formaları, istər dövlət, istərsə də siyasi partiya və s. olsun, nəzərdə tutulur) idarə edilənlərə və idarə olunanlara bölünməsi ilə şərtlənir.

D. hesab edir ki: 1) hər bir cəmiyyət özünün hər bir nöqtəsində dəyişir, sosial dəyişikliklər hər yerdə mövcuddur,

azadlıq, bərabərlik və demokratiya anlayışlarının nisbətini nəzərdən keçirir.

D.-da 50-ci illərin ortalarında demokratik idealdan fərqlənən, lakin vətəndaşlara siyasi iştirakçı olmaq, qruplara və liderlərə isə hakimiyyət uğrunda mübarizədə açıq rəqabət aparmaq imkanını verən gerçəklik kimi izah olunan poliarxiya konsepsiyası ümumi maraq doğurmuşdur. Poliarxiya – müasir cəmiyyətdə xüsusi tipli idarəetmə rejimidir ki, o da digər siyasi rejimlərdən fərqli seçiyəvi xüsusiyyətinin olması ilə ifadə edilir: a) müxalifətə qarşı nisbətən yüksək dözümlülük və hökumətin

Dauning-Strit

2) razılığın olmaması və münaqişə hər bir cəmiyyətin özünün hər bir nöqtəsində canına işləyir, sosial münaqişə hər yerdə mövcuddur; 3) cəmiyyətdə hər bir element onun dezintegrasiyasına və dəyişməsinə öz töhfəsini verir; 4) hər bir cəmiyyət ona əsaslanır ki, onun üzvlərinin bir qismi digərlərini özünə tabeçiliyə məcbur edir.

D.-un fikrincə, "kim münaqişələrin öhdəsindən onları tanımaq yolu ilə gəlməyi bacarırsa, o tarixin ritmini öz nəzarəti altına götürə bilər. Kim bu imkanı əldən verirsə, ritmi özünə rəqib edir". Onun nöqteyi-nəzərinə görə, sosial münaqişə hər bir cəmiyyətdə mövcud olan ağalıq və tabeçilik münasibətlərinə müqavimətin nəticəsidir. Münaqişənin dəf edilməsi onun kəskinləşməsinə, "rasional tənzimlənməsi" isə "nəzarət olunan təkamülə" aparır.

Dauning-Strit (ing. *Downing Street*) – Londonda Xarici İşlər və Birliyin İşləri üzrə Nazirliyin, Böyük Britaniyanın baş nazirinin rəsmi iqamətgahının yerləşdiyi küçə. Məcəzi mənada D.-S. adı altında bütövlükdə Britaniya hökuməti başa düşülür.

Davamlı inkişaf konsepsiyası – global problemlərin kəskinləşməsi şəraitində dünya inkişafının siyasi paradigması. Bu paradigma H.X.Brundtlandın rəhbərlik etdiyi Ətraf mühit və inkişaf üzrə beynəlxalq komissiyanın hazırladığı "Bizim ümumi gələcəyimiz" adlı məruzədə işlənib hazırlanmışdır. Komissiyanın məruzəsində deyilir: "Sabit inkişaf elə inkişafdır ki, bu günün

Delegitimasiya

tələbatlarını ödəyir, eyni zamanda gələcək nəslin öz tələbatlarını ödəmək qabiliyyətini təhlükə qarşısında qoymur".

Debatlar (fr. *debats*) – hansısa iclasda, yığıncaqda fikir mübadiləsi, müzakirə.

De-fakto (lat. *de fakto*) – beynəlxalq hüquqda dövlətin, yaxud hökumətin rəsmi (hüquqi yox) tanınması forması.

Definisya (< lat. *definitio* məhdudlaşdırma) – cismın, yaxud hadisənin əhəmiyyətli əlamətlərini əks etdirən hansısa anlayışın qısa tərif.

Deformasiya (< lat. *deformatio* təhrif etmə) – simanın dəyişdirilməsi, dəyişdirmə, başqa şəkə salma.

Dekret (lat. *decretum*) – 1) ali hakimiyyətin hansısa məsələyə dair qanuni qüvvəyə malik olan qərarı: Qədim Romada – imperatorun qərarı; Fransada – XVIII əsrin sonunda yaradılmış hakimiyyət orqanlarının, həmçinin Paris Kommunasının (1871) qanunvericilik qərarı; SSRİ-də 1936-cı ilədək – sovet dövlətinin ali orqanlarının ən mühüm aktlarının adı; 2) bəzi ölkələrdə (məs., Fransada) – prezident, yaxud hökumət hakimiyyətinin idarəçilik haqqında nəşr etdiyi akt; ingilis-sakson hüquq sistemində daxil olan ölkələrin bəzi məhkəmə qərarları da D. adlanır.

Delegitimasiya – legitimasiyanın (qanunlaşdırmanın) əksinə olan proses. D.-nın əsas səbəbləri: 1) cəmiyyətdə hakim olan universal dəyərlər və hakimin elitinin eqoist maraqları arasındakı zid-

Deleqativ demokratiya

diyyətlər; 2) demokratiya ideyası və sosial-siyasi təcrübə arasında ziddiyyət. Bu, problemləri güc yolu ilə, kütləvi informasiya vasitələrinə təzyiq etməklə həll etmək cəhdlərində təzahür edir; 3) siyasi sistemdə xalq kütlələrinin maraqlarının müdafiəsi mexanizmlərinin olmaması; 4) bürokratikləşmə və korupsiyanın artması; 5) çoxmillətli dövlətlərdə milliyyətçilik, etnik separatizm; 6) hakim elitanın öz hakimiyyətinin qanuniliyinə inamını itirməsi, onun daxilində kəskin sosial ziddiyyətlərin yaranması, müxtəlif hakimiyyət qollarının toqquşması.

Deleqativ demokratiya – hibrid rejimlərin növlərindən biri. Demokratiya ilə avtoritarizmin əlamətlərini özündə birləşdirən bir rejimi ifadə etmək üçün D.d. anlayışını siyasi elmə argentinəli politoloq Q.O.Donnell gətirmişdir. Onun fərqli cəhətləri aşağıdakılardır: 1) milli maraqların bir neçə il təfsirçisi olan icra hakimiyyəti başçısının vaxtaşırı seçilməsi; 2) hakimiyyətin institutlaşmasının aşağı səviyyədə olması; 3) qeyri-rəsmi münasibətlərdən və onun başçısının yenidən seçilməsi müddətindən başqa icra hakimiyyətinin qarşısında hansısa bir məhdudiyyətin olmaması; 4) vətəndaş hüquq və azadlıqlarının mövcudluğu; 5) qanunvericilik hakimiyyətinin formal xarakter daşması; 6) ümummilli liderin yeritdiyi siyasətin öz radikallığı ilə seçilməsi; 7) maraqların uzlaşdırılması mexanizminin olmaması.

D.d.-nın nümayəndəli demokratiyadan fərqi – onda icra hakimiyyətinin

Demarş

üfqi hesabat verməsinin olmamasıdır. *Nümayəndəli demokratiyada* hakimiyyətin həm şaquli (seçkilər), həm də üfqi (hakimiyyətin bölünməsi sistemi) hesabı mövcuddur. D.d. üfqi hesabat vermənin olmaması hakimiyyətin çox aşağı səviyyədə təsisatlaşmasını bildirir. D.d. siyasi rejimin aralıq tipi olduğuna görə, onun inkişafında iki potensial alternativ vardır. Onlardan biri – D.d. tənəzzül – avtoritarizmə, digəri – institutlaşmış rejimə – nümayəndəli demokratiyaya doğru aparır. Bir çox politoloqlar D.d.-ni müasir Rusiyada formalaşmış rejimi xarakterizə etmək üçün işlədirlər.

Delimitasiya (fr. *delimitation*) – dövlət sərhədi xəttinin müqavilə ilə müəyyən olunması; bir qayda olaraq, genişmiqyaslı xəritələr üzərində relyefin, hidroqrafiyanın, yaşayış məntəqələrinin ətrafı göstərilməsilə həyata keçirilir.

Demaqogiya (yun. *demaqogia* < *demos* xalq + *ago* aparmaq) – siyasi məqsədlərə nail olmaq üçün yaldan, spekulasiyadan, şüurun manipulyasiyası metodlarından istifadə olunan bəyanatlar, müddəalar, çıxışlar.

Demarkasiya (fr. *demarcation*) – sərhədin delimitasiyası haqqında müqavilələrə, onlara əlavə olunan xəritə və təsvirlərə müvafiq olaraq dövlət sərhədi xəttinin yerində müəyyən və qeyd edilməsi.

Demarş (fr. *demarche*) – bir dövlətin hökumətinin xarici əlaqələr idarəsinin, yaxud diplomatik nümayəndəsinin gördüyü diplomatik aksiya (bəyanat, nota,

Demilitarizasiya

memorandum, diplomatik nümayəndənin geri çağırılması və s.). Məcəzi mənada – hücum; gözlənilməyən kəskin hərəkət.

Demilitarizasiya (< lat. de – ləğvətməni bildirən önşəkil + *militaris* hərbi) – 1) tərkisilahl; dövlətin D.-sı – beynəlxalq müqavilə ilə hansısa dövlətə silahlı qüvvələr saxlamağa hərbi sənayəyə malik olmağa və s. beynəlxalq müqavilə ilə müəyyən olunmuş qadağa; 2) müəyyən ərazinin dinc vaxtda hərbi məqsədlərlə istifadə olunmasını qadağan edən beynəlxalq-hüquqi rejim (məs., Antarktida haqqında 1959-cu il Müqaviləsi bu rayonun tam D.-sını nəzərdə tutur).

Demokratikləşmə – demokratik əsasların tətbiqi, hansısa cəmiyyətin demokratik əsaslarla yenidən qurulması. D.-nin başlıca istiqamətləri aşağıdakılardır: cəmiyyətin və dövlətin idarə olunmasına vətəndaşların cəlb edilməsi; ayrı-ayrı şəxslərin, nümayəndəli hakimiyyət orqanlarının, ictimai təşkilatların, əmək kollektivlərinin təşəbbüsünün təzahürü üçün hər cür şəraitin yaradılması, cəmiyyətin özünüidarəsinin inkişafı; hər bir millət və xalqın azad inkişafı, onların bərabər hüquqlu əməkdaşlığının möhkəmləndirilməsi; qanunçuluğun və qayda-qanunun daim möhkəmləndirilməsi; aşkarlığın genişləndirilməsi; dövlət və ictimai işlərin müzakirəsi və həllində ictimai rəyin müntəzəm nəzərə alınması; seçki sisteminin təkmilləşdirilməsi.

Demokratikləşmənin “üçüncü dalğası” – son illər politologiyada yayılmış

Demokratikləşmənin “üçüncü dalğası”

demokratikləşmə dalğaları nəzəriyyəsi. Həmin nəzəriyyəyə görə müasir demokratik idarəçilik təsisatlarının bərqərar olması üç mərhələdə baş vermişdir, özünü də hər bir mərhələdə bu proses müxtəlif ölkə qruplarını əhatə edir, demokratiyanın arealının genişlənməsinin ardınca onun bir qədər kiçilməsi gəlir. S.Hantington özünün “Üçüncü dalğa. XX əsrin sonunda demokratikləşmə” adlı kitabında (1991) aşağıdakı dövrləşdirməni verir: dalğanın birinci yüksəlişi (1828–1926), birinci enməsi (1922–1942), ikinci yüksəlişi (1943–1962), ikinci enmə (1958–1975), üçüncü yüksəlişi (1974–?).

D. “ü.d.” konsepsiyası aşağıdakı əsas müddəalara əsaslanır: 1) demokratiyaya keçid müxtəlif ölkələrdə qlobal proses kimi izah edilir, yeni müxtəlif keçid prosesləri və demokratikləşmə formaları arasında təkcə ümumi nəyisə qeyd etmək olar, həm də onlara dünya siyasi hərəkətinin xüsusi halları kimi baxmaq olar; 2) demokratiya bir dəyər kimi təhlil edilir, onun qurulması hər hansı pragmatik məqsədlərlə əlaqələndirilmir; 3) demokratik qaydanın mümkün formalarının çoxluğu ideyası qeyd olunur (bir-birinə oxşamayan, bəzən bir-birinə zidd məqsədlər güdən müxtəlif, bir-birindən və dövlətdən asılı olmayan muxtar assosiasiyaların mövcudluğunun tanınması və dəstəklənməsi); 4) XX əsrin sonunda baş verən demokratikləşmə ilə dünyada siyasi dəyişikliklər prosesi qurtarmır, demokratiyanın tarixi başa çatmır; bu mənada “üçüncü dalğa” konsepsiyası demokratik prosesin sinusoidal xarakter daşımamasının, yeni onun istiqamət

Demokratikləşmənin “üçüncü dalğası”

mətinin dəyişdirilə bilməsinin – geriye dönməsinin, eləcə də “dördüncü dalğa”nın mümkünliyinə əsaslanır.

Müasir dünyada demokratik dəyərlərin yayılması kifayət qədər sabit xarakter almışdır. 1974–cü ildə Portuqaliyada Salazar rejiminin süqutundan sonra demokratik dalğa Avropanın cənubuna – İspaniyaya, Yunanıstana, sonra isə Latın Amerikası ölkələrinə və Şərqi Asiya bir sıra ölkələrinə yayıldı. 1990–cı illərin başlanğıcı üçün isə SSRİ-nin sərhədlərinə lap yaxınlaşdı və beləliklə də Mərkəzi və Şərqi Avropada “məxməri inqilabları” və SSRİ-nin dağılmasını şərtləndirdi. Tədqiqatçılar hesab edirlər ki, üçüncü demokratik dalğanın postavtoritar və posttotalitar transformasiyaları elitadaxili demokratiyanın nəticəsi olmuşdur. Başqa sözlə, ötən əsrin 60–cı illərinin ortalarındakı demokratiyalardan fərqli olaraq, yeni demokratiya ölkələrindən heç biri yeni qaydaya hərbi məğlubiyyətlər nəticəsində keçməmişdir.

Elmi ədəbiyyat Azərbaycanda demokratiyanın inkişafının bir neçə modelini nəzərdən keçirir: mümkün olanlar (dövlətçiliyin tarixi ssenarisinin yaxşı və ya pis inkişaf edəcəyi təqdirdə); məqbul sayılanlar (dövrün tranzitarlığı nəzərə alınmaqla) və gözlənilməyənlər (anarxist qüvvələrin hakimiyyətə gəlmək səyləri baş verdiyi təqdirdə). Təbii ki, bütün bu modellər məhz heç də ideal olmadığına və universal model kimi tətbiq edilə bilmədiyinə görə Azərbaycanın strateji inkişafında başlıca rola iddia etmirlər. Lakin, şübhəsiz ki, onların məqbulluğu və milli mentalitetə

Demokratik tranzit

uyğunluğu müəyyən modelin bu mühitdə davam gətirməsi üçün çox vacibdir. Ancaq hər şeyi son nəticədə zaman və xalqın siyasi yetkinliyi həll edir. Bununla əlaqədar bəzi politoloqlar təklif olunan modellərdən Azərbaycan üçün daha məqbulu birinci modelin olacağı barədə fikir söyləyirlər (bax: *Demokratik tranzit*).

Demokratik sosializm – sosial-demokratik hərəkətin ideya-siyasi demokratisi. “Demokratik sosializm” termini ilk dəfə 1888-ci ildə D.B.Şou tərəfindən istifadə olunmuşdur. 1945-ci ildən başlayaraq sosial-demokratiyanın rəsmi konsepsiyasıdır. Onun əsas xüsusiyyətləri Sosialist İnternasionalının Frankfurt Bəyannaməsində öz əksini tapmışdır (1951). D.s. həm uzunmüddətli ictimai dəyişikliklər prosesi, həm gələcəyin cəmiyyəti, həm də müasir şəraitdə sosial-demokratların fəaliyyət prinsipi kimi izah edilir. D.s. cəmiyyətinin təşəkkülü mərhələləri siyasi demokratiyanın həyata keçirilməsi, iqtisadi demokratiyanın tətbiqi, “rifah dövlətinin” (sosial dövlətin) yaradılması və sosial-demokratiyanın qurulması kimi götürülür. D.s.-in təşəkkülü prosesində prinsipial hədəf isə azadlıq, bərabərlik, ədalət, həmrəylikdir (bax: *Sosial-demokratizm*).

Demokratik tranzit (< lat. *transitus* keçid) – istənilən qeyri-demokratik ictimai və siyasi durumdan demokratiyaya müxtəlif formalı keçid proseslərini birləşdirən anlayış; avtoritarizmdən (totalitarizmdən) demokratiyaya keçid.

Demokratik tranzit

Tranzitologiyaya dair ədəbiyyatda demokratiyaya keçidin aşağıdakı yolları göstərilir: a) təkamül yol ilə ("transformasiya") – İspaniya; b) inqilabi yolla (köhnə rejimin "əvəz olunması", yaxud iflasa uğraması) – Portuqaliya; c) hərbi istila yolu ilə – Almaniya, Yaponiya.

S.Hantinqton D.t.-in üç modelini xarakterizə edir: 1) klassik xətti model

Demokratik tranzit

artıq onun xeyli yetkin daxili zəminlərin (sənayeləşmənin, çoxsaylı orta sinfin, vətəndaşların kifayət qədər yüksək təhsil səviyyəsinin, kütləvi şüurun rasio-nallaşdırılması və fərdiləşməsinin və s.) təsiri altında həyata keçirilir; bu və ya digər amillərin artması xeyli avtoritar rejimlərin tez və qəfildən iflasına gətirib çıxarır; nəticədə tədricən (bir-birini əvəz edən dəyişikliklərdən sonra) sabit

Demokratik tranzit

ilə uyğunlaşdırılmasında görürlər. D.t. adətən o vaxt başlayır ki, elitə liberal-laşdırmanı başlayan "yumşaq xəttin" tərəfdarları üstünlüyü ələ alırlar.

Vətəndaş cəmiyyətinin canlanması liberallaşmanın başlanğıcının qaçılmaz nəticələrindən birini təşkil edir. Qısa zamanda tələbə assosiasiyaları, həm-karlar ittifaqları, protopartiyalar yaranır. Rejime açıq siyasi müxalifət formalaş-

Demokratik tranzit

Rəqabətli partiya sisteminin formalaşması ilk azad seçkilərin hazırlanması və keçirilməsi prosesində başlayır. Partiya sisteminin formasına təsir edən alət kimi seçki qanunu çıxış edir.

Demokratiyanın qurulması mərhələ-sində əsas məsələlərdən biri – icraedici və qanunverici hakimiyyətlərin nisbə-tidir. İcraedici orqanlar qanunvericilik orqanlarına nisbətən xeyli müstəqilliyə

Demokratik tranzit

rejimin liderləri ilə necə davranmaq?) və pretorianlıq probleminə (məsələnin həllinə hərbi çevrilişləri istisna etmək üçün peşəkar ordu yaratmaq yolu ilə hərbiçilərin siyasətə müdaxiləsinin azaldılması ilə nail olunur) cəmləşir. Siyasi müxalifətin loyallığının təmin edilməsi problemi də heç də az əhəmiyyətli deyil, vacibdir.

Demokratik hökumətin hərəkətlərinin, əməllərinin səmərəliliyindən bir çox hallarda asılı olan yeni rejimin kütələr səviyyəsində legitimləşməsi, yeni qanunlaşdırması məsələsi də aktualdır.

Yetkin demokratiya bir dəfəyə yox, bir neçə nəşildən sonra, siyasi mədəniyyətdə əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verdikdə və münaqişələrin demokratik üsullarla tənzimlənməsinə meyillilik ənənəyə çevrildikdə, yaranır. İslahatların tarixi zəminlər, mövcud sosial-iqtisadi struktur, submədəniyyətlərin plüralizmi dərəcəsi, cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin siyasi mədəniyyəti nəzərə alınmadan keçirilməsi cəhdi

Demokratik tranzit

və uzunmüddətli siyasi sabitliyin bərpası üçün imkan verir. D. t. başa çatır.

U. Rostounun fikrincə, demokratiyaya keçidin birinci mərhələsində baza təşkil edən ilkin zəmin milli birliyə nail olmaqdır. İkinci faza dövlət idarəetməsi oriyentirlərinin dəyişməsindən ibarətdir və adətən iqtidarla müxalifət arasında uzun sürən mübarizə ilə səciyyələnir. Lakin milli birlik olmadıqda demokratiyanın yerində tamamilə başqa siyasi şərait – qütbləşmə yaranır ki, bu da dezintegrasiyaya regional, etnik və ya hansısa digər əlamətə görə parçalanmaya səbəb olur. Üçüncü mərhələdə siyasi liderlər millətin birliyi şəraitində mövcud olan müxtəlifliyi reallıq kimi qəbul etməyin zəruriliyini dərk edər və demokratik prosedurun ən mühüm cəhətlərini institusionalaşdırma bilməsi, qərarlar qəbul etmək vaxtının başlanması ilə səciyyəvidir. Dördüncüsü “verdişetmə” fazasıdır ki, bu da demokratiyanın nisbətən saz və bütöv mexanizmi kimi işləməyə başlaması ilə səciyyələnir.

Demokratiya

Demokratiya (yun. *demos* xalq + *kratos* hakimiyyət) – xalq hakimiyyəti. D. anlayışı siyasi elm nəzəriyyəsində ən çoxmənalı anlayışlardan biridir. Demokratiya deyəndə aşağıdakılar başa düşülür: 1) dövlətin təşkilolunma növləri və forması. Bu idarəolunma formasında tək bir şəxs deyil, bərabər hüquqlu bütün vətəndaşlar iştirak edirlər. Bu mənada D. anlayışı dövlət tipini, eləcə də cəmiyyətin siyasi sistemini xarakterizə etmək üçün işlədilir; 2) üzvlərinin bərabər hüquqlu olmasına, idarəetmə orqanlarının vaxtaşırı seçilməsinə və hesabatına, qərarların qəbul olunmasında çoxluğun iradəsinin üstünlüyünə əsaslanan təşkilatın quruluş forması. D.-nin bu mənasından çıxış edərək partiya, həmkarlar, istehsalat demokratiyasından danışmaq olar; 3) ictimai quruluşun idealı, dünyagörüşünün tiplərindən biri. Demokratik idealı müəyyənləşdirən dəyərlər sırasına: azadlıq, bərabərlik, qanuna hörmət və insan hüquqları, plüralizm, xalqın suverenliyi, idarəetmədə

Demokratiya

D.-nin müxtəlif nəzəriyyələri mövcuddur. Onlardan ən əsası: plüralist, partitipator (və ya iştirak demokratiyası), bazar, plebisitar, konsosiativ, sosialist – nəzəriyyələridir.

Müasir demokratik sistemlərin təhlili xüsusi maraq doğurur. Belə ki, A. Leypxart “demokratiyanın vestminster modelini” və “demokratiyanın konsensus modelini” fərqləndirir.

Birinci modelin mahiyyətini – çoxluğun hüquqlarının həyata keçirilməsi təşkil edir. Praktikiada bu model aşağıdakı kimi xarakterizə olunur: icra hakimiyyətinin təmərküzləşməsi (birpartiyalı kabinet və ya “çoxluqdan ibarət kabinet”); hakimiyyət qollarının birləşməsi; ikipalatalı parlamentin assimetrikliyi; eyni tip partiyalar; plüralist seçki sistemi; unitar və mərkəzləşmiş idarəetmə; parlamentin konstitusiyada yazılmamış suverenliyi, nümayəndəli demokratiya. D.-nin bu modeli Böyük Britaniyada, Yeni Zelan-

Demokratura	Demoqrafik siyasət	Denaturalizasiya	Desentralizasiya
Müasir anlamda demokratiya plüralizm və inkişaf etmiş siyasi bazarı özündə əks etdirir. Bunlar isə iqtisadi azadlığın, etiqad azadlığının, söz azadlığının və nəhayət, hər kəsin cəmiyyət qarşısında tam məsuliyyət daşması və s. kimi azadlıqların fundamenti və əsasıdır. Demokratura – keçid (hibrid) siyasi	baş vermiş və 1975-ci ildə 4 mlrd. nəfər olmuşdur. Yer in beş milliardıncı adamı 1987-ci ildə dünyaya gəlmişdir. 2000-ci ildə bizim planetin sakinlərinin sayı 6 mlrd. nəfərə çatmış, 2025-ci ildə isə 7,8 mlrd. nəfər olacağı proqnozlaşdırılır. Lakin bizim dövrümüzdə “demoqrafik partlayış” bütün dünya birliyində deyil, ən əvvəl Asiya, Afrika və qismən Latın Amerikası ölkələrində baş verir. Məsələn, Hindistan dörd gənə beş milyonluq doğulur və 2016-cı ilə olan proqnozlara görə, əhalinin sayına görə Hindistan dünyada birinci yere çıxacaqdır. Əhalinin bu cür sürətlə artması sosial, iqtisadi, ekoloji və digər problemlərin yaranmasına səbəb olur.	sələrinin dövlət tərəfindən saxlanılması, yaxud yardım edilməsi); inzibati-hüquqi (demoqrafik proseslərə təsir etmək məqsədilə qəbul olunmuş qanunvericilik aktları); sosial-psixoloji (ölkə əhalisinin inkişafı maraqlarına cavab verən və cəmiyyətdə mövcud olan etnik prinsiplərə uyğun gələn demoqrafik idealların formalaşdırılması). Denaturalizasiya (lat. <i>de</i> – əlavə, <i>natura</i> – təbiət, <i>lat. de</i> – əlavə, <i>natura</i> – təbiət, <i>lat. de</i> – əlavə, <i>natura</i> – təbiət) – müvafiq dövlətin vətəndaşlığının (təbəəliyinin) itirilməsi. Denonasiya (fr. <i>denonciation</i> < lat. <i>denuntiatio</i> xəbərdarlıq) – iktisadi	– nemətlərin narazılığa səbəb olan və müvafiq əməllərə səbəb edən ədalətsiz bölüşdürülməsi barədə təşəvvürlərdir. T. Qurr D. -ya “ümid edilən dəyərlər” “mümkün dəyərlər” arasındakı fərqlərin nəticəsi kimi baxır. Dəyərlərin səmimi dəyişdikdə əvvəllər qənaətbəxş hesab edilən sosial imkanlar və istehlak səviyyəsi qeyri-məqbul hesab olunur. Yeni həyat standartlarına uyğun yaranmış fərqlərdir. Həmin fenomen “arın ümidlər inqilabı” adı almışdır. İkinci model əvvəlki həyat səviyyəsinin kəskin sürətdə aşağı düşdükdə hallarda ümidlər səviyyəsinin müxtəlif vasitələrlə saxlanılmasıdır.

Despot

ortalıq) – mərkəzləşdirmənin ləğv edilməsi, yaxud zəiflədilməsi; mərkəzi hakimiyyətin funksiyalarının bir hissəsinin yerli özünüidarə orqanlarına verilməsi.

Despot (< yun. *despotes* hökmdar, amir) – 1) dövləti məhdudiyyətsiz idarə edən mütləq hökmdar; 2) başqalarını öz iradəsinə tabe edən özbaşın insan.

Deviant davranış

Sosial kənara çıxmaların cəmiyyət üçün müxtəlif əhəmiyyəti ola bilər. Pozitiv (sosial, elmi, texniki, bədii, sosial-siyasi yaradıcılıq, iqtisadi təşəbbüskarlıq və s.) kənara çıxmalar sistemin müterəqqi inkişafı, onun müəssəssəkilliyyəti səviyyəsinin yüksəldilməsi, köhnəlmiş, mühafizəkar, yaxud mürəccə davranış standartlarının aradan qaldırıl-

De-yure

D.d.-in əsas konsepsiyalarında bu hadisənin səbəbləri və mahiyyətinə baxılır.

Bioloji konsepsiyalar D.d.-ı genetik şərtlənən hadisə kimi izah edir. İtalyan psixiatri Ç.Lombrozo öz tədqiqatlarında əsas diqqəti insanların fiziki çatışmazlıqlarında cəmləşdirir, iddia edir ki, cinayətkarlıq özünün təbiətinə görə irəsidir. Bu istiqamətə həmçinin deviant

Diaspor

Diaspor (< yun. *diaspora* səpələnmə, dağılma, yayılma) – tarixçilərin və filosofların əsərlərində, dini ədəbiyyatda, habelə müasir siyasi leksikonda etnik cəhətdən səpələnmək, yayılmaq mənasında işlədilən anlayış. Herodotun və Sofoklun əsərlərində rast gəlinən bu söz sonralar daha geniş mənada işlənilib. "Diaspora" termini ilk dəfə İncilin (Bib-

Despotiya (< yun. *despotela* məhdudiyyətsiz hakimiyyət) – heç nə ilə məhdudlaşdırılmayan mütləq hakimiyyəti. onun spesifik xüsusiyyətləri aşağıdakılardır: hakimiyyətin geniş dövlət mə-

man vasitəsi kimi çıxış edir. Negativlər isə disfunktsionaldır, bəzən onun əsaslarını dağıtmaqla sistemi pozur. Bu – cinayətkarlıq, alkoqolizm, narkomaniya və s. kimi sosial patologiyadır.

Əksər hallarda (ə vaxt ki, deviasiya

davranışın insanın fiziki tipi ilə əlaqəsini qeyd edən U.Şeldənün bəyüşlərini də aid etmək olar. Onun fikrincə, deviasiyaya daha çox mezonorm tipli (ağır, muskullu, atletik) insan meyillidir.

Sosial konsepsiyalar arasında əsa-

liya) yunan dilinə tərcümə variantında – insanların, etnik qrupların səpələnməsi, yeni bizim bildiyimiz D. anlayışında işlədilib. Burada yəhudilərin, büt-pərəstlərin içərisinə səpələnməsi mənasını ifadə edib. Sonralar müxtəlif

səmərəli bir modeldir. Belə müzakirələrdə əsas məqsəd diskussiya iştirakçılarının rəy və fikirlərinin ümumiləşdirilməsindən ibarətdir. Deyirmi masalar üçün aşağıdakı göstəricilər xarakterikdir:

- dəqiq mövqelərin olmaması;
- diskussiyada yalnız müzakirə iştirakçılarının iştirak etməsi;
- bütün iştirakçıların mövqelərinin bərabərliyi.

Beyin hücumu insanların yaradıcılıq fəallığının operativ olaraq stimullaşdırılması əsasında problemlərin həlli metodudur. Belə müzakirələrdə imkan yaradılır ki, bütün iştirakçılar mümkün qədər çox, yeni, hətta fantastik təkliflər irəli sürsünlər. Bundan sonra bütün söylənən ideyalardan ən uğurluları seçilir və əksər hallarda təcrübədə istifadə olunur.

Mübahisədə öz tərəf müqabilini istənilən yolla, o cümlədən söz güləşdirməsi, anlayışların manipulyasiyası, həmsöhbətin aldadılması və bu kimi qeyri-münasib yol ilə keçirilən diskussiyaya sofistika diskussiya deyilir.

Əgər diskussiyada tərəflərin barışmaz mövqeyi aşkar edilirsə, belə müzakirə mübahisə formasını alır.

Əgər diskussiya zamanı tərəflər bir-birlərini özlərinin mövqeyinə cəlb etməyə cəhd edərlərsə, belə müzakirə evristika diskussiya adlanır.

Dissonans (< lat. *dissonus* qarışıq səsi) – itxılat, nifaq, qarışıqlıq, ahəngdarlığın pozulması.

Doktrina (lat. *doctrina* təlim < *docere* öyrətmək) – sistemləşdirilmiş fəlsəfi öyrə, yaxud ideoloji təlim, prinsiplər məcmusu, konsepsiya.

Doktrinyor – hansısa doktrinaya, özərlənmiş qaydalara kor-korənə əməl edən insan; sxolast, özərçi.

Dolay seçkilər – seçkilər sistemidir, nümayəndəli orqanın deputatlarının tərkibinə ya əhalinin seçdiyi seçicilər, ya aşağı nümayəndəli orqanların deputatları, ya da hər ikisi daxil olan aşağı seçkilər orqanlar, yaxud seçki kollegiyaları tərəfindən seçilməsini nəzərdə tutan seçki sistemi. D.s. iki və daha çox pilləli ola bilər. Məsələn, ABŞ prezidenti və Hindistan parlamentinin yuxarı palatası ikipilləli seçkilərlə seçilir. Üçpilləli seçkilərlə Fransa Senatının bir hissəsi formalaşır: seçicilər bələdiyyə müəvirlərinə səs verirlər, sonuncular isə senatorları seçən nümayəndələri təyin edirlər.

Dolay votum – proporsional seçki sistemi zamanı səsərlin nəticələrinin müəyyən edilməsi. Bu zaman müəyyən namizədə verilmiş səsərlin seçki kvotasını aşan bir hissəsi həmin partiya siyasətindən olan digər namizədə verilir.

Dominion (ing. *dominion* < lat. *dominium* malikanə) – keçmiş Britaniya imperiyasının özünüidarə hissələrinin, 1931-ci ildən sonra isə müstəqillik əldə etmiş, lakin Birliyin üzvlüyündə qalmış və dövlət başçısı qismində Britaniya monarxını tanıyan bezi ölkələrin adı.

Doğç (Deutch) Karl (1912) – alman politoloq, beynəlxalq və Amerika siyasət elmlər assosiasiyasının keçmiş prezidenti. 1967-ci ildən Harvard Uni-

versitetinin professoru. Siyasi sistemin "informasiya-kibernetik modelini" işləmişdir. Əsas əsərləri: "İdarəetmənin əsərləri: siyasi kommunikasiya və nəzarət modeli" (1963), "Milliyyətçilik və onun alternativləri" (1969), "Siyaset və dövlət. İnsanlar öz talelərini necə həll edirlər" (1970).

Dövlət – siyasi sistemin mərkəzi institutu, cəmiyyətdə suverenliyə, qanunlaşdırılmış zorakılığın tətbiqinə, inhisara malik olan və xüsusi mexanizmin (aparatu) köməyi ilə cəmiyyətin idarə olunmasını həyata keçirən siyasi hakimiyyətin xüsusi təşkilati forması.

D. termini məhdud və geniş mənada işlənir: 1) məhdud mənada – hökumətlik institutu, dövlət hakimiyyətinin daşıyıcısı kimi işlənir; "cəmiyyətə" qarşıdır; 2) geniş mənada – dövlət şəklində formalaşmış vətəndaşların ittifaqı kimi, icma kimi işlənir; o burada bütövdür. "D" (məhdud mənada) "cəmiyyəti" əhatə edir.

Antik fikir ictimai və dövlət həyatının bölgüsünü bilmirdi, ona bütün vətəndaşların "ümumi işlərini" həll etmək üsulu kimi baxırdı. Orta əsrlər D. ilahi mahiyyətə malik olduğunu vurğulamaqla kifayətlənirdi. Dövlət – siyasi sahəsinin xüsusi olaraq fərqləndirilməsi Yeni dövrdən başlanır. XVI-XVII əsrlərdən başlayaraq "D" termini bütün dövlət qurumlarını ifadə etməyə başlayır, həmin vaxta qədər D.-i "knyaz hökumətləri", "şəhər icması", "respublika" və s. adlandırır. D. anlayışına əlavələr olunması xidməti N.Makiaveliyyə aiddir. O, "respublika" və "təkh-

kimiyyət idarəsi" anlayışlarını birləşdirmişdir. Əvvəlcə D. termini İspaniyada (estado), Fransada (état), bir qədər sonra isə Almaniyada (Staat) işlənir. Həmin vaxtdan etibarən "D." və "vətəndaş cəmiyyəti" anlayışları fərqlənməyə başlayır. XVIII əsrdə Avropada millət-dövlət anlayışının təşəkkülü başa çatdıqdan sonra o ümumiyyətlə, siyasi birlik kimi geniş mənada respublika anlayışını hər yerdən və qətiyyətlə sıxışdırır.

Hakimiyyət və şəxsiyyət arasında qarşılıqlı münasibətin xüsusiyyətlərindən, dövlət quruluşunda rəsonallığın, insanın hüquq və azadlıqları prinsiplərinin təcəssümündən asılı olaraq, siyasi elmdə D. aşağıdakı tipləri qeyd olunur: ənənəvi (körtəbi şəklində yaranır və təəbələr üzərində qeyri-məhdud hakimiyyətə malikdir) və konstitusiyalı (hakimiyyət hüquqla məhdudlaşır və hakimiyyətlərin bölgüsü prinsiplərinə əsaslanır).

D. mühüm konstitusiyaya əlamətləri ərazi, əhali (xalq) və suveren hakimiyyətdir.

D. əlamətlərindən biri olan ərazi bölünməzdir, toxunulmazdır, müstəsna və vacibdir, yadlara verilməz. Xalq D. elementi kimi həmin D. ərazisində yaşayan və onun hakimiyyətinə tabe olan insan birliyidir. D. hakimiyyəti suverendir, yəni ölkənin daxilində üstünlüyə və digər dövlətlərlə münasibətlərdə müstəqilliyə malikdir. D. hakimiyyəti suveren olmaqla, birinci, universal olub, bütün əhaliyə və bütün ictimai təşkilatlara yayılır; ikincisi, bütün digər ictimai hakimiyyətlərin hər hansı təzahürlərini ləğv etməyə qadir-

Dövlət forması

D.D. buraxıldığı halda Prezident seçkilər gününü təyin edir ki, yeni seçiləcək D.D. buraxıldığı vaxtdan dörd aydan gec olmayaraq toplaşa bilsin.

Dövlət forması – dövlətin üç elementi: *dövlət quruluşu forması, idarəetmə forması və siyasi rejim forması* da daxil olmaqla onun zahiri əlamətlərinin cəmi.

Dövlət gerbi – bayraqların, pul nişanının, möhür və bəzi digər rəsmi sənədlərin üzərində təsvir olunmuş dövlətin rəsmi emblemi.

I. Azərbaycan Respublikasının Dövlət rəmzləri – Azərbaycan Respublikasının Dövlət bayrağı – Azərbaycan Respublikasının Dövlət gerbi və Azərbaycan Respublikasının Dövlət himnidir.

II. Azərbaycan Respublikasının Dövlət bayrağı bərabər enli üç üfüqi zolaqdan ibarətdir. Yuxarı zolaq mavi, orta zolaq qırmızı, aşağı zolaq yaşıl rəngdədir və qırmızı zolağın ortasında bayrağın hər iki üzündə ağ rəngli aypara ilə səkkizguşəli ulduz təsvir edilmişdir. Bayrağın eninin uzunluğuna nisbəti 1:2-dir.

III. Azərbaycan Respublikası Dövlət bayrağının və Azərbaycan Respublikasının Dövlət gerbinin təsviri, Azərbaycan Respublikası Dövlət himninin musiqisi və mətni Konstitusiyaya qanunu ilə müəyyən edilir.

Dövlət idarəetməsi – dövlət, o cümlədən yerli özünüidarəetmə orqanlarının qanunlar və digər normativ aktlar əsasında həyata keçirdikləri icraedici və sərəncamverici fəaliyyət. Dövlət idarəçiliyi hakimiyyətin bir-biri ilə çıx əla-

Dövlətin ərazisi

qədə olan 3 qanadı: qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyəti vasitəsilə dövlət hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyətini və bütünlükdə cəmiyyət işlərini təşkil edir və tənzimləyir. Qəbul edilmiş qanunvericilik aktlarında nəzərdə tutulan hüquqi iradəni həyata keçirərək strateji və cari idarəçilik vəzifələrini yerinə yetirən idarəetmə subyektləri onlara məxsus sərəncamvermə səlahiyyətlərindən, dövlətin məcburetmə mexanizmlərindən və digər vasitələrdən istifadə edir. D.İ.-nin təşkil olunmasının 3 səviyyəsi fərqləndirilir: ali – institusional (burada ümumi siyasət və onun həyata keçirilməsi sahəsində başlıca vəzifələr müəyyən edilir), orta – inzibati (burada funksional idarəetmə məsələləri öz həllini tapır, fəaliyyətin bütün sahələri təhlil olunur, planlaşdırma, təşkilat, istiqamətləndirmə, nəzarət və s. kimi müxtəlif təşkilati-idarəetmə komponentlərinə bölünür və nəhayət, aşağı – texnoloji (burada bilavasitə vətəndaşlara dövlət idarəçiliyi xidmətləri göstərilir). Bu funksiyalardan hər birinin öz məzmunu və mexanizmləri vardır. Lakin onlar bir-biri ilə sıx bağlıdır və vahid bir sistem təşkil edir.

Dövlətin ərazisi – hər bir dövlətin öz suverenliyini həyata keçirdiyi ərazi. D.ə. eyni zamanda həm də bir siyasi məkandır (yəni dövlətin öz suveren hakimiyyətini həyata keçirdiyi məkan). O həm də coğrafi təbii mühitdir. D.ə. dövlət sərhədləri çərçivəsində torpaq, su, eləcə də onların üzərində olan səma məkanını və yeraltı sərvətləri əhatə edir.

Dövlətin ərazisi

Hər bir dövlətin ərazisi dünyada yerləşdiyi ərazinin beynəlxalq münasibətlər iyerarxiyasında, eləcə də ölkənin həm siyasi, həm də milli geosiyasi maraqlarının həyata keçirilməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Dövlətin quru ərazisi geosiyasetdə həmişə ölkənin əhalisinin sayı ilə bağlı olur. Bu əlaqə daha vacib bir geosiyasi göstərici ilə – hər bir kv. km-ə neçə sakinin düşməsi ilə ölçülür. Müasir dünyada ərazi baxımından olduqca böyük dövlətlər (Rusiya, Çin, ABŞ, Hindistan) vardır ki, onların bəzilərində əhali sıx, bəzilərində isə seyrək halda yaşayır. Bir qayda olaraq belə ölkələrin dünya siyasətində və global inkişafında çəkisi böyük olur. Böyük əraziyə malik dövlətlər də vardır ki, əhalisinin azlığı onların lider dövlətlər sırasına çıxmasına imkan vermir. Belə ölkələr sırasına Kanada və Avstraliyanı aid etmək olar. Elə dövlətlər də vardır ki, əraziləri böyük olmasa da, əhalisi olduqca sıxdır. Məsələn, Banqladeş, Sinqapur və b. Lakin belə ölkələrin də geosiyasetdə və dünya miqyasında yeri və rolu görünür. D.ə.-nin vacib elementlərindən biri də daxili və ərazi sularıdır. Daxili sulara dövlət ərazisində yerləşən çaylar, su hövzələri, kanallar aiddir; bir dövlətin ərazisində yerləşən dəniz də həmin ölkəyə məxsusdur. Ərazi suları isə ölkənin quru ərazisinə bitişik olan və suveren ərazisi sayılan dəniz, okean sularıdır.

Həç bir ərazi sularına aid olmayan dünya okeanı rayonu, müstəsna iqtisadi zona hesab olunur. Həmin zonaya yaxın olan dövlətlər orada kəşfiyyat işləri, təbii ehtiyatların qorunub saxlanması

Dövlətin meydana gəlməsi...

və idarə olunması sahəsində elmi-tədqiqat işləri və s. işlər görü bilərlər.

D.ə.-nə daxil olan sular böyük geosiyasi əhəmiyyətə malikdir. Onlar dövlətin geostrateji xəttinin həyata keçirilməsində müstəsna rol oynayırlar. Ona birinci növbədə nəqliyyat kommunikasiyası aiddir. Müstəsna iqtisadi zona bir çox hallarda hər bir dövlətə onun üçün vacib olan məsələləri həll etməyə, ölkəni enerji ehtiyatları, xammal, ərzaq və digər həyat əhəmiyyətli məhsullarla təmin etməyə imkan verir.

Hava məkanı həm nəqliyyat kommunikasiyası, həm də ölkənin müdafiəsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Yeraltı sərvətlər isə dövlətin xammal və enerji potensialını müəyyən edir.

Dövlətin meydana gəlməsi nəzəriyyələri

1. "Bütün hakimiyyət Allahdandır" – tezisə əsaslanan teokratik konsepsiya dövləti "Allahın işi" sənəti hesab edir. İnsanların Allahın iradəsinə, onun əqıl, idrak prinsiplərinə tabe olması isə cəmiyyətdə nizam-intizamı, insan nəslinin davam etməsini və qorunub saxlanmasını təmin edir. Bu konsepsiya real tarixi faktlara əsaslanır: ilkin dövlətlər dini formalara (kahinlərin idarəetməsinə) malik idilər. İlahi hüquqlar hakimiyyətə nüfuz, dövlət qərarlarına isə – məcburilik gətirir. Müasir katolisizm də dövlət ideyalarının və hakimiyyət prinsiplərinin əsasında ilahi mənəbə olduğunu güman edir. 2. Patriarxal konsepsiya dövlət hakimiyyətini nəsil və tayfaların birləşməsi nəticəsində əmələ gələn qəyyumluq – ata- babadan qalma bir irs sayır.

Dövlət Şurası – 1) 1810-1906-cı illərdə rus imperatoru yanında ali məşvərətçi orqan. 1906-cı ildə Dövlət Dumasının yaradılması ilə dəyişdirilmişdir. D.D.-nin yeni imperator

Dualist monarxiya

Dualist monarxiya – konstitusional monarxiyanın iki növündən biri. Mütləq monarxiyadan parlamentli monarxiyaya keçidin tarixi forması. Bu idarəçilik formasında monarxın hakimiyyəti konstitusiyaya ilə məhdudlaşdırılarsa da, onun geniş hakimiyyət səlahiyyətləri saxlanılır. Belə ki, hökumət həm monarxın, həm də parlamentin qarşısında məsuliyyət daşırsa da, əslində monarxa tabedir. Monarx parlamenti buraxmaq və veto qoymaq hüququna malikdir. Hazırda D. m. Mərakeşdə, İordaniyada, Tailandda, Nepalda mövcuddur.

Duayen (fr. *doyen* başçı, ağsaqqal) – diplomatik korpusa rəhbərlik edən şəxs, həmin ölkədə akkreditə müddəti baxımından qocaman yüksək rütbəli diplomatik nümayəndə.

Duma – 1993-cü ildən Rusiya Federasiyasının bir sıra subyektlərində nümayəndəli qanunvericilik hakimiyyəti orqanının adı (məs., Moskva şəhər D.).

Dualist respublika – “prezidentli respublika” anlayışına sinonim kimi istifadə olunan termin.

Dünya birliyi – sivilizasiyanın global problemləri qarşısında dünyada mövcud olan dövlətlərin məqsəd və fəaliyyət birliyini özündə əks etdirən anlayış. D. b. əsasında bütün dövlətlərin suveren bərabərlik prinsipi durur. Onun ən universal təşkilatı Birləşmiş Millətlər Təşkilatıdır (BMT).

Dünyagörüşü – insanın dünyaya, özünə və özünün dünyadakı yerinə

Dünya siyasətində qüvvələr nisbəti

Dünyanın geosiyasi məkanı – beynəlxalq boğazlar, açıq dənizlər və Antarktida da daxil olmaqla bütün dünya ölkələrinin əraziləri. Geosiyasi məkanın formalaşmasında ölkələrin yeridikləri geostrateji xətlər vacib rol oynayır. Belə xətlərə adətən aşağıdakılar aid edilir: dəniz və şose yolları; gəmilərin hərəkəti üçün dəniz və okean suları və s.; mədəniyyətin, dinin, ideologiyanın yayılma istiqamətləri; dövlətlər arasında əməkdaşlıq və ya rəqabət xətləri.

Dünya siyasəti (ing. *world politics*) – neoliberalizm çərçivəsində 1970-ci illərdə təşəkkül tapmış elmi istiqamət. Onun inkişafını “International Organization” jurnalının müəllifləri, eləcə də R. Keoxeyn və C. Nayın “Transmilli münasibətlər və dünya siyasəti” adlı işi ilə əlaqələndirirlər.

Bəzən “beynəlxalq münasibətlər” və “dünya siyasəti” anlayışları sinonim kimi işlədilsə də, onların fərqli cəhətləri də vardır. Birinci növbədə əsas diqqət dövlətlərarası münasibətlərə yönəldilsə də, daha sonra geniş aktorlar (hökumət də daxil olmaqla) və onların problemləri (global və hətta ekoloji və s.) nəzərdən keçirilir. Beləliklə, bu problemlərə həsr olunmuş müasir tədqiqatların əksəriyyətində beynəlxalq münasibətlər D. s.-nin tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirilir.

Dünya siyasətində qüvvələr nisbəti (fr. *balance* hərf. çəki) – Dünya siyasətinin subyektləri kimi dövlətlərin gücünü səciyləndirən üstünlük və

Dürkhem Emil

məqsəd və vəzifələrlə və beynəlxalq arenada atdıqları addımlarla uyğunlaşdırılan məcmusu.

Dünya siyasi sisteminin inkişafında qüvvələr nisbətinin aşağıdakı tarixi formaları məlumdur:

1. Müntəzəm güc tarazlığı, o qədim zamanlarda meydana gəlmişdir və XIV–XVI əsrlərə qədər mövcud olmuşdur. Dövlətlərin qüvvələr nisbətini saxlamaq söyləri sistemli, qeyri-mütəşəkkil xarakterdə olmuşdur.

2. Qüvvələr nisbətini saxlamaq üçün dövlətlərarası siyasi münasibətlər sistemi XV–XVI əsrlərdə mərkəzləşdirilmiş dövlətin meydana gəlməsi ilə Avropa qitəsində, sonra isə bütövlükdə dünyada üstünlük qazanmaq üçün onlar arasında mübarizə başlamışdır. Bu mübarizə gedində rəsmi qeyd olunma və hər bir tarixi dövrdə regional və dünya siyasətində qüvvələr nisbətinin möhkəmlənməsi ilə çoxtərəfli, dövlətlərarası müqavilələr meydana gəlmişdir. Bu müqavilələr arasında Vestfal sülhü (1648), Utrextski sülhü (1713), Vyana Konqresinin Baş aktı (1815), Versal–Vaşinqton sistemi (1919–1922), Yalta–Potsdam sazişi (1945).

3. Maraqlar balansı sistemi. XX əsrin başa çatdığı dövrdə siyasi elmdə aparıcı dünya dövlətlərinin siyasi cəhətdən qarşılıqlı fəaliyyət göstərici konfigurasiyası maraqların nisbətən tədricən artması əsasında formalaşmağa başlamışdır. Lakin bəzən mürəkkəb beynəlxalq münasibətlərin həlli zamanı güc siyasətinin residivləri yaranır.

Düverje Moris

struktur-funksional təhlilin ilk variantlarından birini geniş formada təqdim etmiş, anomiyaya konsepsiyasını işləmişdir.

Düverje (Duverger) Moris (1917) – fransız sosioloq və politoloq, siyasi sosiologiya sahəsində mütəxəssis.

Dünya şöhrəti D.-yə “Siyasi partiyalar” kitabı çıxıqdan sonra gəlmişdir. Həmin kitabda partiyaların struktur-təşkilatı əsası, onların təsisatlaşmış birlik kimi təşəkkülü və inkişafının xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilmiş, politologiyada ilk dəfə olaraq partiya, parlament və seçki sistemlərinin qarşılıqlı əlaqəsi məsələsi qoyulmuşdur. D. tərəfindən seçki və partiya sistemlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin üç sosioloji qanunu dürüst ifadə edilmişdir: 1) Proporsional partiya sistemi sərt daxili struktura malik olan muxtar partiyaların mövcudluğu ilə səciyyələnən çoxpartiyalı sistemin yaranmasına şərait yaradır; 2) mütləq majoritar seçki sistemi partiyaların çevik mövqe tutmağa və qarşılıqlı kompromisə can atdıqları partiya sisteminin yaranmasına səbəb olur; 3) nisbi majoritar seçki sistemi ikipartiyalı sistemin formalaşmasına təsir edir.

D. dəfələrlə bəzi ölkələrin hökumətlərinə konstitusiyaya hüquq və seçki mübarizəsi problemləri üzrə məsləhət vermişdir. Fransanın, Meksikanın və Yunanistanın ordenləri ilə təltif olunmuşdur.

Əsas əsərləri: “Siyasi partiyalar” (1951), “Siyaset ideyası. Hakimiyyətin cəmiyyətdə tətbiqi” (1966), “Riyakar adam. Qəribin iki sifəti” (1972), “Siyasetin sosiologiyası: siyasi elmin əla-

E

Egida (yun. *aigidos* qalxan, sipər) – 1) Qədim yunan mifologiyasında Zevs və Afina allahlarının qalxanı allahların qəzəb və himayə simvolu idi; 2) müdafiə, himayə.

Ehkamçılıq – sübut olunmayan, əsassız müddəalara söykənən, fəaliyyət mühitinin konkret şəraitini, vaxtını nəzərə almadan deyisizməz anlayışlardan istifadə edən qeyri-tənqidi, birtərəfli, tarixə zidd təfəkkür tipi.

Ekologiya (yun. *oikos* mənzil, yurd + *logos* təlim) – orqanizmlərin öz aralarında və ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqəsini öyrənən elm. "Ekologiya" terminini ilk dəfə 1866-cı ildə alman biologu E.Qekkel işlətməmişdir.

Ekoloji siyasət – dövlətin ətraf mühitin və təbiətin mühafizəsi üçün həyata keçirdiyi tədbirlər sistemi. E.s.-in əsas vəzifəsi cəmiyyət və təbiət arasında münasibətlərin optimallaşdırılması, yəni təbiətə zərər vurulmasına yol verməyən təsərrüfat fəaliyyətinin həyata keçirilməsinin daha münasib variantlarının axtarılması və reallaşmasından ibarətdir.

E.s. təbiəti mühafizə qanunvericiliyinə əsaslanır və daha çox onun işlənilməsi səviyyəsi ilə müəyyən olunur. E.s.-in vacib istiqamətini elmi-texniki inqilabın nailiyyətlərinə əsaslanan yeni təbiəti qoruyan texnologiyaların tətbiqi və artıq mövcud olan istehsalatların

modernizasiyası təşkil edir. Ciddi problem – təbiəti mühafizə tədbirlərinin maliyyələşdirilməsidir ki, onun da təmin edilməsi əksər hallarda dövlət səviyyəsində siyasi qərarlar tələb edir.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin zəkasının, iradəsinin, qətiyyətinin məhsulu olan müasir Azərbaycanda ekoloji sahədə görülmə işlər də onun adı ilə bağlıdır. Heydər Əliyevin ilk dəfə 1969-cu ildə hakimiyyətə gəldiyi vaxtdan respublikamızda yeni ekoloji təfəkkürün formalaşması və ekologiyanın həyata tətbiq edilməsinə başlanmışdır. Azərbaycanın ekoloji siyasəti, daha sonra ekoloji konsepsiyası yaradıldı. Həmin 1969-cu ildə "Azərbaycanda təbiətin mühafizəsi və təbii ehtiyatlarından səmərəli istifadə haqqında" Qanunu qəbul edilmişdir. Azərbaycanda hakimiyyətə qayıdandan sonra da davam etdirərək, bu istiqamətdə məqsədyönlü dövlət siyasətinin həyata keçirilməsinə rəhbərlik etdi. Azərbaycan dövlətinin bu sahədəki siyasətinin əsas istiqamətləri Azərbaycan Respublikasının "Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında" Qanununda (1999) konkret olaraq müəyyən olunmuşdur. Ölkədə bu sahədə dövlət idarəetməsinə Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi həyata keçirir.

Heydər Əliyevin daxili və xarici siyasət xəttinin layiqli davamçısı, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev ekoloji məsələlərə böyük diqqət yetirir. Bu baxımdan Prezident İlham Əliyevin sədrliyi ilə 2006-cı il iyulun 3-də ölkədə ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılması məsələlərinə həsr olunmuş müşavirənin keçirilməsi xüsusi

şəxsi əhəmiyyətli olmuşdur. Müşavirədə ölkə Prezidenti ekoloji məsələlərin həllinə kompleks yanaşmanı, qısa müddət ərzində Azərbaycanın, xüsusilə Abşeron yarımadasının ekoloji vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasını bir vəzifə olaraq bütün aidiyyəti orqanların qarşısına qoymuş, müşavirənin nəticələrinə müvafiq olaraq Prezident sərəncamının verilməsinin, geniş proqramın tərtib edilməsinin vacibliyini göstərmişdir.

XX əsrin ikinci yarısında global ekoloji problemin kəskinləşməsi ilə təbiətin mühafizəsi beynəlxalq əməkdaşlığın mühüm istiqamətinə çevrildi. Birincisi, global ekoloji problemin həlli üçün dünya birliyinin əksər üzvlərinin uzlaşdırılmış səyləri tələb olunur; ikincisi, beynəlxalq münasibətlərdə ciddi siyasi problem kimi transsərhəd çirkləndirmələr çıxış edir ki, bu zaman bir dövlətin sənaye müəssisələrinin atmosfərə, yaxud hidrosfərə daxil etdiyi zərərli tullantıları digər ölkələrin təbiətinə fəlakətli şəkildə təsir edir.

Bu baxımdan Azərbaycan üçün də transsərhəd çayların (xüsusən Gürcüstan və Ermənistan ərazilərindən daxil olan Kür və Araz çaylarının) çirklənmədən mühafizəsi və onların hövzəsində yerləşən dövlətlər tərəfindən su ehtiyatlarının səmərəli istifadə edilməsi məqsədilə regional və beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi görülməsi zəruri olan tədbirlərdəndir (əlavə bax: Ekosid).

Ekoloji təhlükəsizlik – insanın və cəmiyyətin həyatı vacib maraqlarının, ətraf mühitin ona antropogen və təbii

təsirlər nəticəsində yaranan təhlükələrdən qorunmasının təmin edilməsi. E.t.-in üç səviyyəsi mövcuddur: global, regional və lokal. Bu səviyyələrin hamısında ekoloji təhlükə daimi olan insana, cəmiyyətə, dövlətə və bütövlükdə dünya birliyinə daimi təsir edən real mənbədir ki, bu da ekoloji təhlükəni həm daxili, həm də xarici güc (hərbi) təhlükələrindən fərqləndirir. Bu daimi və getdikcə artan təzyiqlər təhlükəli hadisələrin və texnologiyaların artması ilə bir yerdə əhalinin sağlamlığının, ətraf mühitin və bütövlükdə həyatın sabitliyinin pozulmasına gətirib çıxarır, iqtisadi və sosial məsəriflərdə öz ifadəsini tapır. Beləliklə, indiki zamanda ekoloji təhlükəsizliyin lazımcına təmin edilməməsi insanların, birliklərin, dövlətlərin və müasir sivilizasiyanın obyektiv maraqlarına ziddir. Ekoloji təhlükənin mənbələri – ekoloji təhlükənin (riskin) əhəmiyyətli amillərini özünə daxil edən təsərrüfat, məişət, hərbi və digər fəaliyyət obyektləridir. Belə obyektlərə misal olaraq sənaye, energetika, kənd təsərrüfatı müəssisələri, həmçinin hərbi poliqonları, sənaye və məişət tullantılarının toplandığı yerləri və s. göstərmək olar.

E.t.-in təmin edilməsi – sosioekosistem ekoloji hədələrin qarşısının alınmasına və onun neqativ təsirin ekoloji nəticələrindən qorunmasına yönələn sistemli idarəedici təsirin formalaşdırılması və reallaşdırılması prosesidir. Başqa sözlə, E.t.-in təmin edilməsi mövcud vəziyyətdən ekoloji təhlükəsizlik vəziyyətinə ardıcıl və məqsədyönlü keçid prosesidir. Digər tərəfdən, E.t.-in təmin edil-

Ekoloji təhlükəsizlik

məsi – təhlükəli ekoloji vəziyyətlərin yaranması və qarşısının alınması, habelə onların nəticələrinin, o cümlədən gələcəkdə təsir göstərə biləcək nəticələrinin aradan qaldırılmasına dair tədbirlər sistemidir.

E.ə. aşağıdakılara əsaslanır: cəmiyyət və təbiətin qarşılıqlı asılılığının dərk olunmasına; təbiət obyektlərinin çirkəndirilməsinə preventiv ekoloji qadağaların işlənilməsi zərurətinin qəbul olunmasına; cəmiyyət və təbiətin qarşılıqlı münasibətləri zamanı sosial-iqtisadi mexanizmin yaradılmasının vacibliyinin başa düşülməsinə; yalnız ekoloji cəhətdən uyğun və təbiət obyektlərinə təhlükəsiz olan texnika və texnologiyaların təşkilində ekoloji təhlükəsizliyin prioritetliyinin qəbul olunması və s.

E.ə.-in təmin edilməsi milli təhlükəsizliyin vacib tərkib hissəsi olmaqla dövlətin getdikcə əhəmiyyəti artan vacib funksiyasına çevrilir. Bu gün artıq global xarakter almış ekoloji problemlərin kəskinliyi və həlli zərurəti dünyanın bütün ölkələrində dərk edilir və bu istiqamətdə xüsusi dövlət siyasəti həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikasında ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi problemi dövlət səviyyəsində diqqət mərkəzindədir. Azərbaycan dövlətinin bu sahədəki siyasətinin əsas istiqamətləri Azərbaycan Respublikasının "Ekoloji təhlükəsizlik haqqında" Qanununda (1999), milli təhlükəsizlik kontekstində bu istiqamətdə həyata keçirilən tədbirlər sistemi isə "Milli təhlükəsizlik haqqında" Qanunda (2004) müəyyən olunmuşdur.

Ekosid

Ekosid (< yun. *oikos* ev, məskən + lat. *caedere* öldürmək hərf. tayfının, nəslin məhv edilməsi) – ətraf mühitə ayrı-ayrı insan birliklərinin və ya bütövlükdə bəşəriyyətin həyatı və sağlamlığına bilavasitə təhlükə yaradan zərərin vurulması. "Ekosid" yeni termin olmaqla keçən əsr 60-cı illərin sonu – 70-ci illərin əvvəlində ABŞ-in Vyetnam, Laos və Kamboca ilə müharibəsi zamanı hərbi əməliyyatların gedişində ətraf mühitin görünməyən miqyasda dağılması faktlarının məlum olması nəticəsində yaranmışdır. Məlum olduğu kimi, hərbi əməliyyatlar dönməz nəticələrə gətirib çıxara, Yer üzərində həyata, həm də planetin özünün mövcudluğuna təhlükə yarada bilər. Ona görə də ekosid ən ağır ekoloji cinayətlərdən sayılır. Beynəlxalq hüquqda E.-in bəşəriyyətə qarşı yönəlmiş beynəlxalq cinayət kimi qəbul olunması tendensiyası yaranmışdır. E.-ə misal olaraq Azərbaycan Respublikasının təcavüzkar Ermənistan tərəfindən təbət olunmuş 20 faiz ərazilərində ətraf mühitin amansızcasına məhv olunmasını göstərmək olar. Azərbaycanın işğal altında olan bu ərazisi füsunkar təbiəti, zəngin təbii ehtiyatları ilə seçiyələnir. Zəbt olunmuş 1,23 mln. ha ərazinin 596,6 min ha kənd təsərrüfatına yararlı torpaq, 246,2 min ha meşə örtüyü, 10,1 min ha həyətəni sahələrdən ibarətdir. Azərbaycanın həmin ərazisində Ermənistanın apardığı hərbi əməliyyatlar ətraf mühitə dağıdıcı təsir göstərmişdir. Lakin atəş-kəs öldürəndən sonra işğala məruz qalmış tarixi Azərbaycan torpaqlarında

Ekosid

təbiətə qarşı təcavüz daha da intensiv xarakter almışdır. Belə ki, Ermənistanın təcavüzü altında olan Dağlıq Qarabağ və yeddi rayonun ərazisində işğal dövründə geniş meşə sahələri məhv edilir, ən çox xüsusi qorunan ərazilərdə meşələrə və bitki örtüyünə amansız divan tutulur, qəsd xarakterli meşə və ərazi yanğınları törədilir. Zəbt olunmuş ərazilərdə faunaya da böyük ziyan vurulmuş, faydalı qazıntı yataqlarını amansızcasına istismar etməklə təbii kompleksə ağır zərər yetirmiş, kənd təsərrüfatına yararlı olan bütün sahələr (ermənilərin istifadə etdikləri əkinlərdən başqa) tamamilə yararsız hala salınmışdır. Ermənistan ərazisindən Azərbaycana daxil olan su mənbələrinə də böyük zərər vurulur. Azərbaycana əsas su arteriyalarından biri olan, suvarma, balıqçılıq suyu və içməli su mənbəyi kimi istifadə olunan Araz çayı Ermənistan ərazisində yaranan çirkab sularla mətəmədi olaraq çirkəndirilir və heç şübhə yoxdur ki, bu həm də məqsədlili qəsd xarakterli daşıyır. Bu baxımdan Araz çayının sol qolu olan Oxçuçaya Ermənistanın Qacaran mis – molibden, Qafan mis filizsəfləşdirmə kombinatlarından ağır metallarla normadan 100 dəfə artır çirkəndirilmiş suların axılmasını xüsusi olaraq göstərmək olar. Bundan əlavə Qafan və Qacaran şəhərlərinin (o cümlədən kəndlərin, xəstəxanaların, kənd təsərrüfatı obyektlərinin) bioloji çirkliliyi suları təmizləmədən (zərərsizləşdirmədən) birbaşa Oxçuçaya buraxılır. Nəticədə çay suyunda əzəldən formalaşmış mikroflora-

Ekspektasiya

fauna da məhv olmuş, öz-özünü təmizləmə prosesi dayanmış, çayın hövzəsi "ölü zona"ya çevrilmişdir.

Bütün bunlar təcavüzkar dövlət siyasəti yeridən Ermənistanın Azərbaycanın zəbt olunmuş ərazilərində həm hərbi əməliyyatlar zamanı, həm də atəş-kəsədən sonrakı dövrdə təbii kompleksin amansızcasına məhv edilməsi, ərazisindən Azərbaycana daxil olan su mənbələrinin mətəmədi olaraq məqsədli şəkildə çirkəndirilməsi vasitəsilə respublikamızın əhalisinin sağlamlığı və həyatına təhlükə yaratdığını göstərir və beynəlxalq normalar çərçivəsində Azərbaycanın təkə torpaqlarına deyil, həm də təbiətinə təcavüz edən Ermənistanla qarşı müvafiq sanksiyaların, cəza tədbirlərinin tətbiqini tələb edir.

Ekspansiya (lat. *expansio* genişlənmə, yayılma) – hansısa bir sahəyə fəal müdaxilə.

Ekspatrisasiya (lat. *ex xaric + patria* vətən) – könüllü və ya məcburən vətəndən köçürülmə. Adətən bu zaman insanlar vətəndaşlıqdan da məhrum edirlər.

Ekspektasiya (ing. *expectation* gözləmə) – struktur funksionalizmdə sosial sistemdəki vəziyyətdən asılı olaraq insanın müəyyən davranış qaydasını gözləməsini bildiren anlayış. İnsanı sosial birləşmənin tərkib hissəsi sanaraq, onu sosial münasibətlərin qaydalarına uyğun sanksiya və ya təliffərlə təmin etməklə bu mövqenin özü də bir E. sistemə çevrilir.

Ekspropriasiya

Ekspropriasiya (fr. *expropriation* şəxsi) – şəxsi əmlakın dövlət tərəfindən zorla, əvəzi ödənilmədən və ya əvəzi ödənilərək alınması.

Ekssess (lat. *excessus* çıxış; geri çəkilmə, yayınma) – kəskin toqquşma, ictimai nizamın pozulması.

Eksterritoriallıq (lat. *ex xaric + territorialis* ərazidə olan) – tam immunitet (toxunulmazlıq) xarici dövlət quruluşu siyasından azad olma (şəxsiyyət və mənzilin toxunulmazlığı, cinayət və vətəndaş məhkəməsinə cəlb olunmama, mükəlləfiyyətdən və vergidən azad olma), dövlətlər tərəfindən xarici diplomatik nümayəndəliklərə verilir.

Ekstradisiya (fr. *extradition* verilmə) – öz dövlətinin qanunlarını pozmuş şəxsin həmin dövlətin tələbi ilə cinayətə cəlb olunması üçün geri qaytarılması.

Ekstremizm (lat. *extremus* ən son, ifrat) – siyasətdə ifrat mövqə tutmaq. Birinci növbədə, E. mövcud siyasi normaları, dəyərləri, prosedurları inkar edərək, siyasi sistemin əsas təşkilatı prinsiplərini və sabilliyi pozaraq fəaliyyətdə olan hakimiyyəti devirmək istəyi ilə səciyyələnir. E. üçün başqa düşüncə tərzinə, plüralizmə, konsensus axtarışına dözümsüzlük kimi hallar xasdır.

Əsasən siyasi, etnik və dini E. fərqləndirilir. Siyasi E. mövcud dövlət quruluşunu və siyasi rejimi radikal şəkildə dəyişdirməyə cəhd edir. Etnik E. müəyyən bir millətin müdafiəsinə, onun əlavə imtiyazlara və üstünlüyə malik olması-

Elektoral davranış

nın təsdiqinə yönəlmişdir. Dini E. başqa dinlərə və konfessiyalara dözümsüzlükdə özünü göstərir. Bəzi Şərqi ölkələrində dini E. həm də siyasi E. formasını alır. E. cəmiyyətin marginal təbəqələrinə xas olan əlamətdir. Onlar kontrmənəviyyət normalarını *siyasi mədəniyyət* normalarından üstün tuturlar.

Eqosentrizm (lat. *ego* mən + *centrum* mərkəz) – fərdi insan məninin dünyanın mərkəzində duran *ego* görüşü; individualizm və egoizmin ən son forması.

Elektoral coğrafiya – coğrafiyanın və politologiyanın qovşağında formalaşan elm sahəsi. Seçki prosesinin, seçkilərin və onların nəticələrinin ərazi qanunauyğunluqları və xüsusiyyətlərini öyrənmək onun predmetini təşkil edir. E.c.-nin başlıca vəzifələrindən biri – müxtəlif ərazilərdə seçkilərin nəticələrinin müqayisəsi, izah və proqnozlaşdırmasıdır. XX əsrin 90-cı illərində RF-də seçkilərin nəticələri göstərdi ki, ölkədə sabit siyasi üstünlüklərə malik olan ərazilər var. Burada federal seçkilərdə müəyyən siyasi qüvvələr hər dəfə ölkə üzrə orta səviyyəyə nisbətən daha çox səs alır. Azərbaycanda da həmçinin, elə ərazilər var ki, burada siyasi qüvvələr ölkə üzrə orta səviyyəyə nisbətən daha çox səs almaq imkanına malikdir.

Elektoral davranış – siyasi iştirakın növüdür. Onun istiqamətinə hər şeydən əvvəl konkret seçicinin müəyyən sosial qrupla və yaxud partiya ilə identikliyi təsir edir. Qrupa psixoloji yaxınlıq si-

Elektorat

yasi oriyentasiyaları sərt şəkildə müəyyən etməsə də, bununla belə siyasi oriyentasiyalar və alternativlər spektrini məhdudlaşdırır, beləliklə də siyasi seçimi sadələşdirir.

Çoxsaylı tədqiqatlar göstərmişdir ki, seçicilərin davranışına bir çox amillər təsir edir: cins, yaş, konfessional mənsəbiyyət, ilkin sosiallaşmanın xüsusiyyətləri. Qeyd olunan amillərin müxtəlifliyinə baxmayaraq, ayrı-ayrı elektorat

qrupların bəzi ümumi davranış ənənələri mövcuddur. Belə ki, kişilər bütövlükdə seçkilərdə qadınlardan daha fəal iştirak edirlər. Fəallığa təhsil təsir edir: təhsil almış vətəndaşlar seçki prosesində yüksək dərəcədə siyasi fəallıq nümayiş etdirirlər; gənclər, 35-dən 50 yaşadək olan şəxslər, yaxud yaşlı şəxslər daha fəaldırlar. Fəallığa ailə vəziyyəti və hər hansı təşkilatlarda üzvlük də təsir göstərir. Qadınlara baxış tərzini kişilərə nisbətən daha konservativdir. İşləməyən ailəli qadınlar tez-tez həyat yoldaşlarının siyasi məqsədlərinə tərəfdar olurlar. Gənclər müəyyən dərəcədə radikallığa meyil göstərir və öz səslərini heveslə tez bir vaxtda dəyişikliklər və edənələr verir. Onların seçki oriyentasiyaları cəmiyyətin böyük hissəsinin oriyentasiyaları ilə uzlaşır, fəallıq səviyyəsi nisbətən aşağıdır. Yaşlı adamlar daha çox sol partiyalara meyil göstərirlər.

Elektorat (lat. *elektor* seçici) – seçki hüququna malik olan vətəndaşların cəmi. Siyasi elmdə elektorat iştiraka, elektorat fəallıq dərəcəsinə, səsvərmə motivlərinə və müxtəlif elektorat qrup-

Elita

ların (və ya qəntlərin) seçiminə xüsusi diqqət yetirilir.

Elektron hökumət – əhaliyə və biznesə göstərilən dövlət xidmətlərinin yaxşılaşdırılması, habelə ölkənin idarə edilməsində vətəndaşların iştirak etmək imkanlarını genişləndirmək məqsədilə ənənəvi hökumət fəaliyyətinin informasiya texnologiyaları və kommunikasiya şəbəkələrinin tətbiqinə əsaslanan

yeni zəmin üzərində keçirilməsi. Həm də bu, sadəcə ənənəvi işlərin yeni texnika vasitəsilə görülməsi demək deyildir. Rəqəmsal cəmiyyətin, rəqəmsal iqtisadiyyatın fəaliyyət göstərər bilməsi üçün, eləcə də E.h.-in fəaliyyətinin legitim və səmərəli olması üçün müvafiq qanunlar və rəqləmətlərin qəbul olunması və tətbiqi zəruridir. Bu iş görələrken ictimai həyatın bütün sahələri əhatə edilməlidir. Digər tərəfdən ənənəvi dövlət idarəçiliyi ilə məşğul olmağa vərdis etmiş hökumət yeni kommunikasiya məkanında öz yerini, rol və vəzifələrini nəzərdən keçirməlidir.

Elita (fr. *élite* ən yaxşı, seçilmiş) – 1) cəmiyyətin ən görkəmli nümayəndələri; 2) sosial iyerarxiya sisteminin yuxarı təbəqəsi; 3) insanların seçilmiş dairəsi.

Oksford lüğətinin (1823) yazdığına görə İngiltərədə cəmiyyətin ən yüksək sosial qrupunu E. adlandırırdılar. Lakin E. termini ictimai elmlərdə XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində daha geniş işlənməyə başladı. E.-lərin təsnifatının müxtəlif üsulları mövcuddur. Məsələn, funksional əlamətinə görə:

Elitaların seçilib yerləşdirilməsi

siyasi, iqtisadi, inzibati və mədəni – informasiya E.; siyasi sistemdə yerinə görə: iqtidar və müxəlifət E.; dövrü intensivliyinə və cəlbətmə üsuluna görə: açıq və qapalı E.; strukturuna görə: birləşmiş və ayrılış E. (integrasiya olunmuş və ya integrasiya olunmamış); nümayəndəlik səviyyəsinə görə: yüksək və aşağı səviyyəli nümayəndəliklər.

Elitaların seçilib yerləşdirilməsi – hakim elitaya, dövlətdə, yaxud partiya

rəhbər vəzifələrə seçilmə mexanizmi.

Politologiyada E.s.y.-nin iki əsas sistemi – gildiya və entrepreneur sistemləri

Elitar demokratiya nəzəriyyəsi

dairəsi; 4) seçimin yüksək rəqəbətliliyi və iddiaçının fərdi keyfiyyətlərinin birinci dərəcəli əhəmiyyəti ilə seçiyənlər.

Hər bir sistemin özünün müsbət və mənfi tərəfləri var: əgər entrepreneur sistem daha çox müasir həyatın dinamizminə uyğunlaşmışdırsa, gildiya sistemi bürokratikləşməyə, mühafizəkarlığa meyillidir; birincide – yüksək dərəcədə risk, ikincide – qərarların qəbul olunmasında daha çox tarazlılıq, daxili münafişənin az ehtimalı, konsensusa və varisliyə can atma vardır.

Emansipasiya

kratiya şəraitində hakimiyyəti elitalar həyata keçirirlər. Diktaturadan demokratiyanın fərqi ondadır ki, onda öz aralarında rəqəbat aparan bir neçə elita mövcuddur. Bu nəzəriyyənin banisi Y.Şumpeter hesab edir ki, demokratiya deyəndə elə institutlaşmış quruluş başa düşülür ki, onda hər bir fərd seçicilərin səs uğrunda rəqəbatlı mübarizə aparmaq yolu ilə qərarların qəbul olunmasında iştirak hüququ qazanır. Demokratiyanın fərqli cəhətləri aşağıdakılardır:

siyasi rəqəbat, müntəzəm və azad seçkilər; açıq siyasi mübarizə nəticəsində hakimiyyətə gəlmə.

Ermenilik

edən, hər cür orijinal yaradıcılıqdan məhrum olan, hansısa bir siyasi, elmi, ədəbi istiqamətin davamçısı.

Epoxa (yun. *epoche* dayanma) – qədim zamanlardan bəri tarixin, elmin, mədəniyyətin inkişafında və əlamətdar hadisələri özündə əks etdirən müəyyən zaman müddəti.

Ermenilik – qeyri-adi, fenomenal bir hadisədir, başqa xalqlara, xalqlarına qarşı, o cümlədən Azərbaycan

cına qarşı kəskin millətçilik mövqeyində dayanan, öz məqsədlərinə nail olmaq

dır.

Gildiya sisteminin fərqli xüsusiyyətləri aşağıdakılardır: 1) qapalılıq, daha az əmək vəzifələrinə iddiaçıların əsasən özünün aşağı təbəqələrindən gəlməsi; 2) seçim prosesinin yüksək dərəcədə təsisatlanması, çoxsaylı təsisatlaşma filtrlərinin – vəzifələr tutmaq üçün formal tələblərin (yaş, cins, partiya və s.) olması; 3) elektoratın (kadrların seçilməsini həyata keçirən adamların) məhdud, nisbətən qapalı dairəsi; 4) artıq mövcud olan liderlik tipinin qarşıda istehsal (təzələnməsi) meyli.

E.s.y.-nin nomenklatur sistemi gildiya sisteminin rəqəbatlı mübarizəsinin olmaması, ifrat ideologiyalaşma, siyasiləşməsi və qohumluq əlaqəsinin üstünlüyü ilə seçiyənlərin daha çox variantlarından biridir.

Entrepreneur sistemi özünün: 1) açıq və müxtəlif sosial qrupların nümayəndələri üçün elitadakı yerə gətirmə imkanları; 2) institusional qrupların az sayı; 3) selektoratın geniş

Elitalar nəzəriyyəsi – Politologiyada

E.n.-nin baniləri – V.Pareto, Q.Moska, R.Mixelsdir. Müasir siyasi elmdə elitaların tədqiqində iki üsuldən-meritokratik və amirane yanaşma üsulundan istifadə olunur. Birinci yanaşmanın əsasında fərdin qeyri-adi qabiliyyətləri, onun bilik və bacarığı dayanır. İkinci yanaşmaya isə əhalinin ən layiqli nümayəndələrinin seçilməsi aiddir.

Müasir dövrdə demokratik elitaların hökmranlığı nəzəriyyəsi də geniş inkişaf tapmışdır. Onun əsas əlamətləri aşağıdakılardır: 1) demokratiya şəraitində hakimiyyət bir yax bir neçə elit qrupları tərəfindən idarə olunur (elitalar pluralizmi mövcuddur); 2) elitalar öz açıq-aşkarlığı ilə fərqlənirlər; 3) elitalar arasında birinin hakimiyyət üzərində inhisar yoxdur; 4) elit qrupları arasında rəqəbat mövcuddur; 5) elitaların əvəzlənməsində gücdən istifadə olunmur.

Elitar (elitistik) demokratiya nəzəriyyəsi – bu konsepsiyaya görə, demo-

Emansipasiya (lat. *emancipatio*) – əslində, istianardan, müvhumatdan, cəmədə hüquqi bərabərliyə qədər azad olma.

Embarqo (isp. *embargo* həbsətmə, qadağançılıq) – hər hansı bir dövlətə qarşı tətbiq olunan əlaqələrin (bir qayda olaraq, xarici iqtisadi) dayandırılması və ya bəmin dövlətə ayrı-ayrı məhsulların qadağan olunması. Bu kimi hallar həm sülh, həm də müharibə dövründə baş verə bilər.

Emigrasiya (lat. *emigrare* çıxarma, köçürmə) – 1) könüllü və ya məcburi bir ölkədən digərinə köçürülmə; 2) doğma yurd-yuvasından köçürüldükdən sonra insanların məskunlaşdığı yer və zaman.

Eniqon (yun. *enigmos* sonradan dəşülüş) – öz keçmiş sələflərinin ideya və metodlarını mexaniki surətdə təkrar

etmə, təcavüzkar, qondarma, uydurma ideyalara geniş revac verən, terroru əsas vasitə seçən, insan qəmnə susan, ən dəhşətli terror faktlarını yerinə yetirən, mədəniyyətdən, sivilizasiyadan uzaq bir ideologiya və siyasətin təzahürü kimi meydana çıxmışdır. E. mövqeyində dayanan bu qat millətçilər hesab edilir ki, onlar gənc dünyada ən sivilizasiyalı millətdir, qonşuluqda yaşayan türklər, ərəblər, farslar, gürcülər və başqaları isə vəhşi köçərilərdir, onlar gənc erməniləri həmişə təqib ediblər və bu gün də onları məhv etməyə hazırdırlar. Buna görə də ermənilər gənc məcburdurlar ki, bütün düşmənləri, ilk növbədə isə türkləri məhv etsinlər. Yalnız bundan sonra torpaqları "azad olar" – dənizdən-dənizə "Böyük Ermənistan" dövləti yaradıla bilər.

Artıq bir neçə əsrdir ki, bu ideya ilə yaşayan ermənilər Türkiyə, Bolqarıstan, Rusiya, Gürcüstan və Azərbaycan ərazisində münafişələr yaratmış, türk xalqlarını, azərbaycanlıları məhv etmək

Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq...

mövqeyini tutmuş, mənfur ideyalarını həyata keçirmək üçün 1905-1907, 1918, 1920, 1948, 1965, 1988-1992-ci illərdə xalqımızı deportasiya və soyqırırma məruz qoymuşlar.

Ermənilərin uzun illər boyu yeridənləri antitürk siyasəti, törətdikləri vəhşiliklər, terrora meyil etmələri "Böyük Ermənistan" uğrunda apardıqları "mübarizə" təbabət aləmində ancaq onlara xas olan yeni bir xəstəliyin – erməni xəstəliyinin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Moskvada çap olunmuş Böyük Sovet Ensiklopediyası bu mövzuya ayrıca məqalə həsr etmiş və adını "Erməni xəstəliyi" qoymuşdur.

E. məfumu dünyanın müxtəlif görkəmli şəxsiyyətlərinin diqqətini cəlb etmişdir. Onlar erməni xarakterinə, psixologiyasına, fəaliyyətinə, insanlara münasibətlərinə mənfi qiymət vermişlər.

Qədim Şərq yazılı abidəsi "Qabusname"də, antik dövrün tarixçisi Tətsitin ermənilər haqqında dediyi, polyak yazıçısı Adam Mets, rus şair və yazıçıları A.S.Puşkin, A.S.Qriboyedov, Veliçko, Şavrov, Qlinka və Mayevskinin erməni xarakterinə, psixologiyasına, fəaliyyətinə, insanlara münasibətlərinə verdikləri mənfi neqativ qiymət bu mənfur ideologiya və siyasi davranışın hüquqi və siyasi düzlümləzliyini, əxlaqi eybəcərliyini bütün çıpaqlığı ilə görməyə imkan verir.

Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi – Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Dağlıq Qarabağ artıq iki əsrə yaxındır ki, münaqişə zonasına çevrilib. Azərbay-

Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq...

can çar Rusiyanı tərəfindən işğal olunduqdan və Türkmənçay müqaviləsi bağlandıqdan sonra tarixi Azərbaycan torpaqlarında 1 milyon 200 min erməni məskunlaşdırılıb ki, onların da böyük bir hissəsi Qarabağın dağlıq hissəsində yerləşdirilib.

1923-cü ildə ermənilər Mərkəzin dəstəyi ilə Dağlıq Qarabağda muxtariyyət statusu qazanma bilmişlər. Lakin onlar Sovet dövründə ayrı-ayrı illərdə bu məsələyə yenidən baxılması haqqında məsələ qaldırmışlar və hər dəfə də onun qarşısı alınmışdır. Lakin yenidənqurma şəraitində erməni millətçiləri yenidən DQMV-nin Azərbaycan SSR-dən çıxarılıb Ermənistan SSR-ə verilməsi tələbini irəli sürdülər.

Həmin vaxtda Əsgəranda ilk erməni-azərbaycanlı toqquşması baş verdi. Burada iki azərbaycanlı qətlə yetirildi. Ssenarisi qabaqcadan hazırlanmış münaqişə getdikcə daha da kəskin xarakter alırdı, ermənilər dünya ictimaiyyətinin diqqətini Azərbaycana yönəltmək, azərbaycanlıları vəhşi kimi qələmə vermək məqsədilə məlum Sumqayıt faciəsini törətdilər. Dünya ictimaiyyəti xeyli sonra xəbər tutdu ki, bu qanlı aksiyayı ermənilər özləri törətmişlər.

Sumqayıt faciəsindən sonra Ermənistan-da yaşayan azərbaycanlılara açıq-aşkar hücumlar olur, onları şəhərə buraxmır, köçüb getmələrini tələb edirdilər. 1988-ci ilin axırına kimi demək olar bütün azərbaycanlılar öz dedə-baba yurdları olan qədim İrəvan mahalından vəhşicəsinə qovuldular. Sonralar hesablamalar aparıldı, məlum oldu ki, ermənilər 1988-ci ildə bu "kəç"

Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq...

zamanı 400-dən çox azərbaycanlı vəhşicəsinə öldürmüşlər. Mərkəz azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilən bu haqsızlığa göz yumur, vəziyyəti düzəltmək üçün heç bir tədbir görmürdü.

1989-cu il yanvarın 12-dən Arkadi Volskinin rəhbərliyi altında Moskvanın Xüsusi İdarəetmə orqanı yaradıldı. Bu Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın idarəsindən çıxarılması demək idi.

Həmin dövrdə Azərbaycana rəhbərlik edən Ə.Vəzirov Mərkəzin diktəsi ilə hərəkət edirdi, onun sərəştəsizliyi, milli kökdən uzaq düşməsi, totalitar rejimin əlində alətlə çevrilməsi çox qısa müddət ərzində xalqımızı növbəti faciələrlə üz-üzə qoydu. Heç bir problemi həll edə bilməyən Ə.Vəzirovun hakimiyyəti 20 Yanvar faciəsinə gətirib çıxardı. Bir-birinin ardınca dəyişən Azərbaycan rəhbərliyi Dağlıq Qarabağ problemini nəinki həll etmədi, əksinə, torpaqlarımızın işğalına geniş şərait yaradırdı. Qarabağ ərazisindən azərbaycanlıların çıxarılması adı bir hala çevrilmişdi. 1992-ci il fevralın 26-da XX əsrin dəhşətli faciəsi – Xocalı soyqırımı törədildi. Bu faciə bütün xalqı ayağa qaldırsa da, ermənilər öz havadarlarının köməyi ilə şəhər və rayonlarımızı bir-bir zəbt etməyə başladılar. 1992-ci il mayın 8-də Azərbaycanın qədim musiqi və mədəniyyət mərkəzi olan Şuşa şəhərini ələ keçirməklə Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən bütün Dağlıq Qarabağ işğal edildi. Bunun ardınca 1992-1993-cü illərdə Dağlıq Qarabağın hüdədlərindən kənarda yerləşən Azərbaycanın Laçın, Kəlbəcər, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı və Zəngilan

Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq...

bölgələri Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən zəbt olundu. Hazırda Azərbaycan ərazisinin 20 faizi işğalçı qüvvələrinin nəzarəti altındadır. Münaqişə nəticəsində 1 milyon nəfər azərbaycanlı qaçqın düşüb. Ölkəmizin iqtisadiyyatına, ekologiyasına ağır zərbə vurulub, çoxlu sayda tarixi abidələr, maddi mədəniyyət nümunələri dağıdılıb məhv edildi.

1992-ci ildən başlayaraq Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi beynəlxalq əhəmiyyətli problemə çevrilmişdir. Belə ki, Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü və onun aradan qaldırılması ilə bağlı məsələlər BMT Təhlükəsizlik Şurasının müzakirəsinə çıxarılmış və işğalçı qüvvələrinin zəbt olunmuş Azərbaycan ərazilərindən qeyd-şərtsiz çıxarılmasını tələb edən 822, 853, 874 və 884 sayılı qətnamələr qəbul edilmişdir. 1992-ci ilin martında münaqişənin nizama salınması üçün ATƏM-in (1995-ci ildən ATƏT-in) Minsk qrupu yaradılmış və gələcək sülh konfransının mandatı müəyyən edilmişdir.

1993-cü ilin ikinci yarısından başlayaraq Prezident Heydər Əliyev respublikamızın təhlükəsizlik problemlərini, xüsusilə Ermənistanın ərazi iddiaları və hərbi təcavüzü məsələsini beynəlxalq aləmə çıxararaq regionda sülhün bərqərar olması üçün nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların təsirini artırmağa çalışmışdır. 1994-cü il mayın 12-də atəşkəs haqqında razılıq əldə edildikdən sonra ATƏT-in Minsk qrupu çərçivəsində müntəzəm olaraq danışıqlar aparılmağa başlanmış və bir sıra sənədlər imzalanmışdır. Belə ki, 1994-cü il dekabrın 5-6-da ATƏT-in Budapeştdə keçirilən

Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq...

zirvə toplantısında "Dağlıq Qarabağ münəqişəsi ilə əlaqədar ATƏT-in fəaliyyətinin intensivləşdirilməsi barədə" qərar qəbul edildi. 1996-cı il dekabrın 2-3-də ATƏT-in Lissabonda keçirilən zirvə toplantısında qəbul edilən və münəqişənin nizama salınmasının beynəlxalq-hüquqi bazasını təşkil etmiş sənəd Ermənistan istisna olmaqla dünyanın 53 dövləti tərəfindən müdafiə olundu. ATƏT-in Lissabon zirvə görüşündən sonra Rusiya ilə yanaşı, Fransa və ABŞ nümayəndələri də Minsk qrupunun həmsədrləri təyin edildilər.

1997-ci ilin ikinci yarısından indiyə kimi Minsk qrupunun həmsədrləri Lissabon prinsiplərinə əsaslanaraq iki hissədən ibarət – yeni Dağlıq Qarabağın hüddurlarından kənarda yerləşən işğal olunmuş 6 rayonun azad edilməsi və Dağlıq Qarabağın statusunun müəyyənləşdirilməsi ilə əlaqədar 3 təkliflə çıxış etmişlər. 1997-ci ilin iyununda irəli sürülən ilk təklif münəqişənin "paket" (bu variantda Dağlıq Qarabağın statusu da daxil olmaqla bütün məsələlərə eyni vaxtda razılıq verilməsi nəzərdə tutuldu) həlli, həmin ilin sentyabrında təqdim olunan ikinci təklif münəqişənin "mərhələli" (bu variantda isə münəqişənin mərhələlərlə nizama salınması nəzərdə tutulur) həllindən ibarət idi. Azərbaycan tərəfi həmsədrlərin bu iki təklifini qəbul etdiyi halda, Ermənistan tərəfi qeyri-konstruktiv mövqedən çıxış edərək həmin təkliflərlə razılaşmadı.

1998-ci ilin noyabrında həmsədrlər beynəlxalq hüquq normalarına zidd və dünya praktikasında mövcud olmayan "ümumi dövlət" təklifini irəli sürdülər.

Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq...

Prezident Heydər Əliyev tərəfindən qəbul edilməyən bu təklif Azərbaycanın mənafeyinə zidd olmaqla bərabər, ATƏT-in Budapeşt və Lissabon zirvə toplantılarının sənədlərinə də etinasız yanaşılması demək idi. "Ümumi dövlət" prinsipi nizamasalma prosesinə ciddi maneə törətməklə yanaşı, münəqişənin həllinə dair tərəflərin mövqeyində ziddiyyətləri daha da dərinləşdirdi.

1999-cu ilin aprelindən başlayaraq münəqişənin nizama salınması istiqamətində yeni addımlar atıldı. Bu, Azərbaycan və Ermənistan prezidentlərinin birbaşa danışıqlarının aparılması oldu. Həmin vaxtdan indiyə qədər iki respublikanın prezidentləri 30-dan çox görüş keçirmişlər. Lakin münəqişənin həllində praktik nəticələr əldə edilməmişdir. Bunun məsuliyyəti bütünlüklə erməni tərəfin üzərinə düşür. Çünki münəqişə başlayan keçən dövr ərzində aparılan danışıqlarda təcavüzkar Ermənistan öz qeyri-konstruktiv mövqeyindən geri çəkilmir. Bəzi dövlətlərin "ikili standartlar" prinsipindən çıxış etməsi, BMT və ATƏT kimi beynəlxalq təşkilatların öz təklif və qətnamələrini həyata keçirmək üçün konkret mexanizmlərinin olmaması isə problemin həllinə əlavə əngəllər törədir.

Lakin Azərbaycanın nöqtəyi-nəzəri dəyişilməz olaraq qalır. Bu, beynəlxalq hüquq normaları çərçivəsində Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi şərtlə münəqişənin dinc yolla həllidir. Artıq bütün beynəlxalq təşkilatlar bu mövqeyi dəstəkləyir.

2004-cü ilin əvvəllərindən başlayaraq ATƏT ilə yanaşı, Avropa Şurası və

Eskalasiya

Avropa İttifaqı da, münəqişənin dinc vasitələrlə həlli istiqamətində səylərini artırmağa başlamışdır. 2005-ci ilin yanvarında Avropa Şurası Parlament Assambleyasının münəqişəyə dair qəbul etdiyi sənəddə Ermənistanın işğalçı dövlət, Dağlıq Qarabağdakı rejimin isə separatçı bir rejim olması bir daha təsbit edildi. İslam Konfransı Təşkilatı da (İKT) bütün toplantılarında Ermənistan-Azərbaycan münəqişəsi haqqında bir sıra qərarlar qəbul etmişdir. İKT Ermənistanı birmənalı şəkildə təcavüzkar dövlət kimi tanıyan ilk beynəlxalq təşkilatdır.

İqtisadi potensialımızın yüksək tempərlə artması, beynəlxalq təşkilatlarla səmərəli əməkdaşlıq, ordu quruculuğu, fəal xarici siyasət, geniş miqyaslı islahatlar Azərbaycanın mövqelərini möhkəmləndirir, Dağlıq Qarabağ münəqişəsinin həlli üçün güclü zəmin hazırlayır.

Eskalasiya (ing. *escalation* qalxmə) – nəyinsə mütemadi olaraq böyüməsi, güclənməsi, genişlənməsi; məsələn, müharibənin eskalasiyası.

Etatizm (fr. *etat* dövlət) – cəmiyyətin iqtisadi və sosial həyatında dövlətin fəal iştirakı. Etatizasiya prosesi ölkədə sırt mərkəzləşməyə, bürokratiyanın artmasına və güclənməsinə, siyasi hakimiyyətin inhisarına gətirib çıxarır. E. prinsipləri vaxtilə Platonun, T.Hobbson, Hegelin siyasi fəlsəfəsində ifadə edilmişdir. E. tərəfdarları şəxsiyyətlə müqayisədə dövləti birinci, əsas sayır, ona ittimai inkişafın ən yüksək məqsədi və son məhsulu kimi baxır, onun

Etimad votumu

hüquqlarının daha da genişlənməsini və sosial həyatın bütün sahələrinə qarışmasını lazım bilirlər.

Etibarsız seçkilər – seçki qanunvericiliyinin ələ pozuntularına yol verilir ki (seçici siyahılarının tərtibi qaydalarının pozulması, seçki komissiyalarının formalaşması qaydası, səsvermə qaydası və səslerin hesablanması və s.), onlar seçicilərin öz iradəsini bildirməsinin nəticələrini düstür müəyyənləşdirməyə imkan vermir. Seçkilər müvafiq sənədlərlə məhkəmə tərəfindən etibarsız sayılır.

Etimadnamə – başqa bir ölkədə şəxsin diplomatik nümayəndə təyin olunmasını təsdiq edən sənəd; vəzifə səlahiyyətlərinin icrasına başlayarkən həmin sənəd xarici dövlətin başçısına təqdim olunur.

Etimadsızlıq votumu – parlament idarəetmə forması olan dövlətlərdə hökumətin və ya ayrıca nazirin parlamentin aşağı palatası tərəfindən siyasi xəttinin, qanun layihəsinin bir qayda olaraq bəyənilməməsi. Hökumətə E.v. ifadə olunması təcrübədə ya mövcud hökumətin istefaya çıxmasına və yenisinin formalaşmasına, ya da parlamentin (aşağı palatanın) buraxılmasına və vaxtından əvvəl parlament seçkilərinin keçirilməsinə gətirib çıxarır.

Etimad votumu – parlament idarəetmə forması olan dövlətlərdə hökumətin və ya ayrıca nazirin siyasi xəttinin, qanun layihəsinin bir qayda olaraq

Etnos

parlamentin aşağı palatası tərəfindən bəyənilməsi. E.v. məsələsinin qoyulması təşəbbüsü hökumətin özündən, deputatların parlament fraksiyaları, yaxud qrupları tərəfindən irəli sürülə bilər.

Etnos – öz üzvlərinin ümumi mədəni identiklik şüuru ilə başqalarından seçilən təbii, sosial-tarixi birlik. Əksər politetik cəmiyyətlərdə etnik fərqlər hakimiyyətdə iştirak və rifah səviyyəsində fərqlərlə müşayiət olunur. Nəticədə adətən etnoslararası fərqlər sosial-iqtisadi və siyasi xarakter alır. Etnik fərqlərin irqi fərqlərlə üst-üstə düşməsi isə bu münasibətlərə əlavə çalarlar verir. E.

Etnosiyasi münaqişə

Hər bir münaqişədə bu dövrün müddəti müxtəlif olur. Məhz bu dövrdə münaqişənin etnosiyasi potensialı formalaşır, eləcə də münaqişə iştirakçıları öz milli statuslarını dərk edir, həmin statusu digər milli icmaların statusu ilə müqayisə edir və onlara münasibətlərini müəyyənləşdirirlər. Bu dövrdə hakimiyyət uğrunda mübarizə yolları və maddi ehtiyatların bölgüsü məsələsi həll edilir. Öz milli statusundan narazılıq tarixi yaddaşı, millətlərarası münasibətlərin köhnə stereotiplərini aktuallaşdırır.

Elmi ədəbiyyatda E.m.-nin səbəblərinin, mahiyyətinin və təkamülünün təhlilinə üç yanaşma mövcuddur: 1) sosio-

Etnosiyasi münaqişə

qrupların iddiaları, digər tərəfdən isə dövlətin öz vətəndaşlarının hüquqlarını təmin etmək sahəsində real imkanları arasında münaqişələr yaranır. A.Doyçun fikrincə, modernləşmə etnik şüuru fəallaşdırır, milli muxtariyyətə doğru siyasi cəhdlərin artmasına təkan verir.

E.m.-nin determinasiyası probleminə toxunan M.Hekter "daxili müstəmləkəçilik" modelini irəli sürür və etnosiyasi gərginliyin meydana çıxmasının "triada modelini" əsaslandırır: 1) qeyri-bərabər modernləşmə prosesində çox-millətli dövlətin ucqar etnik qruplarının təbiətə konfliktogen olan obyektiv məvzulə; 2) etnik qrupun üzvləri tərə-

Evolysiya

miyyətə malik kanalı kimi millətin rolu artır. Etnosentrizmin müxtəlif cərəyanları, o cümlədən millətçiliyin və ifrat şovinizmin növləri marginal təbəqələr üçün xas olan natamamlıq kompleksinin aradan qaldırılmasının xüsusi formasına çevrilir. Millətçilik özünəməxsus tələrolunu oynaya bilər ki, onun vasitəsilə aşağı sosial təbəqələr əhalinin sosial səfərbərliyi vəzifəsini həyata keçirən siyasi partiyaların təsir dairəsinə düşə bilər.

E.m.-nin səbəblərindən biri kimi etnik həmrəyliyin siyasələşməsinə göstərmək olar ki, bu da yenidənqurma dövründə SSRİ-də siyasi sistemin liberallaşması şəraitində inkişaf etmişdir.

Əfqani Cəmaləddin – XIX əsrin görkəmli filosof və ideoloqu. 1838-ci ildə Həmədan yaxınlığındakı Əsədabad kəndində doğulmuşdur. Ərəb, fars və türk dillərini mükəmməl öyrənmiş və hər üç dildə əsər yazmışdır. O, fransız və rus dillərinə də bələd idi. Təəssüf ki, bəzi mənbələrdə onu ərəb hesab etmişlər. Lakin müasirləri, xüsusən şagirdləri onun türk olduğunu özündən çitmişlər. İslam ensiklopediyasının yazdığına görə 8 yaşına qədər türkcə danışmış, sonra valideynləri ilə birgə Əfqanıstana köçüb gənclik illərini orada yaşamışdır.

Əhməd bəy Ağaoğlu 1911-ci ildə İstanbulda çap olunan "Türk yurdu" jurnalında dərc etdiyi "Türk ələmi" məqaləsində göstərir ki, o, özünün əslən Azərbaycan türkü olduğunu söyləmişdir. M.Ə.Rəsulzadə 1912-ci ildə "Türk yurdu" jurnalında çap olunan "İran türkləri" silsilə məqalələrində yazır ki, Şeyx Cəmaləddin Əfqani intibah dövrünün görkəmli simasıdır.

C.Əfqaninin atası nüfuzlu bir din xadimi olub. O, atasının sayəsində Kabilədə mükəmməl dini təhsil alıb. O, hətta baş nazir vəzifəsinə qədər yüksəlib. Əfqani

oxuduğu – antiimperialist xarakterli mühazirələrinə görə ölkədən qovulmasına baxmayaraq, Sultan Əbdülhəmid onu 1892-ci ildə yenidən Türkiyəyə qaytarır.

1944-cü ildə onun cənəzəsinin qalıqları çıxarılıb Əfqanıstana aparılmış və Kabilədə torpağa tapşırılmışdır.

O, bütün mübarizəsini əsasən ingilis müstəmləkəçiliyi əleyhinə çevirmişdi. Kaliforniya universitetinin tarix üzrə professoru xanım Nikki Kiddinin fikrincə, C.Əfqani əslində Avropa müstəmləkəçiliyinə qarşı mübarizə aparırdı.

C.Əfqani dini təhsil əlsə da, elmə böyük üstünlük verirdi. Təsədüfən yazırdı ki, "Bütün var-dövlət, sərvət əsasən elmin məhsuludur. Dünya elm üstündə bərqərar olur. Elmi bəşəriyyətin əlindən əlsən, daha dünyada insanlıqdan əsər qalmaz. Elm bir nəfərin gücünü on min nəfərə bərabər edir". Görkəmli alim 1872-ci ilə Kəlküttədəki ingilis məktəbində oxuyan müsəlman gəncləri qarşısında çıxış edərək deyirdi: "Qərībə burasıdır ki, müsəlman üləmaları elmi iki yərə bölmüşlər: müsəlman elmləri və Avropa elmləri. Bununla da onlar müsəlman xalqını faydalı elmləri mənimləməkdən çəkindirirlər. Onlar başa düşmüşlər ki, elm ayrıca heç bir xalqa mənsub deyil. Kim ona vivalənsə

C.Əfqani bütün şüurlu həyatının mənasını islam dünyasının geriləmə və tənəzzül səbəblərini araşdırıb öyrənməkdə və onun dərдинə çarələr axtarıb tapmaqda görmüşdür. Əfqani mədəni həyatda Avropaya çatmaq üçün bir neçə amilə diqqət yetirməyi məsləhət görür və belə bir fikir irəli sürürdü ki, hər kəs öz millətinin tərəqqisinə nail olmaq istəyirsə, birinci növbədə özünü tanımalıdır, soyuna, kökünə bağlanmalıdır, dilinə, dininə tapınmalıdır.

C.Əfqani xalqın milli şüurunun oyanmasına xüsusi diqqət yetirirdi. Böyük mütəfəkkir elm və maarifin inkişafına böyük əhəmiyyət verirdi: "Elm və maarif o zaman millətin şərəfinə səbəb olur ki, o hamının malı olsun. Doğma dildə olmayan elm və maarif hamının malı ola bilməz. Elm və maarif milli dildə olarsa, bir az zaman ərzində ondan hamı bəhrələnsə, vətən övladının bəsi-rət və bəyan gözü açılar".

C.Əfqani bütün yaradıcılığı boyu elm və maarifin milli dildə aparılmasının vacibliyi haqqında yazırdı.

Böyük filosofun fikrincə, millətin inkişafında əsasən iki mühüm amilə diqqət yetirilməlidir: onlardan biri dildir. O, dilin funksiyasını, milli tərəqqidə oynadığı rolu, milləti millət edən əsas

birliyi isə belə deyil. Tarix göstərir ki, bir dildə danışan bir millət min il ərzində öz dilinə ciddi xələl gətirmədən iki-üç dəfə öz dinini dəyişib başqa dillə əvəz edə bilər. Amma millətin dili uzun müddət yaşayır, onun yol yoldaşı olur.

C.Əfqani haqlı olaraq göstərir ki, dil insanlar arasında təkə ünsiyyət vəsi-təsi deyildir. Onun funksiyaları daha geniş, daha əhatəlidir və o, millətin ictimai-siyasi tələyində çox mühüm rol oynayır. Millətin bütün ictimai-siyasi fəaliyyəti və nailiyyətləri, inkişaf səvi-yəsi, şanı-şöhrəti dillə bağlıdır.

Bütün həyatını Şərq xalqlarının "Azadlıq, Bərabərlik və Qardaşlıq" prinsiplərinin üzərində qurmağı arzulayan böyük mütəfəkkir filosof göstərirdi ki, insanın özünün ictimai dəyərini qiymətləndirməsi çox vacib şərtlərdən biridir. O, məktublarında Fransa ilə İrani müqayisə edir və bu qənaətə gəlir ki, "Qərb ölkələrində inkişafın əsas əlamətləri elmdir. Qərbdə xalq dövlətin köməyi olmadan elmə doğru can atır, məmləkəti inkişaf etdirir, dövlətin əzəmət və sərvətini artırır, sənətləri və fənləri irəli aparır, millətin və ayrıqlıqda hər bir insanın sərvəti çoxalır, qanuna əməl etmək yolu ilə işlər düzəlir. Yüksəlişin və əzəmətin hamar yolu budur".

Əhməd bəy Ağaoğlu

Görkəmli mütəfəkkir, filosof, alim C.Əfqani İranda Nəsrəddin şahın göstərişi ilə həbs edilir. O, 1897-ci ildə Babiləli zindanında həlak olur.

Əhməd bəy Ağaoğlu – XIX əsrin sonu və XX əsrin birinci yarısı hədudlarında formalaşmış Azərbaycan ictimai-siyasi fikrinin nümayəndəsidir.

Ə.Ağaoğlu 1869-cu ildə Azərbaycanın Qarabağ mahalının Şuşa şəhərində anadan olmuşdur. Şuşanın maarifpərvər və mütərəqqi ziyalı mühiti onun mənəvi aləminin formalaşmasında böyük rol oynamışdır. Onun ailəsi də həmçinin, Şuşada ziyalı ailələrdən biri olmuşdur.

Ə.Ağaoğlu Parisdə Sarbonna Universitetini və eyni zamanda hüquq məktəbini bitirmişdir.

Ə.Ağaoğlu Fransada olduğu zaman latın, yunan, fransız, ingilis, rus dillərini mükəmməl öyrənmişdir.

Ə.Ağaoğlu təhsil aldığı dövrdə Fransanın bir sıra qəzet və jurnallarında siyasi mövzularda çoxlu məqalə dərc etdirmişdir.

Ə.Ağaoğlu Fransada təhsil aldığı illərdə özünü bacarıqlı ilahiyatçı kimi göstərmişdir. O, 1892-ci ildə Dünya şərqşünaslarının İngiltərə paytaxtında keçirilən beynəlxalq konqresində "Şiə məzhəbinin qaynaqları" mövzusunda maraqlı məruzə ilə çıxış etmişdir. Bu məruzə sonralar Avropanın bir neçə dilində çap olunmuşdur.

Ə.Ağaoğlu Fransada görkəmli Azer-

Əhməd bəy Ağaoğlu

Ə.Ağaoğlunun siyasi fəaliyyəti çox maraqlıdır. O, 1894-cü ildə Qarabağa qayıdır. Sonra İstanbula gedir. Orada Əli bəy Hüseynzadə ilə tanış olur, Türkiyənin ictimai-siyasi həyatında iştirak edir, "Gənc türklər" kimi təşkilatların fəaliyyəti ilə tanış olur, eyni zamanda müxtəlif mətbuat orqanlarında islamın müqəddəratı ilə bağlı məlahizələr irəli sürür.

Ə.Ağaoğlu Bakıda və Şuşada fransız dilində dərs demiş, bir müddət Bakı qubernatorluğunun dəftərxanasında məmür işləmişdir. Sonralar o, 1898-ci ildən başlayaraq, H.Z.Tağıyevin təsis etdiyi "Kaspi" qəzetində Ə.Topçubaşovla birgə həmrəkdə işləmiş, Ə.Hüseynzadə ilə birlikdə "Həyat" qəzetinə redaktorluq etmişdir.

Görkəmli maarifçi xadim XX əsrin əvvəllərində demokratik yazıçıları, ziyalıları düşündürən problemlərə öz məqalələrində toxunurdu. O, "İrşad" qəzetində dərc etdirdiyi "Qəzetimizin məslək rolu" adlı məqaləsində yazırdı: "Başqa xalqlar irəli getdiyi halda, tərəqqi yolunda olcaq olmaz dərəcədə bizdən aralanan bir zamanda, biz müsəlmanlar uzun sürən yuxudan min ildən bəri başımıza, dilimizə, ağzımıza, əqidəmizə, qəlbimizə, xəyalımıza və fikrimizə döyülən şillə və yumruqlar sayəsində şimdi baş qaldıraraq yoldaşları gəlmiş görüb, özümüzü əshabi-kehf əhvalatında deyildiyi kimi səhrada tək-tənha görüb mat və məəttəl bir-birimizə deyirik: nə çox yatmışıq. Qəzetimizdə yuxuya qalmaq yatağımızın səbəbini bəyan

Əhməd bəy Ağaoğlu

Ə.Ağaoğlu qərbçilik mövqeyini və onun Şərq aləminə, o cümlədən Azərbaycana tətbiqi temayüllü fikirlərini müxtəlif mətbuat orqanlarında izah etməyə başlamışdır. O, Böyük Fransa inqilabının elan etdiyi və dünya liberal-demokratik fikrinin əsas leytmotivinə çevrilmiş "Azadlıq, Bərabərlik, Ədalət" prinsiplərinin qızgın tərəfdarı olmuşdur.

Ə.Ağaoğlu 1905-ci ilin sonlarında onun başçılığı ilə Azərbaycan-erməni qırğınına qarşı çıxan "Difai" təşkilatını yaradır. Bu təşkilatın fəaliyyəti nəticəsində düşmənin azgınlığının və qırğının qarşısı alınır. Lakin çar rejiminin təzyiqinə məruz qalan Ə.Ağaoğlu müharibə etmə məcburiyyəti qarşısında qalır və "Difai" təşkilatı da dağılır.

M.Ə.Rəsulzadə bu böyük mütəfəkkirin fəaliyyətinə çox yüksək qiymət verib. O, yazırdı ki, "Ə.Ağaoğlu Ziya Göyaltı və Yusif Akçura ilə birlikdə türkcülük cərəyanının başçılarından olmuşdur. Əhməd bəy sadəcə qəzetçi deyil, eyni zamanda camaat adamı, maarifçi, siyasətçi və inqilabçısıdır".

M.Ə.Rəsulzadənin fikrincə, onun 1904-1910-cu illərdəki yazıları "milli oyanış hərəkatımızın ən canlı və qızgın dövrünü təşkil edir".

Ə.Ağaoğlu 1909-cu ildə Türkiyəyə köçdükdən sonra burada "Türk yurdu" jurnalının (1911) nəşirlərindən biri olur. Bundan əlavə, "Tərcümanı həqiqət" və "Gənc Türk" qəzetlərinə də redaktorluq edir.

Görkəmli alim Türkiyədə pedaqoji fəaliyyətdə məşğul olur. Belə ki, İstan-

Əhməd bəy Ağaoğlu

Ə.Ağaoğlunun geniş ictimai-siyasi fəallığı tezliklə müəyyən hakimiyyət orqanlarının diqqətini cəlb edir. O, 1914-cü ildə Türkiyə Millət Məclisinin üzvü seçilir. 1918-ci ildə ermənilərin Azərbaycan xalqına qarşı apardıqları soyqırımının qarşısını almaq məqsədilə Azərbaycana gələn Türk qoşunları komandanının siyasi müşaviri kimi o Vətənə qayıdır. Gəncədə 4 ay ərzində çapdan çıxan "Türk sözü" qəzetini nəşr edir. Bir siyasi xadim kimi formalaşmış Ə.Ağaoğlu elə həmin il Şuşadan Azərbaycan Parlamentinə üzv seçilir.

Versal Sülh Konfransına göndərilən nümayəndə heyətinin tərkibində Ə.Ağaoğlu da var idi. Lakin Parisə getmək ona qismət olmadı. İstanbula ingilislər "İttihad və tərəqqi" partiyasının üzvlərini sürgünə göndərirdi. O, 3 il Malta adasında sürgündə qalır və məşhur "Üç mədəniyyət" əsərini də elə burada yazır.

Sürgün müddəti qurtardıqdan sonra Ə.Ağaoğlu İstanbula qayıdır. Türkiyə Cümhuriyyəti qurulduqdan sonra Türkiyənin ilk prezidenti Mustafa Kamal Atatürkün ən yaxın məsləkdaşlarından biri olur.

Ə.Ağaoğlu "Üç mədəniyyət" traktatında İslam, Budda və Qərb mədəniyyətini nəzərdən keçirir. Bütövlükdə hər bir mədəniyyətin, cəmiyyətin və insanın həyat tarixində böyük rolə malik olduğunu göstərir. O, mədəniyyət konsepsiyasında Qərb dəyərləri ilə Şərq dəyərlərini geniş müqayisə edir. Böyük alim dinə münasibətdə də orijinal mövqeyə tutur. O, cəmiyyətdə ruhanilərin mövce-

mi Şeyx Cəmaləddin Əfqani ur, onun islahatçılıq ideyala-ük verir.

edəcək, millətimizi qəflət yuxusundan oyadıb karvan dalınca sürətlə getməyə dəvət edəcəyik".

bul Universitetində türk mədəniyyəti tarixindən, islam hüququndan, rus dili və ədəbiyyatından mühazirələr oxuyur.

yini düzgün qavrayır. Ə.Ağaoğlu insan fərdi və şəxsiyyətinin azadlıqlarını, insan hüquqlarını ön plana çəkir.

Əhməd bəy Ağaoğlu

Ə. Ağaoğlunun dövlətçilik konsepsiyaları müasirdir. Xüsusilə türkçülük ideyalarını dəstəkləyən Ziya Göyaltı dəfələrlə qeyd edir ki, Əli bəy Hüseynzadənin və Əhməd bəy Ağaoğlunun yaradıcılığından bəhrələnmişdir. O yazırdı ki, Osmanlı imperatorluğu dövründə dövlət əslində ölkə içində türkün mənafeyini xristianların, türk olmayan müsəlmanların mənafeyinə qurban verirdi. Buna görə də türk əhalisi gözədən düşmüş durumda idi. Osmanlı imperatorluğunda türklər sözdə "hakim millət" idi.

Ə. Ağaoğlunun fikrincə, dövləti yaradan millətdir. Sülələ yıxılır, ancaq millət yaşayır, yeni rəhbərlər vasitəsilə dövlətin təməli təzələnilir. O, demokratik dövlət sisteminə siyasi partiyaların roluna yüksək qiymət verirdi. Millətin ümumi mədəni səviyyəsinin daim yüksək olması görkəmli alimi düşündürdü. Eyni zamanda göstərdi ki, inkişaf etmiş mədəni bir milləti idarə etmək çətin işdir.

Ə. Ağaoğlu demokratiyanın əsasını azadlığa nail olmaqda görürdü. Hürriyyət olmayan yerdə ədalətdən, qanun-qaydadan danışmaq olmaz. O, qərbi demokratiyanın tərəfdarı idi. Eyni zamanda milli və dini xüsusiyyətlərinə də nəzərə alınmasını zəruri sayırdı.

Əhməd bəy Ağaoğlu hürriyyət və qanun arasında təbii bir həddün olduğunu göstərir. Bu hədd, məlum olduğu kimi, Konstitusiyaya ilə tənzimlənir.

Böyük türkoloq, filosof, nəzəriyyəçi Ə. Ağaoğlu 1939-cu ildə Türkiyədə vəfat etmişdir.

Əli bəy Hüseynzadə

Əli bəy Hüseynzadə (1864-1940) – görkəmli Azərbaycan mütəfəkkiri, ictimai xadimi, publisisti. Salyanda anadan olmuş, 1885-ci ildə Tiflis gimnaziyasını, 1889-cu ildə Peterburq Təbii Elmlər Akademiyasını, 1895-ci ildə İstanbulda Ali Hərbi Tibb Məktəbini bitirmiş və bir neçə il orada qalıb professor assistenti vəzifəsində işləmişdir. O, 1889-cu ildə Türkiyədə "Gənc türklər" hərəkatına qoşulmuş, orada "İttihad və Tərəqqi" partiyasının yaradılmasında iştirak etmişdir.

Müsəlman-türk dünyasında bir mücahid və ensiklopedik şəxsiyyət kimi tanınmış görkəmli filosof, şair, tənqidçi, publisist Ə. H. 1905-1907-ci illərdə Bakıda türkçə nəşr edilən ilk gündəlik "Həyat" qəzetinin nəşiri və baş redaktoru olmuşdur. Bu illərdə dövrü mətbuatda – "Füyuzat"da və s. nəşr etdiyi əsərlərində o islamda məzhəbçilik – şiə və sünni təriqətlərinin əleyhinə çıxaraq, ruslaşdırma meyillərini kəskin tənqid etmiş, islam birliyi ideyasının tərəfdarı olmuşdur.

Ə. H. 1910-cu ildən ömrünün sonuna qədər (qısa fasilələr istisna olmaqla) Türkiyədə yaşamış və İstanbul Universitetinin professoru olmuşdur.

Ə. H. müsəlman və o cümlədən türk xalqlarını vahid ideya uğrunda birləşməyə çağırırdı, o 1907-ci ildə türklük (türkləşmək), müsəlmanlıq (islamlaşmaq) və müasirləşmək (avropalaşmaq) şüarı ilə çıxış etmişdi. Düşmənlərimizin uydurduqları "panislamizm" və "pantürkizm"dən fərqli olaraq, o, bütün türklərin qan birliyi, dil birliyi, əqidə birliyi əsasında birləşməsi vacibliyini

Əli bəy Hüseynzadə

təbliğ edirdi. O, xalqımızın türk əsilli xalq olduğunu qeyd edərək, bu fikrə şübhə ilə yanaşanlara qarşı kəskin çıxış edirdi. Ə. H.-nin bu məqsədyönlü fəaliyyətinin, fikirlərinin bu günümüz üçün də çox böyük tarixi-siyasi əhəmiyyəti var. Çünki dünyanın bu mürəkkəb, qarışıq vaxtında hələ də türkün soy-kökünü saxtalaşdıraraq, onu tarix sahəsində ön cavan, tarixi kökləri zəif olan bir xalq kimi qəbul edən qüvvələr mövcuddur. O, 1905-ci ildə sanki belələri nə qarşı türkün əsil mövqeyini göstərərək yazmışdı: "Türklər tarix səhnəsinə miladi – İsadən iki min il əqdem çıxmışlar" ("Həyat", 1905, №9).

Ə. H. milli tariximizdə istiqlaliyyət uğrunda mübariz, milli qurtuluş məramının qarçısıdır. Bu böyük türk ideoloqunun yaradıcılığında bu fikir heç də birdən-birə yaranmayıb. Məlumdur ki, XIX əsrdən başlayaraq, Şərqi ölkələrinin imperialist dövlətləri tərəfindən təcavüzünün, müsəlman torpaqlarının parçalanmasının, məhkum millətlərin milli varlığının, dilinin, mədəniyyətinin tapdanmasının qarşısını almaq kimi böyük bir ehtiyac mövcud idi.

Ə. H.-nin ən böyük xidməti onda idi ki, o əsərlərində müstəmləkəçi dövlətləri bəşəriyyətin ən qəddar düşməni kimi ifşa və inkar etməklə yanaşı istiqlaliyyət və azadlıq uğrunda mübarizəyə başlamış müsəlman və türk xalqlarını vahid ideya ətrafında birləşməyə çağırırdı. O, türk xalqlarının mübarizə yolunu "Siyaseti-fürusət" əsərində yüksək qiymətləndirərək yazırdı: "Türklər ya ölərlər, ya hicrət edərlər, fəqət qul olmazlar".

Əli bəy Hüseynzadə

Ə. H.-nin siyasi baxışları bütün kəskinliyi ilə bu əsərdə verilmişdir. Bu əsər milli-azadlıq hərəkatının böyük bir mərhələsinə əks etdirir. Çarizmin müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı çevrilmiş bu əsərdə kəskin etiraz özünü tam büruzə verir. O, XX əsrin əvvəllərində Cənubi Azərbaycanda baş verən milli-azadlıq hərəkatının məğlub edilməsinin səbəblərini milli birliyin olmamasında görürdü.

Böyük türkoloq-filosof Herodotdan üzü bəri tarix səhnəsində ad çıxarmış şahların, ulu hökmdarların adlarını sadalayır, bu qənaətə gəlir ki, onların heç biri bu milli birliyi yara da bilməmişdir. Onun fikrincə, tarix səhnəsində yeni xilaskarların zühuru XIV əsrdən Teymurləng, Xətayi, Nadir kimi türk fəthlərinin hakimiyyətilə başlayır. Bu üç nəhəng fəthin – sərkərdənin bioqrafiyasını araşdıraraq Ə. H. Azərbaycanda qüvvətli mərkəzləşdirilmiş dövlət yaratmaq uğrunda mübarizəni ön sıraya çəkir.

Ə. H. türkçülük ideologiyasının banisidir. O, türk xalqlarının ən böyük müdafiəçilərindən, onların azadlıq uğrunda qarşılaşdığı qəhrəmanı idi. Ə. H. türkçülük fəaliyyəti və fəlsəfi-siyasi görüşləri ilə zamanəsinin ən böyük mütəfəkkiri, ideoloqu səviyyəsinə yüksəlmişdi. Ə. H.-nin dünyagörüşü hər şeydən əvvəl Azərbaycan xalqının mədəni sərəvərlərindən qidalanmışdır.

Ə. H. ilk dəfə olaraq Amerika qitəsinə yaşayan qırmızıdərilili insanlar haqqında məlumat verir. Onun fikrincə, bu insanların mənşeyi araşdırılarsa çox həqiqətlər aşkara çıxar. O bildirirdi ki, bu qırmızıdərilili insanların kökü qədim

Ənənəvi cəmiyyət

türklərin ulu əcdadlarına gedib çıxır. Sibirdən Berinq boğazı vasitəsilə Amerika qitəsinə gedib çıxan bu insanların

Ərəb Dövlətləri Liqası (ƏDL)

yətin irsi olaraq və ya ağsaqqallığa görə idarə olunması).

Fanatizm**F****Federal məclis**

məhv edilməsinə yönələn bir ideologiyadır. O mifik oriyentasiyalı ənənəvi dəyərlərə əsaslanan və onun itirilmə-

Federasiya

Məhkəməsinin müraciətlərini müzakirə edər, xarici ölkə başçıların çıxışlarını dinləyə bilərlər.

Federasiya (lat. *foederatio* ittifaq, birlik) – tərkibində inzibati-ərazi birlikləri olan məhdud hüquqi-siyasi müstəqilliyə malik *dövlət quruluşu* forması.

F.-nin xarakterik cəhətləri aşağıdakılardır: 1) ittifaqın və subyektlərin konstitusiyalarının olması; 2) ittifaq konstitusiyasının və ümumfederal qanunvericiliyinin üstünlüyü; 3) F. subyektlərinin əhalisinin bərabər vətəndaşlığının olması; 4) F. subyektlərinin də qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətinin olması; 5) F. subyektlərinin nümayəndəli orqanlarının öz səlahiyyətləri və sərişləri çərçivəsində qanunvericilik hüququnun olması; 6) F.-nin ən vacib elementlərindən biri də federal parlamentin ikipalatalı struktura malik olmasıdır.

Federasiya Şurası – RF-nin Federal Məclisinin yuxarı palatası. Ona RF-nin 89 subyektinin hər birindən iki nümayəndə daxildir (biri qanunvericilik, o biri hakimiyyətin icra orqanından). F.Ş. qanunvericilikdə Dövlət Duması tərəfindən qəbul olunan federal, eləcə də federal Konstitusiyaya qanunların təqdir və ya inkar etməkə iştirak edir. Bundan əlavə, F.Ş.-nin fəaliyyət dairəsinə: Federasiyanın subyektləri arasında sərhədlərin dəyişdirilməsi; hərbi və fəvqəladə vəziyyət elan edilməsi barədə Prezidentin Fərmanının təsdiqi; RF-nin silahlı qüvvələrindən onun sərhədlə-

Feminizm

Konstitusiyaya Məhkəməsinə, Ali Məhkəməyə və RF-nin Ali Arbitraj Məhkəməsinə hakimlərin təyin olunması; RF-nin Baş prokurorunun, Hesablama Palatasının sədrinin, müavininin və auditorlar heyətinin yarısının vəzifəyə təyin və vəzifədən azad olunması və s. daxildir.

Feminizm (lat. *femina* qadın; fr. *feminisme*) – Qərbdə qadın hüquqlarının kişi hüquqlarına bərabər olması uğrunda qadın hərəkatı. XVIII əsrdə, 1775–1783 illərdə ilk dəfə Şimali Amerikada müstəqillik uğrunda mübarizə dövründə və az sonra Böyük Fransız inqilabı zamanı yaranıb, “Qadın və vətəndaş hüquqları Bəyannaməsi” də o dövrün məhsuludur. XIX əsrin ikinci yarısında və XX əsrin əvvəllərində bir sıra ölkələrdə feminist təşkilatlar – Beynəlxalq qadınlar şurası (1888), Qadınların seçki hüquqlarına dair Beynəlxalq alyans (1904) (müasir adı – Qadın

Hüquqlarının Tərəfdarı olan Beynəlxalq Qadın Alyansı) yaradılmışdır. I Dünya müharibəsi zamanı (1914–1918) feministlər hər yerdə öz fəaliyyətlərini dayandırmışdılar və qərara almışdılar ki, onu müharibədən sonra bərpa etsinlər. 1925-ci ildə Birləşmiş Beynəlxalq Qadın Təşkilatlarının Daimi Komitəsi (1934-cü ildən Beynəlxalq Qadın Təşkilatlarının Əlaqələndirmə Komitəsi) yaradılmışdır. 20-ci illərdə bir sıra Asiya dövlətlərində də (Türkiyə, Çin və s.) qadın hüquqları uğrunda mübarizə aparan təşkilatlar yaradılmışdır.

II Dünya müharibəsi (1939–1945) zamanı bir sıra feminist təşkilatlar yenə

Fenomen

yalnız 1946-cı ildə bərpa etdilər. Müharibədən sonra feminist milli təşkilatlar Afrikada da yaradıldı. Feminist təşkilatlar qadın emansipasiyası problemləri ilə məhdudlaşdırdılar. Qadın hərəkatının tarixində sufrajizm hərəkatı böyük rol oynamışdır. Bu hərəkat qadınlara kişilərlə bərabər seçki hüquqları verilməsi uğrunda mübarizə aparmışdır. Qadınlar ilk dəfə bu hüququ Yeni Zelandiyada (1893) və Finlandiyada (1906) almışlar. Sonralar isə dünyanın digər ölkələrində də qadınlara bu hüquqlar verilməmişdir: ABŞ-da 1920-ci ildə, İngiltərədə 1928-ci ildə, Fransada 1944-cü ildə və s. II Dünya müharibəsindən sonra qanunvericilikdə təsdiq olunmuş və mövcud olan diskriminasiyanı aradan qaldırmaq üçün qadın siyasi hüquqlarının həyata keçirilməsinə feministlər tərəfindən diqqət artırılmışdır. Bəzi feminist qruplar həm də sosial tələblər irəli sürürlər.

Demokratik Qadın Federasiyası və onun milli bölmələri bütün qadın təşkilatlarını, həmçinin feminist təşkilatları qadın və uşaq hüquqları uğrunda, mübarizə əleyhinə, fəziyyət, irticaya qarşı beynəlxalq əməkdaşlığa çağırırlar.

Fenomen (yun. *phainomenon* təzahür edən, aşkara çıxan) – 1) hadisə; 2) nadir, qeyri-adi, müstəsna hadisə.

Fəal seçki hüququ – seçkilərdə dövlət və yerli özünüidarə orqanlarını seçmək, habelə referendumlarda iştirak etmək hüququ. Dünya ölkələrinin mütləq əksəriyyətində cinsindən, məşğuliyyət növün-

Filiasiya

və s. asılı olmayaraq bütün həddi-buluğa çatmış vətəndaşlara aiddir. Dünya ölkələrinin əksəriyyətində F.s.h.-nu həyata keçirmək üçün yaş senzi 18 yaş təşkil edir. Yaş senzi Malayziya, Mərakeş, Boliviya, Kamerun və Yamaykada – 21 yaş, Braziliya və İranda – 16 yaş, İndoneziyada – 17 yaş müəyyən edilmişdir. Azərbaycan Respublikasında yaşı 25-dən aşağı olmayan hər bir vətəndaş qanunla müəyyən edilmiş qaydada Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatı seçilə bilər.

Məhkəmənin qərarı ilə fəaliyyət qabiliyyətsizliyi təsdiq olunmuş şəxslərin seçkilərdə, habelə referendumda iştirak etmək hüququ yoxdur.

Fərd – əsasən iki mənada istifadə olunur:

1) İnsan nadir təbii varlıqdır. O, Homo sapiens növünün təmsilçisi, filogenetik və ontogenetik inkişafın məhsulu, əsəngəlmə və sonradan qazanılan keyfiyyətlərin vəhdəti, fərdi özünəməxsus əlamətlərin (bəhər, meyillər və s.) daşıyıcısıdır.

2) İnsan toplumunun xüsusi təmsilçisidir; öz təbii (bioloji) həddləri çərçivəsinə daxil olan sosial varlıqdır, əlillər və işarələr vasitəsilə öz davranışını və psixiki proseslərini idarə edir. F. termininin hər iki mənası bir-biri ilə bağlıdır.

Filiasiya (fr. *filiation*, lat. *filialis* oğul mənası) – anadanolma hüququna görə vətəndaşlıq alma. F. bir qayda olaraq vətəndaşlıq “qan hüququna” və ya

Folketing

halda uşaq anadan olduğu yerdən asılı olmayaraq, vətəndaşlıq alır, ikinci halda isə ata-anasının vətəndaşlığından asılı olmayaraq, hansı dövlətin ərazisində doğulubsa, o dövlətin də vətəndaşı sayılır. Ümumiyyətlə, hər iki prinsip məqbul sayılır.

Folketing (dan. *Folketing*) – Danimarkanın təkpalatalı parlamenti.

Fraksiya (lat. *fractio* sındırma, parçalama) – özünün mərkəzi təşkilatı və platforması olan, partiyaların siyasətini parlamentdə, yerli özünüidarəetmə orqanlarında həyata keçirən siyasi partiya qruplarında təşkil olunmuş qrup.

Futurologiya

müşayiət olunur. F. *protestantizm* çərçivəsində liberal protestant rəşionalizminə qarşı son dərəcə mühafizəkar bir cərəyan kimi meydana gəlmişdir. Hazırda bir çox dövlətlərin siyasətində vacib yer tutur.

Funksioner (lat. *funktio* icraetmə) – 1) bəzi ölkələrdə partiya və ya həmkarlar ittifaqı təşkilatlarının əməkdaşı; 2) dövlət aparatında işləyən məmur.

Futurologiya (lat. *futurum* gələcək + *logos* təlim) – bəşəriyyətin və sosial proseslərin gələcəyinin tədqiqi ilə məşğul olan bir çox elmlərin cəmi. F. termini elmi düşüncədə 1942-ci ildə

Gender siyasəti

G

Gender siyasəti – son vaxtlar bütün dünyada gender tədqiqatları çox populyarlaşıb. Artıq bir neçə ildir ki, gender ölçüsü beynəlxalq miqyasda siyasətin və hüququn inkişafının əsas atributuna çevrilib. Azərbaycanda 40-a yaxın qadın təşkilatı və ali məktəb gender siyasətinin mahiyyətini öyrənməklə məşğuldur.

Qadın problemi, feminizm və genderlə əlaqəli bəşəriyyət problemləri çoxlu ziddiyyətli baxışlar və yanlış təlimlər vardır. Gender problemi qadın və kişi arasında real, təbii, bioloji fərqləri izah

General-qubernator

Azərbaycan xalqının ən qədim abidələrində, müqəddəs Quranda, ilk ədəbi dastanımız "Dədə Qorqud" boylarında, müxtəlif dini cərəyanlar və təlimlərdə, klassiklərin yaradıcılığında qadın şəxsiyyətinin cəmiyyətdəki yeri və rolunun geniş şərhinə rast gəlirik.

G.s. çoxşaxəli problemləri əhatə edir. Buraya təhsil problemləri, kişi və qadın münasibətləri, qadın hüquqlarının həyata keçirilməsi məsələləri və bir çox mühüm problemlər daxildir. Hazırda

səhiyyə, mədəniyyət, pensiya təminatı sahələrində gender siyasəti geniş tətbiq edilir. Bu siyasətdə ailədaxili problemlərin həll olunması məsələsi mühüm

11

H

Hakimiyyət – qarşılıqlı sosial əlaqələrin ən mühüm növlərindən biri, ən azı iki subyekt arasında spesifik münasibətdir ki, onlardan biri digərinə tabedir, bu tabeçilik nəticəsində hökmranlıq edən subyekt öz iradə və maraqlarını həyata keçirir.

H.-in zəruriliyi cəmiyyətin bütövlüyü və sabitliyini qoruyub saxlamaq məqsədilə ünsiyyətdə olan bütün iştrakçıların vahid iradəyə tabe olmağını nəzərdə tutan insan ünsiyyətinin mahiyyəti ilə şərtlənmişdir. Onun əsas xas-

rəetmə funksiyasını yerinə yetirmək qabiliyyəti və bacarığı; kommunikativ – ünsiyyət, bütün hakimiyyət icimai münasibətlərin tərəflərinə aydın olan müəyyən “dil”.

H.-in strukturuna onun mənbəyi, subyekt-obyekt, funksiyaları, əsasları və resursları daxildir. H. mənbəyi hakimiyyətin başlanğıcıdır. H. mənbəyi kimi nüfuz, güc, qanun, var-dövlət, bilik, sosial və siyasi status, sirt, maraq və s. çıxış edə bilər. H.-in subyekt (fərd, təşkilat, sosial birlik və s.) onun fəal, istiqamətləndirici başlanğıcını özündə əks etdirir. Subyekt hakimiyyətə münasibətin məzmununu müəyyən edir.

lənə etalonlarının və qrup həyatının fəaliyyəti başa düşülür, kiminsə mənafeələrindən irəli gələn güc mexanizmləri və iradi qərarları (məcburedici, qıcıqlandırıcı) həyata keçirir, onları müdafiə edir, onlara cavab verir.

Elmi ədəbiyyatda H.-in müxtəlif əlamətlər üzrə təsnifatı verilir.

İctimai həyatın hansı sahəsində həyata keçirilməsindən asılı olaraq H.-in siyasi, iqtisadi, sosial, hərbi, hüquqi, informasiya siyasəti və s. kimi növləri olur. Əhatə dairəsinə görə mərkəzi, federal, regional, yerli və i.a. H. növləri məlumdur. Funksional əlamətlərinə görə H. üç növə: qanunvericilik, icra və məhkəmə

liyyəti dəqiq müəyyən etmək; dövlət idarəçiliyində vahid hərəkətlərə nail olunmasına kömək edən qarşılıqlı nəzarəti həyata keçirmək, çəkəndirmə və tarazlaşdırma sistemi yaratmaq və cəmiyyətdə ziddiyyətlərin aradan qaldırılması prosesində dinamik tarazlığı müdafiə etmək, qoruyub saxlamaq; hakimiyyət tərəfindən sui-istifadə hallarının, diktatura qurulmasının qarşısını almaq; cəmiyyət həyatının hakimiyyət və azadlıq, qanun və hüquq, dövlət və cəmiyyət kimi ziddiyyətli aspektlərini, şəxsiyyətin dəyərliliyi baxımından harmonik şəkildə birləşdirmək.

Hakimiyyət səlahiyyətləri üfünə və

Hakimiyyətin effektivliyi

qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyəti orqanları arasında bölüşdürülməsini nəzərdə tutur.

Azərbaycan Respublikasında Konstitusiyanın 7-ci maddəsinə görə dövlət hakimiyyəti hakimiyyətlərin bölünməsi prinsipi əsasında təşkil edilir: qanunvericilik hakimiyyətini Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi həyata keçirir; İcra hakimiyyəti Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə mənsubdur; Məhkəmə hakimiyyətini Azərbaycan Respublikasının məhkəmələri həyata keçirir. Konstitusiyada həm də göstərilir ki, onun müddəalarına əsasən hakimiyyət qolları qarşılıqlı fəaliyyət göstərir və öz səlahiyyətləri çərçivəsində müstəqildirlər.

Hakimiyyətin effektivliyi – hakimiyyətin öz vəzifə və funksiyasını necə yerinə yetirdiyini göstərən onun ən inteqral xüsusiyyətlərindən biridir. Praktiki olaraq bu, səriştəli hakimiyyət sərəncamlarının ən qısa vaxta zəma-

Hakimiyyət nəzəriyyəsi

Hakimiyyətin motivi – hakimiyyətə canatmanı bildiren psixoloji tələbat.

Bu elə bir tələbatdır ki, bu zaman fərd özünün gücünə və üstünlüyünə, başqalarına təsiretmə qabiliyyətinə inanır. D.Mak-Klelland bu tələbatın iki növünü qeyd etmişdir: sosiosentrist və eqosentrist. Birinci halda sosial əhəmiyyətli maraqların və məqsədlərin təmin olunması nəzərdə tutulur. İkinci hal isə şəxsi tələbatların (maddi, təhlükəsizlik, özünüdəyər, özünüifadə, insanlar və hadisələr üzərində nəzarət) ödənilməsi ilə bağlıdır.

Siyasi liderlərin tələbatları strukturlarında heç bir səbəb "hakimiyyətə canatma" qədər rol oynamır. Hakimiyyətə gəlməyi və hakimiyyətdə olmağı çətinləşdirən səbəblər aşağıdakılardır: subyektin potensial və ya real hakimiyyətin heç kimlə bölmək istəməməsi, kiminsə məsləhətinin və ya sözünün eşidilməməsi, öz hərəkəti və məqsədi barədə kimisə məlumatlandırmaq istəyinin olmaması, başqa şəxslər və orqan-

Hakimiyyət nəzəriyyəsi

(imkanı) kimi izah edirlər (İ.Fixte, H.Hegel, K.Marks, A.Şopenhauer, M.Veber). Instrumental-güc konsepsiyalarında isə hakimiyyət onu həyata keçirmə vasitələri ilə cəmləşdirilir (Ç.Merriam, D.Ketlin, Q.Morqentau). Müasir siyasi nəzəriyyələrdə hakimiyyətin sistemli və struktur-funksional konsepsiyaları daha geniş inkişaf tapmışdır (T.Parsons, D.İsten, Q.Almond, M.Kroze və s.).

Sistemli konsepsiyalar çərçivəsində hakimiyyətə yanaşmanın üç üsulunu qeyd etmək olar. Birincisi – hakimiyyət makrososial sistemin xüsusiyyəti və ya atributu kimi izah olunur (T.Parsons). İkinci yanaşma hakimiyyəti konkret sistem – ailə, təşkilat və s. səviyyəsində nəzərdən keçirir (M.Kroze). Üçüncü yanaşmada isə hakimiyyət – fərdlərin spesifik sosial sistem çərçivəsində qarşılıqlı əlaqəsi kimi xarakterizə edilir (M.Rocers). Sistemli yanaşma nümayəndələri arasında elə nəzəriyyəçilər də (K.Doyç, N.Luman) vardır ki, onlar hakimiyyəti qruplar arasındakı

Hakimiyyət nəzəriyyəsi

diləsi" və "təsir zonası sahəsi". "Müqavimət" nəzəriyyələrində (D.Kaptrayt, C.Frenç, B.Reyven və b.) – hakimiyyət subyektinin onun obyektinin müqavimətini qırması kimi hallar tədqiq olunur. Buna uyğun olaraq müqavimətin müxtəlif dərəcələri və formaları təsnif olunur. "Resursların mübadiləsi" nəzəriyyələrində (P.Blao, D.Hikson, K.Hayininqs və b.) ön plana sosial münasibət iştirakçıları arasında resursların qeyribərabər bölünməsi məsələsi çıxır ki, bu da son nəticədə həmin resurslara ehtiyacı daha da artırır. Belə olan halda "defisit resurslara" malik olan şəxs onun bir hissəsini öz istəyi müqabilində ehtiyacı olanlara verə bilər. "Təsir zonası sahəsi" nəzəriyyəçiləri (D.Ronq və b.) hesab edirlər ki, hakimiyyət münasibətlərinin mövcud təbiətini qiymətləndirərkən bu və ya digər halları (hərəkətləri) ayrılıqda deyil, bir yerdə dəyərləndirmək lazımdır. Əgər vəziyyətlə bağlı olaraq hansısa bir şəraitdə hakimiyyət

Hakimiyyət resursları

Hakimiyyət resursları – hakimiyyətin və onun əsaslarının möhkəmləndirilməsi üçün istifadə olunan (yaxud istifadə oluna biləcək) real və potensial vasitələr. H.r., hakimiyyətin əsaslarından törəmə olmaqla, eyni zamanda nisbətən sərbəstdirlər və öz məzmununa görə bu əsaslardan xeyli genişdirlər.

Cəmiyyətin resursları iki növə bölünür: 1. Maddi-iqtisadi. 2. Mənəvi-informasiya. Onların hər biri, bir tərəfdən, siyasi agentlərin potensial statusda və rütbədə yüksəldilməsinə, digər tərəfdən isə – onların səfərbəredici qüvvəsinin və təzyiqinin artırılmasına imkan verir. Cəmiyyətin resursları məhduddur və qeyri-bərabər bölüşdürülür ki, bu da fərdlərin və qrupların onların yenidən bölüşdürülməsi uğrunda daim mübarizəsinə, dövlət və cəmiyyətin bu sahədə qarşılıqlı rəqabətinə və bir-birinə təzyiq etməsinə, idarə edənlərin hakimiyyəti və idarə olunanların təsirinin qarşısını almağına gətirib çıxarır.

Hakimiyyətin özünün sosiotexnoloji xəttində resurslar ömrün (sərəncamın) elmi əsaslandırılmasının təmin edilməsində, nəzarətin təşkilində, inandırmaq, cəzalandırmaq və həvəsləndirmək üçün, həmçinin hakimiyyət obyektindən onun subyektinə doğru əks əlaqənin təmin edilməsində sərbəst rol oynayırlar. Belə yanaşmada H.r. təşkilatı, həvəsləndirici, məcbureddici və normativ resurslara bölünür.

Təşkilati resurslar – əmrin (sərəncamın) onu icra edənə tez çatmasına və etibarlı nəzarətin təmin edilməsinə təminat verən optimal təşkilatı idarəetmə strukturlarının yaradılmasına yönəlmişdir. Eyni zamanda onlar səmərəli istifadə

Hamilton Aleksandr

olunmalı, məmur aparatının özünü genişləndirmiş təkrar istehsalına təbii tələbatının qarşısını almalıdırlar.

Həvəsləndirici resurslar – bu, maddi və sosial nemətlərdir ki, onların da vasitəsilə hakimiyyət əhəlinin müəyyən təbəqəsini və siyasətçiləri “yedirdir”. Nəticədə hakimiyyətin sərəncamlarının müvafiq obyektlər tərəfindən yerinə yetirilməsi stimullaşdırılır, seçkilər ərəfəsində isə – hakim elitanın dəstəklənməsinin sosial bazası genişlənir.

Məcburetdə resursları – əmr yerinə yetirilmədiyi halda inzibati təsir tədbirləri kompleks və sanksiyalar tətbiqi hədələridir. Eyni vaxtda onlar tətillərin, sanksiyasız mitinqlərin qarşısının alınması üçün, hakimiyyətin sərəncamlarının gizli və açıq sabotajına qarşı istifadə olunur.

Normativ resurslar – hakimiyyət obyektlərinin dəyərlər oriyentasiyalı və mənəvi-etik normalarına təsir vasitələridir. Onlar rəhbərlər və tabelikdə olanları sosial partnyorluğa yönəldir, peşəkarlıq vəzifəsi, borcu ilə bağlı olan müəyyən davranış kodeksini formalaşdırır.

H.r. elmi əsaslandırılmış şəkildə, peşəkarlıqla istifadə edildikdə həm hakimiyyətin özünü, həm də onun əsaslarını möhkəmləndirirlər. Səriştəsiz, volyuntarist yanaşmada isə hakimiyyət resursları böhranlar və inqilabların yaranmasına səbəb olmaqla hakimiyyəti dağıdırlar.

Hamilton Aleksandr (1757-1804) – Amerika siyasi mütəfəkkiri və dövlət xadimi. federalistlər partiyasının lideri.

Hegel Georg Vilhelm Fridrix

H. ABŞ Konstitusiyasında federativ dövlət quruluşunu və güclü mərkəzi (federal) hakimiyyət funksiyalarını təsbit etmək ideyasını müdafiə etməklə, güman edirdi ki, bu “daxili çəkişmələrə və üsyanlara mane ola bilər”.

H. hakimiyyətin bölgüsü nəzəriyyəsinin tərəfdarı olmuşdur. O, belə hesab edirdi ki, hakimiyyətlərin bölgüsü prinsipinin həyata keçirilməsi qanunverici orqanların hər hansı təsadüfi və “özbaşına” qərarlarına qarşı təminatdır. ABŞ Konstitusiyasında H.-nin digər mühüm ideyası – dövlətin həyatına aid ən mühüm məsələlərin həllində prezidentin simasında icra hakimiyyətinə son dərəcə geniş səlahiyyətlərin verilməsi haqqında ideya öz əksini tapmışdır.

Hegel Georg Vilhelm Fridrix (1770-1831) – alman klassik fəlsəfəsinin görkəmli nümayəndəsi, siyasi və hüquqi fikrin inkişafında xüsusi yeri var.

Siyasi və sosial fikrin ən əhəmiyyətli əsərlərindən biri olan “Hüquq fəlsəfəsi” (1820) Hegelə məxsusdur.

H. vətəndaş cəmiyyətinin və dövlətin qarşılıqlı əlaqəsi və nisbəti məsələlərinin işlənilib hazırlanması sahəsində çox böyük addımlar atmışdır.

H. üçün vətəndaş cəmiyyəti dövlətin momenti deməkdir. Dövlət ilkindir, vətəndaş cəmiyyəti – ondan yaranır. Bu cəmiyyət yalnız müasir dünyaya aiddir.

Vətəndaş cəmiyyəti mülkiyyətin, ticarətin, sənayenin və s. müstəqil mövcudluğu ilə səciyyələnir. Bu, xüsusi mülkiyyətin hökumətlərinə əsaslanan əməklə ifadə olunan tələbatlar sistemidir. Başqa sözlə desək, vətəndaş cəmiyyəti

Hegel Georg Vilhelm Fridrix

yəti ilk növbədə iqtisadi bazis strukturları ilə müəyyən olunur.

H.-in dövlət ideyası bir sıra aspektləri, tərəfləri özündə birləşdirir: dövlət azadlıq ideyası kimi; dövlət konkret və ali hüquq kimi; hüquqi təşkilat kimi; konstitusiyalı monarxiya kimi; “siyasi dövlət” kimi.

H. antik dövrün və orta əsrlərin, reformasiya və maarifçilik dövrünün dövlət haqqında ən yaxşı ideyalarının istifadə etmişdir. Dövlətin elmi anlayışının inkişafı nöqtəyi-nəzərdən filosof üçün dövlət iki məqamı özündə birləşdirir:

- 1) sonsuz fərqləndirmə məqamı;
- 2) ümumilik formaları məqamı.

Bu iki moment vətəndaş cəmiyyətinin ikiye ayrılmasına səbəb olmuşdur. Bu keçid mərhələsində “vətəndaş cəmiyyəti sahəsi dövlətə” keçib.

Dövlət real tarixi prosesdə özlüyündə həm ailənin, həm vətəndaş cəmiyyətinin əsasını təşkil edir. “Həqiqətən dövlət ümumiyyətlə, birincidir, burada ailə vətəndaş cəmiyyəti kimi inkişaf edir”.

Dövlət “əxlaqi ideyaların həqiqiliyi” və “substansiyalı iradənin həqiqiliyi” kimi ümumiliyin və vahidliyin qarşılıqlı vəhdətindən ibarətdir. Harada fərq qorunub saxlanırsa, orada hərəkət müşahidə olunur. H. antik dövlətin məhvinin səbəbini belə hərəkətin olmamağında gördürdü. Yeni dövrün vətəndaş cəmiyyəti və dövləti daha yüksək prinsiplərə malikdir. Qədim filosofların, o cümlədən Platonun bundan xəbərləri yox idi. Platonun irəli sürdüyü respublikanı həyata keçirmək mümkün deyil, çünki o mütləq vahiddən məhrumdur.

Bələliklə, H. antik dövrü orta əsrlərə

Hegel Georg Vilhelm Fridrix

meyarı dəqiq aşkara çıxarır. Bu fərdilikdir, onun dəyəri vahidlikdən ibarətdir. H. bunu "müstəqil xüsusiyyət prinsipi", "özündə sonsuz şəxsiyyət vahidliyini yaşadan müstəqillik prinsipi" adlandırır.

H.-ə görə, yeni dövlətin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bu dövlət fərdlərə, ailələrə, vətəndaş cəmiyyətinə "subyektiv fəaliyyətlərində" tam azadlıq verir.

H. dövlət quruluşu formalarının və xələflərinin təklif etdikləri həmin təsnifatların təhlilini məhz bu cür həyata keçirir. Bir sıra ideyaları, o cümlədən Monteskyönün işləyib hazırladığı ideya-

Heydər Əliyev

H. üçün bazar qüvvələrinin azadlığı dövlət tərəfindən təsərrüfat həyatının xırda nizama salınmasından daha üstündür. O, istehsalçının azadlığını müdafiə edərək yazır: "Müdaxilə imkana görə olmalıdır, bu sahə başlı-başındır; zorakılığı görməkdən qaçmaq, xilas olunması mümkün olmayanı xilas etməyə can atmamaq, əziyyət çəkən siniflərə başqa məşğuliyyət tapmaq lazımdır".

Konstitusiyalı monarxiyanı hakimiyyətin ali və kamil forması elan etməsinə baxmayaraq, H.-də dövlətin və hüququn fəlsəfəsi kifayət qədər dəqiq ifadə olunan burjuva istiqamətinə malik-

Heydər Əliyev

kimi tanınır. O, beynəlxalq Atatürk mükafatına layiq görülmüş, dünyanın bir çox məşhur akademiya və fəxri doktoru seçilmiş, Avropa dövlətlərinin yüksək mükafatlarını almışdır.

Heydər Əliyev hələ 1969-1982-ci illərdə Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrdə gələcək müstəqil dövlətimizin iqtisadi, mədəni əsaslarını qoymaq sahəsində əzmlə çalışmışdır. Belə ki, bu dövrdə ölkədə sənayenin və kənd təsərrüfatının, mədəniyyətin inkişafı sahəsində qazanılmış böyük nailiyyətlər bir tərəfdən

Heydər Əliyev

hərbi kadrların yetişdirilməsinə xüsusi qayğı ilə yanaşan Heydər Əliyev haqlı olaraq bununla fəxr edirdi.

Heydər Əliyev respublikada həyata keçirdiyi sosial-iqtisadi və siyasi tədbirləri xalqın milli-mədəni dəyərlərinin inkişafı ilə sıx əlaqələndirirdi.

Artıq son dərəcə bacarıqlı dövlət xadimi kimi şöhrət qazanmış Heydər Əliyev XX əsrin axırlarında Azərbaycan üçün yaranmış çətin şəraitdə də xalqını darda qoymadı.

Belə ki, vaxtilə böyük çətinliklər hesabına yüksək inkişaf səviyyəsinə

Heydər Əliyev böyük uzaqgörənliklə ilk əvvəl sabitliyi bərpa etməyə başladı. Bakıda ayrı-ayrı şəxslərə xidmət edən silahlı dəstələri aradan qaldırdı, bir sıra mafioz qüvvələrin, hakimiyyət hərislərinin maskasını açıb onların əsil simalarını xalqa göstərdi. Ulu öndərin dövlətçiliyimizin inkişafı naminə məqsədyönlü fəaliyyətinə mane olmaq istəyən mənfur qüvvələr ona bir neçə dəfə qəsd etmək istəsələr də bacarmadılar. Tanrı və xalqımız onu Azərbaycan üçün qorudu.

Ölkədə sabitliyin bərpası dünya dövlətlərinin aparıcı şirkətlərinin Azərbaycanı marağını xeyli artırdı. Dövlət başçısı Ermənistanla atəşkəs haqqında müqavilə imzaladı. Bu o demək idi ki, Azərbaycan öz itirilmiş torpaqlarını şəraitli nəzərə alaraq hələlik sülh yolu ilə geri almağa üstünlük verir.

Atəşkəsin bağlanması həmin dövrdə əldə edilmiş mühüm nailiyyət idi. Heydər Əliyev məhz bu siyasətə arxalanaraq dünyanın inkişaf etmiş aparıcı dövlətləri ilə siyasi-iqtisadi əlaqələr qurmağa başladı. 1994-cü il sentyabrın 20-də "Əsrin müqaviləsi" imzalandı.

Azərbaycanda iqtisadi inkişafın təməli də məhz həmin dövrdə, onun respublikaya rəhbərliyə qayıdışından sonra qoyuldu. "Əsrin müqaviləsi" Heydər Əliyevin neft strategiyasının böyük uğuru idi. Dünya üçün böyük əhəmiyyət kəşb edən Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri artıq fəaliyyətdədir və təsadüfi deyil ki, Heydər Əliyevin adını daşıyır.

Heydər Əliyevin dövlətçilik təcrübəsi, siyasi uzaqgörənliyi nəticəsində müstəqillik illərində Azərbaycan beynəlxalq aləmdə sivil dövlətlər sırasına çıxdı.

Heydər Əliyev hüquqi dövlətin qurulmasına böyük əhəmiyyət verirdi. Bu məqsədlə də onun bilavasitə rəhbərliyi altında xalqın geniş müzakirəsindən sonra referendum yolu ilə 1995-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası qəbul olundu.

Heydər Əliyev milli ideologiyamızın banisidir. Onun yeni yaranmış müstəqil dövlətin milli ideologiyasının məhz azərbaycançılıq olması ideyasını irəli sürməsi ölkədə yaşayan bütün xalqların monolit birliyinə təmin etmişdir. Böyük öndər Azərbaycanın etnik əlvanlığını dövlətimizin tarixi siyasi nailiyyəti hesab edir, bu nailiyyətin qorunub saxlanmasına xüsusi diqqət və qayğıyla yanaşır, Azərbaycanın burada yaşayan hər kəsin doğma Vətəni olduğunu döndərmə vurğulayırdı.

Böyük öndər dövlət quruculuğu prosesinə Azərbaycan diasporunu cəlb etməyə çalışır, onlara Azərbaycanın mənafeyi naminə çalışmalarını tövsiyə edirdi. Məhz Heydər Əliyevin diaspor siyasəti ilə bağlı məqsədyönlü fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycan diasporu xeyli təşkilatlanmış, üzvləri arasında milli birlik ideyaları daha da möhkəmlənmiş, bir sözlə, dünyanın aparıcı diasporları ilə fəal əməkdaşlıq etməyə, erməni diasporu ilə mübarizə aparmağa qadir olan bir qüvvə kimi formalaşmışdır. Xarici Ölkələrdə Yaşayan Azərbaycanlılarla İş üzrə Dövlət Komitəsi də məhz onun təşəbbüsü ilə yaradılmışdır.

Heydər Əliyevin məqsədyönlü fəaliyyəti nəticəsində müstəqil Azərbaycan Respublikası bir çox beynəlxalq təşkilatların, o cümlədən Avropa Şurasının üzvü olmuşdur.

Heydər Əliyev Azərbaycan xalqı üçün zəngin ideya irsi, siyasi məktəb, bu gün hər bir vətəndaşı maraqlandıran, zənginləşdirən mənəvi bir irs qoyub getmişdir. O, ömrünün axırına qədər ona etibar edilmiş dövlət sükranını çox məharətlə idarə etmiş, Azərbaycanı bürülənlərdən çıxararaq rəvan bir yola salmışdır.

Bu gün Heydər Əliyev siyasi məktəbinin yetirməsi olan İlham Əliyev Azərbaycan Respublikasının Prezidenti kimi tarixin bizə bəxş etdiyi fenomen şəxsiyyətin siyasi kursunu uğurla davam etdirir.

Həmraylik (fr. *solidarite*) – 1) ümumi qrup maraqlarına çatmaq üçün müəyyən sosial qrupların əqidə və fəaliyyət birliyi; 2) kiminsə hərəkətinə və fikrinə hüsn-rəğbət bəsləmə, onu müdafiə etmə.

Hipoteza (< yun. *hypothesis* əsas, fərziyyə, güman) – hər hansı bir hadisəni izah etmək üçün irəli sürülən və dürüst elmi nəzəriyyə olmaq üçün təcrübədə yoxlanılmasını və nəzəri cəhətdən əsaslandırılmasını tələb edən elmi fərziyyə.

Hippi (ing. *hippie*) – 1) Qərb ölkələrində cəmiyyətin mənəvi dayaqlarını inkar edən, tüfeyli həyat sürən gənclər qrupları; 2) özünü həddindən artıq intizamsız, ədəbsiz aparan insan.

Hobbs Tomas (1588-1679) – ingilis filosofu və siyasi müfəkkiri.

H. dövləti "süni cisim", ilahi varlıq yox, insan fəaliyyətinin məhsulu kimi

müəyyən etmişdir. Filosofun fikrincə, dövlət təbii vəziyyətdən yaranan ictimai müqavilə əsasında meydana çıxır. İctimai müqavilə əsasında könüllü olaraq öz azadlığını məhdudlaşdıraraq ayrı-ayrı vətəndaşların hüquqları dövlətə, yaxud dövlət orqanlarına verilmişdir. Sülhün mühafizəsi və vətəndaşların rifahının təmin olunması funksiyası ona həvalə olunmuşdur.

H.-un fikrincə, ictimai müqavilə eyni vaxtda cəmiyyətin və dövlətin təşkil olunmasına gətirib çıxarır. İctimai müqavilə hər kəsin hər kəsə birləşməsinin özündə ehtiva edir, bu özlüyündə birləşmə müqaviləsidir. Kütlə onun vasitəsilə müəssəssə cəmiyyətə çevrilir və vahid simanı təşkil edir. Dövlət – yeni sima belə yaranır.

H.-un siyasi dövlətin müəyyən olunmasına əsaslanan könüllü razılıq nəticəsində meydana çıxdığını bildirir. O, dövlətin qurulmasını canlı orqanizmə bənzədir, suverenlik – dövlətin qəlbidir, gizli casuslar dövlətin gözələridir və s. Vətəndaş sülhü sağlamlığın rəhnidir, qiyamlar, vətəndaş müharibələri isə dövlətin dağılmasına və məhvə gətirib çıxaran bir dövlət xəstəliyidir.

H.-un siyasi ideal dövlətdə suverenliyi və daxili iradə birliyinə təmin edən monarxiyadır. Dövlət hakimiyyəti vahiddir və heç nə ilə məhdudlaşmır. Vətəndaş qanunları üzərində dayanır. Bu qanunlar yalnız ondan öz güclərini ala bilərlər.

H.-un sosial-siyasi təlimi ictimai fikrin inkişafına xeyli dərəcədə təsir göstərmişdir.

Əsas əsərləri: "Fəlsəfənin əsasları" (trilogiya) – "Vətəndaş haqqında"

Hökmranlıq

(1642), "Cisim haqqında" (1655), "İnsan haqqında" (1658), "Leviathan, yaxud materiya, kilsə və vətəndaş dövlətinin forma və hakimiyyəti" (1651).

Hökmranlıq – hakimiyyətin həyata keçirilməsini səciyyələndirən anlayış. H.-in həyata keçirilməsi institutional forma alır və cəmiyyətin hökmranlıq edən və tabe olan qruplara parçalanmasını, həmçinin xüsusi idarəetmə aparatının ayrılmasını nəzərdə tutur. M.Veber hakimiyyəti və H.-i fərqləndirərək qeyd edirdi ki, H. hakimiyyəti qabaqlayır. H. anlayışında belə bir faktın ehtimalı qeyd olunur ki, hakimiyyət əmri obyektin itaət etməsi ilə qarşılaşır.

Veberə görə H.-in üç tipi mövcuddur: 1) ənənələr, əxlaqla, müəyyən davranış adəti ilə şərtlənən, demokratik (ağsaqqallar şurası), patriarxal (tayfa rəhbərinin hakimiyyəti), irsi (monarxın hakimiyyəti) və sonuncunun bir növü olan sultanlıq kimi tanınan ənənəvi H.; 2) xarizmatik H. (bax: *Xarizma*); 3) idarə edən və tabe olan arasındakı münasibətlərin tənzimlənməsinə yönəldilmiş könüllü şəkildə müəyyən edilmiş hüquqi normaların qəbul olunmasına əsaslanan ləqal (rasional-bürokratik) H. Ləqal H. bazar iqtisadiyyatının formalaşması şəraitində meydana çıxır və hüquqi dövlət bərqərar olur. Bu tip H.-in əsas cəhətləri bunlardır: hüquqi normaların müəyyən olunması və hər bir insanın ona tabe edilməsi; idarəetmədə hüquqi normaların tətbiqi; cəmiyyətdə məmurların yox, hüququn hökmranlılığı xüsusi hüququ təhsil almış, səlahiyyətli məmurlar – bürokratiya həyata keçirməlidirlər.

Hökumət

Hökumət – dövlətin ali kollegial icraedici orqanı. H. müstəqil ölkələrdə müxtəlif konstitusion adlar daşıyır: Yaponiyada – Kabinet; Hindistanda – Nazirlər Şurası; Çexiyada, Kolumbiyada – Hökumət; Fransada və Kubada – Nazirlər Şurası (Hökumət); Çində – Dövlət Şurası; Almaniyada – Federal Hökumət; İsveçdə – Federal Şura; KXDR – İnzibati Şura və s.

İdarəetmə üsulundan asılı olaraq və parlamentin hökumətin formalaşmasında iştirakı dərəcəsi ilə əlaqədar hökumətin yaranmasının formal prosedurunun iki əsas modelini ayırmaq olar: parlament və parlamentdən kənar model.

Parlament modeli hökumətin parlament seçkilərinin (ikipalatalı parlamentdə – adətən aşağı palataya seçkilərin) yekunları əsasında formalaşmasını nəzərdə tutur. Bu, parlamentli respublikalar, monarxiyalar və bir çox qarışıq respublikalar üçün səciyyəvidir. Ümumi qayda üzrə, dövlət başçısı hökumət başçısını təyin edir, ondan çıxış edir ki, o və onun başçılıq etdiyi hökumətin parlament çoxluğunun, yaxud aşağı palatanın etimadını qazanacağıdır. Mandat alaraq, hökumət başçısı hökumətin tərkibini formalaşdırır və həmin tərkibi fəaliyyət proqramı ilə birlikdə parlamentin təsdiqinə təqdim edir (məs., Böyük Britaniyada İcmlər Palatasına, İtaliyada hər iki palataya). Bəzi ölkələrdə (məs., Bolqarıstanda) parlamentə yalnız hökumət başçısı təqdim olunur. O, özünün parlamentdə təsdiqindən sonra hökuməti formalaşdırır və onu təyin etmək üçün dövlət başçısına təqdim edir. Almaniyada Bundestaq

Hökumət

Federal prezidentin təklifi ilə Federal kansleri seçməlidir, əgər bu baş tutmazsa, belə seçimi Bundestaq özü edə bilər. İsveçdə hökumət başçısını kral deyil, Riksdagın talmanı təyin edir. Parlamentli dövlətlərdə hökumət parlament qarşısında (ikipalatalı parlamentdə – aşağı palata qarşısında) kollegial məsuliyyət daşıyır. Bu, o deməkdir ki, parlament çoxluğunu itirərkən (məs., hökumət koalisiyası dağıldıqda) hökumət ya istefaya getməyə (bu isə yeni hökumətin formalaşması və onun parlamentdə etimad rəyinin alması ilə başa çatan hökumət böhranının başlanğıcına dələldir), yaxud parlamenti buraxıb, vaxtından əvvəl seçkiləri keçirməyə borcudur.

Mərkəzi icraedici hakimiyyətin parlamentdən kənar formalaşması modeli prezidentli respublikalar və dualist monarxiyalar üçün, həmçinin bəzi qarışıq respublikalar üçün də səciyyəvidir. Sonuncu halda formal və real parlamentdən kənar modelər ayrılır. Formal parlamentdən kənar model əslində parlamentlidir, çünki hökumət parlamentin (aşağı palatanın) etimadına ehtiyac duymur (məs., Fransada olduğu kimi (burada hökuməti prezident tərəfindən təyin olunmuş baş nazir formalaşdırır). Real parlamentdən kənar modeldə mərkəzi icraedici hakimiyyət parlamentin etimadına ehtiyac duymur və ondan asılı olmayaraq formalaşır. Belə ki, prezidentli respublikada hökuməti prezident formalaşdırır və ona görə də, demək olar ki, parlamentdə partiyaların bölüşdürülməsindən (nisbətindən) və partiyalararası mübarizədən asılı deyil. Belə orqanın konstitusiyaya ilə nəzərdə

Hökumət

tutulduğu prezidentli respublikalarda hökuməti prezident formalaşdırır. Həm də onun təyin etdiyi hər bir hökumət üzvü bir sıra ölkələrdə (Belarus, Qazaxıstan, Özbəkistan, Qırğızıstan) parlament tərəfindən də təsdiq olunmalıdır.

Hökumət bitərəf, birpartiyalı, çoxpartiyalı və koalision ola bilər.

Azərbaycan Respublikasında H.-ə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti başçılıq edir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti icra səlahiyyətlərini həyata keçirməsinin təşkili məqsədilə Nazirlər Kabinetini yaradır. Konstitusion statusuna görə, Nazirlər Kabineti Azərbaycan Respublikası Prezidentinin yuxarı icra orqanıdır, Prezidentə tabedir və onun qarşısında cavabdehdir. Nazirlər Kabinetinin iş qaydasını Prezident müəyyənləşdirir. Nazirlər Kabinetinin tərkibinə Baş nazir, onun müavinləri, nazirlər və başqa mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının rəhbərləri daxildir. Nazirlər Kabinetinin iclaslarına bir qayda olaraq Baş nazir sədrlik edir. Baş naziri Milli Məclisin razılığı ilə Prezident təyin edir; onu vəzifədən Prezident azad edir. Prezident həm də Nazirlər Kabinetinin üzvlərini vəzifəyə təyin edir və vəzifədən götürür, zəruri hallarda Nazirlər Kabinetinin iclaslarına sədrlik edir. AR Konstitusiyasına görə, Nazirlər Kabinetinə etimad məsələsinin həll edilməsi AR Milli Məclisinin səlahiyyətinə aiddir. Nazirlər Kabinetinin istefası haqqında qərarı Prezident qəbul edir. Nazirlər Kabineti ümumi qaydalar müəyyən etdikdə qərarlar, başqa məsələlər üzrə sərəncamlar qəbul edir, onlar

Hökumət başcısı

(əgər başqa qayda nəzərdə tutulmayıbsa) dərc edildiyi gündən qüvvəyə minir. Prezident Nazirlər Kabinetinin qərar və sərəncamlarını ləğv edir.

Nazirlər Kabinetinin əsas səlahiyyətləri: dövlət büdcəsinin layihəsini hazırlayıb Prezidentə təqdim edir; dövlət büdcəsinin icrasını; dövlət iqtisadi və sosial təminat proqramlarının həyata keçirilməsini təmin edir; nazirliklərə və digər mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarına rəhbərlik edir, onların aktlarını ləğv edir; Azərbaycan Respublikası Prezidentinin onun səlahiyyətlərinə aid etdiyi məsələləri həll edir.

Hökumət başcısı – dövlətdə, yaxud onun özünüidare hissəsində icra hakimiyyətinin kollegial orqanının rəhbəri. Prezidentli respublikalarda prezident

Humanitar əməkdaşlıq

bütün hökumət sənədlərini təsdiq edir və ya bir sıra hallarda bu hüququ kabinetin digər üzvləri üzərinə qoyur.

Humanitar əməkdaşlıq – müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində mərkəzi istiqamətlərdən biridir; o, Yer kürəsində həyatı qoruyub saxlamaq, insanın həyat tərzini üçün faydalı şərait yaratmaq, bütün ölkələrin, regionların və qitələrin insanların qabiliyyətlərinin inkişafına yardım göstərmək məqsədi daşıyır. Ana və uşağın həyatı, sağlamlığı və ləyaqətini müdafiə sahəsində beynəlxalq tədbirlər, xəstəlik və aclığa qarşı mübarizədə, savadsızlığın aradan qaldırılmasında uşaqların və yeniyetmələrin tərbiyə və təlimində qəbul edilən beynəlxalq standartların yayılmasında humanitar əməkdaşlıq

Humanizm

Avropa qitəsi üçün H.ə. üzrə əsas istiqamətlərin və kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi ATƏT-in Helsinki Yekun aktında nəzərdə tutulmuşdur. İnsan hüquqları sahəsində dövlətlərin əməkdaşlığı proseduru işlənib hazırlanmışdır. Bütün insan hüquqlarına və insanlar arasında azad əlaqələrə aid olan sorğulara informasiya və cavabların mübadilə mexanizmi; bu məsələlərin öyrənilməsi mövcud sahələrə aid olan konkret hadisələri həll etmək üçün ikitərəfli görüşlərin keçirilməsi; ATƏT-in humanitar problemlər üzrə beynəlxalq forumlarını çağırmaq. ATƏT-in üzvü və iştirakçısı olan dövlətlərin, vətəndaşlarının hüquqları nəzərdə tutulmuşdur. O, müşavirənin sənədlərinin həyata keçirilməsinə və onun sənədlərindəki müddəaların yerinə yetirilməsinə var-

Hüquq

və qabiliyyətini aşkara çıxarmasına təsadüf edir, hüquqlarının tanınmasını da fərdin rifahının ictimai münasibətlərin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi meyarı kimi təsdiq edilməsinə əsaslanan ideya və doktrina.

İntibah dövründə H. insan təbiətinin bütün təzahürlərinin azadlığı tələbinə, Yer üzərində həyatdan zövq almaq hüququnun yerinə yetirilməsinə, insanın zülmədən və bərabərsizlikdən azad olunmasına əsaslanan geniş sosial-mədəni hərəkət kimi çıxış edir. XVII-XVIII əsrlərdə H. ideologiyası çərçivəsində təbii hüquq ideyaları, ateist konsepsiyalar işlənib hazırlanmışdır. Alman filosofu İ.Kant H.-in əsas ideyasını belə formalaşdırır: insan başqa bir insan üçün məqsəd ola bilər, ancaq vasitə vəx. XIX əsrdə marksizmədəki

Hüquqi dövlət

təmin edən ümumməcburi sosial normalar sistemi. H. bir sistem kimi sahələr üzrə differensiasiyalaşmışdır və hər bir sahənin özü də tənzimləmə predmetinə və spesifik xüsusiyyətlərə (məs., konstitusiya hüququ, mülki hüquq və s.) malikdir. H. beynəlxalq və milli hüquqlara bölünür; 2) dövlət və qanun üzərində duran, cəmiyyətin özünütəşkil forması kimi dövlətin ədalətli qayda-qanununu, müdafiə edən imperativ.

Hüquqi dövlət – siyasi hakimiyyətin və hüququn subyekti kimi onun fərdlərlə qarşılıqlı münasibətlərin təşkili və idarə olunmasının hüquqi forması.

H.d. ideyası böyük tarixə malikdir və keçmişin siyasi təlimlərində mühüm yer tutur. Lakin H.d.-in bütöv konsepsiya halında meydana gəlməsi XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəllərinə aiddir. Bu dövrdə burjuva cəmiyyəti təşəkkül tapmış, mütərəqqi siyasi nəzəriyyələrdə feodal özbaşınalığı və qanunsuzluq, mütəlaqqiyətçilik və polis rejimləri həyata keçirilir, humanizm ideyaları, bütün insanların azadlığı və bərabərliyi prinsipləri, insan hüquqlarının özgələşməsi yerinə yetirilir, kütləvi siyasi hakimiyyətin qəsbkarlığı və onun

Hüquqi dövlət

Siyasi fikrin nümayəndələrindən Lokkun, Monteskyönün və başqalarının ideyaları konstitusiya qanunvericiliyinə birbaşa təsir göstərmişdir. Bu, ABŞ-in 1787-ci ildə qəbul olunmuş Konstitusiyasında, 1789-cu ildə Fransanın "İnsan və vətəndaş hüquqları Bəyannaməsi"ndə, bir çox hüquqi aktlarda öz ifadəsini tapmışdır.

"Hüquqi dövlət" termini XIX əsrin birinci yarısında alman ədəbiyyatında K.Velkerin və R. fon Molyun əsərlərində işlədilir.

H.d.-in əsas prinsipləri aşağıdakılardır: 1) hüququn aliliyi, ictimai həyatın bütün sahələrində qanunun hökmranlığı. Ali hakimiyyət orqanı tərəfindən qəbul olunmuş qanun idarəetmə aktları ilə, hökumət sərəncamları, partiya orqanlarının qərarları ilə nə dəyişdirilə, ləğv edilə, nə də dayandırılabilir. Bütün ictimai fəaliyyət H.d.-in konstitusiyasında təsbit olunmuş qanunlara ciddi riayət olunmaqla həyata keçirilir; 2) vətəndaşların hüquq və azadlıqları təmin və ona təminat verilir; 3) dövlətin və vətəndaşın qarşılıqlı məsuliyyəti. Bu prinsip siyasi hakimiyyətin daşıyıcısı kimi dövlət və onun həyata keçirilməsinin istiqamətini, siyasi hakimiyyətin

Hüquqi dövlət

siylər hakimiyyətin bir şəxsin, orqanın və sosial təbəqənin əlində cəmləşməsinin, hakimiyyət inhisarının qarşısını almaq və hakimiyyətin bütün sisteminin hüququn tələblərinə tabe edilməsinin təmin olunması və onlara ardıcıl riayət olunması məqsədini daşıyır; 5) qanunların həyata keçirilməsinə səmərəli nəzarət formalarının olması (bu formalara məhkəmə, prokuror nəzarəti, arbitraj aiddir).

H.d.-də şəxsiyyətin vəziyyəti problemi xüsusi yer tutur. H.d. özü-özlüyündə məqsəd deyil, o insanların ictimai münasibətlərində azadlığın ifadəsi, təşkili, nizama salınması və müdafiəsinin ümumi formasıdır. Azadlığın məzmunu və xarakteri, onun genişliyi və həcmi cəmiyyətin inkişaf səviyyəsi ilə müəyyən olunur. Azadlığın faktiki olaraq tam əldə edilə bilməməsi, onun məzmununun tarixən dəyişməsi və inkişafı mənasında nisbidir, lakin o ali dəyər və prinsip kimi mütləqdir, ona görə də insan tərəqqisinin, o cümlədən hüquqi-ictimai münasibətlər, şəxsiyyətin vəziyyəti sahəsində inkişafın meyarı ola bilər. Lakin hüquq, qanunu olan hər bir dövləti H.d. hesab etmək düzgün deyil. Çünki qanunlar özləri müxtəlif

Hüquqi siyasət

H.d.-də şəxsiyyətin hüquq və azadlıqları haqqında dünya birliyinin qəbul etdiyi sənədlər əsasında bu sahədə ümumbəşəri təəvvürlər təşəkkül tapmışdır. Onlara aiddir: BMT-nin nizamnaməsi, habelə bu təşkilat tərəfindən qəbul edilmiş Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi; İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlara dair Pakt; Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Pakt və bir sıra konvensiyalar (məs., qadınlara münasibətdə ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında Konvensiya; təhsil, əmək və məşğulluq sahəsində istismara qarşı Konvensiya; işğəncələrə və digər qəddarlıqlara, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçalıcı rəftar etmə və cəzalandırma növlərinə qarşı Konvensiya və s.). Şəxsiyyətin hüquq və azadlıqları sahəsində bu sənədlərdə öz əksini tapmış normaların məcmusu beynəlxalq standartları təşkil edir. Yalnız hər bir ölkənin milli qanunvericiliyini onlarla müqayisə etməklə həmin cəmiyyətin demokratikliyi və bu dövlətin vətəndaşlarının hüquq və azadlıqlarının müdafiə dərəcəsi haqqında nəticələr çıxarmaq mümkündür.

Hüquqi siyasət – hüququn davis-

X

Xalq – adi mənada dövlətin, ölkənin əhalisi; elmi mənada isə insanların tarixən dəyişməkdə olan birliyi; bu birliyi əhalinin obyektiv vəziyyətinə görə müəyyən dövrdə müəyyən ölkənin mütərəqqi inkişafı vəzifələrinin həllində birlikdə iştirak etməyə qadir olan hissəsi, təbəqələri daxildir. Sosioloji kateqoriya olan X. anlayışın məzmunu cəmiyyətin sosial inkişafının dəyişməsinə əks etdirir. Konstitusiya hüququnda isə "X" dövlətin mənəviyyə, hakimiyyətə idarəçisi kimi göstərilir.

X. anlayışı "millet" anlayışına nisbətən daha geniş anlayışdır. O özündə bir çox millet və etnik qrupların birliyini əks etdirir (İngilis dilli ölkələrində "millet" (nation) termini "xalq" termini ilə eyni mənada işlədilir).

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında qeyd olunur ki, "Azərbaycan xalqı Azərbaycan Respublikası

rantlığı müxtəlif etnosların nümayəndələrinin vahid bir xalq kimi konsolidasiyasına münasib şərait yaratmışdır.

Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyi qazandıqdan və beynəlxalq hüququn subyekti olduqdan sonra xalqımızın ictimai-siyasi, milli-mənəvi və mədəni həyatında keyfiyyətə yeni bir tarixi mərhələ başlanmışdır. Hazırda Azərbaycan Respublikasının çağdaş siyasi-diplomatik fəaliyyətində, beynəlxalq münasibətlərində xaricdə yaşayan soydaşlar problemi aktuallaşır. Bu böyük amalı Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev belə şərh etmişdir: "...Mən demirəm ki, dünyada yaşayan 40 milyondan artıq azərbaycanlının hamısı bir yerdə yığılsın, bu, heç lazım da deyil. Ancaq hamısının qəlbi, fikri, gələcəyə baxışı və Azərbaycan haqqında fikirləri bir olsa, əlbəttə ki, respublikamız da öz müstəqilliyini bundan sonra da möhkəmləndirər, inkişaf yolunu məhərrətlə keçə bilər..."

Xalq Deputatları Sovetləri – keçmiş

yət ilə məhdudlaşmır. Ənənəvi istiqamətlərdən kənar beynəlxalq təmasların artması "X.d." adlanan fenomen yaratmışdır. Qeyri-hökumət təşkilatları, dini institutlar, cəmiyyətdə xüsusi çəkisi olan şəxslərin ayrı-ayrı qurumları bu diplomatiyanın dəstəyiciləridir.

Xalq Məclisi – Albaniyada və Bolqarıstanda təkpəllətli parlament.

Xalq Nümayəndələrinin Ümumçin Məclisi – Çin Xalq Respublikasında dövlət hakimiyyətinin ali qanunvericilik orqanı.

Xarici siyasət – dövlətin dünya miqyasında beynəlxalq münasibətlərin digər subyektləri ilə – xarici dövlətlər, dövlətlər ittifaqları, beynəlxalq və regional təşkilatlarla, xarici siyasi partiyalarla, ictimai təşkilatlar və maraq qrupları ilə qarşılıqlı əlaqələrinin həyata keçirilməsinə yönələn fəaliyyəti.

X.s.-in yeridilməsinin əsas formaları dövlətlər arasında diplomatik münasi-

turlarında xüsusi orqanlar – xarici işlər nazirlikləri və müvafiq parlament komitələri mövcuddur. X.s.-in həyata keçirilməsində mübahisəli situasiyları yaranmış halda, məs., beynəlxalq müqavilələrin ratifikasiyası və s., onlar konstitusiya məhkəmələri, yaxud digər konstitusiya və ya ali məhkəmə nəzarəti orqanları tərəfindən həll olunur.

X.s. ölkənin dövlət maraqlarını müdafi etmək, onun beynəlxalq əlaqələrinin əlverişli inkişafına və dünya siyasətində səmərəli iştirakına təsir etmək vəzifəsini yerinə yetirir. X.s. dövlətin daxili siyasəti ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır.

Xarizma (yun. *charisma* ilahi vergi, istedad) – fərdi başqalarından fərqləndirən ekstraordinar qabiliyyət, xüsusiyyət, keyfiyyət. Ən başlıcası odur ki, bu əlamətləri o, özü öz zəhmətilə əldə etməmiş, ona təbiət, Allah, tale tərəfindən verilmişdir.

Ağalığın xarizmatik formasına ilk dəfə R. Zomun qədim xristian icmalarının kilse hüququnun təhlilinə həsr

ve onun Edebiyatı Yayıncı-
nın devletine ve onun şahsı-
na saygıya değerdir. Azerbaycan Respub-
liklerinden ibaretin bu işi
q hüquq müdaxiləyə cəh-
dərdir istərsən cənab...

SSRİ-de yerli idariyeden ayrılmış hakimiyyət orqanları. Dövlət hakimiyyəti SSRİ-nin sırası olan X.D.S. vasitəsilə həyata keçirildi. Bütün bəzi dövlət orqanları X.D.S. nəzarət altında idi və onlara hesabat verirdi.

İtalya, Beynâlmîlî teşkilâtlarda devletlerin devr-i mârifetî faaliyetlerinde danışmanlar ve kontaklar (özellik en şîvî devlet ve hükûmet başkanlarının görüşleridir).

Öğünümün beslenmesi hususları Orkney, 12. M. Veberin zoologiyasında esas yer aldı. Eger Zom kölin K. mistik bir vergi idi ki, M. Veber kölin zoosiyetini geniş xalıq kütləlerini öz iradəsinə tabe etdirə bilən fəvqaləhli bir küssə-yettir. Veberə göre, K. qələmənlar, böyük zərərçilər, məqlər, peyğambərlər, pərkəmlı xıyasetlər, dündürlərin banilər (Bodde, İsm. Xisnə Mehmednəz peyğambər), böyük itililər (Məhədiyyəli İsməndər, Sezar, Nəmojeon) mahlakdirlər.

Xarizma

tına cavab verə bilən rəhbərlərin meydanı çıxmasına şərait yaradır, xalqın ümidini doğruldan rəhbəri isə xalq sevir, ucaldır. Belə dövrlərdə peyğəmbər və qəhrəmanlar, sehrbazlar və demaqoqlar, hökmlər və ya fərdaqlar, hətta quldur dəstəsinin başçıları da rəhbər ola bilərlər. Xarizmatik rəhbər həmişə çalışır ki, mövcud idarə üsulunun əsaslarını dağıtsın. O, siyasətdə bir radikal kimi çıxış edir. Veber X.-ya mövcud ənənəvi cəmiyyətdə "böyük bir inqilabi güc" kimi baxırdı. Xarizmatik liderə sədaqət onun tutduğu rəhbər vəzifəyə görə deyil, onun şəxsiyyətinə olan emosional məhəbbət duyğuları ilə bağlı idi: belə inam xarizmatik liderin *legitimliyinin* əsasıdır. Buna görə də o özünün X.-sını qoruyub saxlamağa çalışmışdır. Buna görə də o, davamlı olaraq həmişə "böyük" işlər görməli, nəhəng uğurlar, qələbələr qazanmalı, epoxal və "təleyüklü" qərarlar qəbul etməlidir və s. Bu kimi hallar azalan kimi xarizmatik rəhbərin də qeyri-adi keyfiyyətləri dağılıb gedir və xarizmatik ağalığın da əsasları çoxalır. Sosial sistem stabilləşdikcə o, ənənəvi və ya bürokratik idarəçiliklə əvəzlənir, X.-da "rotinizasiya" baş verir.

Son illərdə siyasi elmdə X. konsepsiyasına maraq artır. Buna başlıca səbəb bir çox ölkələrdə dini təsirlərin artması, dini *ekstremizm*, İranda islam inqilabı (1979), Şərqi Avropa ölkələrində və SSRİ-də *totalitarizmdən* və *avtoritarizmdən* demokratiyaya keçid kimi real proseslərdir.

A.N.Qanter xarizmatik liderə xas olan altı xüsusiyyəti qeyd edir: 1) enerji mübadiləsi və ya insanlara emosional

Xartlend

təsir bacarığı, başqalarını ruhlandırmaq məharəti; 2) heyranedicə zahirə görkəm və ya insanlarda simpatiya yaradan şəxsiyyət obrazı; 3) ritorik qabiliyyət, artistizm və ya yüksək kommunikativ qabiliyyət, başqa sözlə, böyük insan kütləsini öz başına yığmaq məharəti; 4) öz şəxsiyyətinə olan tərifi müsbət qarşılamaq və ya ətrafdakıların ona olan xoş münasibətindən xoşalmaq, özünü rahat hiss etmək; 5) xarakterin müstəqilliyi, ancaq öz gücünə və qabiliyyətinə inam; 6) özünü layiqli, inamlı aparmaq bacarığı və ya böyük məqsədlərə çatmaq qabiliyyətində olan güclü insan imici.

Xartiya (yun. *chartion* kağız, savad) – 1) orta əsrlərdə və Yeni dövrdə hüquqi və siyasi sənədlər. İlk dəfə 1915-ci ildə ingilis coğrafiyaşünası C. Feynqin tərəfindən işlədilmişdir. 1919-cu ildə X.C.Makkinderin "demokratik ideallar və reallıq" kitabı nəşr olunanndan sonra daha geniş yayılmışdır. Kitabda Makkinder bu coğrafi məkana Rusiyanı, Qərbdə Şərqi və Mərkəzi Avropanı, Şərqdə isə Tibet və Monqolustanı daxil etmişdir.

Xartlend (ing. *heart* ürək + *land* torpaq, ərazi, hərfi mənada yerin ürəyi) – geosiyasi terminidir. İlk dəfə 1915-ci ildə ingilis coğrafiyaşünası C. Feynqin tərəfindən işlədilmişdir. 1919-cu ildə X.C.Makkinderin "demokratik ideallar və reallıq" kitabı nəşr olunanndan sonra daha geniş yayılmışdır. Kitabda Makkinder bu coğrafi məkana Rusiyanı, Qərbdə Şərqi və Mərkəzi Avropanı, Şərqdə isə Tibet və Monqolustanı daxil etmişdir.

Makkinder özünün üç məşhur məqaləsini aşağıdakı kimi müəyyən etmişdir: 1) kim Şərqi Avropanı idarə edərsə, o bütün X.-in ağasıdır; 2) kim X.-i idarə edərsə, o Dünya adasının ağasıdır (o, X.-ə bütün Avroasiyanı, eləcə də

Xocalı soyqırımı

cənub hissesi istisna olmaqla, Afrikani daxil etmişdir); 3) kim Dünya adasını idarə edərsə, o, bütün dünyanın ağasıdır.

Xocalı soyqırımı – XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq azərbaycanlılara qarşı dəfələrlə soyqırımı tətbiq edilmişdir. Amma Xocalı soyqırımı bütün bunların ən dəhşətli olmuşdur. O, əsrin ən böyük faciələrindən biri kimi tarixə düşmüşdür. Xüsusi qəddarlığı ilə seçilən bu terror aktı təkcə Xocalı əhalisinə deyil, bütövlükdə bəşəriyyətə qarşı misli görünməmiş bir cinayət idi. Erməni quldurları 1992-ci il fevralın 26-da müasir silahlar və texnika ilə təchiz olunmuş, keçmiş sovet ordusunun 366-cı alayının bilavasitə iştirakı ilə Azərbaycanın Xocalı şəhərini yerlə-yeksan etmişlər. Yüzlərlə günahsız mülki əhaliyə – qadınlara, qocalara, uşaqlara amansızcasına divan tutulmuşdur.

Artilleriya və ağır hərbi texnikadan atəşə məruz qalmış Xocalı od-alov içində şəhərə qəder yandırılmış, əhalisi vəhşicəsinə öldürülmüş, evlər qarət edilmişdir. Sağ qalmış şəhər sakinləri ölümdən xilas olmaq məqsədilə yaxınlıqda Ağdam şəhərinə tərəf getmək istəmişlər. Lakin onların bu ümidi faciə ilə nəticələnmişdir, erməni silahlı dəstələri, terrorçular Naxçıvanı kəndi yaxınlığında dinc əhaliyə amansız divan tutmuşlar. Cinayətkar erməni hərbi birləşmələrinin vəhşiliyi nəticəsində yol boyu qocalar, qadınlar, uşaqlar öldürülmüş, meyitlər üzərində təhqiramiz əməliyyatlar aparılmış, qulaqları kəsilmiş, başlarının və üzələrinin dəriləri soyulmuş, bədənləri dəşik-dəşik edilmişdir. Bütün bunları Azərbaycan

Xocalı soyqırımı

xalqının Milli Qəhrəmanı Çingiz Mustafayev öz həyatını təhlükə qarşısında qoyaraq videolentə çəkmişdir.

Xocalı faciəsinə 613 nəfər şəhid, 1000 nəfər şikəst olmuş, 1275 nəfər dinc sakin – qocalar, uşaqlar, qadınlar əsir götürülərək ağlasığmaz erməni işgəncələrinə, zülmünə, təhqirlərə və həqarətlərə məruz qalmışlar. 150 nəfərin taleyi hələ indiyədək məlum deyildir. Şəhid olanların 106 nəfəri qadın, 63 nəfəri isə azyaşlı uşaqlardır. Şikəstlərin 76 nəfəri yetkinlik yaşına çatmamış oğlan və qızlardır. 8 ailə bütövlükdə məhv edilmiş, 25 uşaq isə hər iki valideynini, 130 uşaq isə valideynlərindən birini itirmişdir. 200 nəfərin ayaqları soyuqdan donmuş, 1000 nəfərdən artıq şəhər sakinini müxtəlif dərəcədə bədən xəsarəti almışdır. Bu faciəni törədənlər 56 nəfəri xüsusi qəddarlıqla və amansızlıqla qətlə yetirmişlər. Onlar diri-diri yandırılmış, başları kəsilmiş, dərisi soyulmuş, kərpə uşaqların gözləri çıxarılmış, süngü ilə hamıl qadınların qarınları yarılmışdır. Meyitlər üzərində dilə gətiriləsi mümkün olmayan təhqiramiz hərəkətlər edilmişdir. İşgal nəticəsində dövlətə və əhaliyə 5 milyard rubl (1992-ci ilin məlumatı üzrə) maddi ziyan vurulmuşdur.

Xocalı faciəsinə ilk dəfə 1994-cü il fevralın 26-da Milli Məclisdə siyasi qiymət verilmişdir. Xalqımızın Ümum-millî lideri Heydər Əliyevin şəxsi təşəbbüsü nəticəsində əsrin bu böyük faciəsi dövlət tərəfindən öz qiymətini aldı. Heydər Əliyev bu haqda öz fikrini belə bildirmişdir: "1993-cü il fevral ayının 26-da bu soyqırımın birinci ildönümü idi. O yaranın hələ tamamilə qanlı vaxtı idi. Nə üçün bəs Xocalı soyqırımı

günü elan olunmadı? Bunun böyük tarixi, siyasi, mənəvi əhəmiyyəti var. 1994-cü ildə 26 fevral ərəfəsində mən Milli Məclisə təklif etdim. Milli Məclis qərar qəbul etdi və Xocalı soyqırımı, Xocalı faciəsi günü elan olundu. Bu gün bizim tariximizdə, bizim təqvimimizdə matəm günüdür, hüzn günüdür. Bunu biz qanunla qəbul etdik. Bunu bir ildən sonra etməyənlər yəqin ki, bu cinayətin iştirakçısı olublar ki, etməyiblər. Buna sadəcə etinasızlıq kimi, yaxud diqqətsizlik kimi yanaşmaq olmaz. Öz millətinin aqibətinə, millətinin taleyinə bu qədər laqeydlik, biganəlik ola bilmir?

Xalqımızın çox qəhrəman, igid övladları torpaqlarımızın müdafiəsi uğrunda vuruşaraq şəhid olublar. Ancaq bütün bu tarixin içində Xocalı faciəsinin xüsusi yeri var. O da bundan ibarətdir ki, bir tərəfdən bu, hər bir Xocalı sakininin öz torpağına, millətinə, Vətəninə sədaqətinin nümunəsidir, ikinci tərəfdən də Ermənistanın millətçi, vəhşi qüvvələri tərəfindən Azərbaycana qarşı edilən soyqırımdır – vəhşiliyin görünməmiş təzahürüdür. Bütün bunlara görə də Xocalı faciəsinin ildönümünü hər il qeyd edirik”.

Xocalı qaçqınları Birləşmiş Millətlər Təşkilatına, Avropa Şurasına, Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatına, bütün dünya dövlətlərinə və parlamentlərinə ermənilərin bu vəhşiliyi barədə müraciət etmişlər. Beynəlxalq aləm Xocalı faciəsinin tanınmalı və bu soyqırımı siyasi qiymət verməlidir.

Xunta (isp. *junta* yığıncaq, birlik) – 1) İspaniyada və Latın Amerikası ölkələrində ictimai-siyasi təşkilatların adı; 2) bəzi Latın Amerikası ölkələrində

dövlət orqanı; 3) hakimiyyəti qeyri-qanuni zəbt edən və onu diktatorluq metodları ilə idarə edən qrup.

Xülasə – nəyinsə qısa nəticəsi, son yekunu; yazılışın, oxunuşun və deyilənin qısa ifadəsi.

Xürrəmilər hərəkatı – çoxəsrlik Azərbaycan tarixində yadelli işğalçılara qarşı xalqımızın qəhrəmanlıq mübarizəsində X.h. mühüm yer tutur. Bu hərəkatın tərəfdarları 60 ildən çox ərəb xilafətinə qarşı mübarizə aparmışdır. Xürrəmilər cəmiyyətindəki bütün ədalət-sizliklərin kökünü sosial bərabərsizlikdə gördülər. Onlar torpağı və digər istehsal vasitələrini xalqın ixtiyarına verməyi arzulayı, kəndliləri və sənətkarları feodalların və digər hakim təbəqələrin əsliylindən azad etmək istəyirdilər. Sosial bərabərlik, maddi nemətlərin insanlar arasında bərabər şəkildə bölüşdürülməsi, gənclər üçün istisnasız bütün hüququ azadlığı arzusunda olmaları onları məzdekilərin ideyası ilə yaxınlaşdırırdı.

X.h.-nin səciyyəsi bəzi tarixçilər tərəfindən təhrif olunmuşdur. Orta əsr müəllifləri və müasir İran tarixşünaslığında xürrəmilərin azadlıq uğrunda apardıqları mübarizə qeyri-obyektiv qiymətləndirilmişdir. Bir çox elmi mənbələrdə əsassız olaraq xürrəmilərlə və onların rəhbəri Babəkə qarşı ağlasığmaz iftiharlar deyilmiş, lənətlər yağdırılmışdır. Burada başlıca məqsəd bütün müsəlmanlarda xürrəmilərə qarşı kin və nifrət hissi oyatmaqdan ibarət olmuşdur.

X.h. öz elmi və obyektiv qiymətini ilk dəfə akademik Ziya Bünyadovun

“Azərbaycan VII-IX əsrlərdə” adlı irihəcmli monoqrafiyasında almışdır.

X.h. anlayışı “Xürrəm” termini ilə bağlıdır. Bəzi müəlliflərin qeyd etdiyinə görə Xürrəmilərin ilk üsyanı Ərdəbil yaxınlığındakı Xürrəm yaşayış məntəqəsində başladığına görə sonradan onların adı X.h. kimi adlandırılıb.

Başqa bir məzəddə isə göstərilir ki, “Xürrəm” termini guya Məzdəkin qadını Xürrəmin adı ilə bağlı olmuşdur. Xürrəm ərinin ölümündən sonra guya Mədinədək qaçmış və orada ərinin təlimini təbliğ etmiş, ətrafına toplaşanlar “Xürrəmlər” adlanmışdır.

Xürrəm sözü fars dilində şad kimi də izah edilir.

Xürrəmilər azad yaşayışı, ümumi bərabərliyi hər şeydən üstün tuturdular. Onlar son nəticədə xeyirxah qüvvələrin qalib gələcəyinə ümid bəsləyirdilər. Xürrəmilər qırmızı geyinirdilər, bayraqları da qırmızı rəngdə idi.

X.h.-nin hərəkatverici qüvvəsi kəndlilər idi. Onlar xarici əsarət və feodal zulmünə qarşı üsyan qaldırmışdılar. Xürrəmilərin ilk üsyanları 778-809-cu illərdə olmuşdur. Hərəkat çox qısa vaxt ərzində bütün ətraf mahalları da bürümüşdü. Xürrəmilər üzərinə ərəb xilafəti 10 min nəfərlik qoşun göndərdi. Ərəblər xürrəmilərə qalib gəldilər, lakin üsyançıların iradəsi qırılmadı.

Xürrəmilərin başçısı Cavidanın ölümündən sonra hərəkata Babək başçılıq etmişdir. O, 18 yaşında X.h.-na qoşulmuş, öz ağı, qəhrəmanlığı, dərəkəsi ilə üsyançıların arasında özünə yaxşı nüfuz qazanmışdı. X.h.-na rəhbərlik etdikdən sonra Babəkin xalq arasında nüfuzu və şöhrəti daha da artdı. Hərəkatın genişlənməsini gören bəzi feodallar da xürrəmilərə qoşuldular.

Az vaxt ərzində Babək 20 minlik süvari, külli miqdarda piyada qoşun dəstələri yarada bildi.

X.h. İranın bir sıra vilayətlərini, İravan mahalını və Gürcüstanı da bürüdü.

Xürrəmilər Babəkin rəhbərliyi altında Ərəb xilafətinin çoxlu sayda qoşun başçılarına, adlı-sanlı sərkərdələrə qalib gəldilər. Azadlıq uğrunda, milli istiqlaliyyət uğrunda mübarizə xürrəmiləri qələbədən – qələbəyə aparır, mübarizəni davam etdirməyə sövq edirdi.

Ərəb xilafətinə qarşı 20 ildən çox mübarizə aparan Babək 837-ci ilin mayında sərkərdə Afşinin rəhbərlik etdiyi qoşuna məğlub oldu. Afşinin hiyləgərliyi, ehtiyatlı davranmağı, Babəkə qarşı xəyanətkar mövqe tutan feodallarla yaxınlığı X.h.-nin məğlubiyyətini xeyli sürətləndirdi. Babəkin əsas qərargahı olan Bezz qalası ərəb qoşunları tərəfindən ələ keçirildi. Babək özü isə xəyanətin qurbanı olaraq tutuldu və xilafətin paytaxtı Samirə şəhərinə aparıldı. Xain Səhl ibn Sumbat Babəki tutdurduğuna görə xəlifədən çoxlu ənəm aldı.

838-ci il 14 mart tarixində xəlifə Mötəsimin hökmü ilə Babək edam edildi.

Xürrəmilər Babəkin ölümündən sonra üsyanı qısa müddət ərzində davam etdirdilər.

X.h.-nin çox böyük tarixi əhəmiyyəti olmuşdur. Hərəkatın məğlubiyyətə uğramasına baxmayaraq, xalqın azadlıq mübarizəsi, yadelli işğalçılara qarşı nifrəti heç də azalmadı. Xilafət Azərbaycan xalqının mübarizə əzmini sındırma bilmədi.

X.h. xilafəti lərzəyə saldı və kökündən sarsıtdı. Bu hərəkat digər asılı xalqların azadlıq mübarizəsinə təkan verdi.

İcmalar Palatası – Böyük Britaniya və Kanadanın parlamentlərinin aşağı palatası.

İcra hakimiyyəti – hakimiyyətlərin bölgüsü nəzəriyyəsinə müvafiq olaraq dövlətdə hakimiyyətin müstəqil və sərbəst qollarından biri, dövlət işlərinin idarə olunması üzrə səlahiyyətləri həyata keçirən dövlət orqanları sistemi.

Müasir konstitusiyalar formal olaraq İ.h.-ni dövlət başçısına (parlamentli monarxiya respublika və prezidentli respublikalarda), yaxud hökumətə (qarışıq tipli respublikalarda) verir. Lakin parlamentli monarxiyalarda və respublikalarda faktiki olaraq İ.h. bütünlüklə hökumətə mənsubdur. Dualist monarxiyalarda İ.h. hökumətlə monarx, qarışıq tipli respublikalarda isə hökumət tərəfindən bir qayda olaraq, dövlət başçısının (prezidentin) bilavasitə rəhbərliyi və nəzarəti altında reallaşır. Regional və yerli səviyyədə İ.h. müxtəlif yerli idarəetmə və özünüidarəetmə orqanları (qubernatorlar, sədrilər, prefektlər, aqsaqallar və onlara tabe olan aparatlar) tərəfindən həyata keçirilir.

İcra hakimiyyəti başçısı – ümummilli və ya regional səviyyədə dövlət idarəetmə orqanlarının, yaxud yerli idarəetmə orqanlarının ali rəhbəri. İ.h.b. monarxiyanın bütün növlərində formal olaraq monarx (parlamentli monarxiyalarda faktiki olaraq – hökumət başçısı), prezidentli respublikalarında – prez-

dent, parlamentli respublikalarda – formal olaraq prezident, faktiki olaraq – hökumət, yarıprezident respublikalarda – prezidentli (bəzən formal olaraq hökumət başçısı) olur.

Azərbaycan Respublikasında icra hakimiyyəti Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə mənsubdur. AR Prezidentinə elə səlahiyyətlər verilmişdir ki, o hökuməti tam formalaşdırır, onun fəaliyyətini istiqamətləndirir, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə seçkiləri təyin edir, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin səlahiyyətlərini icra edir.

İctimai birliklər – ictimai birliklər haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununa (2 aprel 1999) əsasən vətəndaşların təşəbbüsü ilə yaradılan, ümumi məqsədlər əsasında ümumi maraqları həyata keçirən könüllü, özünü idarəedən təşkilatlardır.

İctimai fəallıq – hər hansı bir tarixi zamanda cəmiyyət, sinif, sosial qrup qarşısında dayanan vəzifələrin yerinə yetirilməsinə yönəldilmiş insan fəaliyyəti. İ.f.-in subyekti kimi şəxsiyyət, kollektiv, sosial qrup, təbəqə, sinif və bütövlükdə cəmiyyət çıxış edə bilər. İ.f. cəmiyyətin müxtəlif sahələrində reallaşa bilər. Siyasi sahədə realizə edilən fəallıq ictimai-siyasi fəallıq adlandırılır. İ.f.-in aşağıdakı elementləri mövcuddur:

- görülməli fəaliyyətin motivinin dərk edilməsi;
- hazırkı şəraitin qiymətləndirilməsi;
- məqsədin formula edilməsi;

– qərarın işlənilib hazırlanması;

– fəaliyyət növlərinin seçilməsi;

– verilmiş qərarın reallaşması.

İ.f.-in 3 əsas meyarı mövcuddur: ictimai fəaliyyət, fəaliyyətin motivasiyası, şəxsiyyətin bu sahədə təşəbbüsü və yerinə yetirilən fəaliyyətin intensivliyi.

İctimai müqavilə – insanların şüurlu müqaviləsi əsasında dövlətin və hüququn meydana gəlməsi haqqında təlim. Bu nəzəriyyənin tərəfdarlarının nöqtə-nöqtəsinə, dövlətə qədər tam anarxiya hökm sürürdü, “hamının hamıya qarşı müharibəsi” (Hobbs), digər baxış – “insan neslinin təbii halı” – şəxsin sonsuz azadlığı idi. Vəziyyətin son dərəcə ağırlığı insanları düşünüb daşınmağa, onları bir-birindən müdafiə etmək üçün ictimai müqavilə (C.Lokk) bağlamağa məcbur etdi və bu da dövlətin yaranmasına səbəb oldu. Lokkun baxışlarında dövlətin əlamətləri haqqında maraqlı ideyalar vardır. Onun fikrincə, cəmiyyət o vaxt siyasi cəmiyyət hesab oluna bilər ki, ərazi birliyinə, ümumi hüquq, mübahisəli məsələləri həll etmək, cinayətkarları cəzalandırmaq üçün hakimiyyətə malik olsun.

İctimai passivlik – ictimai fəallığın əksi, onun aşağı səviyyəsi.

Cəmiyyət, sinif, sosial qrup qarşısında hər hansı bir tarixi zamanda dayanan vəzifələrin yerinə yetirilməsində iştirak etməmək, bu növ fəaliyyətə biganə yanaşmaq. İ.p. özünü şəxsiyyətlərarası fəaliyyətə, məxsus olduğu kollektivin, sosial qrupun, təbəqənin, sinfin və bütövlükdə cəmiyyətin işlə-

rində iştirak etməməkdə göstərir. İ.p. özünü cəmiyyətin müxtəlif sahələrində göstərə bilər. Siyasi sahədə realizə edilən passivlik ictimai-siyasi passivlik adlandırılır.

İ.p.-in aşağıdakı elementləri mövcuddur:

- hər hansı fəaliyyətə passiv yanaşmanın motivasiyası;
 - hazırkı şəraitin qiymətləndirilməsi;
 - iştirak etməməyin məqsədinin müəyyən edilməsi;
 - fəallıq üçün heç bir fəaliyyətin seçilməməsi;
 - verilmiş qərarın realizə olunmaması.
- İ.p.-in 3 əsas meyarı mövcuddur: ictimai fəaliyyətdə iştirak etməmək, fəallıq etməməyin motivasiyası və şəxsiyyətin bu sahədə təşəbbüslüyü.

İctimai rəy – mövcud kütləvi şüurun vəziyyətini aşkar etmək üsullarından biridir. İ.r. insanların, siniflərin, sosial qrupların faktlara, hadisə və proseslərə olan həqiqi münasibətlərini, istəklərini, maraqlarını əks etdirir. İ.r.-in formalaşmasına və inkişafına siyasi təşkilatlar, sosial təsisatlar, kütləvi idrakə yönəlməli idarələr təsir göstərir. İctimai əhvaldan fərqli olaraq, o nisbətən sabitdir və öz məzmunu nöqtə-nöqtəsinə daha aydındır. İ.r. müxtəlif fikirlərin mexaniki cəmi deyil, onların qarşılıqlı mübadiləsinin, qarşılıqlı müdaxiləsinin, bir növ zənginləşməsinin ifadəsidir. İ.r.-in gücü onun çoxluğa arxalanmasından irəli gəlir. Əgər çoxluq düzgün mövqedə durarsa, onda İ.r. çoxluğun mövqeyində olur və beləliklə onun sosial dəyərini və praktik təsirini yüksəldir.

İctimai-siyasi hərəkətlər

Cəmiyyətdə dərin ziddiyyətlərin olması, kütləvi idrak ilə manipulyasiya İ.r.-in funksional imkanlarını xeyli zəiflədir. İ.r. cəmiyyətin inkişafının hərəkətverici qüvvələrindən biridir, sosial nəzarətin effektiv vasitəsidir, geniş kütlələrin davranışının tənzimlənməsi və praktik fəaliyyətidir, xalqın sosial özünüidarəetməsinin ayrılmaz elementidir. Sosial cəmiyyətin təkmilləşməsi, yeni keyfiyyət səviyyəsinə yüksəlməsi üçün İ.r. ümumxalq xarakteri daşımalıdır. Demokratiyanın, idarəetmənin inkişafı cəmiyyətdə İ.r.-in formalaşmasını, öyrənilməsinə və nəzərə alınmasına zəruri edir. Müasir şəraitdə İ.r. demokratikləşmənin və aşkarlığın dönməzliyinin ən mühüm amillərindən biridir.

İctimai-siyasi hərəkətlər – müəyyən ictimai-siyasi məqsədlərə nail olmaq üçün ümumi maraqlar zəminində müxtəlif ideyalı insanların kütləvi fəaliyyəti.

İ.-s.h.-in məqsəd və vəzifələri müxtəlif (sosial, siyasi, mədəni-mədəni və s.) ola bilər. Bir qayda olaraq, onlar dəyişə, daha da genişlənə bilər. Belə hərəkətlərin fəaliyyəti ictimai-siyasi səciyyə daşıyır ki, onlar hakimiyyət institutlarına təsir etmək, seçki komitələrində, eləcə də dövlət və yerli idarəetmə orqanlarında qərarların işlənilib hazırlanması prosesində və s. iştirak etmək məqsədi güdür.

İ.-s.h.-in fəaliyyətinin siyasi tərəfi ondan ibarətdir ki, onların siyasi tərəfi siyasi partiyaların, digər ictimai birliklərin, qeyri-formal maraq qruplarının münasibətlərinə təsir göstərə bilər.

İdarəetmə forması

İctimai şüur – ictimai varlığın dil, elm, fəlsəfə, incəsənət əsərlərində, siyasi və hüquqi ideologiyada, mədəniyyətdə, dində və xalq yaradıcılığında, bütövlükdə bəşəriyyətin sosial normalar və baxışlarında ifadə olunmuş əksidir. İ.ş. kütləvi məişət şüurundan başlayaraq nəzəri fikrin ən yüksək formalarına qədər müxtəlif səviyyələri əhatə edən mürəkkəb struktura malikdir. İctimai varlığı əks etdirərək, İ.ş. nisbi sərbəstliyə malikdir və ictimai varlığa fəal əks təsir göstərir. İ.ş. deyəndə bir qayda olaraq hər hansı fərdilikdən sərf-nəzər edilərək və diqqət bütövlükdə cəmiyyət üçün və ya müəyyən sosial qrup üçün xarakterik olan baxışlar və ideyaları götürülür. Cəmiyyət ona daxil olan fərdlərin sadəcə cəmi olmadığı kimi, İ.ş. da ayrı-ayrı fərdlərin şüurlarının cəmi deyil. İ.ş. özünün nisbi sərbəst həyatı ilə yaşayan xüsusi mədəni sistemdir. Fərdi və İ.ş. arasında daimi qarşılıqlı fəaliyyət mübadiləsi baş verir. Tarix boyu cəmiyyət tərəfindən formalaşan İ.ş.-un normaları fərdin şəxsi inamına çevrilir, onun üçün mədəni qaydalar və estetik baxışlar rolunu oynayır. Öz növbəsində fərdi ideyalar və inamlar İ.ş.-un tərkibinə daxil olanda və beləliklə də sosial norma kimi qəbul ediləndə, onlar ictimai dəyərə və sosial qüvvəyə çevrilirlər.

İdarəetmə forması – ali dövlət hakimiyyətinin təşkili üsulu, onun orqanlarının qarşılıqlı münasibət prinsipləri, həmin orqanların formalaşmasında əhəlinin iştirak dərəcəsi. İ.f.-nin əsas əlaməti – *dövlət başçısının* hüquqi statusudur (respublikada – seçili və

İdeal

dəyişən, monarxik dövlətdə – irsi). Müasir dövlətlərə iki idarəetmə forması xasdır: respublika və monarxiya.

İdeal (fr. *ideal* < yun. *idea* ideya, anlayış, təsəvvür) fəaliyyətin, səylərin ali məqsədi, nümunəsi.

İdentifikasişdırma (< lat. *identificare* eyniləşdirmək) – fərdin özünü digər insan, qrup, nümunə və ya idealla emosional və digər formada eyniləşdirməsi prosesini və bunun nəticəsini əks etdirən kateqoriya. Sosiologiya və politologiyaya dair ədəbiyyatda İ. adətən şəxsiyyətin sosiallaşma mexanizmlərindən biri kimi başa düşülür. Bu mexanizm vasitəsilə fərdin mənsub olduğu sosial qruplara aid normalar, ideallar, dəyərlər, rollar mənimsənilir, özənlir.

İdentiklik (< lat. *identifico* eyniləşdirmək) – İ.-in bir-birindən fərqli olan məntiqi, fəlsəfi, sosioloji, antropoloji, psixoloji, politoloji anlayışları var. Lakin ən ümumi halda o, hər hansı bir obyektin – hadisə, təşkilat və ya fərdin keyfiyyət müəyyənliliyini, onun hansısa məlum göstəricilərə, əlamətlərə, standartlara, obrazı uyğunluğunu bildiren bir anlayışdır. İ. anlayışının yaranması fərdilik barədə təsəvvürlərin formalaşması ilə bağlı olmuşdur. Fərdiliklə müqayisə etmədən İ.-i aydın təsəvvür etmək mümkün deyildir. İ. öz bəlli keyfiyyətləri sayəsində orijinal subyekti kimi fəaliyyət göstərən fərdin bənzərlik-müxtəliflik, yaxınlıq-uzaqlıq, doğrmaqlıq diskursunda öz yerini, rolunu, mənsubiyyətini dərk etməsi, özünü kimlərsə eyniləşdirməsi nəticəsində

İdeokratiya

yaranan sosial-psixoloji fenomendir. Şəxsləşmə mexanizmi vasitəsilə fərdin mənsub olduğu sosial qruplara aid normalar, ideyalar, dəyərlər, rollar mənimsənilməsi əsasında mədəni, dini, etnik, sosial, milli identiklik meydana gəlir ki, bunlar da şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin taleyində misilsiz rol oynayır.

Siyasi baxımdan İ. sosial-psixoloji ovqatdır. O, ayrı-ayrı fərdlərin, sosial-demografik, sosial-peşə, etnik, konfessional və s. insan qruplarının öz cəmiyyətinə, dövlətinə bağlılıq, ona loyallıq dərəcəsinin göstəricisidir.

İdentitar demokratiya (lat. *identitas* eynilik) – xalqın iradəsilə dövlətin fəaliyyətinin eyniliyinin təsdiqinə əsaslanan demokratik konsepsiya. Bu model ali hakimiyyətdə xalqın birbaşa ünsiyyətinə maneçilik törədən nümayəndəlikdən (J.J.Russo), eləcə də, hakimiyyətin bölünməsi prinsipindən imtina (Leninizm nəzəriyyəsi və praktikası) özündə əks etdirir.

İdeokratiya (< yun. *idea* ideya + *kratos* hakimiyyət) – İ. konsolidasiya, müəyyən hakim prinsip, ideal və ya dünyagörüşü əsasında həyata keçirən avtoritar hakimiyyət sistemi. İ. konsepsiya rus siyasi fikrində geniş yayılmışdır və o, diqqətini, dini mədəniyyətin rolunu üzərində cəmləyir. XX əsrin əvvəllərində yaşamış rus mütəfəkkirlərinin fikirlərinə görə muxtar mədəniyyətin və demokratik siyasətin yolu insan qəlbində əbədi əlaqələrin və çoxşəxslilik qüdsiyyətin məhvinə gətirib çıxarmışdır. Məsələn, P.İ. Novqorodsev “qüdsiyyətin bərpası” üçün “avtonom” mədəniyyəti

İdeokratiya

yatı teonom mənəviyyatla, demokratiyanı isə aqioqratiya (qüdsiyyətin hakimiyyəti) ilə əvəzləməyi təklif edirdi.

Bəzən İ. dedikdə monist ideologiyaya və ya inanclar sistemə əsaslanan dövlət nəzərdə tutulur. Belə dövlətdə ideologiya total təsirə, hər cür özünə-məxsusluğun və qeyri-standartlığın zorakılıqla boğulmasına istiqamətlənir. Hakimiyyət əzmi ilə yüklənmiş İ. hər-tərəfli mənəvi ağallığa, şəxsiyyətin mənəvi suverenliyini, müstəqil özünü-təyinatmaya olan təbii hüququnu onun əlindən almağa can atır. Sərbəst intellektual və mənəvi seçim imkanını məhv etməyə çalışan İ. mənəvi cəhətdən yekrəng olan və öz real vəziyyətini dərk etməyən insan tipi yaratmaq məqsədini güdür. İ. şəraitində ideologiya hakim siyasi kontekstin norma, dəyər və mahiyyət ahənginə uyğunlaşmış miflər, rəmzlər, obrazlar kimi müxtəlif qeyri-rasional mənəvi formaları özündə cəmləşdirir. Nəticədə arxa plana sıxışdırılmış bəddiliyə əsaslanan ideologiyalaşdırılmış incəsənət, həqiqət axtarışlarına heç bir dəxli olmayan adaptasiya olunmuş fəlsəfə, uyğunlaşmış etika, pedaqogika, universal mənəviyyət və təbii hüquq prinsiplərindən son dərəcə uzaq olan hüquqsızlaşmış meydana çıxır. Beləliklə avtoritar rejimin mənəvi atmosferində xeyir və şəər, ədalət və ədalətsizlik arasında sərhədlərin silindiyi, hadisələrin əsil mahiyyətinin tanınmayacaq dərəcədə təhrif olunduğu ideokratik bir dünya yaranır ki, burada kütlə həqiqətdə nə baş verdiyini ayırd etmir. İ.-nin praktik təzahürü kimi kommunizmi və faşizmi göstərmək olar.

İdeologiyalaşma

İdeologem – siyasi təsəvvürlərin məcmusu kimi ideologiyanın məzmun-məna, normativ-dəyər elementi. Dünya-görüşü, dəyər yönümü və tənzimləyici funksiyaya daşıyan ideologem ciddi şəkildə dövlət mənafeələrinin kəşiyində dayanır. İ.-də siyasi ideya eyni zamanda həm də vətəndaşların baxışlarını ciddi müəyyənləşdirilmiş dəyərlərə və mahiyyətə doğru istiqamətləndirən norma kimi çıxış edir. İ. vətəndaşların rəsmi və qeyri-rəsmi mənəvi və praktik həyatını özünə tabe etməyə çalışır. İ.-lər özlərinin daxili mənə və dəyər həddlərinə, onların sabitliyini və bununla da qoruduqları sosial qaydanın stabilliyini poza biləcək hər hansı təəddüdü yaxın buraxmayan sərt normativ strukturlardır. Avtoritar xarakterə malik İ.-lər dövlətin siyasi iradəsini fərdi və ictimai şüura sırımağa çalışır. Bu zaman onlar daxilən inandırıcı olmaya da bilər. Dövlətin siyasi mənafeələrinin rəsmi məkanında hakim olan İ.-lər bir qayda olaraq məzmunca transformasiyaya uğramır. İ.-lərin normativ semantik strukturu sosial həyatın dövlət tərəfindən nəzarət olunan sahələrində bütün qeyri-rəsmi ideya və əhval-ruhiyyəni sıxışdırıb çıxarmağa və özünə tabe etməyə qabildir. Sivil, hüquqi dövrlərdə İ.-lər fərdi və ictimai şüur üzərində mütləq hakimiyyətə iddia etmir, dövlətlə şəxsiyyət arasında mənəvi-praktik münasibətlərə xidmət edərək siyasi sistemdə öz yerini tutur.

İdeologiyalaşma – siyasi və digər ictimai təsisatların bu və ya digər maraqları əks etdirən ideologiyanın daşıyıcıları, müdafiəçiləri və legitimləşdirmə

İdeologiyasızlaşma

aləti kimi təzahür etməsi. Bu zaman siyasi və ictimai təsisatların əsas vəzifəsi bu maraqların reallaşdırılması üçün kütlələrin ideoloji cəhətdən səfərbər edilməsindən ibarətdir. Siyasi təsisatlara və siyasi fəaliyyətə surf ideoloji nöqtəyi-nəzərdən yanaşma belə bir faktı nəzərə almır ki, dövlətçilik, hüquq qaydası formaları və s. həmçinin ümumbəşəri tələbatları və konkret sosial-siyasi şəraitə uyğun olaraq sosial və siyasi həyat fəaliyyətinin təşkilatı normalarını ifadə etməlidir. Bu formaların boğulması dövlətçiliyin tənəzzülü, durğunluq, repressiv inkişafa keçidlə nəticələnə bilər.

İdeologiyasızlaşma (hərfl. "ideologiyadan azad etmə") – müasir cəmiyyətdə ideologiyanın nüfuzdan düşməsinə qeyd edən anlayış.

İ.-nin daha geniş yayılmış nəzəri şərh XX əsrin 50-60-cı illərində müasir tarixi şəraitdə ideologiyanın özünün sosial və siyasi funksiyalarını itirməsini onları elmi biliyə təslim etməsinə iddia edən D.Bell və R.Aron tərəfindən verilmişdir.

İkipartiyalı sistem – bu sistemdə hər bir dövlətdə hakimiyyət uğrunda mübarizədə ancaq iki partiya iştirak edir və onlardan biri seçici səsələrinin əksəriyyətini qazanır, bununla da parlamentdəki yerlərin çoxuna sahib olur. İ.s. ("bipartizm") o demək deyildir ki, cəmiyyətdə ancaq iki partiya fəaliyyət göstərir. Bu, partiyaların çoxluğuna baxmayaraq, hakimiyyətə gəlmək iddiasında və imkanında olan iki partiyanın olduğunu bildirir. İ.s.-in klassik növü ABŞ-da və Böyük Britaniyada mövcuddur. Həmin ölkələrdə əsas parti-

İqtisadi hakimiyyət

yalar seçici səsələrinin 90%-i toplaya bilirlər. Digər partiyalar isə bu imkana malik deyillər.

İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (İƏİT) – təşkilat yarandığı gündən dövlətlərarası iqtisadi əlaqələrin daha səmərəli olması və əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsi yönündə fəaliyyət göstərir. Hazırda 29 dövlət onun üzvüdür. İƏİT ona üzv olan dövlətlərin üzləşdiyi problemlərin qarşılıqlı inam və əməkdaşlıq əsasında həll edilməsinə çalışır. Bu təşkilat dünyada gedən global iqtisadi prosesləri nəzərə alıb, üzv ölkələrin sosial və iqtisadi siyasətinin çevik, səmərəli həyata keçirilməsini təmin edir.

Müxtəlif tarixi dövrlərdə İƏİT qarşısında dayanan vəzifələr də xüsusi cəhətləri ilə bir-birindən fərqlənir. Məsələn, əgər 1960-cı illərdə İƏİT daha çox maliyyə və vergi siyasəti ilə məşğul olurdusa, 1970-ci illərdə bu qurum sosial-iqtisadi böhranın aradan qaldırılması üçün anti-inflyasiya tədbirlərinin həyata keçirilməsinə daha çox üstünlük verirdi. 1980-90-cı illərdə İƏİT-nin fəaliyyət məkanı daha da genişləndi. Həmin dövrdə investisiya qoyuluşunda və ticarətdə proteksionizmə qarşı mübarizə aparmaq, iqtisadiyyatda və sənayedə yeni texnologiyaların tətbiqinə nail olmaq, ətraf mühitin mühafizəsi kimi məsələlər İƏİT-nin əsas diqqət mərkəzində dayanırdı.

İqtisadi hakimiyyət – mülkiyyət, pul, müxtəlif növ maddi sərvətlər vasitəsilə insanlar arasında nəzarət. İ.h.-in gücü bilavasitə onun vasitələri-

İqtisadi siyasət

nin qıtlığından, onun mövcudluğunu, muxtariyyətini təmin edən, yaxud məhdudlaşdırıcı iqtisadi ehtiyatların olub-olmamasından asılıdır.

İqtisadi siyasət – dövlətin iqtisadi həyatın inkişafının müəyyən prinsiplərinin dəstəklənməsi, qorunub saxlanılmasına, maddi istehsal və qeyri-istehsal sahəsinin qolları arasında məlum proporsiyaların saxlanılmasına, həmçinin əhalinin iqtisadi fəallığının həvəsləndirilməsinə dair fəaliyyətdir. İ.İ.-in vəzifələrinin əsas reallaşdırılması vəsiyyəti – dövlət büdcəsinin formalaşdırılmasıdır. Siyasi-iqtisadi tənzimləmənin konkret məqsədlərindən əslilə olaraq İ.İ. büdcə-maliyyə, pul-kredit, investisiya, vergi və s. növlərə ayrılır.

Azərbaycan Respublikası 1991-ci ilin sonunda bərpə olunmuş müstəqillik şəraitində İ.İ.-ni sərbəst şəkildə həyata keçirmək imkanı əldə etmişdir. Bazar tənzimlənməsi mexanizminə, çoxukladlı iqtisadiyyata və müxtəlif mükiyyət formalarına əsaslanan iqtisadi sistemin qurulması bu siyasətin başlıca istiqamətini təşkil edirdi. Lakin Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü və daxili siyasi böhran üzündən Azərbaycan cəmiyyəti iqtisadi islahatlar keçmiş SSRİ-nin digər respublikalarına nisbətən xeyli gec, Ümummilli lider Heydər Əliyev 1993-cü ilin yayında ölkə rəhbərliyinə qayıtdıqdan sonra onun təşəbbüsü ilə başlandı. Prezident Heydər Əliyevin 1994-cü ilin sentyabrında imzaladığı "Əsrin müqaviləsi" ilə həyata keçiriləməyə başlayan uğurlu neft strategiyası milli iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsinə yönələn kompleks tədbirlərin

İqtisadi siyasət

həyata keçirilməsinə təminat yaratdı. Yeni iqtisadi sistemə keçidin hüquqi əsasını 1995-ci ilin noyabrında Ümumxalq Referendumunda qəbul olunmuş AR Konstitusiyası təşkil etmiş, bundan başqa onun formalaşdırılması üçün 500-dən çox qanun qəbul olunmuşdur.

Azərbaycanın uğurlu İ.İ.-i iqtisadi inkişafın üç ümdə prinsipinə əsaslanır: 1) bazar rəqabəti; 2) iqtisadiyyatın idarə edilməsinin bütün sahələrinin (valyuta bazarı, ticarət əlaqələri və münasibətləri, bank-maliyyə bazarı və s.) liberallaşdırılması; 3) bütün mülkiyyət formalarının plüralizmi. Uğurlu İ.İ.-in aparılmasında ənənəyin müxtəlif sahələrinə sərmayə qoyuluşunun təmin olunması, əhalinin ödəmə qabiliyyətinin yüksəldilməsi və xarici borcların yenidən strukturlaşdırılması mühüm rol oynayır. İqtisadiyyatdakı bütün bu meyillər güclü və səmərəli dövlətçiliyin qurulmasına da kömək etmişdir.

Müasir mərhələdə Azərbaycan dövlətinin İ.İ.-nin prioritet vəzifələri içərisində ölkə iqtisadiyyatının tarazlığının təmin edilməsi regionların sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir ki, onun da yerinə yetirilməsi məqsədilə 2004-cü ilin fevral ayında AR Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən Azərbaycan regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı təsdiq edilmiş, bununla da ölkəmizin iqtisadi inkişafında yeni mərhələ başlamışdır (bax: *Regional siyasət*). Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sosial-iqtisadi inkişaf konsepsiyasının mühüm metodlarından birini yeni iş yerlərinin açılması təşkil edir. Bu proqramla cənab İlham Əliyev

İlham Əliyev

hələ 2003-cü ildə prezident seçkiləri əfəsinə çıxış etmişdir və bu istiqamətdə işlər artıq öz müsbət nəticələrini verir. Ötən illər ərzində Azərbaycanda 400 mindən artıq yeni iş yeri yaradılmış, çoxlu müəssisələr, fabriklər, sosial obyektlər açılmışdır. Bu gün ölkəmizdə sosial siyasətlə qarşılıqlı əlaqədə aparılan İ.İ. bütün istiqamətlər üzrə daim inkişaf etdirilərək müvəffəqiyyətlə davam etdirilir.

İlham Əliyev – Azərbaycan Respublikasının Prezidenti.

Böyük siyasətçi və görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin ailəsində böyüyən İlham Əliyev valideynlərinin və mənsub olduğu xalqın ümidlərini doğrultdu, hələ atasının sağlığında xarici ölkələrdə, böyük tədbirlərdə Azərbaycanı təmsil etməyi ilə siyasət aləminə yetkin bir siyasətçi kimi qədəm qoydu. O, 1990-cı il yanvarın 20-də atası Heydər Əliyev və digər qohumları ilə birlikdə Qorbaçov hakimiyyəti tərəfindən xalqımızın başına gətirilmiş məlum faciə zamanı Moskvadakı Azərbaycan nümayəndəliyinə gəlmiş və bu müsibətli günlərdə Azərbaycan xalqı ilə öz milli həmrəyliyinə nümayiş etdirmişdir.

Heydər Əliyev Siyasi Bürodan, SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini vəzifəsindən istefa verdikdən sonra İlham Əliyevə qarşı da bir növ represiya tətbiq olunmuşdu. Belə ki, onu vaxtilə təhsil aldığı Moskva Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutunda dərslər deməkədən məhrum etmişdilər. Lakin bunlar atası kimi iradəli, dəmir xarakterə malik olan İlham Əliyevi sındırmadı, iradəsini qırmadı. Çünki atası

İlham Əliyev

kimi o da xalqımızın siyasi qüdrətinə möhkəm inanırdı. Atasının ona tapşırıldığı vəzifələrə çox məsuliyyətlə yanaşdı, həm də etiraf edərək bildirdi: "Mənim xoşbəxtliyim bundadır ki, mən Heydər Əliyev adlı dahi şəxsiyyətin yanında və mənə öyrənmək imkanları daha çoxdur, nəinki başqa adamlarda".

İlham Əliyevin istər Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin I vitse prezidenti vəzifəsində, istər Avropa Şurası Parlament Assambleyası sədrinin müavini və Büro üzvü, istərsə də başqa beynəlxalq qurumlarda çalışdığı müddətdə və dövlət xadimləri ilə rəsmi görüşlərdə ölkənin milli və dövlət maraqlarına uyğun olaraq üzərinə götürdüyü fərdi diplomatik missiyanı uğurla həyata keçirməsi, istərsə də siyasi proseslərə peşəkər və müstəqil yanaşma tərzinin onun hansı siyasi səviyyədə olduğunu aydın göstərdi.

İlham Əliyev Heydər Əliyevin dövlətçilik kursunun davam etdirilməsini və bu kursun uğurla başa çatdırılması məsuliyyətin öz üzərinə götürüb. Bu, böyük məsuliyyətdir, eyni zamanda xalqına böyük inam və etiqaddır. Bir neçə xarici dildə sərbəst danışması, yüksək intellekti, böyük bacarıq və istedadı İlham Əliyevin reytingini hamıdan önə çıxarmışdır. O, Avropa Şurası Parlament Assambleyası sədrinin müavini və Büro üzvü, Azərbaycan Respublikasının Baş naziri vəzifələrində çalışdığı müddət ərzində çox böyük təcrübə toplamışdır.

Məhz buna görə də Azərbaycan xalqı 2003-cü ildə İlham Əliyevi müstəqil dövlətimizin başçısı seçdi. O, hələ seç-

İlham Əliyev

kiqabağı bəyanatlarının birində demişdi ki, mən ilk növbədə ölkədə işsizliyin aradan qalxmasına çalışacağam. Prezidentlik dövründə 600000 nəfərlik iş yeri açacağam. 2006-cı ilin məlumatına görə artıq 450 mindən çox iş yeri açılmışdır. İmşilidə şəkər, Gəncədə avtomobil zavodlarının, Quba-Xaçmaz zonasında bir sıra konserv müəssisələrinin işə düşməsi, Şamaxıda televiziya istehsal edilməsinə başlanması və Azərbaycanın digər rayonlarında sosial-iqtisadi vəziyyətin yaxşılaşması, yoxsulluğun sürətlə azalması məhz Heydər Əliyev kursuna sədəqətin bariz nümunəsidir.

İlham Əliyev Azərbaycan Respublikasının Prezidenti olmaqla yanaşı, Milli Olimpiya Komitəsinin də prezidentidir. Məhz onun diqqəti, təşəbbüskarlığı və qayğısı sayəsində demək olar ki, rayonlarımızın əksəriyyətində, hətta bəzi kəndlərdə belə Olimpiya mərkəzləri tikilib istifadəyə verilmişdir. Bunun çox böyük siyasi-mənəvi və tarixi əhəmiyyəti var. Azərbaycan gənclərinin sağlam böyüməsi, dünya idmanına qovuşması, cəmiyyətə yad həyat tərzindən uzaqlaşmalarında bu Olimpiya mərkəzlərinin rolu və əhəmiyyəti

çox böyükdür. Olimpiya və qardaş yarışlarında həmvətənlərimizin fərəhləndirici uğurlar qazanmasında, xüsusilə Milli Olimpiya Komitəsinin prezidenti kimi İlham Əliyevin rolu, bu işə diqqət və qayğısı çox böyükdür.

İlham Əliyev xalqımızın çox ağır

İlham Əliyev

dən heç bir söhbət gedə bilməz. Dağlıq Qarabağ Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsidir.

Azərbaycan Prezidenti kimi Bakı-Tbilisi-Ceyhan Əsas İxrac Boru Kəmərinin başa çatmasında xüsusi fəallıq göstərmiş, nəhayət, bu məşhur boru kəməri ilə neftin nəzərdə tutulan ünvana göndərilməsinə başlanmışdır. Heydər Əliyevin böyük ümidlə yanaşdığı bu boru kəməri dünya iqtisadiyyatının çox mühüm nailiyyəti kimi qiymətləndirilir. Azərbaycan xalqının maddi və mənəvi rifahının yüksəldilməsində, keyfiyyətə yaxşılaşmasında bu boru kəmərinin işə düşməsinin böyük rolu vardır.

Bu gün müstəqil respublikamızın iqtisadi siyasətində regional siyasət və idarəetmə məsələlərinə böyük diqqət yetirilir. Prezidentin Azərbaycan regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının (2004-2008-ci illər) həyata keçirilməsi regionların hərtərəfli inkişafında yeni bir mərhələdir. Regionlarda görülən işləri daim nəzərdə saxlayan İlham Əliyev müntəzəm olaraq respublikanın rayonlarına səfər edir, müəyyən olunmuş vəzifələrin yerinə yetirilməsinə yerlərdə nəzarət edir, konkret tapşırıqlar, təvsiyələr verir, mevdana

çıxan problemləri yerində həll edir. Regionların sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı Dövlət Proqramının yerinə yetirilməsi sahəsində İlham Əliyevin söyi ilə, həm də çox böyük yaradıcı işlər görülür. İlham Əliyevin xüsusi diqqəti, qayğı

İmçiməyker

yəsində qiymətləndirilməsi, şübhəsiz ki, bütün xalqımızı fərəhləndirir. Dövlətimizin iqtisadi və mənəvi qüdrətinin getdikcə artması hamıya sevinc gətirir.

İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə 2006-cı ilin martında Dünya azərbaycanlılarının II qurultayının Bakıda keçirilməsi Azərbaycan diasporunun gələcək inkişafında böyük rol oynayır.

Azərbaycanın dünya dövlətləri ilə normal məcərdə həyata keçirdiyi dövlətçilik siyasəti, ölkədə sabitliyin qorunub saxlanılması, xalqın sosial-iqtisadi vəziyyətinin daha da yaxşılaşdırılması İlham Əliyevin Prezidentlik fəaliyyətində mühüm yer tutur.

İmçiməyker (ing. *image* obraz + *make* etmək, düzəltmək) – namizədin və onun siyasi platformasının ictimai rəydə müsbət obrazının yaradılması texnologiyaları üzrə və siyasi reklam sahəsində mütəxəssis.

İmmanent (lat. *immanenes* xas olan) – hər hansı hadisəyə daxil xas olmanı, onun təbiətindən irəli gəlməsini bildirən anlayış.

İmmiqrasiya (lat. *immigrare* yerləşmək) – bir ölkənin vətəndaşlarının daimi və ya müvəqqəti yaşamaq üçün digər dövlətin ərazisinə daxil olması.

İmmunitet (ing. *immunity* < lat. *immunitas* bir sevdən azad olmaq) – dövlət

İmperiya

İmperativ mandat – hakimiyyətin nümayəndəli orqanında yalnız və yalnız seçicilərin iradəsi və tapşırığına uyğun olaraq (səs vermək, qanun tərtib etmək və s.) fəaliyyət göstərməyi üçün (qanunla təsdiq olunmuş) təlimat. Bu təlimatı pozarsa, deputat təcili surətdə geri çağırılabilir. Sovet tipli dövlətlərdə və bəzi avtoritar rejimlərdə İ. m. konstitusiyaya təsis edilmişdir. Müasir demokratik dövlətlərdə, bir qayda olaraq İ. m. tətbiq edilmir. İ. m. müstəsna hal kimi AFR-də Bundeštaqda istifadə olunur. Orada bu mandatı seçicilər deyil, federasiyanın torpaq hökuməti verir: deputatlar isə öz hökumətlərinin təlimatlarını həyata keçirməyə borcludurlar. Bir çox ölkələrin konstitusiyalarında (İtaliya, Fransa və s.) İ. m. qanunla qadağa olunur.

İmperator (lat. *imperator* hökmdar; sərkərdə) – bəzi monarxların titulu (bu titulu Qədim Romada imperator Avqustin idarəçiliyi dövründən monarxiya xarakteri almışdır). Antik dövrdən başqa orta əsrlərdə həm Qərbi ölkələrində, həm də Şərqi imperiyaların başında İ. -lar dayanmışdır. Makedoniyalı İskəndər, Attila və Osmanlı

imperiyanın başında duran sərkərdələr, B. Napoleon, Rusiya çarları başlıqlı etdikləri imperiyanın İ. -ları adlanırdılar. Hal-hazırda İ. titulu yalnız Yaponiyada saxlanılmaqdadır.

İmperiya (lat. *imperium* hakimiyyət)

İmpeçment

dövlət xalq hakimiyyəti; 2) Qədim Roma magistrlərinin – carların, Roma respublikasında isə konsulların, pretorların, diktatorların, protopretorların, şəhər və pretorian prefektlərin və senzorların ən yüksək səlahiyyətləri. Ali dövlət hakimiyyəti onlara Romada seçkilər vasitəsilə ya xalq tərəfindən, ya da xüsusi qanunla verilir. Öz növbəsində bu səlahiyyət hərbi sahədə də (konsullara verilir) və mülki sahədə (pretorlara verilir) tətbiq olunurdu. Roma respublikasında İ.-nin ən yüksək dərəcəsinə diktator tuturdu. İ.-nin respublika xarakterli səlahiyyətləri itirildikdə, onun ən ali dərəcəsi hakimiyyəti dərhal əl keçirdikdən sonra Roma imperatoru ömürlük ona verilir. İ. Romanın nəzarət etdiyi bütün ərazilərə yayılırdı; 3) imperatorun hakimiyyətinin yayıldığı ərazi; 4) imperator titulu sülalə xətti üzrə qəbul edilən və ya olan şəxsin başçılıq etdiyi ərazi; 5) sərbəst mərkəzləşdirilmiş hakimiyyət başlığı altında qəterogen etno-mill və inzibati-ərazi birliyi metropoliya-koloniya əsasında mərkəz-əyalət, mərkəz-mill respublika və əyalətləri birləşdirən siyasi sistem. Bütün hallarda İ. yerlərdə bir mərkəzdən hakimiyyətin sərbəst tətbiqi ilə bağlıdır.

İmpeçment (ing. *impeachment* ittiham) – dövlətdə yüksək vəzifəli şəxslərə qarşı dövləti cinayətlər üzrə ittiham irəli sürülməsi və onların vəzifədən kənarlaşdırılması proseduru. Xüsusilə dövlət və hökumət başçıların vəzifədən uzaqlaşdırılması proseduru müxtəlif dövlətlərin konstitusiyalarında öz əksini tapmışdır. Məsələn, ABŞ-da prezidentə

İmpeçment

qarşı İ. proseduru konqresin nümayəndələr palatası qaldırır və ittihami senata göndərir. Senatın qərarı iştirak edən üzvlərin 2/3 səs çoxluğu ilə qəbul edilir. Son 200 ildə prezidentlərə qarşı Böyük Britaniyada 2 dəfə, ABŞ-da isə 3 dəfə İ. qaydasında iddia qaldırılmış, Böyük Britaniyada fərqli olaraq ABŞ-da heç bir prezident bu səbəbdən vəzifədən kənarlaşdırılmamışdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin vəzifədən kənarlaşdırılması təşəbbüsü Azərbaycan Respublikasının Prezidenti ağır cinayət törətdikdə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin təşəbbüsü ilə Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin 30 gün müddətində verilən rəyi əsasında Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi qarşısında irəli sürülə bilər. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi deputatlarının 95 səs çoxluğu ilə qəbul olunmuş qərar əsasında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti vəzifədən kənarlaşdırıla bilər. Bu qərarı Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin sədri imzalayır. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsi həmin qərarın imzalanmasına bir həftə ərzində tərəfdar çıxmazsa, qərar qüvvəyə minmir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin vəzifədən kənarlaşdırılması haqqında qərar Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə müraciət etdiyi gündən başlayaraq, 2 ay ərzində qəbul olunmalıdır. Bu müddətdə göstərilən qərar qəbul edilməyə, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə qarşı irəli sürülmüş ittiham rədd edilmiş sayılır.

İmplementasiya

İmplementasiya (<lat. *implere* yerinə yetirmək) – beynəlxalq hüquqi normaların milli hüquq sistemində tətbiqi və onların dövlət tərəfindən yerinə yetirilməsi.

İnaugurasiya (lat. *inaugurare* həsr etmək) – dövlət başçısının vəzifəyə başlaması proseduru. Dövlət idarəetməsinin monarxiya formasında İ.-nin analoqu tacqoyma mərasimidir.

İndividualizm – fikirlərin, hisslərin və arzuların ələ bir cərəyanıdır ki, o, ayrılıqda götürülmüş bir insanın (geniş mənada ayrıca götürülmüş xüsusi dəyərlərə malik qrupun, məsələn, ailənin) həyatını böyük birliklərin və bütövlükdə cəmiyyətin həyatından üstün tutur. Siyasi İ.-in əsasında fərdin hüquqlarının dövlətin və siyasi hakimiyyətin müdaxiləsindən qorunması zərurəti dayanır. İ.-in qollarından biri olan etik-siyasi individualizm fərdi özlüyündə məqsəd, fərdin xoşbəxtliyi və hərtərəfli inkişafını isə son məqsəd kimi qəbul edir. Bu zaman cəmiyyət və dövlət fərdin öz məqsədlərinə çatması yolunda köməkçi vasitələr hesab edilir. Bununla yanaşı, İ. çoxcəhətli anlayış olub fərdin öz məqsədlərini həyata keçirməsində azadlığını təsbit edən fəlsəfi, siyasi, iqtisadi və dini doktrinaların məcmusunu əks etdirir. Bu termin eyni zamanda öz qeyri-adi xarakterinə və davranış tərzinə ümumi kütlədən seçilən fərdlərə münasibətdə də işlənir.

İndoktrinasiya – hakimiyyətin bu və ya digər təsisatları və subyektləri tərəfindən məqsədlərin, dəyərlərin, ideolo-

İnformasiya cəmiyyəti

giyaların şəxsiyyətə (qrupa, xalqa) zorla qəbul etdirilməsi. İ. siyasi manipulyasiya ilə sıx bağlıdır.

İnformasiya cəmiyyəti – postsənaye cəmiyyətinin 1970–1980-ci illərin sosioloq və politoloqlarının (A.Turen, Y.Habermas, M.Maklyuden, N.Luman, D.Bell) konsepsiyalarından meydana çıxmış başqa adı. İ.c.-nin meydana çıxmasının əsas şərtləri kimi aşağıdakı amillər çıxış edir: dünya iqtisadiyyatının informasiya istehsalı bölməsinin intensiv inkişafı; vaxta qənaət edən, insanın intellektual potensialını artıran, əqli əməyi daha məhsuldar edən kompüter texnologiyalarının yayılması; informasiyanı yeni istehsal qüvvəsinə çevirən, nəinki maddi və mənəvi dəyərlər, həmçinin sosial-siyasi münasibətlərin yeni formasını istehsal edən baş tutmuş “informasiya inqilabı”; kütləvi şüurda informasiyanın sosial statusunun dəyişməsi, ona əsas ictimai, siyasi, mədəni və mənəvi dəyər kimi yeni münasibət tipinin yayılması; biliyin istehsalının və yayılmasının prioritet və daha gəlirli sahəyə, informasiyanın isə əsas əmtəə növünə çevrilməsi; regional, ümum-mill və global informasiya şəbəkələrinin yaranması; qabaqcıdan əldə edilmiş və keyfiyyətlə işlənib hazırlanmış informasiyanın iri sosial, iqtisadi, ekoloji böhran və münaqişələrin qarşısının alınması və həlli qabiliyyətinin üzə çıxarılması; kütləvi informasiya vasitələrinə sahib olan, informasiya vasitələrinin fəaliyyətindən yüksək gəlirlər əldə edən transmilli korporasiyaların ardı; müxtəlif sosial təbəqələrdən öz istedadı nəticəsində hakimiyyətin

İnformasiya hakimiyyəti

zirvələrini fəth etmiş enerjili intellektualların və istedadların siyasi ağalığı kimi "meritokratiya"-nın (ingilis sosioloqu M. Yanqin termini) bərqərar olması üçün əsas iqtisadi-texnoloji, sosial-siyasi şərtlərin meydana çıxması; informasiya sistemlərinin integrasiya funksiyası daşımaq, planetin müxtəlif nöqtələrində olan subyektlər arasında həmrəylik tipli sosial əlaqələrin genişlənməsi və möhkəmlənməsi, dövlətin hakimiyyət strukturlarından asılı olmayan müxtəlif azad birliklərinin, qlobal "maraq klublarının" yaradılmasına yardım etmək qabiliyyəti.

İnformasiya hakimiyyəti – informasiyanın vasitəsilə insanların idarə olunması. İ.h.-nin daşıyıcısı kütləvi informasiya vasitələridir.

İnformasiya müharibəsi – elmi-texniki inqilabın ən mühüm nailiyyətlərindən istifadə etməklə son vaxtlarda bir-birinə düşmən dövlətlər, eləcə də bu və ya digər dövlətin siyasi-iqtisadi inkişafına xələf gətirmək, gözədən salmaq, təxribatı addımlar atmaq məqsədilə informasiya müharibəsinin aparılmasına xüsusi diqqət yetirilir. Məsələn, müstəqil Azərbaycan dövləti hazırda ermənilər tərəfindən güclü İ.m-nə məruz qalır. Bədxahlarımız informasiya vasitəsilə respublikamızın ümumi inkişafı, siyasi, iqtisadi və beynəlxalq aləmdə qazandıqı uğurları təhrif edir, saxtalaşdırır, respublikamız və onun ayrı-ayrı siyasi xadimləri haqqında təxribatı materiallara geniş yer verir, xüsusilə Dağlıq Qarabağ probleminin həllinə mane olmaq məqsədilə müxtə-

İnqilab

lif internet saytlarında bu region haqqında yanlış, qeyri-obyektiv materiallar yerləşdirilir. Ermənilər hələ Dağlıq Qarabağ probleminin həllinə başlamazdan xeyli əvvəl informasiya blokadasını tətbiq etmişdilər. Azərbaycan öz haqq səsinə özü deyib özü eşidirdi, daha heç kimə başına açılmış faciələrdən xəbər verə bilmirdi. 1993-cü ildə siyasi liderimiz Heydər Əliyevin məqsədyönlü fəaliyyəti nəticəsində informasiya blokadası qismən dağıldı, Azərbaycana qarşı tətbiq olunan İ.m-nə qarşı güclü siyasi-iqtisadi fəaliyyət mexanizmi işlənilib hazırlandı. Azərbaycan həm respublika daxilində, həm də xaricdə informasiya blokadasını yarıb, əsil həqiqəti dünya ictimaiyyətinə çatdırmağa başladı.

İnformasiya siyasəti – informasiyanın əldə olunması, yayılması və işlənməsi ilə məşğul olan insanların (siyasətçilərin, alimlərin, analitiklərin, jurnalistlərin, dinləyicilərin və oxucuların) xüsusi fəaliyyət sahəsi. İ.s.-nin başlıca məqsədi – dövlət və vətəndaş cəmiyyəti maraqlarının təmin edilməsi üçün cəmiyyətin bütün üzvləri arasında yaradıcı, konstruktiv dialoqa nail olmaqdır.

İnqilab – təbiətdə və cəmiyyətdə müxtəlif sahələrində hansısa hadisə, yaxud prosesin inkişafında keyfiyyət dəyişiklikləri. İ. təcridliyin kəskin pozulması, inkişafda keyfiyyət sıçrayışıdır.

Siyasi fikir tarixində inqilab probleminə bir neçə müxtəlif yanaşmalar mövcud olmuşdur. Belə ki, elitizim nəzəriyyəçisi V.Pareto İ.-a elitərlərin dövrini təmin edən üsul kimi baxır.

İnnovasiya

Onun fikrincə, İ. zəruri sosial funksiyaları yerinə yetirir – sosial mobillik kanallarının təminlənməsinə səbəb olur. Marksizmdə İ. tarixən köhnəmiş ictimai-iqtisadi formasıyadan daha müəvəqqəti keçid üsulu kimi başa düşülür. Tarixə marksist baxışa görə, sosial İ.-in ali tipi – cəmiyyəti bütün istismar və sosial əsarət formalarından azad edən sosialist İ.-dir. "İnqilab sosiologiyası" konsepsiyasının tərəfdarları sosial və siyasi İ.-lərin səmərəsizliyini qeyd edir və diqqətlərini bu prosesin "çatışmazlıqlarına" yönəldirlər. "Sol radikal" konsepsiyalar isə, əksinə, İ.-lərin rolunu, onların cəmiyyəti "təmizləyən" xarakterini tərifləyirlər. Müasir Qərb politologiyasında İ. daha çox modernizasiya prosesinin böhranı kimi izah olunur (S.Hantinqton). İ.-in belə izahları da var ki, burada İ. tarazlıq vəziyyətindən çıxarılış sosial sistemin durumu kimi başa düşülür (Ç.Conson).

İ.-in müxtəlif təsnifatı mövcuddur: ictimai həyat sahəsindən asılı olaraq sosial, siyasi, mədəni, elmi, sənaye İ.-i; hərəkətverici qüvvələrdən – ictimai dəyişikliklərdə iştirak edən siniflərdən asılı olaraq – kəndli, burjuva, proletar, xalq İ.-i; istifadə olunan metod və vasitələrdən asılı olaraq – dinc və qeyri-dinc (silahlı) İ. fərqləndirilir.

İnnovasiya – insanların fəaliyyətinin vasitə və nəticələrinin dəyişməsi, yeniləşməsi, inkişafı.

İnsan hüquqları – insanın dövlətlə münasibətinin hüquqi statusunu, onun iqtisadi, sosial, siyasi və mədəni saho-

İnsan Hüquqları haqqında...

lərdə ümidlərini və imkanlarını ehtaf edən anlayış. İ.h. anlayışı hələ burjuva inqilabları dövründə meydana gəlib. İ.h.-nin azad və səmərəli surətdə həyata keçirilməsi hüquqi dövlətin əsas əlamətlərindən, milli, regional və beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin təmin olunmasının mühüm şərtlərindən biridir. İ.h.-ni mütləq və nisbi olmaqla iki qrupa bölürlər. Demokratik cəmiyyətdə birinci qəbilden olan hüquqların məhdudlaşdırılması və ya müvəqqəti dayandırılması yolverilməzdir.

Yaşamaq hüququ, işgencələrə və insan ləyaqətinə alqaldan digər qəddar zorakılıq formalarına məruz qalmamaq, şəxsi həyatın, şəxsi və ailə sirlərinin toxunulmazlığını, öz təmiz adını və şərəfini, vicdan və etiqad azadlığını məhkəmə yolu ilə müdafiə etmək, qorumaq hüququ, ədalət məhkəməsi və onunla bağlı mühüm prosessual hüquqlar kimi şəxsi hüquqlar da fundamental hüquqlardır. Bütün yerdə qalan hüquqlar nisbi hüquqlardır. Bu hüquqlar məhdudlaşdırıla, hərbi və fəvqəladə vəziyyət elan olunan zaman müvəqqəti dayandırıla bilər.

İnsan Hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə – insan hüquqlarına dair ilk beynəlxalq akt. İHÜB-si BMT Baş Assambleyası tərəfindən 1948-ci il dekabrın 10-da qəbul edilmişdir. Preambula və 30 maddədən ibarət olan bu sənəd beşor tarixində ilk dəfə olaraq insanın başlıca hüquq və azadlıqlarını bir küll halında təsbit və bəyan edir.

İHÜB-si yaşamaq hüququnu, azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququnu insanın təbii, ayrılmaz hüquqları kimi

İnsinuasiya

qəbul edir. Sənəddə göstərilir ki, heç kəs kölə vəziyyətinə salına, özbaşına həbs edilə, saxlanıla, sürgün edilə bilməz; heç kəsə işgəncə verilə bilməz. Toxunulmaz mənzil, şəxsi həyat və ailə həyatı, yazışmaların sərbəsləməsi

İntibah

İnspirasiya (lat. *inspiratio* ilhamlandırmaq, təlqin etmək) – hər hansı bir fəaliyyətə təhrik etmək.

İnstansiya (lat. *instantia* bilavasitə yaxınlıq) – tabeli dövlət orqanları və

İntibah

etmək, onun bütün daxili aləmini, arzularını, həyata münasibətini, sevinc və əzabını, nəhayət, idealları və baxışlarını sənətin gücü ilə açıb göstərmək bu dövrün ən səciyyəvi cəhətlərindən biridir. Rəssamlara verilən sifərlər ki-

İntibah

cəli tənliliklərin həlli üsullarını tapdılar, Hollandiya riyaziyyatçısı və mühəndisi S.Stevin onluq kəsri elmə getirdi.

İ. dövründə ədəbiyyat da coşqun inkişaf etmişdir. Bu dövrdə yaradılmış ədə-

İnzibati islahatlar

İ. teatr, musiqi sahəsində də böyük canlanmaya səbəb olub. İ. dövrü mədəniyyəti və müərrəqi ideyaları geniş yayılaraq İngiltərə, İspaniya, Danimarka, İsveç, Portuqaliya, Çexiya, Sloveniya, Macarıstan, Polşa, Slovakiya, Xorvatiya, Rumıniya, Rusiya, Niderland, Almaniya, Fransa, İtaliya və s. ölkələrin, bütünlükdə dünya mədəniyyətinin inkişafında böyük rol oynamışdır. İ. dövrünün mədəniyyəti insanlara humanizmi, gözəlliyi, zövqlə yaşamağı, insan şəxsiyyətini olduğu kimi qəbul etməyi, ona hörmətlə yanaşmağı və onu sevməyi öyrətməmişdir.

İnzibati islahatlar – Qərbin elmi ədəbiyyatında daha ümumi kateqoriya kimi "inzibati islahat" (*administrative reform*) anlayışına icra hakimiyyəti orqanlarının və bütövlükdə dövlət sektorunun işinin səmərəliliyinin artırılması, onların cəmiyyətin tələbatlarına və ayrı-ayrı sosial qrupların maraqlarına adaptasiyası üçün ictimai inzibatchılıq sisteminin (*publik administration*) dəyişdirilməsi prinsipləri, vasitələri və mexanizmlərinin məcmusu daxil edilir. İ.i.-in əsas mahiyyəti dövlət idarəçiliyinin bütün strukturları və səviyyələrinin səmərəliliyi və məsuliyyətinin artırılmasından və bununla da iqtisadi inkişafa və sosial tərəqqiyə yardım etməkdən ibarətdir.

İ.i.-in keçirilməsinə tələbat keçən əsrin 70-ci illərinin sonu – 80-ci illərdə bir sıra iqtisadi, sosial və siyasi vəziyyətlə, şəraitlərlə əlaqədar daha zəruri xarakter almışdır. Belə tələbat ingilissakson ölkələrində (Böyük Britaniya, ABŞ, Avstraliya, Yeni Zelandiya) özünü

İnzibati islahatlar

daha aşkar büruzə verirdi ki, sonralar da məhz bu ölkələrdən bir çox nəzəri ideyalar və praktiki təcrübə götürülmüşdür.

İ.i.-a iqtisadi yanaşma dövlət inzibatchılığından dövlət menecmentinə keçid anlayışında öz ifadəsini tapmışdır. Harri Marşallın göstərdiyi kimi, dövlət menecmenti icra qərarlarının qəbul olunması prosesi və siyasətin həyata keçirilməsi ilə bağlıdır (Marşall G. In Search of Commensurability: Writing in Public Management in an Era of Government Reform // Public Administration Review. 1998, vol., 58. №3). Müxtəlif ölkələrdə dövlət idarəçiliyinin menecment islahatında öz ifadəsini tapmış ümumi dəyişikliklərin istiqamətlərinin bütövlükdə müasir dövlətin təşkili və fəaliyyətində bazar mexanizmlərinin, institutları və məqsədlərinin tətbiqi cəhdlərindən ibarət olduğunu göstərmək olar. Bütövlükdə İ.i. idarəçilik fəaliyyətinin xarakteri və üslubunun dayanıqsız inkişafın, rəqabətli münasibətlərin, bazar oriyentirlərinin problemlərinə müvafiq dəyişməsinə yönəlib.

Tədqiqatçılar Qərb ölkələrində İ.i.-in xüsusiyyətlərini aşağıdakı göstəricilər üzrə öyrənilməsinə təklif edirlər: ictimai xidmətlər və funksiyaların özəlləşdirilməsi dərəcəsi; dövlət idarəçiliyində bazar elementlərinin tətbiqi səviyyəsi; dövlət idarəetməsi strukturunun yenidən təşkili xüsusiyyətləri; hakimiyyət səlahiyyətləri və funksiyaların desentralizasiyası səviyyəsi; dövlət qulluqçularının vəziyyətində dəyişikliklər.

Demokratik, hüquqi dövlət quruculuğu yolu ilə inamla irəliləyən müstəqil Azərbaycan Respublikasında SSRİ dağıldıqdan sonra qarşıda dövlət qurucu-

İnzibati islahatlar

luğu və cəmiyyətin inkişafında dövlətin rolu məsələləri durmuşdur. Bu problemin tərkib hissəsi kimi ölkədə sosial tərəqqini, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının müdafiəsini təmin etməyə qadir olan səmərəli dövlət idarəçiliyi sisteminin formalaşdırılması məqsədilə İ.i. strategiyasının işlənməsi çıxış edirdi ki, onun da məqsədyönlü şəkildə reallaşması Ümummilli lider Heydər Əliyev ölkə rəhbərliyinə qayıtdıqdan sonra mümkün olmuşdur.

Dövlət idarəetməsi sistemində fəal surətdə islahatlar aparan bir çox ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, bu islahatlar dövlət tənzimlənməsi metodlarının dəyişdirilməsini, dövlət qulluğunun modernləşdirilməsini, büdcənin tərtib olunmasının yeni konsepsiyasının işlənilməsinə, müasir informasiya texnologiyalarının tətbiqini, rəqabətli mühitin formalaşdırılmasını, inzibati proseslərin yeniləşdirilməsini, inzibati etikanın möhkəmləndirilməsini və s. nəzərdə tutur. Bütün bunlar da icra hakimiyyəti orqanlarının və bütövlükdə dövlət sektorunun işinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə imkan verir.

Azərbaycanda ilk növbədə icra hakimiyyəti orqanlarını əhatə edən İ.i. aşağıdakıları əhatə edir:

- dövlət idarəçiliyinin qanunvericilik və normativ-hüquqi bazasının inkişaf etdirilməsi;

- icra hakimiyyəti orqanlarının funksiya və vəzifələrinin yeniləşdirilməsi;

- səmərəli dövlət qulluğunun yaradılması, əlavə peşə təhsilinin təkmilləşdirilməsi;

- dövlət xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi;

İrq

- dövlət hakimiyyəti orqanları üzərində nəzarət, onların işinin qiymətləndirilməsi metodları sisteminin inkişaf etdirilməsi və monitorinqi;

- iqtisadiyyatın dövlət sektorunun idarə olunması sisteminin yaradılması və dövlət tənzimlənməsi metodlarının təkmilləşdirilməsi;

- yerliözümdarə sisteminin formalaşdırılması;

- informasiya texnologiyalarının və müasir menecment konsepsiyalarının tətbiqi.

Azərbaycanda İ.i.-in bir istiqamətini dövlət qulluğunun keyfiyyətə yeniləşdirilməsi, xüsusilə də bu problemin kadr aspekti təşkil edir və bu istiqamətdə məqsədyönlü və uzadıqgörən dövlət siyasəti həyata keçirilir. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 3 yanvar 1999-cu il tarixli Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının yaradılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Fərmana müvafiq olaraq Dövlət İdarəçilik Akademiyası idarəetmə sahəsi üçün mütəxəssislər hazırlanması işinin müasir tələblərə uyğun qurulması, onların peşəkarlıq səviyyəsinin artırılması, dövlət idarəçiliyi sahəsində elmi-tədqiqatlar aparılmasının təşkili və s. vəzifələri yerinə yetirir.

İrq (fr. *race*, ital. *razza*) – ümumi mənşəyi ilə birləşən insanların irsən ikinci dərəcəli fiziki xüsusiyyətlərin (dərinin, gözün, saçların rəngi, başın, üzün quruluşu, bədən ölçüləri və s.) ümumiliyinə malik olan tarixən forma-

İrççilik

laşmış qrupu. Əsas irqi qruplar – avropoid, neqroid və monqoloid qruplarıdır.

İrççilik – bəşəriyyətin “ali” və “aşağı”, “dəyərli” və “dəyərsiz” irq-lərə bölünməsinə iddia edən bir qrup insanın digərləri üzərində hökmranlıq etməsinə bəraət qazandırmağa çalışan nəzəriyyə.

İrredentizm (ital. *irredentio* azad olunmamış) – bu və ya digər dövlətin (siyasi partiyanın, hərəkatın) dünyaya səpələnməmiş xalqı, milləti və ya etnosu birləşdirməyə yönəlmiş milli siyasəti. Tarixən İ. Avstriya-Macarıstanın sərhəddən ərazilərində italyan mənşəli əhalinin İtaliyaya birləşdirilməsi uğrunda hərəkatı kimi meydana çıxmışdır.

İslahat – ictimai həyatın hansısa sahəsinin dəyişdirilməsi, yenidən qurulması.

İslam – buddizm və xristianlıqla yanaşı üç dünyəvi dindən biri. İ. VII əsrdə Ərəbistan yarımadasında meydana gəlmişdir. Hazırda dünyada onun davamçılarının sayı bir milyarddan artıqdır. İ. tərəfdarları əsasən Yaxın və Orta Şərqdə, Şimali Afrikada, həmçinin bir çox Asiya ölkələrində yaşayırlar. İ. müasir müsəlman ölkələrinin xarici siyasətində və beynəlxalq münasibətlərində mühüm rol oynayır. Son illərdə onlarca regional və beynəlxalq siyasi-iqtisadi, mədəni İ. təşkilatları yaranmışdır. Onlardan ən nüfuzlusu – İslam Konfransı Təşkilatı, İslam Dün-yası Liqası, Avropanın İslam Şurası və digərləridir.

İslam Konfransı Təşkilatı (İKT)

İslam Konfransı Təşkilatı (İKT) – dünyanın siyasi xəritəsində İngiltərə, Fransa, Niderland kimi ölkələrin müstəmləkə hökmranlığına son qoyulması 1940-70-ci illərdə Pakistan, İndoneziya, Suriya, Misir, İraq, İordaniya, Küveyt, Mərakeş, Əlcəzair, Tunis, Yəməni Ərəb Respublikası, Birləşmiş Ərəb Əmirliyi, Sudan, Banqladeş və başqa suveren müsəlman dövlətlərinin yaranmasına səbəb oldu. Bu dövlətlərdə İslam güclü mövqeyə malik idi. Müstəqil müsəlman dövlətlərinin yaranması İslamın bütün dünyada həlledici amillərdən birinə çevrilməsinə şərait yaratdı.

İslam dini dünyəvi dinlərdən biridir və bu din planetimizdə baş verən ictimai-siyasi proseslərə öz təsirini göstərir. Təxmini hesablamalara görə, dünyada müsəlmanların sayı bir milyard nəfərdən artıqdır. Onlardan üçdə iki hissəsi Asiyada, otuz faizi isə Afrikada yaşayır. Dünyanın 140 ölkəsində müsəlman icmaları var, bu dövlətlərin təxminən 50-də müsəlmanlar əhalinin ekseriyyətini təşkil edir.

İKT-nın dünyanın ən mötəbər və nüfuzlu dövlətlərarası təşkilatları arasında özünəməxsus yeri vardır. Yaranmış dövrəndə İKT-nın say tərkibi iki dəfə artmış, beynəlxalq təşkilatlar arasında mövqeyi möhkəmlənmiş, təşkilat dünyanın global problemlərinin həllinə, sülh və təhlükəsizliyin təmin olunmasına öz töhfəsini vermişdir.

İKT üzv dövlətlərinin beynəlxalq aləmdə birgə fəaliyyətini əlaqələndirməklə yanaşı, onların öz aralarında və İKT-yə üzv olmayan dövlətlər arasında beynəlxalq mübahisə və münaqişələri

İslam Konfransı Təşkilatı (İKT)

sülh yolu ilə nizama salınmasında, siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni və s. humanitar sahələrdə qarşılıqlı əlaqələrin yaranması və inkişaf etdirilməsində, müxtəlif dövlətlərdə azlıqda qalan müsəlman icmalarının mənafeyinin müdafiə olunmasında mühüm rol oynayır.

Beynəlxalq təşkilatlar arasında İKT-nın mövqeyinin möhkəmlənməsi, mühüm siyasi məsələlərin müzakirəsində təşkilatın iştirakının təmin olunması beynəlxalq səviyyəli problemlərin həllində müsəlman dövlətlərinin daha fəal iştirakına səbəb olmuşdur.

Müsəlman dövlətlərinə qarşı təcavüz aktlarına, müsəlman icmalarının hüquqlarının pozulmasına İKT-nın vaxtında etiraz səsinə ucaltması müsəlman ölkələri arasında birliyin möhkəmlənməsinə və bu dövlətlərin, müsəlman xalqlarının qanuni hüquqlarının təmin olunmasına, eyni zamanda dünya miqyasında islam sivilizasiyasının, mədəni, tarixi abidələrinin mühafizə olunmasına kömək edir.

Azərbaycan dövlət müstəqilliyini yenidən bərpa etdiyi dövrdə İKT-na daxil olmuşdur (18.10.1991). İKT Azərbaycanın üzv olduğu ilk beynəlxalq təşkilatdır. Beynəlxalq aləmdə Azərbaycanın tanınmasında və onun mövqeyinin dəstəklənməsində böyük xidmətləri olmuşdur.

İzolyasionizm

İstəblişment (ing. *establishment* quruluş, əsas; qurum) – cəmiyyətin elitar qrupu, eləcə də bu elitanın öz ağalığını həyata keçirmək üçün istifadə etdiyi bütün hakimiyyət və idarəetmə sistemi.

İşğal – bir dövlətin silahlı qüvvələrinin başqa bir dövlətin ərazisini güc yolu ilə tutması, həmin ölkənin suveren hüquqlarını tapdaması.

İyerarxiya (yun. *hierarchia* < *hieros* müqəddəs + *arche* hakimiyyət) – 1) təmənin element və ya hissələrinin alətdən ibtidaiyə, yuxarıdan aşağıya düzülüşü; 2) xidməti vəzifə və rütbələrin təcəllik əsasında düzülüşü.

İzolyasionizm (fr. *isolation* ayrılma, məxsuslaşma) siyasi subyektin öz xarici əlaqə və münasibətlərini məhdudlaşdırmasına və ya tamamilə kəsilməsinə yönəlmiş davranış tipi. İ. ticarət sanksiyalarında, viza rejiminin sərtləşdirilməsində, hərbi və informasiya blokadasında, mədəni əlaqələrin kəsilməsində təzahür edir. İ., hər şeydən əvvəl, ABŞ-in İkinci dünya müharibəsində və ya müharibədən sonrakı ittifaqların yaradılmasında iştirak etməsinə arzulamayan ABŞ siyasətçilərinin hərəkatlarına uyğun gəlir.

K

Kansler (alm. *Kanzler*) – bir sıra ölkələrdə hökumət başçısı (Almaniya, Avstriyada federal K. hökumətin başçısıdır) və ya yüksək vəzifəli şəxs.

Kanton (fr. *canton*) – 1) İsviçrədə ərazi vahidi; 2) Fransada və bəzi digər dövlətlərdə aşağı inzibati ərazi vahidi.

Kapitalizm (lat. *capitalis* əsas, baş) – xüsusi mülkiyyət, kapital yığıcı, gəlir əldə edilməsi hüququna və münasibətlərinə əsaslanan sosial-iqtisadi formasiya.

Kapitoli (lat. *capitolium*) – 1) Qədim Romanın yerləşdiyi yeddi təpədən biri. Bu təpədə Yupiterin, Yunonanın və Minervanın şərəfinə ucaldılmış Kapitoli məbədi yerləşirdi; 2) Vaşinqton şəhərində ABŞ Konqresinin binası, eləcə də ABŞ ştatlarının qanunverici məclislərinin keçirildiyi binaların adı.

Kart-blaş (fr. *carte-blanche*) məcazi mənada – qeyri-məhdud səlahiyyətlər, tam fəaliyyət azadlığı.

Kasta (port. *casta* nəsil) – 1) Hindistanda və Şərqi bəzi ölkələrində mənşəyi və üzvlərinin hüquqi vəziyyəti ilə fərqlənən qapalı ictimai qrup; 2) özünün qapalılığını, məxsusluğunu, silki və ya qrup imtiyazlarını qısqancılıqla qoruyan ictimai qrup.

Katakлизм (yun. *kataklysmos* daşqın) – qəza, dağıdıcı dəyişikliklər.

Kateqoriya (yun. *kategorien* söyləmək) – 1) obyektiv aləmin hadisə və predmetlərinin ön mühüm xüsusiyyət və münasibətləri ilə əldə edilən ümumi anlayış; 2) ümumi əlamətlərə malik hadisə, predmet və ya şəxslərin dərsəsi, sinfi, növü.

Katolisizm (yun. *katholikos* ümumi) – xristianlığın əsas cərəyanlarından biri. Xristian kilsəsinin katolisizmə və pravoslavlığa bölünməsi 1054-1204-cü illərdə baş vermişdir. XVI əsrdə K.-dən protestantlıq ayrılmışdır. K.-in dünya üzrə vahid mərkəzi Vatikan, vahid rəhbəri isə Roma Papasıdır. Müasir K. çoxsaylı ruhani ordu, rahiblik ordenləri, missioner təşkilatları, eləcə də kütləvi dünyəvi təşkilatlar – siyasi partiyalar, həmkarlar ittifaqları, gənclər və qadın hərəkatları vasitəsilə beynəlxalq münasibətlərə fəal təsir göstərir. Dünya təxminən 600 milyona yaxın katolik var. K. İtaliyada, İspaniyada, Portuqaliyada, Latın Amerikası ölkələrində hakim konfessiyadır. Polşada, Macarıstanda, Çexiyada, Slovakiyada və Kubada din-darlar arasında katoliklər üstünlük təşkil edir. Azərbaycanda yaşayan xristianlar arasında katoliklər azlıq təşkil edir.

Kaudilizm – Latın Amerikası ölkələrində hərbi güc vasitəsilə hakimiyyətə gələn və dövləti idarə edən diktatorların idarəetmə sistemi.

Klaka (fr. *claque*) – kütləvi siyasi tədbirin baş verənləri səs-küylə təqdir etmək (və rədd etmək) üçün dəvət olunmuş (və muzdlu tutulmuş) iştirakçılar qrupu.

Klan (kelt. *clann*) – 1) şotlandlarda və irləndarlarda nəsil icması; 2) geniş mənada – təsərrüfat və məişət münasibətləri ilə birləşmiş qruplaşma.

Klerikalizm (lat. *clericalis* kilsəyə xas olan) – katolik kilsəsinin və onun rəhbərinin nüfuzunun möhkəmləndirilməsinə yönəlmiş cəhdlərin məcmusu.

Klika (fr. *clique* banda) – istənilən vasitələrlə müəyyən məkrli məqsədlərə çatmağa can atan insan qrupu.

Klişentel (lat. *cliens* sözbəxan) – hakimiyyət ehtiyatlarının qeyri-bərabər bölgüsü nəticəsində meydana çıxan sosial (fərdi və ya kollektiv) asılılıq forması. K. şəxsi loyallığın sosial əlaqələrin bütün digər növləri üzərində üstünlüyü ilə fərqlənir.

Knesset – İsrailin birpalatalı parlamentinin adı.

Koalisiion hökumət – parlamentli dövlətlərdə parlamentdə deputat yerləri heç biri birpartiyalı hökumətin yaradılmasına iddia edə bilməyən müxtəlif siyasi partiyaların nümayəndələri tərəfindən tutulduğu halda yaradılan hökumət. K.h.-də baş nazir vəzifəsini və əsas yerləri parlamentdə ən çoxsaylı partiya fraksiyasının üzvləri tutur. Belə bir situasiya yarana bilər ki (bu cür az-az olsa da), heç də ən böyük olmayan partiya fraksiyaları birləşərək parlament çoxluğunu əldə etsinlər və ən iri partiya fraksiyanı kənarda qoyaraq koalisiion hökuməti formalaş-

dırırlar. Daha nadir hal – hökumətin parlamentdə təmsil olunan bütün partiyaların yaratdığı böyük koalisiyadır.

K.h.-lər birpartiyalıya nisbətən daha tez-tez partiya sistemində şərtsiz üstünlük təşkil edən partiyanın olmadığı İtaliyada, Macarıstanda, Belçikada, Niderlandda, Rumıniyada yaradılmışdır. K.h.-lər birpartiyalıya nisbətən az davamlıdır, tez-tez bir-birini əvəz edirlər ki, bu da siyasi qeyri-sabitliyə gətirib çıxara bilər.

Koalisiya (lat. *coalitio* < *coalitis* birləşmiş) – 1) ümumi məqsədlərə çatmaq naminə könüllülük əsasında formalaşmış birlik, ittifaq; 2) dövlətlərin siyasi və ya hərbi ittifaqı; 3) seçkilərdə birgə iştirak və koalisiion hökumət yaratmaq məqsədilə siyasi partiyaların razılaşması və ya ittifaqı. Seçki koalisiyası parlament, prezident və yerli seçkilərdə birgə namizədlərin irəli sürülməsi barədə siyasi partiyaların razılaşmasıdır. Parlament koalisiyası isə siyasi partiyaların parlamentdə birgə fəaliyyəti barədə razılaşmasıdır.

Kollaborasionist (fr. *collaboration* əməkdaşlıq) – işğalçılarla əməkdaşlıq edən şəxs; vətən xaini. Bu termin İkinci Dünya müharibəsi vaxtı meydana gəlmişdir.

Kollegiallıq – rəhbərliyi səlahiyyətli şəxslər qrupu (kollegiya) tərəfindən həyata keçirilən idarəetmə prinsipi. Bu zaman həmin şəxslərin hər biri müəyyən fəaliyyət sahəsinə görə məsuliyyət daşıyır.

Kommunikasiya

Kommunikasiya (lat. *communicatio* birləşdirirəm, əlaqə yaradırəm) – insanlar arasında informasiya mübadiləsinə nəzərdə tutan qarşılıqlı əlaqələr tipi, işarələr sistemi vasitəsilə fərdlər arasında yaradılan informasiya mübadiləsidir. K. verbal və qeyri-verbal vasitələrlə həyata keçirilə bilər. K.-da iki cür yanaşma – mexaniki və fəaliyyət yanaşmaları mövcuddur.

Mexaniki yanaşmaya görə K. informasiyanın kodlaşdırılması və mənbədən qəbul ediləb ötürülməsini bir istiqamətə həyata keçirən proses kimi təsvir edilə bilər.

Fəaliyyət yanaşmasına görə isə, K. rabitə iştirakçılarının (kommunikantların) bir məqsədə gəlmək üçün həyata keçirdikləri birgə fəaliyyət prosesidir.

Kommunitarizm (ing. *community* icma) – sosial hərəkatın yeni forması. K. hər bir insanın öz həyat tərzini və stilini yaşamaq, özünün bilavasitə etrafını formalaşdırmaq hüququnu müdafiə edir; "həmfikirliyin çox da böyük olmayan icmasında fərdin xilasının və özünü tənzimləməsinin axtarışı" ideyasına əsaslanır. K. azad vətəndaşların "böyük cəmiyyətə" qarşı duran mərkəzləşməmiş icmasının mövcudluğunu nəzərdə tutur və vətəndaş təşəbbüsləri uğrunda hərəkatı, özünümüdafiə şəbəkələrinin, alternativ dini icmaların yaradılması vasitəsilə praktik olaraq gerçəkləşir.

Kommünizm (lat. *communis* ümumi) – cəmiyyətin kollektivism, sosial ədalət və sosial bərabərlik prinsipləri əsasında

Kompetensiya

qurulmasını nəzərdə tutan siyasi ideologiya. K.-in baniləri və aparıcı ideoloqları K.Marks, F. Engels, V.Lenin və başqaları olmuşlar. K.-in marksist nəzəriyyəsinin özəyini sinfi mübarizə haqqında təlim, sinfi məqsədlərin zorakı yolla reallaşdırılmasının təbliği təşkil edir. Proletariatın sinfi mübarizəsinin məzmun və formasını açıqlayarkən Marks və Engels onun əsas məqsədini sinfsiz cəmiyyətin meydana çıxmasına və dövlətin aradan qalxmasına gətirib çıxaran, istismarçı sinflərin diktaturasının əksi olan proletariat diktaturasının qurulması kimi müəyyənləşdirirdilər. Marksizmdə sinflərin, təbəqələrin, sosial qrupların ictimai vəziyyətinin təhlili kütlələrin, ayrı-ayrı liderlərin və onların maraqlarının siyasi davranışının başa düşülməsi üçün çıxış nöqtəsidir.

Kommünike (fr. *communiqué*) – beynəlxalq xarakterli hadisələr haqqında rəsmi məlumat. K. adətən beynəlxalq təşkilat tərəfindən beynəlxalq həyatın problemləri barədə qəbul edilən rəsmi sənədin adıdır.

Komparativistika (< lat. *comparatio* bərabər nisbət, uyğunluq, müqayisə, qarşılıqlı razılaşma) – sosial, humanitar biliyin müxtəlif sahələrində (politologiya, hüquqşünaslıq, ədəbiyyatşünaslıq, dilçilik, kulturologiya, tarix, dinşünaslıq və s.) müqayisəli metodlar məcmusunun ümumi adı.

Kompetensiya (lat. *competentia* hüquq əsasən malik olma) – hər hansı

Komprador

dövlət orqanının və ya vəzifəli şəxsin hüquqla müəyyən olunmuş səlahiyyətlərinin, hüquq və vəzifələrinin məcmusu.

Komprador (isp. *comprador* alıcı) – xarici kapitalla yerli bazar arasında vasitəçilik edən ticarətçi.

Kompromis (lat. *compromissum*) – qarşılıqlı güzəştler əsasında əldə olunmuş razılaşma.

Kondominium (lat. *condominium* con birgə + *dominium* sahiblik) – beynəlxalq hüquqda iki və ya daha çox dövlətin müəyyən əraziyə sahiblik etməsi. Bu zaman həmin dövlətlər bu ərazi üzərində öz suverenliklərini birgə həyata keçirirlər. Böyük Britaniya və Misirin Sudan üzərində K.-u məlumdur (1899–1956).

Konfederasiya (lat. *confoederatio* ittifaq, birləşmə) – dövlətlərin elə ittifaqidir ki, bura daxil olan dövlətlər öz suverenliklərini tam həcmdə saxlayırlar. K. həm beynəlxalq-hüquqi təşkilat, həm də dövlət təşkilatı xüsusiyyətlərinə malikdir. K. çərçivəsində hər bir iştirakçı dövlət özünün siyasi müstəqilliyini, konstitusiyasını, milli maliyyə və hüquq sistemini, silahlı qüvvələrini qoruyub saxlayır. K. çərçivəsində həll edilən məsələlər dairəsi geniş deyil (adətən, müharibə və sülh məsələsi, xarici siyasət, vahid ordunun, birgə kommunikasiya sisteminin formalaşdırılması). Ümumi siyasətin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi üçün ümumi hakimiyyət orqanları formalaş-

Konformizm

dırılır və hər bir iştirakçı dövlət bu orqanlarda təmsil olunur. Lakin bu orqanların qərarları məşvəətçi xarakter daşıyır və onların yerinə yetirilməsi K. üzvləri üçün mütləq deyil. K.-da ittifaq vətəndaşlığı mövcud deyil. K.-nın subyektləri istədikləri vaxt onun tərkibindən çıxıb bilərlər.

İsveçrə İttifaqı (1291–1798 və 1815–1848), Napoleonun protektoratı altında mövcud olmuş Reyn İttifaqı (1806–1813), ABŞ (1781–1789), Senegambiya (1982–1989-cu illərdə Senegal və Qambiyanın birliyi) K.-nın tarixi nümunələridir. 1958–1961-ci illərdə Misir və Suriya K. təşkil etmişdilər. Hal-hazırda yalnız Avropa Birliyi K.-nın səciyyəvi xüsusiyyətlərinə malikdir. K.-ların tarixi təcrübəsi göstərir ki, bu birlik forması keçid xarakteri daşıyır; onlar ya dağılaraq müstəqil dövlətlərə parçalanır, ya da federativ dövlətə çevrilir.

Konformizm (lat. *conformis* uyğun, oxşar) – sosial-siyasi və psixoloji anlayış olub kütləvi şüurun hakim fikri, standart və stereotiplərini qeyri-tənqidi qəbul etməni və onlara kor-korənə riayət edilməsini ifadə edir.

K. totalitar və avtoritar rejimlərin, kütləvi cəmiyyətin sosial-psixoloji əsası kimi çıxış edir. Bu rejimləri tənqid edən H. Arendt, Ç.Mills kimi alimlərin əsərlərində K.-in təhlili verilmişdir. K. kütləvi informasiya vasitələrinin və təşviqatın, ənənələrin, kollektiv və fərdi sosial-siyasi təcrübənin təsiri altında formalaşır. Freydizm K.-in formalaşması mexanizmlərinə zorakılıq, qorxutmanı, milli və sosial təbəkkərlüyü

Konfrans

(narsisizmi), rəhbərlik və hakim qrupla identifikasiyanı, seksual hissin boğulmasını aid edir. E. Fromm K.-i insanın özünü tənhalıqdan, qorxudan və azadlıqdan qoruduğu sığınacaq adlandırır.

Sosial psixologiyada K. istənilən sosial birliyin (kollektivin, sosial qrupun, bütövlükdə cəmiyyətin) stabil fəaliyyətinin başlıca şərti və şəxsiyyətin sosiallaşmasının zəruri aspekti olan qrup normalarının, vərdişlərin, dəyərlərin fərd tərəfindən mənimsənilməsi kimi nəzərdən keçirilir.

Konfrans (lat. *conferentia* < *conferra* bir yerə yığmaq) – müəyyən təşkilatların, dövlətlərin, ayrı-ayrı insanların müəyyən məsələləri müzakirə etmək üçün toplantısı və ya müşavirəsi.

Konfrontasiya (lat. *con* əleyhinə + *frons* alın, cəbhə) – qarşıdurma, toqquşma, qarşıqoyma.

Konkordat (lat. *concordare* razı olmaq) – Vatikanla hər hansı dövlətin hökuməti arasında, həmin dövlətin öz ərazisində yerləşən katolik kilsə ilə münasibətlərini müəyyənləşdirən müqavilə.

Konqress (lat. *congressus* görüş, yığıncaq) – 1) ABŞ-da, Paraqvayda və bir sıra başqa dövlətlərdə ikipalatalı parlamentin adı; 2) bir sıra ölkələrdə bəzi ictimai-siyasi təşkilatların adı (məs., Hindistan Milli Konqresi); 3) daha çox beynəlxalq xarakterli müşavirə, qurultay.

Kooptasiya (lat. *cooptatio* əlavə olaraq seçmə, seçkiyə qədər) – hər hansı

Konsensus

seçkilər orqanın tərkibinə bu orqanın qərarı ilə seçki keçirmədən yeni üzvlərin qəbul edilməsi.

Konsensus (lat. *consensus* razılıq, yekdillik) – siyasi təşkilin əsas prinsiplərinə, dəyərlərin, hakimiyyətin və hüquqların bölgüsünə münasibətdə cəmiyyətin eksəriyyətinin, əsas sosial-siyasi qüvvələrin razılıq vəziyyəti.

Demokratik cəmiyyətdə mümkün razılaşmanın üç obyektini qeyd edirlər: 1) təşəvvürlər sisteminin strukturunu təşkil edən son məqsədlər (azadlıq, bərabərlik və s.); 2) oyun qaydaları və ya prosedurlar; 3) konkret hökumətlər və hökumətin siyasəti.

Bu üç obyekt K.-un üç səviyyəsinə transformasiya oluna bilər: 1) cəmiyyət səviyyəsində K. (əsas, dəyər); 2) rejim səviyyəsində K. (prosedur); 3) siyasət səviyyəsində K.

K.-un birinci (əsas) səviyyəsi cəmiyyətin eyni dəyərləri bölüşüb bölüşmədiyini göstərir. İkinci səviyyə (prosedur) konstitusiyada təsbit olunmuş "oyun qaydaları"nı müəyyənləşdirir. K.-un üçüncü səviyyəsi "hakimiyyət" və "müxalifət" paralelini ödəyir. Siyasi məsələlərdə razılığın olmaması və hökumətə müxalifətdə olmaq hökumətin üzvlərinə deyil, idarəetmə formasına münasibətdir.

K. demokratiyanın ziddiyyətləri və münaqişələrini həll etməyə və onların qarşısını almağa, cəmiyyətdə gerginliyi aradan qaldırmağa imkan verən universal prinsipidir. K.-un səmərəliliyi müqafatların, imtiyazların, hakimiyyətin, rifahın bölgüsündə iştirakdan, siyasi

Konsepsiya

mədəniyyətin səviyyəsindən asılıdır. K.-un böhranını adətən din və dövlət münasibətləri, ənənəvi siyasətə qeyri-ənənəvi qrupların qoşulması, rollar və statusların yenidən bölgüsü, elita ilə kütlənin qarşıdurması nəticəsində meydana çıxan böhranla əlaqələndirirlər.

Konsepsiya (lat. *conspicio*) – əsas fikir, hər hansı hadisənin başa düşülməsi və şərh edilməsi vasitəsi.

Konsolidasiya (lat. *consolidatio* < *con* birlikdə + *solidare* möhkəmləndirmək, sıxlaşdırmaq) – nəyinse möhkəmlənməsi, güclənməsi, birləşməsi.

Konstitusionalizm – 1) dövlətlə vətəndaş cəmiyyəti arasında hakimiyyət bölgüsünə və onun konstitusiyaya ilə məhdudlaşdırılmasına, eləcə də şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlarının təminatına əsaslanan münasibətləri müəyyənləşdirən siyasi-hüquqi nəzəriyyə; 2) konstitusiyaya ilə məhdudlaşdırılan idarəetmə; konstitusiyaya və idarəetmənin konstitusiyaya metodlarına əsaslanan siyasi sistem.

Konstitusiyaya (lat. *constitutio* qurulma) – dövlətin ali hüquqi qüvvəyə malik, mərkəzi və yerli hakimiyyət orqanlarının təşkilinin əsaslarını, onların səlahiyyətlərini və qarşılıqlı münasibətlərini, dövlətlə vətəndaş arasında münasibətlərin əsaslarını müəyyənləşdirən əsas qanunu. K. demokratiyanın ən mühüm təsisatlarından biridir. XVIII əsrin sonlarında ilk K.-lar (ABŞ, Fransa) monarxiya mülkiyyətinin ləğvi nəti-

Konstitusiyalı monarxiya

cəsində meydana çıxmış, sonralar isə onun əsas rolunu ardıcıl olaraq demokratik dövlət quruluşunun yaradılmasından ibarət olmuşdur.

Formalarına görə K.-lar kodifikasiya olunmuş, kodifikasiya olunmamış və qarışıq tiplərə bölünür. Kodifikasiya olunmuş K.-lar vahid yazılı akt olub konstitusiyaya xarakterli dəyən bütün əsas məsələləri tənzimləyir. Əgər eyni məsələlər bir neçə yazılı akt vasitəsilə tənzimlənirsə bu cür K.-lar kodifikasiya olunmamış K.-lar adlanır. Qarışıq tipli K.-lar yalnız parlament qanunlarını və məhkəmə presedentlərini deyil, eyni zamanda adətləri və doktrinal şərhləri də ehtiva edir. Müddətinə görə K.-lar daimi və müvəqqəti olur.

Konstitusiyaya quruluşu – müəyyən dövlətin konstitusiyası və digər hüquqi normativ aktları ilə təsis edilən və qorunan iqtisadi, siyasi-hüquqi, sosial münasibətlər sistemi. K.q.-nın əlamətləri bunlardır: xalqın suverenliyi, hakimiyyət bölgüsü, hamı tərəfindən qəbul edilən insan hüquq və azadlıqlarının pozulmazlığı və ayrılmazlığı.

Konstitusiyalı monarxiya – monarxiya idarəçilik formalarından biri. Bu idarəçilik formasında monarxın hakimiyyəti konstitusiyaya ilə məhdudlaşdırılır. Qanunvericilik – parlament və məhkəmə hakimiyyəti mövcud olur.

K.m. XVII əsrin axırlarında burjuva inqilabı nəticəsində Böyük Britaniyada meydana gəlmişdir. Müasir dövrdə K.m.-nin iki növü mövcuddur: *dualist monarxiya* və *parlamentli monarxiya*.

Konstitusiyə Məhkəməsi

K.m. idarəçilik forması kimi burjuva cəmiyyətinin təşəkkül tapdığı dövrdən başlanır. Hələ də Avropa və Asiya'nın bir sıra ölkələrində o öz əhəmiyyətini formal olaraq itirməmişdir (İngiltərə, Danimarka, İspaniya, Norveç, İsveç, Yaponiya və b.).

Konstitusiyə Məhkəməsi – bir sıra ölkələrdə konstitusiyə nəzarətini həyata keçirən xüsusi dövlət orqanı. İlk dəfə 1920-ci ildə Avstriyada yaradılmış və o vaxtdan bütün dünyada geniş yayılmışdır.

K.M. üzvləri ya parlament tərəfindən seçilir (Almaniya, Xorvatiya), ya da dövlət başçısı tərəfindən təyin olunurlar (Kipr); bəzən K.M.-nin üzvləri parlament və ya digər ədliyyə orqanları tərəfindən də təyin olunurlar. Konstitusiyə nəzarətini həyata keçirməklə yanaşı,

ölkələrdə konstitusiyamüəyyənləşdirmə hüququna malikdir, siyasi cəmiyyətin konstitusiyaya məmuru məsələsinə baxır, qanunların haqqında mübahisələr

tarixində ilk konstitusiyə nəzarəti orqanı olan konstitusiyalı K.M. – 1998-ci ildən fəaliyyət göstərməmişdir. 1995-ci il 12 dekabrda Konstitusiyanın qəbulu ilə əlaqədar bu məsələ tamamilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqdimatı əsasında Milli Məclis tərəfindən 1998-ci il 14 iyulda qəbul edilən qanunla Azərbaycan Respublikası K.M. öz fəaliyyətini davam etdirir. Azərbaycan Respublikası K.M. digər məhkəmə hakimiyyəti kimi qanunverici və

Konstitusiyə Məhkəməsi

icra hakimiyyətləri ilə qarşılıqlı fəaliyyət göstərir, lakin öz səlahiyyətləri çərçivəsində müstəqildir. Bununla bərabər onun hüquqi statusu bir sıra xüsusiyyətlərlə fərqlənir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və "Azərbaycan Respublikası Konstitusiyə Məhkəməsi haqqında" Qanun məhkəmənin statusunu, onun səlahiyyətləri və fəaliyyət qaydalarını müəyyən edir. "Konstitusiyə Məhkəməsi haqqında" Qanun və K.M.-nin özü tərəfindən təsdiq edilən Daxili Nizamnamə Konstitusiyə mühakiməsinin qaydalarını müəyyən edir. K.M.-nin fəaliyyətinin hüquqi əsası Azərbaycan Respublikası

Konstitusiyası və "Konstitusiyə Məhkəməsi haqqında" Qanun təşkil edir. K.M.-nin fəaliyyəti Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının əsas prinsipləri əsasında qurulur. K.M.-nin əsas vəzifələri isə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 130-cu maddəsi ilə müəyyən edilir.

Bu maddəyə əsasən Azərbaycan Respublikasının K.M. 9 hakimdən ibarətdir. Azərbaycan Respublikası K.M.-nin hakimlərini Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqdimatı ilə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi təyin edir.

Yaşı 30-dan aşağı olmayan, seçkilərdə iştirak etmək hüququna malik olan, ali hüquq təhsilli və hüquqşünas ixtisası üzrə 5 ildən artıq işləyən Azərbaycan Respublikası vətəndaşı K.M.-nin hakimi ola bilər.

Azərbaycan Respublikasının K.M. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin, Azərbaycan Respublikası Milli

orqanlarının normativ hüquqi aktlarının Azərbaycan Respublikası qanunlarına uyğunluğu;

3) Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarlarının, mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ hüquqi aktlarının Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanlarına uyğunluğu;

4) Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin qərarlarının qanunda nəzərdə tutulmuş hallarda Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına və qanunlarına uyğunluğu;

5) bələdiyyə aktlarının Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına, Azərbaycan Respublikası qanunlarına, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanlarına, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarlarına (Naxçıvan Muxtar Respublikasında həm də Nax-

Konstitusiyə Məhkəməsi

Məclisinin, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin, Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin, Azərbaycan Respublikası Prokurorluğunun, Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sərəncamı əsasında aşağıdakı məsələləri həll edir:

1) Azərbaycan Respublikası qanunlarının, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamlarının, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin qərarlarının, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərar və sərəncamlarının, mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ hüquqi aktlarının Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına uyğunluğu;

2) Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanlarının, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarlarının, mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ hüquqi aktlarının Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına uyğunluğu;

Respublikası qanunlarına uyğunluğu; Naxçıvan Muxtar Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarlarının Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanlarına və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarlarına uyğunluğu;

8) qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətləri arasında səlahiyyətlər bölgüsü ilə bağlı mübahisələr.

Kontent-analiz (ing. *kontent* – məzmun və yun. *analysis* təhlil) – sənədlərdə (qəzetlərdə, kitablarda, arayışlarda) olan hər hansı proses və ya hadisə haqqında kəmiyyət göstəricilərinin toplanıb təhlil edilməsi. K.-a. imkan verir ki, sənədin məzmununun kəmiyyət göstəriciləri təsvir edilsin və bunun əsasında sənəd hər hansı bir nöqtəyi-nəzərdən qiymətləndirilsin. K.-a.-in tətbiqi

Kontent-analiz

çıvan Muxtar Respublikasının Konstitusiyasına, qanunlarına və Naxçıvan Muxtar Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarlarına) uyğunluğu;

6) Azərbaycan Respublikasının qüvvəyə minməmiş dövlətlərarası müqavilələrinin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına uyğunluğu; Azərbaycan Respublikasının hökumətlərarası müqavilələrinin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına və qanunlarına uyğunluğu;

7) Naxçıvan Muxtar Respublikası Konstitusiyasının, qanunlarının, Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin qərarlarının və Nazirlər Kabinetinin

qərarlarının Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına uyğunluğu; Naxçıvan Muxtar Respublikası qanunlarının, Naxçıvan Muxtar Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarlarının, Azərbaycan

Kontr-mədəniyyət

birinci növbədə sənədin məzmununu əks etdirən göstəricilərin (indikatorların) müəyyən əlaqəsi ilə başlanılır. Bu göstəricilər aşağıdakı tələblərə cavab verməlidirlər:

– tədqiqatın vəzifələrinə uyğun olmalıdır;

– tədqiqatda istifadə olunan əsas anlayışları kifayət qədər düzgün və dolğun əks etdirməlidirlər;

– bir göstəricidə əks olunan məzmun digər göstəricidə əks olunmamalıdır.

Bu kateqoriyalar sistemindən başqa mətnin tədqiqat vahidi müəyyən edilməlidir.

Tədqiqat vahidi kimi mətndə olan söz, cümlə, mövzu, ideya, müəllif, personaj, sosial situasiya və yaxud tədqiqat kateqoriyasının mənasına uyğun olan mətn parçası istifadə edilə bilər. K.-a. öz geniş imkanlarına görə kütləvi informasiya vasitələrinin tədqiqatı və inkişaf yollarının müəyyən edilməsi üçün mühüm, əvəzilməz vasitədir.

Kontr-mədəniyyət – norma və dəyərlər sistemi bəkim mədəniyyətinin əksinə olan mədəniyyət.

Kontr-mədəniyyət – norma və dəyərlər sistemi bəkim mədəniyyətinin əksinə olan mədəniyyət.

Kontr-mədəniyyət – norma və dəyərlər sistemi bəkim mədəniyyətinin əksinə olan mədəniyyət.

Kontr-mədəniyyət – norma və dəyərlər sistemi bəkim mədəniyyətinin əksinə olan mədəniyyət.

Konvensional siyasi iştirak

Kontroverza (lat. *controversia*) – itxilaf, parçalanma, mübahisəli məsələ.

Konvensiya (lat. *conventio* müqavilə, razılaşma) – hər hansı xüsusi məsələyə aid beynəlxalq müqavilə və ya razılaşma.

Konvergensiya nəzəriyyəsi (lat. *converge* yaxınlaşdırma) – müasir Qərb sosiologiyasının və politologiyasının konsepsiyalarından biri. Bu konsepsiyaya görə zaman keçdikcə dünya kapitalizm və sosializm sistemləri arasında iqtisadi, siyasi, ideoloji fərqlər azalır və beləliklə hər iki sistem tədricən birləşərək ümumi bir forma alır. Bu konsepsiyanın yaratıcıları (J.Qelbreit, P.Sorokin, Y.Timberqen, R.Aron və s.) belə bir ideyanın tərəfdarlarıdır ki, kapitalizmdə zaman keçdikcə sosializm elementləri yaranır, sosialist ölkələrində isə tədricən burjuva elementləri özünə yer tapır. 50-60-cı illərdə K.n. Qərbdə ziyalıların müxtəlif təbəqələri arasında geniş yayılmışdı. K.n. real proseslərin beynəlmilləşməsinə

Konvergensiya nəzəriyyəsi – müasir Qərb sosiologiyasının və politologiyasının konsepsiyalarından biri.

Konvergensiya nəzəriyyəsi – müasir Qərb sosiologiyasının və politologiyasının konsepsiyalarından biri.

Konvergensiya nəzəriyyəsi – müasir Qərb sosiologiyasının və politologiyasının konsepsiyalarından biri.

Korporativizm

Korporativizm (lat. *corporatio* birlik) – qərarların qəbul olunması sistemi. Bu zaman kütləvi siyasət ali dövlət elitəsi ilə qüdrətli korporativ təşkilatların (əsasən, biznes və həmkarlar təşkilatları) qarşılıqlı fəaliyyəti nəticəsində işlənib hazırlanır. Korporativ təşkilatlar dövlət tərəfindən qoyulmuş müəyyən məhdudiyyətlərə tabe olmağın qarşılığında uyğun sahələrdə insanların mənafehlərinin təmsilçiliyi üzərində inhisara yönəldirlər.

Korrupsiya (lat. *corruptio* yoldan çıxartma, ələ alma, pozma) – 1) vəzifəli şəxslərin və ictimai xadimlərin satınlığında, ələ alınmasında təzahür edən dövləti cinayət; 2) vəzifəli şəxsin var-dövlət toplaq məqsədilə vəzifəsinin ona verdiyi hüquqlardan istifadə etməsində ifadə olunan cinayətkar fəaliyyət. K. dövlətin iqtisadi və siyasi sistemini sarsıdır və nəticə etibarilə onu parçalayıb dağıdır.

Kosmopolitizm (yun. *kosmopolites* dünya vətəni, dünya vətəndaşı) – dünya vətəni, dünya vətəndaşı.

Kosmopolitizm – dünya vətəni, dünya vətəndaşı.

Kosmopolitizm – dünya vətəni, dünya vətəndaşı.

Kosmopolitizm – dünya vətəni, dünya vətəndaşı.

Kurial seçkilər

Kölgə kabineti – Böyük Britaniyanın əsas müxalifət partiyasının parlament komitəsi. K.k. termini XIX əsrin 70-80-ci illərində meydana gəlsə də, əsasən 1907-ci ildən, yeni ölkədə ikipartiyalı sistem yaranandan sonra daha geniş şəkildə işlənilməyə başlanıldı. O vaxt müxalifətə parlament fraksiyası üzvlərindən K.k. təşkil olundu. Onun qarşısında duran əsas məqsəd – hökumətin fəaliyyətini tənqid etməklə, onun yeritdiyi siyasi xəttə, nəzirlərə sorğular göndərməklə hökumətin qanun layihələrinə düzəlişlər verilməsinə nail olmaqdır.

Ksenofobiya (yun. *xenos* yad + *phobos* qorxu) müəyyən cəmiyyətin və ya fərdin həyat tərzinə üçün tanış olmayan, yad, yabançı olan hər şeydən qorxmaq və onlara nifrət etmək.

Kvorum (lat. *quorum* (prezentia *sufis*) kimin ki, iştirakı kifayətdir) – toplantı iştirakçılarının əl minimum saydır ki, bu zaman həmin toplantı qanunvericilik qüvvəsinə malikdir.

Kvorum – toplantı iştirakçılarının əl minimum saydır ki, bu zaman həmin toplantı qanunvericilik qüvvəsinə malikdir.

Kvorum – toplantı iştirakçılarının əl minimum saydır ki, bu zaman həmin toplantı qanunvericilik qüvvəsinə malikdir.

Kvorum – toplantı iştirakçılarının əl minimum saydır ki, bu zaman həmin toplantı qanunvericilik qüvvəsinə malikdir.

Kvorum – toplantı iştirakçılarının əl minimum saydır ki, bu zaman həmin toplantı qanunvericilik qüvvəsinə malikdir.

Kütləvi mədəniyyət

qamət meydana çıxmışdır. Onun baniləri C.Dyui, Ç.Kuli, U. Lippman olmuşlar.

Kütləvi mədəniyyət – Qərb ölkələrində daha çox yayılmış bu mədəniyyət SSRİ dağıldıqdan sonra artıq onun keçmiş müttəfiq respublikalarının ərazisinə də keçmişdir. K.m. əsasən elm-texniki tərəqqinin yüksək inkişafı ilə əlaqədar meydana gəlmişdir. Əslində mədəniyyətin bu sahəsi insanları siyasətdən, ideologiyadan, dövlətin irəli sürdüyü əxlaqi-mənəvi saflıq duyğularından uzaqlaşdırmağı öz qarşısına məqsəd qoymuşdur.

XIX əsrdə mədəniyyətin gələcəyi üçün narahatlıq keçirən Metyu Arnold "Mədəniyyət və anarxiya" kitabında göstərirdi ki, sənayenin sürətli inkişafı mədəniyyət üçün təhlükə mənbəyidir. İngilis müəllifini bu qənaətə gətirən səbəblər var idi. O, mədəniyyətin bəzi sahələrinin həmin dövrdə daha ağırlı məhsulu kimi yox, mexanikləşdirilmiş sənayenin məhsulu olduğunu görürdü. Qərb alimlərinin əksəriyyəti mədəniyyətin geniş yayılmasının tərəfdarı deyildi. Onlar hesab edirdilər ki, mədəniyyət insanların tərbiyəsi, əxlaqi kamilliyi ilə məşğul olmalıdır, o cəlbədicə sənət sahəsinə çevrilməməlidir.

Mədəniyyətin tərkib hissələri kimi qəbul edilən mətbuat, radio, kino və reklam Qərb ölkələrində tərbiyə vasitəsindən daha çox pul qazanmaq psixologiyasına xidmət edir. Televiziyanın cəmiyyətdə geniş tətbiqi, kitab

Kütləvi mədəniyyət

nəşrinin getdikcə artması, videomaqnitofonların və digər yeniliklərin məişətə sürətlə daxil olmasına bir mədəniyyət nümunəsi kimi yox, biznes kimi baxmaq mədəniyyət vasitələrinin yüksək bəşəri mahiyyətinə kölgə salır.

Qərbdə yaradılmış bəzi kinofilmlər humanizm ideyalarını təbliğ etməkdən çox uzaqdır. K.m.-in tərkib hissəsi kimi bu qəbildən olan mədəniyyət nümunələri insanı real həyatdan uzaqlaşdırır, bəzən elə qorxunc, təhlükəli mühitə salır, vahimə içində yaşadır ki, belə filmlərə aludə olanlar onun təsir gücündən xilas ola bilmirlər. Onların dünyagörüşü, psixikası pozulur, əxlaqi keyfiyyətləri aşınmaya məruz qalır, xarakterləri qəddarlaşır. Belə mədəniyyətin yaradıcıları insanları guya həyatın çətinliklərindən xilas edirlər, həyatı çirkinliklərə alıdırırlar, insanı əsil həyata hazırlaşdırmaqla məşğuldur. Belə filmlərə daha çox baxan gənclər bəzən hərəkətlərinə hədd qoymur, özlərini həmin "qəhrəmanlara" bənzətməyə çalışırlar, bəzən isə ekran qarşısında gənclərin özləri də hiss etmədən möhkəm stress keçirirlər, qorxudan onları ağırızları öyilir, ya da onlar özəbi pozğunluğa məruz qalırlar. Mədəni dəyərlərə kütləvi maraq mədəniyyətin geniş kütləyə çatdırılması, şübhəsiz, demokratiyanın mühüm nailiyyətlərindənndir. Lakin bu prosesin ziddiyyətli proses olduğu da nəzərdən qaçmamalıdır.

Mədəniyyət insana ülvə hissələr aşılamalı, onu şüurlu varlıq kimi ucaltmalıdır.

Qandizm

Qandizm – M.K.Qandinin (1869-1948) və onun ardıcıllarının təlimi. Q. qeyri-zorakı cəmiyyət konsepsiyasını və siyasi fəaliyyətin yeni metodunu – vətəndaş itaətsizliyi (bax: Satyaqraha. Siyasətdə qeyri-zorakı fəaliyyət) konsepsiyasını işləyib hazırlamışdır.

Qanun – fəlsəfi anlamda hadisələr arasında mühüm, zəruri, sabit, təkrarlanaan əlaqə və ya münasibət. Sözün geniş hüquqi mənasında Q. normativ-hüquqi aktların, cəmiyyət tərəfindən müəyyən edilmiş ümumi məcburi qaydaları nəzərdə tutur. Sırf hüquqi mənada isə o, dövlət hakimiyyətinin ali nümayəndəli orqanı tərəfindən, yaxud bilavasitə əhəlinin iradəsinin ifadəsilə qəbul edilmiş ən yüksək hüquqi qüvvəyə malik olan və ən mühüm ictimai münasibətləri tənzimləyən normativ aktıdır.

Qanunverici hakimiyyət – dövlət hakimiyyətinin üç qolundan biri. Qanunların hazırlanması və nəşrinə, səlahiyyətlər məcmusunu, habelə bu səlahiyyətləri yerinə yetirən dövlət orqanları sistemini təşkil edir. Q.h. funksiyalarının həcminə və məzmununa görə müxtəlif ölkələrdə müxtəlifdir. Lakin bir qayda olaraq, Q.h. konstitusiyaya düzəlişlər edir, dövlətin daxili və xarici siyasətinin əsaslarını müəyyən edir, dövlət büdcəsini təşdiq edir, icra orqanları və vətəndaşlar üçün məcburi olan qanunları müzakirə və qəbul edir, onların icrasına nəzarət edir. Q.h.-in daşıyıcısı

Qanunvericilik prosesi

kimi ölkələrin böyük əksəriyyətində nümayəndəli orqan – iki və ya bir palatalı olan parlament çıxış edir. Bir sıra ölkələrdə ikipalatalı parlament sistemi mövcuddur ki, burada bir palata birbaşa seçkilərin nəticəsində, digəri isə ərazi proporsionallığı əsasında formalaşır. Bəzi ölkələrdə (Belçika, İtaliya, İsveçrə və s.) hər iki palata bərabər hüquqludur, onlar hökumətin formalaşmasında və qanun yaradıcılığı prosesində eyni cür iştirak edir.

Qanunvericilik Məclisi – Salvadorda təkpalatalı parlamentin, RF-in bir sıra subyektlərində (məs., Kabardin-Balkariya, Krasnoyarsk diyarında, Nijneqorod vilayətində və s.) qanunvericilik orqanının adı.

Qanunvericilik prosesi – qanunvericilik hakimiyyəti orqanının qanunların yaradılması üzrə, bir qayda olaraq, konstitusiyada və müvafiq nümayəndəli orqanın rəqlamentində təsbit olunmuş fəaliyyət qaydası.

Azərbaycan Respublikasında qanunvericilik prosesi əsasən dörd mərhələni əhatə edir: 1) qanun layihəsinin qanunvericilik təşəbbüsü hüquqi subyekti tərəfindən Milli Məclisə təqdim edilməsi; 2) qanun layihəsinə Milli Məclisdə baxılması (adətən üç oxunuşda); 3) qanunun Milli Məclis tərəfindən qəbul olunması; 4) qanunun AR Prezidenti tərəfindən imzalanması və dərc edilməsi.

Q.p.-də əlavə mərhələlərin olması da mümkündür (xüsusilə də ağır AR Prezidenti özünün veto hüququndan istifadə edərsə).

Qarışıq seçki sistemi

Qarışıq seçki sistemi – bu sistem həm majoritar, həm də proporsional seçki sistemlərinin üstün cəhətlərindən bəhrələnmə məqsədini güdür. Bu sistemdə mandatların bir hissəsi majoritar, digər hissəsi isə proporsional prinsiplər əsasında bölünür.

Bu sistemdən Almaniyada, Bolqarıstanda, Rusiya Federasiyasında və s. istifadə olunur.

Qarışıq (yarıprezidentli) respublika

– respublika idarə formasının prezidentli və parlamentli respublikaların elementlərinin uyğunlaşdırılmasını nəzərdə tutan növü. Prezident (dövlət başçısı), adətən, ümumi seçkilərdə seçilir, xeyli hüquqi və faktiki səlahiyyətlərə malikdir. Lakin hökumət parlament yolu ilə formalaşır və təkcə prezidentin deyil, həm də parlament qarşısında siyasi məsuliyyət daşıyır.

Prezident Baş nazirə başçılıq etdiyi hökumətə ümumi rəhbərlik həyata keçirir. Prezidentin müəyyən şərait yarandıqda (adətən hökumətə etimadsızlıq votumu ifadə olunduqda) parlament buraxmaq hüququ var. Q.(y.)r.-nin respublikanın klassik nümunəsini Fransa təşkil edir. Göstərilən idarə forması həmçinin Portuqaliya, Polşa, Rumıniya, İrlandiya, Bolqarıstan, Ukrayna, Litva və s. kimi ölkələrdə də tətbiq olunur. Bir sıra formal-hüquqi əlamətlərə görə Q.(y.)r.-lərə Rusiyanı da aid etmək olar.

Qaspralı İsmayıl bəy (1851-1914) – Kırımın Ağmescid (indiki Simferopol) yaxınlığında Avçı kəndində doğulmuşdur. Milliyyətçə Kırım türkdür.

Qaspralı İsmayıl bəy

Atası Mustafa Yalta ətrafında Qaspra kəndindən olduğu üçün İsmayıl da bu təxəllüsü götürmüşdür. 1854-cü ildə valideynləri Simferopola köçmüşlər. Gənc İsmayıl da orada ilk təhsilini tamamlamış, Voronej və Moskvada hərbi təhsil almışdır.

İ.Q. bir müddət Kırmda dərs demiş, rus dili müəllimi işləmişdir. Sonra təhsilini Parisdə davam etdirmişdir. Burada bir çox görkəmli şəxslərlə, o cümlədən İ.Turgenevlə tanış olmuşdur.

İ.Q. müxtəlif mövzularda məqalə və kitablar yazmışdır. 1893-cü ildə Baxçasarayda çap edilmiş “Qıraəti-türki” kitabı uzun müddət “Üsuli-cədid” məktəblərində dərs vəsaiti kimi tədris olunmuşdur.

“Üsuli-cədid” məktəbləri Rusiyanın bir çox yerlərində, o cümlədən Azərbaycanda da açılmışdı. Müsəlman xalqlarının maariflənməsində bu məktəblərin böyük rolu olmuşdur.

İ.Q.-nın türk xalqları qarşısında xidmətləri çoxdur. Amma onun ən böyük xidməti, şübhəsiz ki, “Tərcüman” qəzetinin adı və fəaliyyəti ilə sıx bağlıdır. Bu qəzet təkcə Kırmda deyil, Zaqafqaziyada, Volqaboyunda, Orta Asiyada, Yaxın və Orta Şərq ölkələrində geniş yayılmış, nəşrinə və redaktoruna böyük şöhrət gətirmişdi.

“Tərcüman” qəzeti “Əkinçi” bağlandıqdan 6 il sonra 1883-cü ildə nəşrə başlamış, ən uzunömürlü qəzetlərdən biri olmuşdur. Lakin İ.Q. “Tərcüman”a qədər 1882-ci ildə “Tonquç” məcmuəsini də buraxmışdır. “Tərcüman”da qaldırılan ideyalar çar Rusiyasının böyük bir ərazisini, xüsusilə müsəl-

Qaspralı İsmayıl bəy

manların yaşadıkları regionları bürümüş, türk tarixi, türk dil birliyi, hər bir türkü düşündüren, narahat edən problemlər haqqında təsəvvür yaradır. Bu qəzet vasitəsilə yaydığı ideyalar əsasında Rusiyada 1905-ci ilə qədər Rusiya türkləri 5000-dən çox “Üsuli-cədid” məktəbi açmış, Şimal türklərinin qəzet və məcmuələrinin sayı 35-i keçmişdi.

İ.Q. 1911-ci ildə Hindistanın Bombay şəhərinə gedərək orada da ilk “Üsuli-seftiyyə” məktəbini açmışdır.

İ.Q.-nın böyük məhrumiyyətlər hesabına çap etdiyi “Tərcüman” qəzeti türk xalqları, eləcə də mütləq fikrli insanlar arasında “Dilde, fikirdə, işdə birlik” fəlsəfəsini yayırdı.

İ.Q. Azərbaycanın bir çox görkəmli ziyalıları ilə, o cümlədən H.B.Zərdabi, F.Köçəri, Ə.Topçubaşov, M.Ə.Rəsulzadə, C.Məmmədquluzadə və bir çox başqaları ilə yaxın dostluq edirdi. O, Azərbaycanda gedən ictimai-siyasi hadisələri diqqətlə izləyir, qəzetdə onlara qiymət verir, ümumiyyətlə, Azərbaycan mətbuatına çox geniş yer ayırırdı. Böyük maarifpəşver “Tərcüman” və “Molla Nəsrəddin” jurnalının əlaqəsinə böyük əhəmiyyət verirdi. Çarizm “Molla Nəsrəddin” jurnalını təcib edərək İsmayıl bəy yazdığı ki, bu jurnal biz müsəlmanlara “düşmən deyil, milli dost və müəllimdir”. O, öz jurnalist həmkarına ürək-dirək verirdi: “Sizin məcmuenizdə hədəfə olduqca sərrast dəyən şeylər vardır, gümrah çalışın”.

“Tərcüman” qəzeti 1883-1916-cı illərdə çap olunmuşdur. O, çarizm irticəsinin hökm sürdüyü bir vaxtda nəşr edilən bütün qəzet və jurnallardan ən

Qaspralı İsmayıl bəy

uzun ömürlüsü olmuşdur. Belə ki, bir il iki ay “Ziyayi Qafqaziyyə”, səkkiz il yarım “Kəşkül”, bir il doqquz ay “Şərq rus”, birinci rus inqilabından sonra Qafqazda, Kırmda, Volqaboyunda, Türkiyədə çıxan “Həyat”, “İrşad”, “Tanq”, “Molla Nəsrəddin”, “Vətən xadimi”, “Nur”, “Azad xalq”, “Yıldız”, “Əl-əsəri əl-Cədid”, “Əl-İslah”, “Fikir”, “İdil”, “Dan yıldızı”, “Vaxt” və s. mətbuat orqanları ilə əlbir fəaliyyət göstərmişdir.

Qəzetin fəaliyyət göstərdiyi otuz bir il ərzində Azərbaycan həyatında elə bir əlamətdar hadisə olmamışdır ki, İsmayıl bəy ona münasibət bildirməsin və elə az-çox tanınan ziyalı yox idi ki, qəzetdə adını zikr etməsin... XIX əsrin 80-90-cı illərində böyük millət xadimi “Qərbləşmək”, müsəlman-türk xalqlarına müasir Avropa ölkələrini öz ana dillərində öyrətmək ideyasını meydana qoyub, bunu xalq həyatına tətbiq etmək uğrunda mübarizə apararkən, o “üsuli cədid”i özünə məslək seçib xalqın maariflənməsi yolunda böyük səylə çalışan Səid və Cəlal Ünsizadə qardaşları, Əbdüssəlam Axundzadə, Molla Hüseyn Qayıbov, Səfərlə bəy Vəlibəyov, Firudin bəy Köçəri, Sultan Məcid Qenizadə, Nəriman Nərimanov, Məhəmməd Tağı Sidiqi Səfərov və başqaları ilə sıx əlaqə saxlamışdı. İ.Q. bu şəxslərin və bir çox başqa görkəmli simaların ictimai fikrin oyanışı, siyasi şüurunun yüksəlişi sahəsində xidmətlərini qəzetdə vaxtaşırı işıqlandırır təbliğ etməklə müasir təərəqqi ideyalarının inkişafına misilsiz xidmət göstərmişdir.

İ.Q. maarif fədəisi idi. O, yeni açılan məktəblərə yardım göstərər, imkanları

Qasprah İsmayıl bəy

daxilində onlara pulsuz dərslilər və digər ləvazimatlar yollayırdı. Özü də bu məktəblərin sədəsi müxtəlif yerlərdən gəlirdi. Görkəmli xadim "Tərcümən"da xeyriyyəçiliyi təbliğ edib, türk xalqlarının gələcəyi naminə imkanlı şəxsləri cəhalete və nadanlığa qarşı mübarizədə maariflənməni gücləndirmək və sürətləndirmək üçün xalqa maddi yardım göstərməyə çağırırdı. Onun bu çağırışları cavabsız qalmadı. Azərbaycan

Qeyri-Hökumət Təşkilatları

Krımın şəhər, qəsəbə və kəndlərində Xeyriyyə Cəmiyyətləri qurmuşdu.

Naşirlik, redaktorluq, yazıçılıq etdiyi 34 il ərzində Rusiyada yaşayan müsəlman-türkdilli xalqların milli edbiyyatlarının inkişafı məsələsi həmişə İsmayıl bəyin diqqət mərkəzində olmuşdur. O, Krım türklərinin XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq, müxtəlif vaxtlarda ruslar tərəfindən Krım torpaqlarından köçürülməsi məsələsini dəfələrlə məqalələrində qaldıraraq, bu problemin vəzi-

Qeyri-Hökumət Təşkilatları

dini qurumları, müxtəlif assosiasiyaları, ictimai birlikləri, həvəskar, peşə və yaradıcı cəmiyyətləri və s. birləşdirir.

Bu könnülü birliklərin böyük bir hissəsi QHT adı altında birləşir. QHT cəmiyyətin müxtəlif məqsədlər və maraqlar ətrafında birləşən ayrı-ayrı qruplarının və hissələrinin özünü tənzimləmə forması olub fərdi və ictimai faydalı mənafeləri ifadə edir.

QHT-nın yaradılması, fəaliyyəti, vəzifəni təşkil edilməsi və ləvz edilməsi

Qərbçilik

bu, dövlət orqanları və vəzifəli şəxsləri əvəz etmək, yaxud onların işinə qarşımaq kimi qiymətləndirilə bilməz.

QHT bütün münasibətlərdə yalnız öz adından çıxış edir, yalnız öz üzvlərinə aid olan qaydaları müəyyən edə bilər. Ayrı-ayrı hallarda qanunla bu və ya digər dövlət funksiyasının həyata keçirilməsində müəyyən səviyyədə iştirakı nəzərdə tutula bilər.

QHT-nın qeyri-siyasi xarakteri belə bir cəhətdə öz əksini tapır ki, onlar siyasi

də təkrar oluna biləcəyindən ehtiyatlanma, xalqı sıxq olmağa çağırır. Həqiqətən İ.Q.-nın bu böyük ullaq-ğorənliyi Böyük Vətən müharibəsi dövründə özünü bərzə vərmiş, əlmas-faşist işğalçıları Krıma yaxınlaşdıqları zaman bu regionun yerli əhalisi tam əlqədə məruz qalmışdır.

İ.Q. 1914-cü ilin payızında vəfat etdi. Bu qəzə xəbəri bütün Türk dünyası böyük kədərlə qarşıladı, dünya mətbuatı, görkəmli şəxsiyyətlər bu hadisəyə dərhal öz münasibətlərini bildirdilər.

Görkəmli türkoş, ictimai xadim Əhməd bəy Ağaoğlu onun vəfatına həsr etdiyi məqalədə yazırdı: "Dünyada türk və türkdillik qaldıqca, İsmayıl bəy də bəhəyətədir, yəni İsmayıl bəy əbədi və daimidir.

İ.Q. indi də yaşayır, yetişdirmiş olduğu yəzilər, şagirdlərində, tərbiyə etmiş olduğu mülkərlər rühlərdə yaşayır".

Qeyri-Hökumət Təşkilatları (QHT)

– Vətəndaş cəmiyyəti mürəkkəb struktura malikdir. O özində dövlət və siyasi strukturları deyil, insanların könnülü birliklərini – allon, təşərrüfat birliklərini,

məsi qaydaları, onların idarə olunma-sının əsas prinsipləri, hüquqi şəxslər kimi dövlət qeydiyyatına alınması ilə əlaqədar olan məsələlər və ümumiyyətlə, dövlət hakimiyyəti orqanları ilə münasibətləri Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin 13 iyun 2000-ci ildə qəbul etdiyi "Qeyri-Hökumət Təşkilatları (ictimai birliklər və fondlar) haqqında" Qanunla müəyyən olunur. QHT-nın fəaliyyəti ilə əlaqədar müxtəlif məsələlər, onların ayrı-ayrı dövrlərinin xüsusiyyətləri digər qanunlarla da nəzəmə salınır.

QHT dövlətin əndən çıxış etmir və dövlət hakimiyyəti səlahiyyətlərinə malik deyil. Yeni QHT-nın bütün ölkə ərazisində qüvvədə olan məcburi qaydalar müəyyən etmək, bir qayda olaraq, dövlətin vəzifə və funksiyalarının həyata keçirilməsində iştirak etmək və bu prosese müdaxilə etmək, dövlət məcburiyyəti tədbirləri tətbiq etmək səlahiyyətləri yoxdur. Nizamnamələrində nəzərdə tutulmuş məqsədlərə nail olmaq üçün QHT dövlət orqanları və vəzifəli şəxslərə münasibət edərək müxtəlif təşəbbüslər və təkliflərə çıxış edə bilərlər, lakin

partiyalara aid olan məqsədləri qarşıya qoya bilməz, seçkilər yolu ilə hakimiyyətə gəlmək və ya hakimiyyətin həyata keçirilməsinə təsir göstərmək məqsədi güdə bilməzlər. Başqa sözlə, QHT siyasi fəaliyyətlə məşğul ola bilməz, siyasi hakimiyyət uğrunda mübarizə apara və ya siyasi hakimiyyətə gələ bilməz. Bundan başqa, seçki kampaniyasının gedişində QHT tərəfindən siyasi partiyalara hər hansı formada maddi yardım göstərilməsinə yol verilmir.

Qeyri-konvensional siyasi iştirak – əxlaqi, dini və digər səbəblərə görə cəmiyyətin əksəriyyəti tərəfindən inkar olunan qeyri-qanuni siyasi fəaliyyət. Q.-k.s.-in qeyri-zorakı fəal (mümayiş, piket, mitinq və s.) və zorakı (terror, bəzi və s.) formaları mövcuddur.

Qərbçilik – rus ictimai fikrinin və siyasi ideologiyasının Qərb dəyərlərinə yönəlmis istiqaməti. Dər mənada Q. rus ictimai fikrinin XIX əsrin 40-50-ci illərinə xas olan və Rusiyanın inkişafı üçün Qərb liberalizmini zəruri hesab edən istiqamətdir. Q. rus liberalizmini,

Qərbi Avropa İttifaqı

mülayim və radikal demokratizm, pozitivizm, solidarizm üçün ümumi ideoloji platforma rolunu oynamışdır. Q.-in ən tanınmış nümayəndələri V.Belinski, A.Gertsen, B.Çiçerin müəyyən şərtlərlə G.Plexanov, N.Berdıyayev və b. hesab olunur. XIX əsrin 40-cı illərində qərbçilərlə və Rusiyanın tarixi taleyinin özünəməxsusluğu və unikalığını əks etdirən slavyanofil ideyası tərəfdarlarının qarşıdurması tam olaraq ortaya çıxdı. Q.-in sosial idealı Avropa tipli konstitusiyalı monarxiya və burjuva parlamenti idi. Qərbçilərin və slavyanofillərin əsas mübahisə predmeti I Pyotrun şəxsiyyəti və Rusiyanın inkişaf yolu məsələsi idi. Q. ideyaları rus maarifçiliyinə, dekabrçilərə güclü təsir göstərmişdir.

Qərbi Avropa İttifaqı – Qərbi Avropanın 10 dövləti (Belçika, Niderland, Lüksemburq, İtaliya, Böyük Britaniya, İspaniya, Portuqaliya, Fransa, Almaniya, Yunanıstan) tərəfindən yaradılmış hərbi-siyasi ittifaq. İttifaqın assosiativ üzvləri, assosiativ tərəfdəşləri və müşahidəçi üzvləri vardır. QAI 1948-ci il 17 mart Brüssel müqaviləsi və 1954-cü il 23 oktyabr Paris müqaviləsi ilə yaradılmışdır. QAI-nin ali orqanı xarici işlər və müdafiə nazirləri

Qismən modernləşmə

lıqlı münasibətlərin təmin olunmasında əsas rol oynamağı davam etdirməlidir. QAI-nin iştirakçı dövlətləri arasında onun gələcək inkişaf perspektivləri barəsində ikili mövqe mövcuddur. Buna baxmayaraq NATO kimi QAI də assosiativ üzvlər və tərəfdəşlər vasitəsilə öz sıralarını genişləndirməyə çalışır.

Qətnamə – 1) hansısa məsələnin kollegial orqanın, qurultayın, konfransın və s. iclasında müzakirəsi nəticəsində qəbul olunmuş qərar; 2) parlamentin palatalarının birində qəbul olunmuş aktın adı; 3) rəsmi kağızda vəzifəli şəxsin rəyi, sərəncamı.

Qiddent (Ciddens) Entoni (1938) – ingilis sosioloqu və politoloqudur. “Strukturalizma” nəzəriyyəsini yaratmışdır. Q.-in fikrinə görə “siyasi sistem” və “struktur” bir tərəfdən, siyasətdə iştirak edən fərdlər və qruplar isə digər tərəfdən sosial təcrübənin gedişində bir-birilərinə qarşılıqlı sürətdə təsdiq edirlər. Siyasi institutlar Q.-yə görə özlüyündə norma və ehtiyatlarla əlaqədar olan “virtual” strukturun təcəssümüdür. Q. iki tip resursun olduğunu bildirir: 1) iqtisadiyyatın mexanizmi, maddi vasitələr və predmetlər, insanın təbii mühiti mənimləməsi ilə şərtlənən “təbii təsirlər” və

Qlobal idarəetmə və əməkdaşlıq

və cəmiyyətin xislətinə xas olan ənənəvilik və rəşionallıq ona mane ola bilər. Məlum olduğu kimi, hər bir cəmiyyətdə iqtisadi, texniki, inzibati və digər idarəçilik strukturlarının təşkili, başqa sözlə, bütün institutlaşma prosesləri bu cəmiyyətlərin ümumi mədəni səviyyəsindən və əxlaq normalarından asılıdır. O da yaxşı məlumdur ki, bir çox ənənəvi institutlar cəmiyyətin modernləşməsinə nəinki mane olmur, əksinə, onun daha səmərəli həyata keçirilməsinə şərait yaradır, köməklik göstərir. Lakin ölkə daxilində gedən proseslərə əsaslanmayan, dünya təcrübəsindən məlum olan Q.m. nəinki yeni reformalar əsasında az-çox nəzərə çarpan dəyişiklikləri, hətta köhnə cəmiyyətə məxsus bir çox müsbət cəhətləri vurub sıradan çıxara bilər. Belə hallar da, məlum olduğu kimi, bir qayda olaraq cəmiyyətdə müxtəlif ziddiyyətlərə, münaqişələrə gətirib çıxarır. Bunun da nəticəsində, Q.m. elementləri yeni mühitdə nəinki səmərə vermir, hətta ənənəvi dəyərlərin də mövcudluğuna, fəaliyyətinə son qoyur. Başqa sözlə, simbioz heç bir səmərə vermir.

Qlobal idarəetmə və əməkdaşlıq – milli dövlətlər institutunun dünya siva-

Qlobal idarəetmə və əməkdaşlıq

üçüncü məruzədə təsvir edilən iş dəyişikliklərin həyata keçirilməsində beynəlxalq institutlar” layihəsində öz əksini tapmışdır.

Y.Tinbergen bu cür institutlar kimi, məsələn, “Dünya xəzinədarlığı”nın, “Ərzaq üzrə Ümumdünya idarəsi”nin, “Mineral ehtiyatlar üzrə Ümumdünya agentliyi”nin, “Texnoloji inkişaf üzrə Ümumdünya idarəsi”nin və s. yaradılmasını təklif edirdi. Onun konsepsiyasında ümumdünya hökumətinin cizgiləri açıq-aşkar nəzərə çarpır. Fransız qlobalistlərindən M.Gervyenin “Üçüncü dünya: dünyanın dördüncü” (1980-ci il), B.Qranotyenin “Dünya hökuməti uğrunda” (1984-cü il) və başqalarının əsərlərində qlobal hakimiyyət mərkəzi ideyası özünün inkişafını tapmışdır.

XX əsrin 90-cı illərində dünya hakimiyyəti ideyası öz populyarlığını itirmişdir və öz yerini dünya siyasəti və beynəlxalq münasibətlərdə əsas subyektlər kimi milli dövlətlər institutunun qorunub saxlanması ilə qlobal əməkdaşlıq layihəsinə vermişdir. Bu cür layihələrə nümunə olaraq İ.Karlson və Ş.Reifalın rəhbərliyi altında hazırlanmış “Bizim qlobal qonşuluğumuz” adlı məruzədə ifadə olunmuş Q.i.ə. konsepsiyasını göstərmək olar.

Qlobalistika

bütün işləri yerinə yetirmək imkanında deyil. Səmərəli qlobal idarəetmə üçün insan və hökumət yeniliyi görüb dərk etməlidir ki, onların özləri və uşaqları üçün istedikləri dünyanın yaradılmasına yönəldilən birgə söylərinə heç bir alternativ yoxdur.

Qlobalistika – həyatı əhəmiyyət kəsb edən ümumbəşəri problemlər haqqında fənlərarası elmi biliklər sistemi (bax: *Dövrümüzün qlobal problemləri*).

Qloballaşma – termini etimoloji cəhətdən latın termini olan "qlobus" – yəni Yer kürəsi sözü ilə əlaqədardır. Bu və ya digər proseslərin ümumi – planetar xarakter daşıdığını ifadə etdiyini göstərir. Lakin proseslərin qloballaşması təkcə onların hər yerdə olması, bütün Yer kürəsini əhatə etməsi deyildir. Q. hər şeydən əvvəl, Yer kürəsində bütün ictimai fəaliyyətin beynəlmilləşməsi ilə əlaqədardır.

7 sentyabr 2000-ci ildə Nyu-York şəhərində minilliyin zirvə görüşündə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev dünyada sürətlə inkişaf etməkdə olan Q. prosesi haqqında demişdir: "Dünya inkişafının indiki mərhələsinin başlıca meylilə qloballaş-

Qloballaşma

Q. yeni dövrdə bütün dünya dövlətlərini mühüm dilemmalar, faktlar qarşısında qoymuşdur.

Q. ilk növbədə milli iqtisadiyyatların vahid ümumdünya sisteminə qovuşmasını zəruri edir. Bu da təbii ki, asan deyil, kapitalın asanlıqla yerdeyişməsi, dünyanın informasiya üçün açıq olması, texnoloji inqilabın doğurduğu nəticələrdən düzgün istifadə olunması, sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin kommunikasiyalarının yaxınlaşması, millətlərarası münasibətlərdə müsbət meyillərin güclənməsi, yeni nəqliyyat növləri, telekommunikasiya texnologiyalarının reallaşması, təhsilin inkişafı və s. amillər bu müterəqqi prosədə mühüm rol oynayır.

Qlobal problemlər ümumbəşəri xarakter daşıyır. Bu cəhətdən bütün dünya dövlətləri Q.-ya öz töhfəsini verməli, bəşəriyyəti gözleyən təhlükələrdən qorumaqda yaxından iştirak etməlidir. Qlobal problemlərin həlli hamıdan asılıdır. Bu problemlər sırasında nüvə müharibəsi qorxusunun aradan götürülməsi, ölkələrin inkişaf səviyyəsi arasındakı kəskin fərqi aradan qaldırılması, aclıq və dilənçili-

Qlobal təhlükəsizlik

Qlobal təhlükəsizlik – müasir sivilizasiyanın həyatı əhəmiyyət kəsb edən sistemlərinin – siyasi, iqtisadi, sosial, təbii, enerji və s. davamlılıq və sabitlik durumunun saxlanılmasına dair kompleks tədbirlər. Bu sıraya aşağıdakılar aiddir: tərkisilahlı və silahlılanma üzərində nəzarət; ətraf mühitin mühafizəsi; inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadi və sosial tərəqqisinə yardım; səmərəli demoqrafik siyasət; beynəlxalq terrorizmlə və narkotik maddələrin qeyri-qanuni dövriyyəsinə qarşı mübarizə; etno-siyasi münaqişələrin qarşısının alınması və tənzimlənməsi; müasir dünyada mədəni müxtəlifliyin qorunub saxlanması; insan hüquqlarına riayət etməyin təmin olunması, kosmosun fəthi və Dünya okeanı sərvətlərindən səmərəli istifadə və s.

Q.t. dünya birliyinin bütün üzvlərinin birgə söyləri ilə təmin olunur və ona yalnız dünya inkişafına aid bütün amilləri nəzərə alınmaqla nail olmaq mümkündür.

Qlobal vətəndaş cəmiyyəti – insanların qlobal miqyasda birliyinin təşkili, onların milli mənsubiyyətindən, yaxud vətəndaşlığından asılı olmayaraq

Qlobal vətəndaş cəmiyyəti

və ya qeyri-rəsmi kanallarının ünsiyyət saxlamasına, xalqlar arasında qarşılıqlı etimadın yaranmasına xidmət edir.

Q.v.c. iqtisadi planda qlobal işgüzar sektora əsaslanır, bu sektor xüsusi sahibkarları ən əvvəl transmilli korporasiyaları təmsil edir. Lakin bir çox alimlər – qloballaşma ilə məşğul olanlar şəxsi biznesin artmaqda olan sosial məsuliyyətini qeyd edərək ayrı-ayrı ölkələrdə iqtisadi hakimiyyətin və gücün həddən çox toplanması təhlükəsi haqqında narahatlıq keçirirlər.

Qlobal informasiya axınının yayılmasını təmin edən yeni kommunikasiya vasitələrinin inkişafı Q.v.c.-nin texnologiyalarının əsasını təşkil edir. Bu artıq dünya inkişafında yeni meyillərin yaranmasına gətirib çıxara bilər ki, bu da ünsiyyətdə qlobal inqilab adı almışdır.

Q.v.c.-nin problematikasi ilə əlaqədar siyasi qlobalistikada artıq dövlətin yeni modelinin formalaşması haqqında məsələ fəal surətdə işlənir. Belə dövlət təkcə insanların həyatının səmərəli təşkili və onların həyatı tələbatlarının təmin olunması forması olmağa, hər bir insanın hüquq və azadlıqlarını təmin etməyə deyil, həm də bütün nəsillərdən olan vətəndaşlar üçün cəmiyyət

Qramşi Antonio

keçirmir. Güman olunur ki, demokra-
tiya sabit inkişaf yoluna keçid prose-
sində öz müasir formasını g

Qramşi Antonio

s.) münasibətlər sistemini başa düşürdü
ki, burada avanqardın aparıcı rolu

Qrotsi Quqo (Quqo de Qroot)

betdə müəyyən sosial qrupun "siyasi
və mədəni hegemonluq" funksiyası öz

Qrotsi Quqo (Quqo de Qroot)

dövlət hüququnun mənbəyi hesab olu-
nurdu. Siyasət sahəsində təbii hüquq

Qrup

nəminə azad insanların təkmil ittifaqıdır. Dövlətəqədərki vəziyyət ("təbii") əmlak ümumiliyi və "fövqəladə qarşılıqlı bağlılıq" hissi ilə seçiyyələndir. Lakin mülkiyyət və qeyri-bərabərlik münasibətlərinin inkışafı ilə düşmənçilik artır və təhlükəsizliyin əsasları barədə müəyyən sazış tələb olunur ki, bu da dövlətin yaranmasına gətirib çıxarır. Dövlət isə azlığa qarşı çoxluğun sazişi, yaxud zəif və istismar olunanların güclü və qüdrətli şəxslərə qarşı ittifaqı deməkdir. Suverenlik dövlət hakimiyyətinin başlıca əlamətidir, dövlət isə bütövlükdə onun daşıyıcısıdır. Q.Q. dövlətin aşağıdakı idarəetmə formalarını xatırladır: çar hakimiyyəti (vahid hakimiyyət), tanınmış əyanların hakimiyyəti, azad vətəndaş icması, demokratik respublika və s. O, dövlətin artıkratiya formasına rəğbət bəsləyir, demokratik respublika və tiraniya (bütün formaların mövcud olmaq hüququ vardır, bu isə, öz növbəsində, ilkin ictimai müqavilənin şərtləri ilə müəyyən olunur) xüsusi tənqid olunur. Q.Q.-ya görə, dövlət işlərində hökmlərlik etmək və tabe olmaq qaydaları zəruridir, bu isə ayrıca olaraq şəxsin hakimiyyətə müqavimət göstərmək azadlığı ilə bir araya sığmır.

Qrup (alm. *gruppe* grup) – formal və ya qeyri-formal şəkildə birləşmiş fərdlərin toplusu. Sosial Q.-un üzvləri müəyyən rol gözləmələri əsasında bir-birlərinə təsir göstərirlər. Sosial Q.-ın

Qubernator

sosial kateqoriyadan fərqləndirmək lazımdır. Sosial kateqoriya bir və ya bir neçə oxşar xarakteristikalara (yaş, cins və s.) malik olan, amma qarşılıqlı sosial təsire malik olmayan fərdlərin birliyinə deyilir. Q. kooperasiya, həmrəylik və sosial nəzarət səviyyəsinə görə bir-birindən fərqlənirlər. Q.-un hər bir üzvü özünü bu Q.-la cəmləşdirən zaman, onlarda "biz" hissi yaranır və beləliklə Q.-un sosial nəzarət çərçivəsinin sərhədləri və Q.-da davamlı üzlük təsdiqlənir.

Sosial Q.-lar bir-birindən müxtəlif göstəricilərə görə fərqlənirlər. Onlar kiçik və böyük, formal və qeyri-formal olurlar. Kiçik Q.-lar şəxsiyyətlərarası münasibətlər əsasında formalaşır. Böyük Q.-larda üzvlər arasında şəxsi əlaqələr bir qayda olaraq müşahidə olunmur. Buna baxmayaraq, bu kimi Q.-lar özələrinin formal sərhədlərinə malikdir və bu qruplar formal təsisat münasibətləri ilə tənzimlənir və nəzarət olunurlar. Sosial Q.-ların əksər hissəsi təşkilatlar formasında fəaliyyət göstərir.

Qubernator (< lat. *gubernator* hökmdar) – bir sıra dövlətlərdə ərazi vahidlərində ali inzibati seçkilərdə seçilən və yaxud təyin olunan şəxs. Q. bir qayda olaraq ştatın və federasiyanın digər subyektlərinin icra hakimiyyətinə başçılıq edir. Lakin o, şəhər idarəsinin başında da dura bilər. 1993-cü ildən R.F. bəzi subyektlərin idarələrinin bəzisi isə Q. adlandırılır.

Landtaq

L

Landtaq (alm. *land* torpaq, *ölke* + *taq* yığıncaq) – 1) orta əsrlərdə – feodal alman knyazlıqlarında silki nümayəndələrin yığıncağı; 2) AFR-də və Avstriyanın vilayətlərində torpaq üzrə seçkili qanunvericilik orqanları, Lixteynşteyndə parlament.

Legislatura (lat. *lex* (legis) qanun + *latus* daxil edilmiş, qoyulmuş) – 1) səlahiyyət müddəti, həmçinin seçilmiş nümayəndəli orqanın fəaliyyət dövrü; 2) ayrı-ayrı ölkələrdə və ABŞ-in bəzi ştatlarında hakimiyyətin qanunvericilik orqanlarının adı.

Legitimasiya (qanuniləşdirmə) – hər hansı bir fəaliyyətin, hadisənin və ya faktın, şəxsin fəaliyyətinin ictimaiyyət tərəfindən qəbul edilməsi (tanınması) proseduru. O, siyasi iştirak zamanı heç bir məcburetəmə üsuluna əl atmamağı, hər şeyin razılıq əsasında olmasını nəzərdə tutur.

Siyasi elmdə hakimiyyətin L.-nın bir neçə universal mexanizmi fərqləndirilir: 1) ayrı-ayrı qruplara və geniş kütlələrə xas olan psixoloji amillərə əsaslanan sosial psixoloji L. Burada əsas diqqət əhalinin rahatlığına, "adi" adama nüfuzuna və çoxluğun fikrinə, düşüncəsinə, mövqeyinə, "edalatlılığına" yönəldir. 2) siyasi iştirak, yəni siyasi iştirakçılığa. Bu prosedura fərdin mövcud dəyərlər, təcrübə və normalarla təminatı bəzən

Legitimlik

Legitimlik (lat. *legitimus* qanunla uyğunluq, qanunilik) – müəyyən tarixi dövrdə formalaşmış hakimiyyətin fəaliyyətinin sosial məhiyyəti və nizamı. Bu zaman dövlət strukturları arasında razılıq əldə olunur və onların geniş ictimaiyyətlə qarşılıqlı əlaqəsi baş verir.

L. anlayışının tarixi orta əsrlərə gedib çıxır və o zaman bu anlayış adət-ənənələrdən, mövcud əxlaq normalarından razılıq kimi başa düşüldürdü və yüksək vəzifəli şəxslər həmin adət-ənənələrə uyğun şəkildə fəaliyyət göstərirdilər. Lakin XIV əsrin ortalarından başlayaraq, o seçkili hakimiyyətin səlahiyyəti – mənasında işlənilməyə başladı.

L. terminini elmi dövrüyyəyə M.Veber gətirmişdi. Onun fikrincə, hər bir hakimiyyətin özünə haqq qazandırməğa, etibara və müdafiyyə ehtiyacı vardır. Bu termin bir çox halda "qanunçuluq" kimi tərcümə olunur ki, bu da əsil mənanı düzgün ifadə etmir. Weber isə öz yozumunda terminin hüquqi mənasını deyil, sosioloji mənasını nəzərdə tuturdu. Yəni hakimiyyətin ağıllığı zamanı gücdən istifadə məqamını əsas götürürdü.

M.Veberin sosioloji yanaşmasından fərqli olaraq, amerikalı politoloji məkəbi tərəfindən irəli sürülən hakimiyyətin sistemli təhlili təklifi imkan verir ki, L. konsepsiyasının praktiki tələbatına uyğun ştatın funksional bir qrup yaransın. Bu – empirik metod adlanır. D.İstons və onun davamçıları təsdiq edirlər ki, siyasi hakimiyyətin L. əsasını müəyyən sosial-psixoloji münasibətlərdən ibarətlik və onun əsasında "həqiqi"

Legitimlik

miyyəti qəbul etmək, ona tabe olmaq, tələbləri ilə razılaşmaq, fəaliyyətini müdafiə etmək kimi minimal dəyərləri özündə əks etdirən konsensus durur. Onların təsəvvüründə L. ilə bir layiqli dərəcədir ki, siyasi sistemin hər bir üzvü onu müdafiə etməyi özünə rəva bilir.

D.İstonun fikrincə, diffuz (qarışıq) L. siyasi hakimiyyətin, onun fəaliyyətinin nəticələrindən asılı olmayaraq, uzun müddətli, fundamental, affektiv (emotional) ideya və prinsiplərini özündə əks etdirir.

L.-in spesifik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o situativ və qısamüddətlidir, eləcə də onun fəaliyyətini hakimiyyətin şüurlu surətdə müdafiəsinə əsaslanır.

Siyasi elmdə diffuz və spesifik L.-lə yanaşı, 80-ci illərdə müdafiəetmənin qarışıq tipi: diffuz-spesifik və spesifik-diffuz üsulları tətbiq olunmağa başlandı və bunun nəticəsində siyasi hakimiyyətin, siyasi rejimin və onun ayrı-ayrı institutlarının L. daha dəqiq müəyyənləşdirmək mümkün oldu.

Müasir politoloji ədəbiyyatda L. tipologiyasına başqa yanaşmalar da mövcuddur. Fransız politoloqu C.L.Şabo qeyd edir ki, hakimiyyət münasibətləri strukturunda iki oyunçu – idarəolunanlar və idarəedənlər vardır və siyasi hakimiyyətin legitimləşməsi də onların qarşılıqlı münasibətindən asılıdır. Beləliklə, legitimləşmə idarəolunanların iradəsinə uyğunlaşdırılmalı (demokratik L.) və idarəedənlərin əhəliyyətinə

Legitimlik

hər kəsin öz iradəsini sərbəst ifadə etməsi, kollektiv azad iradə – ayrı-ayrı fərdlərin öz mühakimələrini açıq söyləməsi deməkdir. Siyasi praktikada bunun ən sadə riyazi üsulu – majoritar prinsipdir (çoğunluğun prinsipi). Bu universal üsulun demokratik rejimlərdə tətbiqi mümkündür. Belə ki, bu mexanizm həm xalq nümayəndələrinin, həm qanunların səsə qoyulması, həm də icraedici strukturlar tərəfindən qərarların kollegial qəbul edilməsi üçün yararlıdır. Lakin, tarixdə elə hallar da olmuşdur ki, demokratik mexanizmlər müəyyən tarixi şəraitdə avtoritarizmin və ya totalitarizmin bərqərar olunmasına gətirib çıxarmışdır.

Texnokratik L. hakimiyyəti idarə etmək bacarığı ilə fərqlənir. Bu isə iki parametrlə şərtlənir: hakimiyyətə gələnin kim olması və onun həyata keçirilməsi prosesi üsulu ilə. Başər cəmiyyətinin ilkin mərhələlərində, yeni hakimiyyətin ələ keçirilməsinin yeganə vasitəsi gücün olduğu dövrlərdə çoxlu silaha, orduya, əhaliyə malik olmaq hər şeydən üstün sayılırdı. Müasir dövrdə isə onların hamısını bilik əvəz edir. Lakin L.-in bu tipi də təhrif oluna, eynəcər hala salına bilər. Belə ki, hakimiyyətə "səriştəli elita" gələr, onda öz "üstünlüyünə" inam hissi oyanar və bununla da hər şey dəyişir. Bundan əlavə, C.L.Şabonun fikrincə, siyasi hakimiyyət arzuolunmaz sosial nizam, (ideoloji L.) yeni subyektiv təsəvvürlərə və üsulların bəzənlik nizamı uyğun bir

Legitimlik

Ontoloji L. – siyasi hakimiyyətə bəşər və sosial varlığın universal prinsiplərinin bir-birinə uyğun gəlməsidir. Bu, insanın doğulduğu gündən hiss etdiyi varlığın çox dərin nizamı ilə ölçülür.

Siyasi ədəbiyyatda hakimiyyətin L.-nin üç dərəcəsi fərqləndirilir:

1) *ideoloji*: hakimiyyət ancaq o zaman əsaslandırılmış sayılır ki, onun ideologiyasına daxili bir inam və etibar olur; L.-in mənbəyi ideoloji dəyərlərdir;

2) *struktur*: hakimiyyətin səlahiyyəti onun siyasi münasibətlərini tənzimləyən struktur və normalarının qanuniliyinə inamından irəli gəlir; L.-in mənbəyi – spesifik siyasi strukturlardır;

3) *personal*: əsasında hakimiyyətdə olan şəxsin təqdir olunması durur; L.-in mənbəyi – idarəedənin şəxsi nüfuzudur.

Hakimiyyətin L.-ni müdafiə etmək üçün bir çox vasitələrdən istifadə olunur: müasir tələblərə uyğun olaraq qanunvericiliyin və dövlətin idarəetmə mexanizmlərinin dəyişdirilməsi; qanunvericilikdə və siyasi praktikada əhəlinin adət-ənənəsindən istifadəyə cəhd; hakimiyyətin L.-nin aşağı salınmasına qarşı görülən qabaqlayıcı tədbirlər. Cəmiyyətdə qanunçuluğun və nizam-intizamın qorunub saxlanması.

Hakimiyyətin L.-nin əsas göstəriciləri aşağıdakılardır: siyasəti həyata keçirmək üçün tətbiq olunan gücün səviyyəsi. Hökumətin və ya liderin devrilməsi üçün cəhdlərin olması, seçkilərin, referendumların, rəqəbatların

Liberalizm

deyildir. Çünki L. hüquqi funksiyaya malik deyildir və hüquqi proses sayılır.

Leqallıq (lat. *legalis* qanuni) – formal-hüquqi qanuniliyi bildiren anlayış. Onun obyekt – hakimiyyət, siyasi institutlar, siyasi fəaliyyət və s. ola bilər. L. hakimiyyət tərəfindən təsbit edilir və ona zəmanət verilir. L. legitimlikdən (məs., xarizmatik, irrasional) onun daha rəşional olmasıdır. Hakimiyyətin leqallaşması prosesi – qanunvericilik (taxt-tacə varislik, parlamentin, prezidentin seçilməsi aktı və s.), vətəndaşlar üçün L. qanuna tabe olmaq və onu yerinə yetirməkdən ibarətdir.

Liberalizm (lat. *liberalis* azad) –

1) adət-ənənələrə, vərdislərə münasibətdə tam müstəqil olan, öz müqəddəratını fəal müəyyənləşdirməklə xarakterizə edilən fəaliyyət və düşüncə tərzi; 2) özündə fərdə qarşı hər cür məcburiyyətin ləğvi tələblərinin əks etdirən siyasi doktrinaların, siyasi və iqtisadi proqramların cəmi.

L.-in əsas sistemvaradıcı ideyası – fərdin azadlığı ideyasıdır. Qalanlar isə struktur elementləridir, fərdin özünü daha adekvat rəalizə etməsi üçün başlıca şərt funksiyasını yerinə yetirir.

L. öz kökləri ilə daha uzaq keçmişə – Roma hüququnun və yunanların azadlıq haqqında təsəvvürlərinin mövcud olduğu antik dövrə gedib çıxır. İntibah düşüncəsi L. inqilabı, dövlətçilik

Liberalizm

siyasi fəlsəfəsində, İ.Kantın hüquqi dövlət doktrinasında və şəxsiyyətin azadlığı ideyasında inkişaf etdirilir, fərdə qarşı کنار insanlar tərəfindən hər hansı zorakılıq hallarının yol verilməzliyi bildirilir, hər kəsin cəmiyyət qarşısında məsuliyyət daşdığı göstərilir. L. inkişaf etmiş formada Qərbi Avropada, bütövləş cəmiyyəti və avrop

Liberalizm

inamın gücləndirilməsinə və eləcə də onun fəallığının artırılması üsullarına; fransız modeli (B.Konstan, A. de Tokvil, P.Ruaye – Kollar və b.) çərçivəsində antifeodal ideologiyası işlənib hazırlanır və onda qanun qarşısında hamının bərabərliyi ideyası əsaslandırılır, fərdin azadlıqları (müstəqilliyi, sərbəstliyi, təhlükəsizliyi, əxlaqi, əxlaqi, fərdi

Liberal sosializm

S.İ.Qessen insan hüquqlarının genişləndirilməsi ideyasını irəli sürürlər.

Liberal sosializm – anarxo-sosializmin müasir formasıdır. Sosializmin digər formalarından fərqli olaraq L.s. daha çox kollektivism, sosial ədalət, bərabərlik, humanizm, şəxsiyyətin azad inkişafı kimi dəyərlərə üstünlük verir.

Lobbyçilik

lərinə, dövlət və cəmiyyət münasibətləri məsələlərinə yanaşmada L. tərəfdarları neinki liberallardan, hətta konservatorlardan da sağ mövqe tuturlar. Onlar sağ radikallar mövqeyindən çıxış edərək kapitalizmin dövlət-monopolist əsaslarının dəyişdirilməsini tələb edir, individualizmin prinsiplərinin bərpasını və cəmiyyətin bütün sahələrində

Lobbichilik

ictimai şüurda birmənalı qarşılanmır, həm pozitiv, həm də neqativ mənə daşıyır. L.-in ifrat neqativ ifadəsi – müəyyən qrup və şəxslərin maraqlarının təmin olunması üçün hakimiyyət nümayəndələrinə qeyri-qanuni təzyiq edilməsi, rüşvət və korupsiyadır. Pozitiv mənada isə lobbizm məqsədlərə çatmağın təbii formasıdır. O həm müxtəlif ictimai birliklər, ittifaqlar, fəaliyyət komitələri şəklində (məs., qadınların, ekologiyaların, etnik azlıqların və diasporların, sahibkarların, kəndlilərin və s.), həm də professional L. fəaliyyəti olaraq təzahür edir.

L. fəaliyyətinin inkişafı və yayılması dünya ölkələrinin həm iqtisadi-siyasi, həm də orada formalaşmış dövlət əməliyyatları ilə müəyyən olunur. Cəmiyyət inkişafının daha yüksək pilləsinə L. fəaliyyətində daha inkişaf etmiş formasının uyğun olması şübhəsizdir. Burada L. artıq ixtisaslaşmış fəaliyyət səviyyəsinə yüksəlmişdir; məsələn: ABŞ paytaxtı Vaşinqtonda bir neçə lobbichi təşkilatı və ofis qeydiyyatdan keçmişdir. Bu, yüksək maaşlı fəaliyyətdir, müşavir və məsləhətçi kimi bu işə yüksək peşəkarlığa malik və tanınmış vəkillər, iqtisadçılar, istifadə olan hərbiçilər, siyasət və dövlət xadimləri cəlb edilir.

L.-in əsas vəzifəsi – hər hansı xalqın mədəniyyətini, müxtəlif sahələrdəki nailiyyətlərini, həyat tərzini yaymaq, ABŞ ictimai fikrinə müsbət rəy yaratmaq, ABŞ-la həmin ölkənin münasibətlərinin yaxşılaşmasına çalışmaqdır.

L.-in ən mühüm funksiyası informasiyanın toplanmasından ibarətdir. Xarici istehlakçıların informasiya ilə təmin

Lobbichilik

edilməsi, qanunvericilik və icra orqanları ilə əlaqələrin qurulmasıdır.

Burada başqa bir mühüm məsələ – lobbistin kimə müraciət etməsi, kiminlə lazımı əlaqəyə girməyi əvvəlcədən bilməsidir. Müasir şəraitdə professional lobbichi təşkilatlar lazımı qərarların qəbulu naminə vəzifəli şəxslər və siyasətçiləri ənənəvi qaydalarla maddi cəhətdən stimullaşdırılmaqla yanaşı, digər üsullardan da geniş istifadə edirlər. Buraya mətbuatda və televiziya da daxil olan təbliğat kampaniyasının aparılması, çoxsaylı seçicilərin məktub və teleqramlarının təşkili, daxili siyasi və ya fraksiya mübarizəsinin mexanizmlərini işə salmaq üsulları və s. daxildir.

L.-in ən əsas funksiyalarından biri də ictimai vəkili və müdafiəçisi olduğu xalq – dövlət haqqında yaşadığı ölkədə, eləcə də beynəlxalq aləmin ictimai fikrinə müsbət rəy formalaşdırmaq, həmin xalqı, dövləti, ən müxtəlif üsullarla təbliğ edib tanımaq və ona rəğbət oyatmaqdan ibarətdir.

L. fəaliyyətinin spesifik strukturu və mexanizmi mövcud olur. Bura onun dövlət hakimiyyəti orqanları ilə yaradılan əlaqələr və lobbichi xidmətindən istifadə etməyə çalışan müxtəlif “mənafe və təzyiq” qrupları daxildir.

“Mənafe qrupları” – ümumi verdişlər, qaydalar əsasında toplanmış adamların yığıncığıdır. Belə qrupların üzvləri cəmiyyətin digər qrupları arasında öz istək və məqsədlərini yaymaq məşğul olurlar.

“Təzyiq qrupları” – clə bir təşkilatdır ki, onun öz maddi və digər imkanlarını işə salmaqla qarşılarına qoyduqları məq-

Lobbichilik

sədə çatmaq yolunda müddətli lobbist obyektlərindən istifadə edirlər. Bu üsuldən daha çox seçki kampaniyaları zamanı istifadə olunur.

L. fəaliyyətinin metod və formaları rəngarəngdir. Onlar əsasən aşağıdakılardır: 1) şəxsi mülahizələrin təklif edilməsi; 2) tədqiqatların nəticələrinin təqdim edilməsi; 3) parlament komissiyalarındakı müzakirələrdə çıxışlar edilməsi; 4) nüfuzlu seçicilər vasitəsilə qanunvericiliyə təsir göstərilməsi; 5) parlamentlərin müəyyən şəxslərə və əyləncələrə dəvət edilməsi; 6) seçki kampaniyalarına pul xərclənməsi; 7) seçki kampaniyasının keçirilməsində iştirak; 8) seçicilər tərəfindən “məktub və teleqram”ların təşkil edilməsi; 9) təbliğat kampaniyasının təşkili; 10) bir-bəşə rüşvət verilməsi; 11) bir neçə təşkilatın birləşib L. etməsi və s.

ABŞ-in ictimai-siyasi sisteminin müasir inkişaf mərhələsi demokratik prosesin Amerika cəmiyyətinin bütün sahələrinə müdaxiləsi ilə xarakterizə olunur və bu proseslə bağlı bir sıra ictimai və siyasi vətəndaş birlikləri öz maraqlarını həyata keçirmək üçün siyasi qərarların qəbul olunmasında fəal iştirak edirlər. Konqresin rolunun artması onun işində maraqlı olan qrupların da ictimai-siyasi fəaliyyətinin fəallaşmasına səbəb oldu.

Birinci növbədə onu qeyd edək ki, ABŞ L.-i digər lobbilərdən fərqlənir. O uzun inkişaf yolu keçmiş və nəticədə böyük siyasi təcrübə qazanmışdır. Bundan əlavə, ABŞ-da yaşayan bir çox etnik qrup və icmalar, milli azlıqların özlərinin bütün iqtisadi, siyasi, hüquqi vasitələr-

Lobbichilik

dən istifadə edərək öz ölkələrinə ABŞ tərəfindən iqtisadi, hərbi və humanitar yardım göstərilməsinə çalışırlar.

Müasir mərhələdə ABŞ L.-i Amerika cəmiyyətinin bütün sahələrini əhatə edir və o, ABŞ hökumətinin daxili və xarici siyasətini müəyyənləşdirən böyük potensiala malikdir.

Azərbaycan üçün də lobbizmin fəaliyyəti çox mühüm və aktualdır. Ekspertlərin qənaətinə görə, hal-hazırda öz vətənlərinin hüddurlarından kənarda milyonlarla azərbaycanlı yaşayır. Bunun əsas kütləsini Cənubi azərbaycanlılar və Türkiyə azərbaycanlıları təşkil edir. Azərbaycan diasporu bu gün çox böyük qüvvəyə malikdir. Onlar müxtəlif ictimai təsisatlarda və assosiasiyalarda, milli icmalarda təşkilatlısalar, heç şübhəsiz, bizim ölkənin siyasi və iqtisadi maraqlarının lobbiləşməsində mühüm rol oynaya bilərlər.

Yeni əsrin astanasında Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəyliyi günü münasibətilə Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin müraciətindəki tezislər milli diasporun həyatındakı mövcud gerçəkliyi əks etdirməklə yanaşı, onun gələcək fəaliyyətinin başlıca istiqamətlərini də müəyyənləşdirmiş və Azərbaycan xalqının, millətinin bəşəri inkişafa verə biləcəyi töhfəni qeyd etmişdir: “Azərbaycan Respublikası bütün Dünya azərbaycanlıları üçün istinad və cazibə mərkəzi, onların ümid və məhəbbətlə üz tutduqları müqəddəs məkandır. Buna görə də bütün azərbaycanlılar müstəqil dövlətimizin ətrafında daha sıx birləşməli, onun azad, firavan, daha da güclü və

Lobbyçilik

qüdrətli olması üçün əllərindən gələni etməlidirlər... İnanıram ki, Azərbaycan Respublikasının gətikcə güclənməsi, azad, varlı və demokratik bir ölkəyə çevrilməsi həm Dünya azərbaycanlıları birliyinə, Azərbaycan xalqına və dövlətinə mənsubluq hissəsinə mütəşəkkillik, yenilik, dinamiklik gətirəcək, həm də bütün dünyada onların vətəndaş və milli haqlarının daha dolğun təmin olunmasına, qorunmasına təkan verəcəkdir".

Son illərdə ölkəmizdə bu sahədə çox ciddi və məqsədyönlü iş aparılmaqdadır. Xüsusilə o zaman ki ölkə Prezidenti Heydər Əliyevin 2002-ci il 5 iyul tarixli Fərmanı ilə "Xarici Ölkələrdə Yaşayan Azərbaycanlılarla İş üzrə Dövlət Komitəsi"nin yaradılması və həmin ilin avqust ayının 28-də Komitənin Əsasnaməsinin təsdiq edilməsi, heç şübhəsiz, Ulu Öndərin arzularının planlı şəkildə həyata keçirilməsində başlıca rol oynayacaqdır.

Lümpen

Lokaut (ing. *lock-out* kiminsə üzünə qapını örtmək) – kollektiv əmək mübahisəsi zamanı sahibkarın təşəbbüsü ilə işçilərin işdən çıxarılması və bununla əlaqədar olaraq onların nümayişə çıxması, eləcə də müəssisənin bağlanması və ya yenidən qurulması.

Lordlar Palatası – Böyük Britaniya parlamentinin iki palataya bölünməsi ilə 1343-cü ildə yaradılmış yuxarı palatası.

Loyalıq (ing. *loyal* sadiq) – hakimiyyət, siyasi institutlar və ideologiyalar tərəfindən elan edilmiş məqsədlər, norma və dəyərlərə siyasi subyektin sdaqəti.

Lümpen (alm. *lumpen* cır-cındır) – cəmiyyətdən tamamilə kənarlaşdırılmış, sinfi simasını, eləcə də adi dəyərləri, əxlaq normalarını, insani münasibətləri itirmiş şəxs (dilençi, cinayətkar və s.).

Mafiya

M

Mafiya (ital. *mafia* özbaşınalıq, zorakılıq) – 1) XIX əsrin əvvəllərində Siciliyada meydana gəlmiş və öz maraqlarına terrorçuluq fəaliyyətilə nail olan gizli cəmiyyət; 2) mütəşəkkil cinayətkarlıq.

Magistrat (lat. *magistratus*) – Norveç, İsveçrə, Danimarka və başqa dövlətlərdə şəhər idarəçiliyi.

Majoritar seçki sistemi (fr. *majoritaire* çoxluq; lat. *major* böyük) – səsvərmənin nəticələrini müəyyən edən qayda. M.s.s.-ndə o namizəd (və ya namizədlər siyahısı) hansısa seçkili orqana seçilmiş sayılır ki, qanunla müəyyən olunmuş səslərin çoxunu qazanmış olsun. M.s.s.-nin iki forması fərqləndirilir: mütləq çoxluq, nisbi çoxluq.

Mütləq çoxluq prinsipinə əsaslanan majoritar sistemə görə, deputat mandatı seçki dairəsində seçicilərin səsinin yarıdan çoxunun (50% və 1 səs) qazanan namizədə çatır.

Nisbi çoxluq prinsipində isə deputat mandatı uğrunda mübarizə aparırlar qarşısında ən çox səs toplamış namizəd qalib gəlmiş hesab olunur. M.s.s. həm də çoxmandatlı dairelərdə tətbiq edilir. Bu halda seçicilər namizədlərin siyahısına səs verirlər.

M.s.s.-nə üstünlük verən dövlətlər ona xas olan aşağıdakı müsbət cəhətlərə əsaslanırlar: bu sistem ölkədə qüvvələr nisbətində balans yaradılmasına, parlamentə daha güclü partiyaların və ya birliklərin üstünlük qazanmasına səbəb

Makiavellizm

olur. Ölkə həyatında real gücü təmsil edə bilməyən partiyalar, majoritar sistemin təsiri altında parlamentlərdən sıxışdırılıb çıxarılır və nəticə etibarilə iki-üç güclü partiyaların fəaliyyət göstərdiyi siyasi sistemin qərarlaşması meylinin əsası qoyulur. Daha sabit siyasi rejimlər qura bilmiş demokratik ölkələrdə (ABŞ, Kanada, Böyük Britaniya, Yeni Zelandiya və s.) bu sistemə üstünlük verilməsi deyilənlərə sübutdur. Azərbaycanda Milli Məclisə son seçkilər zamanı yalnız bu sistemdən istifadə olunması da bu səbəbdən irəli gəlmişdir.

Makiavellizm – əxlaq normalarına uyğun gəlməyən siyasi fəaliyyət qaydası. M.-ə görə məqsəddə çatmaq üçün istənilən vasitədən, hətta xəyanətdən belə istifadə etmək olar. Bu nəzəriyyəyə görə, "məqsəd vasitəyə haqq qazandırır". Lakin bu məqsəd hökmdarın, idarə edənlərin şəxsi marağına deyil, daha çox "ümumi rifah" istiqamətlənməlidir. Ümumi rifahı isə qüdrətli və mərkəzləşmiş dövlət həyata keçirə bilər.

Makiavellinin dövlətin mənşəyinə dair fikirləri ənənəvi teoloji görüşlərdən fərqlənir. O, qeyd edir ki, dövlət Allah tərəfindən deyil, adamların birgə fəaliyyəti sayəsində yaranmışdır. Dövlətin məqsədi – hər bir şəxsin öz mülkiyyətindən azad surətdə istifadə edilməsinə və onların təhlükəsizliyinə nail olmaqdan ibarətdir.

Makiavelli xüsusi mülkiyyətin sarsılmaqlığını və şəxsiyyətin təhlükəsizliyini azadlıq sərvəti kimi səciyyələndirir, onu dövlətin möhkəmlənməsinin əsası hesab edirdi. Onun fikrincə, azad-

Maksimalizm

lıq bir sərvət olmaq etibarı ilə ancaq dövlət quruluşunun respublika formasında mümkün ola bilər.

Makiavelli də başqa böyük, qeyri-adi mütəfəkkirlər kimi olduqca ziddiyyətli və onu birmənalı qiymətləndirmək mümkün deyildir. Onu nə humanistlərə, nə də azadlıqlara aid etmək olmaz. Belə ki, onlara xas olan məqsədin demək olar ki, hamısı onda vardır. Onun yaratdığı mənəvi dayaq-lardan təcrid olunmuş daha çox sağ nihilizm meyilli siyasi şüura malik hökmdar modeli sonralar reallığa çevrildi. Bundan əlavə, heç bir milli əlamətə malik olmayan bu model özündə universal əlamətləri birləşdirdi, öz kosmopolitik təbiəti ilə həm keçmişə, həm bu günə, həm də gələcəyə açıq oldu. Bütün bunlar sonralar makiavellizmə qaranlıq çalarlar gətirdi.

Maksimalizm (lat. *maximum* ən çox) – tələbi son həddə çatdırmaq; hədsizlik.

Maltusçuluq – ingilis mütəfəkkiri T.R.Maltusun (1766–1834) sosial-futuroloji konsepsiyası. O, kilsədə keşiş, Ost-Hind Kollecinə tarix və siyasi iqtisad üzrə professor olmuşdur. Onun "insanın məskunlaşması təcrübəsi haqqında qanun və ya insan nəslinin rifahı naminə bu qanunun keçmişdə və müasir dövrdə təsviri" əsərində irəli sürdüyü ideyalar sonralar bir çox sosioloqlar və politoloqlar tərəfindən geniş istifadə edilmişdir. Maltusun futurologiyasında belə bir fikir söylənilirdi ki, beşəriyyətin gələcəyi bütün problemləri ilə birgə məhvə məhkumdur və

Mandat

heç bir sosial islahat onu xilas etməyəcəkdir. Həmin problemlərin ən mürəkkəbi və qorxululuğu – insan sayının və yaşayış vasitələrinin həndəsi və riyazi artımı olacaqdır. Əhali artımının qabağını almağın əsas üsulu və vasitəsi neqativ amillərdir – müharibələr, sosial fəlakətlər, cinayətkarlıq (adam ölməsi), xəstəlik, epidemiyalar, yoxsulluq, aclıq və s. Humanizm, ən gözəl keyfiyyətlərinə baxmayaraq, bir çox mənfi halların meydana gəlməsinə səbəb olur.

Filantropiyanın müxtəlif təzahürləri, qarşılıqlı kömək, əltutma, xeyriyyəçilik və s. əhalinin artımına səbəb olacaqdır. Başər övladı gələcəkdə onu gözələn təhlükəli vəziyyətə düşürən şüurla yaşaymalıdır. Buna görə də neqativ amillərin yumşaldılmasına yönələn preventiv vasitələrdən az istifadə olunmalıdır. Maltus bir keşiş kimi doğumun qarşısının süni yollarla alınmasının əleyhinə idi, onun davamçıları bu üsulu təqdir edirdilər. Əhali artımının qabağını alınması vasitələrindən birini də M. əməkhaqqının azaldılmasında, yaşayış səviyyəsinin minimuma endirilməsində gördürdü. Bunun üçün ən optimal model kimi "əməkhaqqının dəmir qanunu"nu minimum yaşayış səviyyəsinə uyğun gələn əmək haqqı ilə cəmləndirilməsini təklif edirdi. M. dövlətin yoxsulluğu aradan qaldırmaq üçün siyasi-iqtisadi tədbirlərə el atmasını yolverilməz hesab edirdi. Bu gözənilənə əksinə, yeni əks səmərə verərdi: əhali artır, yoxsulluqsa yerində qalır.

Mandat (lat. *mandatum* tapşırıq) – 1) hansısa bir şəxsin səlahiyyətlərini

Manifest

təsdiqləyən sənəd; 2) mandat sahibinin səlahiyyəti. Müasir demokratik dövlətlərdə M. qazanmış deputat bir seçki dairəsinin deyil, bütün millətin nümayəndəsi sayılır. Dövlət siyasəti nəzəriyyəsində imperativ və azad M. fərqləndirilir.

Manifest (lat. *manifestus* açıq, aşkar) – 1) ali hakimiyyətin xalqa müraciətini əks etdirən təntənəli akt (adətən mütləq monarxiyalarda istifadə olunurdu); 2) siyasi partiyaların, ictimai təşkilatların program tezislərini, fəaliyyət prinsiplərini özündə əks etdirən bəyanat, müraciət.

Manifestasiya (lat. *manifestativ* bürzə vermə, göstərmə) – vətəndaşların fərdi, kollektiv, kütləvi çıxışlarının adı (mitinqlər, piketlər, nümayişlər, yürüşlər və s.). M. azadlığı – ən əsas siyasi azadlıqlardan biridir.

Maraq qrupları – özünə üçün daha əlverişli və faydalı qərarların qəbul edilməsini təmin etmək məqsədilə siyasi institutlara təsir göstərməyə çalışan ümumi maraqların əsasında yaradılmış fərdlərin birliyi.

M.q.-nın müxtəlif tipləri mövcuddur. Tipologiyanın variantlarından hər biri fəaliyyətin bu və ya digər sahəsinə istiqamətlənmişdir. Məsələn iqtisadiyyat sahəsində və əmək aləmində (sahibkarlar birliyi; istehlakçılar ittifaqı və s.) təşkil olunmuş maraqlar; sosial sahədə təşkil olunmuş maraqlar (özünəyaxın qruplarının və başqalarının sosial hüquqlarının birgə müdafiəsi); asudə vaxt və

Maraq qrupları

istirahət sahəsində (idman ittifaqları və s.) təşkil olunmuş maraqlar; din, elm və mədəniyyət sahəsində (elmi assosiasiyalar və s.) təşkil olunmuş maraqlar; ictimai-siyasi sahədə (hüquq müdafiəsi birlikləri, ekoloji və tərkislah birlikləri və s.) təşkil olunmuş maraqlar və i.ə.

Fransız alimi J.Blondel M.q.-nın tipologiyasını geniş sosial-mədəni kontekstdə təqdim edir. O, qrupları adətlər, institusional qruplar və müdafiə qruplarına ayırır. Adətlər üzrə qruplar ideal icma qrupları əsasında yaranır; onlar Şərqi və Cənubi inkişaf etmiş ölkələrində daha çox yayılmışdır. Lakin inkişaf etmiş ölkələrdə, məsələn, İtaliyada,

Polşada, İrlandiyada bezi təhsil sahələrini (katolik kilsələrini) də onlara aid edirlər. İnstitusional qruplar dövlət aparatı daxilində formal təşkilatlarda yerləşir; onların təsiri qərarların qəbul edilməsi prosesinə bilavasitə yaxınlığı ilə əlaqədar olur. Bu qərarlar hər yerdə, lakin müxtəlif formalarda müşahidə olunur. Müdafiə və daya qrupları yetkin demokratiya ölkələrində xeyli yayılmış və nüfuz qazanmışdır. Buraya ən əvvəl həmkarlar ittifaqları və öz üzvlərinin maraqlarını müdafiə edən sahibkarlıq assosiasiyaları daxildir. Müdafiə qrupları dəqiq müəyyən məqsədlərə – iqtisadi hərəkətlərə, antimüharibə təşkilatları, bu və ya digər problemin lehine və əleyhinə olan assosiasiyalar.

M.q. siyasi partiyalardan fərqli olaraq konkret maraqla əhatə olunmuş şəxslərin qeyri-formal könüllü şəkildə müvəqqəti birləşməsidir; onları maraqlandıran məsələlər barədə yaxşı məlumatlıblar və nə istədiklərini də yaxşı bilirlər. M.q.

Maraqların aqreqasiyası

kütlələri yox, hakimiyyət orqanlarının rəhbərlərini nəzərdə tutur; onlar hakimiyyəti almaq məqsədini qarşılarına qoymamıslar, onlara məqsədi məhsud

Marginallıq

siyasi sistemlərdə bu funksiyanı maraqlar qrupları, siyasi partiyalar, parlament, avtoritar sistemlərdə isə – korporativ institutlar yerinə üstünlən

Marginal sivilizasiya

yarandır. Amma M. heç də həmişə “həyatın dibinə çökmə”yə gətirib çıxarmır. Təbii M. əsasən üfüqi və ya yüksələn əqli sürətlə hərəkət etmə qabiliyyəti

MDB PA

bunun da nəticəsində öz daxili aləmində bir sosial-mədəni dəyərlər boşluğu hiss etmişlər.

müvəqqəti komissiyalar yaratmışdır. Assambleyada hüquq məsələləri, iqtisadiyyat və maliyyə, sosial-siyasət və insan hüquqları, ətraf mühitin mühafizəsi, müdafiə və təhlükəsizlik, xarici siyasət, mədəniyyət, elm, təhsil, maliyyə-büdcə komissiyaları fəaliyyət göstərirlər. Komissiya iclaslarında birlik iştirakçısı olan ölkələr arasında əməkdaşlığın aktual məsələləri, model qanunvericilik sənədləri müzakirə edilir, qəbul olunduqdan sonra Şuraya və ümumi sessiya iclaslarına təqdim edilir. Qəbul edilən yekun sənədləri ölkələr arasında integrasiya proseslərinə, müxtəlif sahəli əməkdaşlığa təsir göstərir.

MDB PA öz qərarlarını bəyanat, müraciət, tövsiyə, təklif, memorandum və qətnamə formalarında qəbul edir. Belə aktların gənc müstəqil dövlətlər, o cümlədən Azərbaycan üçün böyük əhəmiyyəti vardır.

MDB iştirakçısı olan dövlətlərin MDB PA-na üzv ölkələr arasında münasibətlərin nizama salınması sahəsində də fəaliyyət göstərir.

Azərbaycan parlamentinin üzvləri MDB PA-nın fəaliyyətinin bütün istiqamətlərində fəal iştirak etməklə Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin beynəlxalq tələblərə uyğun hazırlanmasına öz töhfələrini verirlər.

MDB PA dövlətlərarası orqan kimi 1995-ci il 26 may tarixli sənədə uyğun olaraq hüquqi inkişafın regional modelin hazırlanması üzrə aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir:

a) Birlik ölkələrinin milli qanunvericiliyinin yaxınlaşdırılması strategiyasının işlənməsi, onun sistemli kodlaş-

dırılması və müasir-beynəlxalq hüquq normalarına uyğunlaşdırılması.

b) Model qanunvericiliyin, yəni model məcləllərin – müəyyən qrup ictimai münasibətlərin tənzimlənməsi haqqında qanunvericilik aktlarının qəbulu.

Bu aktlar birbaşa təsirə malik olmasalar da, milli parlamentlər özlərinin qanunvericilik fəaliyyətində onlardan geniş istifadə edirlər. Bu da Birlik çərçivəsində razılaşdırılmış təsərrüfat qanunvericilik sistemi, beynəlxalq məhkəmə qərarlarının icrası və arbitraj məhkəməsinə məsələlərin həlli mexanizmi də daxil olmaqla ümumi – hüquqi mühit yaratmağa imkan verir.

MDB PA-nın fəaliyyəti MDB-nin üzvü olan ölkələrin qanunvericilik aktlarının uyğunlaşdırılması ilə məhdudlaşmır. Onun fəaliyyətinin digər istiqamətlərinə, həmçinin iqtisadi integrasiyanın hüquqi əsasını formalaşdırmaq, dövlətlərarası münasibətlərin inkişafında, üzv ölkələrdə seçkilərin hazırlanmasında və keçirilməsində müşahidəçi qismində iştirak etmək, regionda stabilliyi və təhlükəsizliyi müdafiə etmək, böhranlı vəziyyətləri tənzimləmək və s. daxildir.

Mediokratiya (ing. *mass media* kütləvi informasiya vasitələri + yun. *kratos* hakimiyyət) – təsir, kütləvi informasiya vasitələrinin hakimiyyəti. Məcəzi mənada “dördüncü hakimiyyət” adlanır.

Mediasiya – siyasi və hüquqi mübahisələrin, münasibətlərin danışıqlar və neytral vasitəsi – mediator vasitəsilə həll olunmasının praktiki üsulları. M. vasi-

təçdən xüsusi hüquqi, psixoloji, diplomatik hazırlıq, yüksək ümumi mədəniyyət, münasib praktiki vərdişlər, gərgin emosional araşdırma şəraitində neytrallığı qoruyub saxlamaq bacarığı tələb edir. M.-nin gedişi zamanı tərəflər “münasibətlərin aydınlaşması” prosesini nəzərdə saxlamaq və ona təsir etmək imkanına malik olur. Bu zaman əgər mediatora danışıqların davam etdirilməsinə şübhə yaranarsa, o, istənilən an danışıqları dayandırır və özü də bu prosesdən çıxıb bilər. Vətəndaşların məhkəmədən kənar mübahisələrinin araşdırılmasında psixoloji tənzimləmə metodikasının ehtiyat imkanlarından istifadə edəndə M. daha səmərəli olur. Bu üsul tərəflərin maraqlarının toxunma nöqtəsini müəyyənləşdirməyə imkan verir və digər qeyri-standart imkanların tətbiqinə ehtiyac qalmır. M. texnologiyaları tərəflərə imkan verir ki, onlar bir-birinin həqiqi motivlərini və maraqlarını öyrənsinlər, onları emosional komponentlərdən ayırsınlar və reallığı sərrast qiymətləndirsinlər. Əgər M. uğurla nəticələnməzsə, onda tərəflər məhkəməyə müraciət etməli olurlar. Lakin M. onlar üçün heç də təsirsiz ötmür. Tərəflər öz mövqelərini daha aydın dərk edir və gələcəkdə öz dəlil-sübutlarını daha da təkmilləşdirirlər.

Memorandum (lat. *memorandum* yadəsalmə, xatırlatma) – hər hansı bir dövlətin hansısa beynəlxalq məsələyə münasibətini bildiren sənəd. Onda həmin məsələ dəqiq təhlil olunur, ona konkret münasibət bildirilir.

Meritokratiya (lat. *meritus* layiqli + *kratos* hakimiyyət) – böyük xidmətləri olan layiqli insanların hakimiyyəti. Bu anlayış aristokratiya və demokratiyanın əksi kimi ilk dəfə ingilis mütəfəkkiri M.Yanq tərəfindən işlədilmişdir. (“Meritokratiyanın yüksəliş dövrü: 1870-1933”, 1958). Sonralar neokon-servatorlar (D.Bell, Z.Bzejninski və b.) bu anlayışa pozitiv məzmun verdilər, onu “yeni intellektual elitanın” hakimiyyəti adlandırdılar. D.Bellin fikrincə, müasir cəmiyyətlər “nailiyyətlər prinsipinə” əsaslanır və onun mahiyyətini fərdin potensial imkanları, qabiliyyəti və ləyaqəti təşkil edir ki, bu da ona hakimiyyətə gəlməyə imkan yaradır.

Meriya – 1) bələdiyyə idarəetməsi; 2) bələdiyyə idarəsinin yerləşdiyi bina.

Merkantilizm (fr. *mercantilisme* satıcı) – klassik sosial-iqtisadi doktrina. Bu nəzəriyyə dövlət təsisatlarının öz nüfuzunun siyasi gücünü artırmaq məqsədilə cəmiyyətin iqtisadi həyatının tənzimlənməsində fəal iştirakının vacibliyini bildirir. Bu nəzəriyyəyə görə, çoxlu var-dövlətin toplanması, dövlət hakimiyyətinin güclənməsinə şərait yaradır və bunun müqabilində o, sənayeçilərin, bankirlərin, ticarətçilərin marağını daha səmərəli müdafiə edə bilər. J.B.Kolber, C.Çaylt və b. tərəfindən hazırlanan bu nəzəriyyədən yeni dövrdə – XVI-XVIII əsrlərdə bir çox iri Avropa dövlətlərində, xüsusilə İngiltərə və Fransasda geniş istifadə edilirdi və bunun da nəticəsində həmin ölkələrdə bir çox uğurlar qazanıldı və nəti-

Metodologiya

cədə, mərkəzləşdirilmiş mütləq hakimiyyət yaradıldı. M. ideologiyası ələni olaraq bir neçə sosial-siyasi və iqtisadi amillərə əsaslanmışdır: 1) hər cür separatçılıq, mərkəzdən qaçma, partikulyar tendensiyaların qabağını almağa və bütöv sosial toplumu məhərlə idarə edə bilən mərkəzləşmiş dövlətin yaradılması; 2) gömrük sərhədləri ilə bölünməmiş, özünün pul vahidi, idarəçilik sistemi olan daxili bazarın formalaşması; 3) beynəlxalq iqtisadi fəaliyyət sahəsində dövlətin öz milli iqtisadiyyatına proteksionist (himayəçi) münasibəti.

Metodologiya (yun. *metodos* tədqiqat üsulu və ya dərkətmə + *logos* söz, elm) – 1) metod haqqında elm; 2) hər hansı bir elmin ən vacib prinsiplərini, yanaşma və metodlarını təşkil edən sistem; 3) hansısa bir elm sahəsində təbii olunan tədqiqat üsullarının cəmi.

Metropoliya (yun. *metropolis* ana şəhər) – 1) müstəmləkələri olan dövlət; 2) Qədim Yunanıstanda başqa ərazilərdə yaradılmış şəhər-dövlət.

Meyar – bir şeyin qiymətləndirilməsi, müəyyənləşdirilməsi və ya təsnifatı üçün seçilən əlamət, qiymətləndirmə vasitəsi.

Məcburi votum – bir sıra ölkələrdə (məs., Belçikada, Niderlandda, Avstraliyada) bütün fəaliyyət qabiliyyətli vətəndaşların cərimə qoyulması təhlükəsi altında dövlət hakimiyyəti orqan-

Məhkəmə hakimiyyəti

larına seçkilərdə səsvermədə iştirak etməsilə bağlı hüquqi borcu.

Məcəllə – 1) hüququn müəyyən sahəsində (məs., mülki məcəllə) normalardan ibarət sistemləşdirilmiş qanunvericilik aktı; 2) qayda, norma və inancaların məcmusu.

Məclis – İranın təkpartiyalı parlamentinin adı.

Mədəniyyət – dəyərlər, həyatı təşəvvürlər, davranış nümunələri sistemi, insan fəaliyyətinin maddi daşıyıcılarda obyektivləşmiş və nəsilən-nəslə ötürülən vasitə və üsullarının məcmusu.

Məhkəmə hakimiyyəti – hakimiyyətlərin bölgüsü nəzəriyyəsinə müvafiq olaraq dövlət hakimiyyətinin müstəqil və sərbəst sahəsi (qanunverici və icraedici hakimiyyətlə yanaşı). Özlüyündə ədalət mühakiməsinin səlahiyyətlərini həyata keçirilməsinə, yeni cinayət, mülki, inzibati və konstitusional işlərin (mübahisələrin) prosesual qanunla müəyyən olunmuş qaydada baxılması və həll olunması üzrə səlahiyyətlərin, bəzən isə həm də hüquq normalarının (məsələn, RF-in Konstitusiyası Məhkəməsi, AR Konstitusiyası Məhkəməsi, ABŞ Ali Məhkəməsi) mütləq şərhli üzrə səlahiyyətlərin, normayaradıcı səlahiyyətlərin (İngiltərə-Saksoniya ölkələrində məhkəmələr tərəfindən məhkəmə iddiaçıların yaradılması), nəzarətdə saxlanılmaqlarının (məs., həbs, yaxud saxlanılmanın qanuniliyinin yoxlanılması) və digər ikinci dərəcəli səla-

Məmur

hiyyətlərin (faktların müəyyən edilməsi, bəzi ölkələrdə korporasiyaların qeydiyyatı) məcmusunu, habelə, yuxarıda sadalanan səlahiyyətləri həyata keçirən dövlət orqanları sistemini təşkil edir. M.h.-nin səlahiyyətləri əsas və köməkçi səlahiyyətlərə bölünür. Müasir demokratik dövlətlərdə M.h. mühakimənin həyata keçirilməsinə dair əsas səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsi müxtəlif kateqoriyalı məhkəmələrin üzərinə qoyulur: adi (ümumi səlahiyyətli və ixtisaslaşdırılmış), inzibati, konstitusiyalı məhkəmənin, habelə bəzən məhkəmə orqanlarının üzərinə qoyulur. Azərbaycan Respublikasında M.h.-nin əsas səlahiyyətləri yalnız məhkəmələr tərəfindən həyata keçirilir.

Məmur – dövlət idarələrində (əsasən məhkəmə, polis və s.) çalışan şəxs, dövlət qulluqçusu.

Mərkəzçilik – aşağı orqanların yuxarı orqanlara çox ciddi şəkildə təbəçiliyinə əsaslanan, bir mərkəzdən idarə olunan idarəçilik sistemi.

Miqrasiya (lat. *migratio* köçürülmə) – müəyyən əhali qrupunun yerdəyişməsi.

Militarizm (fr. *militarisme* hərbi) – daxili və xarici problemləri hərbi vasitələrlə həll etməyə yönələn siyasət.

Millət (lat. *natio* tayfa, xalq) – tarixən kapitalizmin meydana gəlməsi, feodal pərakəndəliyinin dəf edilməsi, təsərrüfat əlaqələrinin güclənməsi, ədəbi dil bazasında savadlılığın yayılması,

Millətçilik

milli məlik şüurunun möhkəmlənməsi ilə səciyyələnən etnos tipi. P.Sorokinin fikrincə, millət elə insan qrupudur ki, onun üzvləri: 1) eyni bir dövlətin vətəndaşlarıdır; 2) ümumi dilə, öz ortaq tarixlərindən nəşət tapan ümumi mədəni dəyərlərə; 3) öz əcdadlarının yaşadıkları ümumi əraziyə məlikdirlər. Bu ümumi keyfiyyətlərlə səciyyələnən millətlər müxtəlif yollarla, müxtəlif amillərin təsiri altında yaranır. Bunun üçün vahid sosial sxem yoxdur. Əksər hallarda o vətənə, tarixi tələ ümumiyyətinə, ümumi mədəni dəyərlərə bağlılıqla, bəzənsə sırf etnik əlaqələr zəminində yaranır. Azərbaycan milləti uzun tarixi dövr ərzində müxtəlif amillər kompleksinin təsiri altında tədricən formalaşmış və bu proses XX əsr ərzində tamamlanmışdır.

Millətçilik – milli üstünlüyü, milli müstəsnalıq ifadə edən ideologiya və siyasət. Bu ideologiyayı qəbul etmiş insanları millətçi adlandırırlar. Tarixi dəyişikliklər dövrü, vətəndaş qarşıdurması və xarici təhlükə zamanı M. birləşdirici güc kimi ortaya çıxır. Xalqa özünü vahid dövlət kimi hiss etməyə imkan yaradır və nəticədə cəmiyyətin böhrandan çıxışını asanlaşdırır.

M. məişət, siyasi, kulturoloji və hətta lingvistik formalarla özünü büruzə verir. Ümumi şəkildə M. ideologiyası etnik dəyərləri ümumbəşəri, qrup və fərdi maraqlardan üstün tutur. İmperiya əsarətindən və yadellilərin hakimiyyətlərindən azad olunanda M.-in məğzi olduqca sadə və birmənalıdır. O, milli müstəqilliyi tələb edir və onun uğrunda

Millətçilik

mübarizə məqsədini güdür. Məhz bu, M. ideologiyasını geniş xalq kütlələri üçün aydın və cəlbədicidir, müxtəlif sosial zümrələri və qrupları birləşdirir, onları birgə mübarizəyə aparır.

Suveren dövlətin yaranması etnik və dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, orada yaşayan bütün vətəndaşların hüquqlarını, azadlıqlarını və bərabərliyini nəzərdə tutur. Etnik mənsubiyyətinə görə diskriminasiyaya çağırışlar, milli ədavətin qızışdırılması və nifrət hissələrinin yaradılması yolverilməzdir və qanunla qadağan olunmalıdır. Lakin bir çox, hətta demokratik sayılan dövlətlərin siyasi səhnəsində bu cür millətçi və şovinist şüarlarla çıxış edən bəzi partiyalar və liderlər mövcuddur. Onlar bəzən parlamentlərə də keçirlər. Avropada son onilliklərdə mühafizəkar, liberal və sosialist yönümlü bütün demokratik güclərin birgə səyləri nəticəsində radikal millətçilərin iqtidara gəlişinin qarşısı alınmışdır.

Müasir dünyada M. özünü həm sağ, həm də sol modifikasiyalarda büruzə verir. Bu prosesi Rusiyada, Serbiyada və başqa ölkələrdə əyani şəkildə seyr etmək mümkündür. Praktiki olaraq M. bir çox siyasi proqramlarda – qarşısı alınmaz iqtisadi və mədəni ekspansionizmdən tutmuş bir sahələrdə dövlət proteksionizminə qədər və hətta özünü təcrid etmədə gerçəkləşir. Lakin global integrasiya prosesləri təkcə iqtisadiyyatın deyil, o cümlədən dillərin və mədəniyyətlərin sıx integrasiyasına aparır. Belə şəraitdə milli özünəqapanma yolverilməz və faciəlidir. Bu, hökumət ölkə daxilində digər etnik qrupların

Millətlərin öz müqəddəratını...

narahatlığına və qonşu ölkələrin nifrətinə gətirib çıxarır. Demokratik hüquqi dövlətlərdə M.-i vətənpərvərlik əvəz edir. Vətənpərvərlik vətəndaşları etnik soya görə ayırmır və daxili qarşıdurma yaratmır, əksinə, onları sıx əlaqə və əməkdaşlığa sövq edərək digərlerini açaqlamadan öz dövlətlərinin gücləndirilməsinə və inkişafına yönəldir.

Millətlərin öz müqəddəratını təyin etməsi hüququ – millətin (xalqın) özünün hər hansı bir dövlət tərkibində və ya ayrıca dövlət halında öz iradəsini həyata keçirmək hüququ. Çoxmillətli dövlət tərkibində M.ö.m.t.e.h. müəyyən qeyd-şərtlərlə bəzi federativ dövlətlərin Konstitusiyasında (məs., Rusiya Federasiyasının 1993-cü il Konstitusiyasında) nəzərdə tutulur. Lakin tərkibində olduğu dövlətdən tam ayrılmaq formasında M.ö.m.t.e.h.-na SSRİ dağıldan sonra dünyanın heç bir dövlətinin Konstitusiyasında (Rusiya Federasiyası subyektlərindən bəzilərinin, məs., Tuva Respublikasının 1993-cü ildə birtərəfli qaydada qəbul olunmuş konstitusiyaları istisna edilməklə) təsadüf edilmir. Hazırda dünya birliyi ayrılıb müstəqil dövlət təşkil etmək və dövlət içərisində muxtar qurumlar yaratmağa qanun tələbi, norma kimi baxmır. Ümumiyyətlə, o, xalqların, millətlərin perspektivlərini etnik əlahiddəlikdə, "milli mənzillərə" qapanmaqda görmür, "etnik təmizləmə" təcrübəsini isə cinayət hesab edir. Beynəlxalq norma milli azlıq təşkil edənlərin insan hüquqları və azadlıqlarından bir vətəndaş kimi tam istifadə edə bilməsidir.

Millətlər liqası

M.ö.m.t.e.h. barədə müasir siyasi və hüquqi anların əsasını BMT-nin Nizamnaməsi qoymuşdur. Nizamnamədə bu hüquq, xarici, kənar qüvvələrin zorakılığına qarşı siyasi-hüquqi təminat mənasında işlədilir, xalqlar, dövlətlər arasına münasibətləri tənzimləmək vasitəsi kimi götürülür. Sonralar qəbul olunan sənədlərdə bu hüquq müstəmləkə xalqlarına da şamil edilir. Eyni zamanda bu sənədlərdə birbaşa iddia edilir ki, heç bir halda öz müqəddəratını təyin etmək hüququ suveren dövlətlərin siyasi birliyinin, ərazi bütövlüyünün qismən və ya tamamilə pozulması, yaxud parçalanması ilə nəticələnə biləcək hərəkətlərə sövq edən, imkan yaradan bir prinsip kimi anlaşılmamalıdır.

Ermənistan Respublikası və oyuncaq Dağlıq Qarabağ qurumu liderlərinin öz müqəddəratını təyin etmək barədəki iddiaları isə öz müqəddəratını təyin etmək barədə beynəlxalq siyasi-hüquqi sənədlərin ruhuna və "hərfinə" ziddir, beynəlxalq hüquq normalarına məhəl qoymamaq, dünya birliyinə meydan oxumaqdır.

Millətlər Liqası – Paris sülh konfransında təsis olunmuş beynəlxalq təşkilat (onun Nizamnaməsi 1919-cu ildə qəbul olunmuş, özü isə 1920-ci ildə Birinci dünya müharibəsində qalib gəlmiş ittifaq üzvlərinin təşəbbüsü ilə yaradılmışdır). Əsas məqsədi xalqlar arasında əməkdaşlığı inkişaf etdirmək, beynəlxalq təhlükəsizliyi təmin etmək, dövlətlər arasına münasibətləri sülh yolu ilə həll etmək, sürətlə silahlanmanın qarşısını almaqdan ibarət idi.

Milli ideologiya

Milli Assambleya – Koreya Respublikasında, Sloveniyada, Kubada və b. dövlətlərdə parlamentin adı.

Milli ideologiya – millətin dövlət hakimiyyətində maraqlarını və dəyərlərini ifadə və müdafiə edən ideyalar sistemi. M.i. milli siyasi hərəkətlərin mənavi əsası kimi çıxış edir. M.i. özlərinin sosial statuslarının yüksəlməsini milli mənsubiyyətlə bağlı olan vətəndaşların siyasi tələblərini ifadə edir. Xarici şəraitdən və əhalinin milli özünüdərkindən asılı olaraq siyasi qüvvələr millətin mədəni özünəməxsusluğunun qorunmasını, millətin həyatı mənafehlərinin təmin olunması mənafehlərinin genişləndirməyi və ya öz ərazisini və milli suverenliyini xarici müdaxilələrdən qorumağı, "yerli millət" üçün imtiyazlar yaradılmasını tələb edə bilərlər. Beləliklə, M.i.-dan güc alan siyasi hərəkətlər bir ölkədə millətlər arasına münasibətlərin həllinə, mədəni birliyin güclənməsinə və deməli, cəmiyyətin integrasiyasına kömək edir (İsveçrə, Benilüks ölkələri), digər bir ölkədə isə separatizm, etnik hegemonçuluq, millətçilik ocaqları yaradaraq cəmiyyətin bütövlüyünü və stabilliyini sarsıda bilər (İspaniyada baskların, Bosniyada serblərin hərəkəti). M.i. dövlətlər arasına münasibətlərin möhkəmlənməsi üçün mənbə kimi çıxış edə, eləcə də dövlətlər arasında keskin ziddiyyətlər yarada bilər.

Keçən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində Azərbaycanda milli müstəqilliyin bərpasına və Ermənistanın zorakı müdaxiləsinin əleyhinə yönəlmiş milli

Milli Konqress

hərəkət başlamış və bu da yeni siyasi şəraitdə M.i.-nin formalaşmasına təkan vermişdir. Azərbaycanın M.i.-si azərbaycançılıq ideologiyasıdır. Bu ideologiya ümumbəşəri və milli-mənəvi dəyərləri əhəngdar surətdə əlaqələndirən, milli dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsinə və beynəlxalq ələmə inteqrasiyaya xidmət edən ideologiyadır (bax: *Azərbaycançılıq*).

Milli Konqress – Braziliyada, Dominikan Respublikasında, Çilidə ikipalatalı parlamentin adı.

Milliləşdirmə – torpağın, sənayenin, nəqliyyatın və b. sahələrin şəxsi mülkiyyətdən dövlət mülkiyyətinə keçməsi prosesi və nəticəsi.

Milli Məclis – Azərbaycan Respublikasının birpalatalı parlamenti. Azərbaycan xalqı ikinci dəfə müstəqilliyə qovuşduğu, yeni 1991-ci il oktyabrın 18-də ölkə parlamentində "Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqil-

Milli Məclis

xalq birliyə tam hüquqlu üzv kimi qəbul olunması üçün müvafiq hüquqi bazanın yaradılması istiqamətində mühüm addımlar atmışdır.

Bunlar bir tərəfdən Azərbaycanda hüquqi, demokratik, dünyəvi dövlət quruculuğunun təmin edilməsi, çoxpartiyalılığa, müxtəlif siyasi cərəyanların ideyalarının azad ifadə olunmasına əsaslanan siyasi sistemin yaradılması, insan və vətəndaş hüquqlarının qorunmasına xidmət edən təsisatların formalaşması, digər tərəfdən isə, ölkəmizdə azad rəqabətə, inkişaf etmiş mülki dövlətə, müasir bazar münasibətlərinə əsaslanan iqtisadiyyatın qurulması məqsədini güdən qanunvericilik tədbirlərini əhatə etmişdir.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət hüquq təsisatlarının və yerli özünüidarəetmə sisteminin formalaşması üçün parlamentimiz "Azərbaycan Respublikasının MM-inə seçkilər haqqında", "Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin seçilməsi haqqında", "Bələdiyyə seçkilərinin qaydaları haq-

qında" qanunları qəbul etmişdir. Bu qanunlar dünyanın ən nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlarının hüquq ekspertizəsindən keçərək yüksək qiymət almışdır. Bu və digər qanunlar əsasında hakimiyyətin müxtəlif qolları – qanunvericilik, icra, məhkəmə hakimiyyətləri daha da inkişaf etmiş, eyni zamanda, ölkəmizdə ilk dəfə olaraq dünya təcrübəsinə əsaslanan yerli özünüidarəetmə sistemi yaradılmışdır.

Yaşadığımız XXI əsrdə insan cəmiyyətində ədalət, sülh, əmin-amanlıq və qayda-qanunu təmin edən sosial təsi-

funksiyası sayılır. M.m. dedikdə şəxsiyyətin, əhalinin ayrı-ayrı sosial qrupları və təbəqələrinin, dövlətin, bütünlükdə cəmiyyətin mövcudluğu və inkişafı mənafehləri nəzərdə tutulur. M.m., çox mürəkkəb daxili struktura malikdir. Ədəbiyyat sosial əhəmiyyətli dəyərlərə görə həyatı əhəmiyyət kəsb edən və ikinci dərəcəli mənafehləri, xarakterinə görə qarşıdurma səciyyəli, paralel və ümumi mənafehləri fərqləndirir. Bunlardan hər birininə öz daxili struktur elementləri göstərilir. M.m.-nin təmin edilməsi milli təhlükəsizliyin

Milli mənafe

satların dönmədən təkmilləşdirilməsinin aktuallığı daha da artır. Belə təsisatların ən vacibləri sırasında olan parlamentarizm, parlament əməkdaşlığı və beynəlxalq parlamentlərarası əlaqələr dövlətin xarici siyasətinin həyata keçirilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Fransada, İordaniyada, Tunisdə və b. ölkələrdə də parlament və ya onun Palatalarından biri belə adlanır.

Milli mənafe – müasir siyasi və elmi ləksikonda M.m. anlayışı onun sovet elminəki ənənəvi skolkistik anlamından köklü surətdə fərqlənir. Beynəlxalq ələmdə M.m. milli təhlükəsizlik nəzəriyyəsi çərçivəsində öyrənilir və milli təhlükəsizlik milli dəyərlər, milli mənafehlər və milli həyat tərzini üçün təhdidləri ayırd etmək vasitəsi kimi götürülür. Bu mənada M.m. milli təhlükəsizlik üçün baza səciyyəli fenomenlərdən biri və ən əhəmiyyətlisidir.

Bütünlükdə M.m.-nin müdafiəsi və təmin olunması dövlətin ən önəmli

Milli mənlük şüuru

təmin edilməsi siyasəti və strategiyasının təməlidir və istənilən dövlət öz xarici və daxili siyasətini müəyyənləşdirərkən çıxış nöqtəsi kimi ona isnad edir. M.m. dövlətin qəbul etdiyi rəhbər sənədlərdə öz ifadəsini tapır.

Milli mənlük şüuru – etnologiya, kulturologiya və etnopolitologiyada geniş istifadə olunan bu anlayış millətin nümayəndələrinin öz mənşəyi, soy-kökü, tarixi tale ümumiliyyəinə münasibətinin, özünün mədəni-tarixi inkişafını və birliyini necə dərk etməsinin inteqrativ ifadəsi. M.m.ş. millətin nümayəndələrinin əhatəsində yaşadıkları xalqlar, millətlərlə müqayisədə öz ümumilli dəyərlərini, milli şüurun müxtəlif komponentlərini necə, nə səviyyədə dərk etmələrinin bu və ya digər formalarda təzahürüdür. M.m.ş. fərqlərin şüuru, düşüncəsi, hissləri, davranışı vasitəsilə üzə çıxır. Lakin o, həm də sosiumun ümumi fəaliyyət və ünsiyyət təcrübəsində reallaşır. Onun varlığını iddia etmək üçün millətin

nümayəndələrinin hamısının bu şüura malik olması heç də vacib şərt deyil. Çünki M.m.ş. yalnız fərdi şüur səviyyəsində deyil, həmçinin ictimai şüur formalarında: əxlaqda, hüquqda, elmi fikirdə, siyasi baxışlarda, incəsənətdə, folklorlarda və s. öz maddi ifadəsini tapır. M.m.ş.-nin ən əsas, ən qabarıq ifadəsi etnonimdir. O həmçinin, vətəndaşlıq, hansısa dövlətə mənsubluq düşüncəsi ilə sıx bağlıdır.

M.m.ş. həm rəşional (özünün bu və ya digər millətə mənsubluğunu bilmək), həm də emosional (milli təəssübkeşlik

Milli siyasət

hissi, öz milli, etnik qrupunun üzvləri ilə həmrəylik hissləri və s.) komponentlərdən ibarətdir.

M.m.ş. istənilən millət, etnosun varlığını təmin edən, onun tərəqqisinə güclü tökən verən həlledici amillərdən biridir.

Milli siyasət – dövlətin milli-etnik münasibətləri tənzimləmək sahəsində siyasəti. M.s.-in mahiyyəti, məqsədi və vəzifəsi aşağıdakılardan ibarətdir: ölkə əhalisinin mənəvi birlik təməlinin möhkəmləndirilməsi, milli azlıqlar və etnoslar arasında mübahisəli məsələlərin həlli və sözün əsil mənasında həmrəyliyə nail olunması; xalqın əsasını təşkil edən çoxmillətliyyətin qorunub saxlanılması və ümumdövlət maraqları naminə onun potensialından səmərəli istifadə və s.

Çoxmillətli dövlətlərdə, o cümlədən Azərbaycanda M.s. ölkənin təhlükəsizliyi ilə birbaşa bağlıdır. İstənilən təhriflər sosial, iqtisadi və s. problemlərin yaranmasına, milli zəmində münəqişələrin baş vermasına səbəb olardı; yalnız demokratik rejimli dövlətlərdə M.s. humanist xarakter alır, insanın əsas hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi M.s.-in meyarı sayılır; Azərbaycanda M.s.-in özünəməxsusluğu onun digər azlıqlara qarşı humanistliyində, dözümlülüğündədir. Bu özünəməxsusluq Azərbaycan xalqının zəngin milli mədəniyyətiindən qaynaqlanır.

Bu gün Azərbaycanda M.s.-in, o cümlədən insanların milli-mədəni və ictimai-siyasi şəurunun formalaşmasına bir sıra amillər – dünyada baş verən proseslər, demokratikləşmə, ölkədə

Milli təhlükəsizlik

aparılan islahatlar, elmi-texniki tərəqqi və s. təsir göstərir. Bu mənada, cəmiyyətimizin əsas vəzifəsi cəmiyyətin yeniləşməsi naminə ölkə əhalisinin daha sıx birliyinə nail olmaqdır. Ötən illər ərzində bu sahədə Ümummilli lider Heydər Əliyevin və hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi altında olduqca ciddi, məqsədyönlü addımlar atılmış və bu proses indi də davam etməkdədir.

Milli Şura – Slovakiyanın birpalatalı, İsvetçə parlamentinin ali palatasının adı.

Milli təhlükəsizlik – cəmiyyətin sabit inkişafına, vətəndaşların daxili və xarici təhlükələrdən müdafiəsinə təminat verən daxili və xarici şəraitin məcmusu. M.t. həmçinin dövlət tərəfindən müstəqil xarici və daxili siyasətin həyata keçirilməsi üçün zəruri şəraitin təmin edilməsini, onun işlərinə xarici müdaxilənin olmamasını nəzərdə tutur.

M.t. iki istiqamətdə həyata keçirilir: a) dövlətin təhlükəsizliyi (dövlət mexanizminin normal işləməsinin təmin olunması ilə əlaqədar problemlər dairəsini əhatə edir); b) vətəndaş cəmiyyətinin təhlükəsizliyi (vətəndaşların sosial müdafiəsi, onların həyatının, sağlamlığının, mülkiyyətinin, əsas hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi).

Siyasi, iqtisadi, hərbi, ekoloji, informasiya, enerji təhlükəsizliyi, mənəvi təhlükəsizlik M.t.-in əsas elementləridir.

Milli dövlət quruluşu və ölkənin inkişafı məsələlərini müstəqil həll etmək qabiliyyəti siyasi sahədə, istehsal qüvvələrinin inkişaf səviyyəsi və sürəti,

Milli təhlükəsizlik strategiyası

istehsalatda elmi-texniki nailiyyətlərdən istifadə etmə dərəcəsi, inkişaf etmiş xammal bazasının mövcud olması, kadrların ixtisas səviyyəsi, dünya iqtisadi əlaqələrinə inteqrasiyanın xarakteri isə sosial-iqtisadi sahədə M.t.-in əsas göstəriciləridir.

Bəşəriyyətin bütün tarixi inkişafı boyunca M.t. hərbi təhlükəsizliklə, dövlətin xaricdən silahlı hücumlardan müdafiəsi ilə eyniləşdirilmişdir. M.t.-in bu komponenti bizim dövrümüzdə də mühüm rol oynayır. Bu zaman ölkənin hərbi qüvvələrinin vəziyyəti və hərbi əməliyyatların mümkün teatrı, hərbi müttəfiqlərin olması (yaxud olmaması); hərbi büdcənin miqdarı, ölkənin elmi-texniki, iqtisadi və demoqrafik potensialı, millətin mənəvi ruhu kimi amillər nəzərə alınır.

XX əsrin ikinci yarısında global problemlərin kəskinləşməsi M.t.-in daha geniş mənada təhlükəsizliyin ekoloji, demoqrafik, enerji, informasiya, ərzaq və digər formaları kimi başa düşülməsini şərtləndirmişdir. Bununla əlaqədar olaraq ətraf mühitin keyfiyyəti və ekoloji siyasətin səmərəliliyi, əhalinin dəyişməsi və onun keyfiyyət tərkibinin dinamikası, əhalini ərzaq məhsulları ilə təchiz etmənin sabitliyi, sənayeni xammalla təmin etmək, sabit enerji mənbələrinə sahib olmaq, yaxud onlara yol tapmaq və s. kimi amillər gətdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir.

Milli təhlükəsizlik strategiyası – tarixi inkişafın müəyyən mərhələsində şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin həyatı mənafeələrinə qarşı yönəlmiş

Milli təhlükəsizlik strategiyası

təhlükələrin qarşısının alınması imkanlarından, mövcud qüvvələr, vasitələr, forma və metodlardan istifadə sahəsində dövlətin seçimi. Siyasi strategiyada milli təhlükəsizlik konsepsiyası əsas yer tutur. Belə konsepsiyalar dövlətin fiziki, siyasi, mədəni bütövlüyünü qorumaqdan ibarətdir.

Beynəlxalq siyasətdə milli mənafe ilə dövlət mənafeyi eyni mənə kəsb edir. Məhz buna görə də beynəlxalq təşkilatlar Millətlər Cəmiyyəti, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı adlandırılır.

Milli təhlükəsizlik dövlətin həyatı əhəmiyyət kəsb edən milli maraqların xarici və daxili təhlükələrdən müdafiəsinin təminat sisteminin yaradılması ilə əldə olunur. Müxtəlif dövlətlərin öz təhlükəsizliyinin təminatı problemlərinə yanaşması isə bu dövlətlərin hər birinin geosiyasi vəziyyəti ilə müəyyənləşir.

Hər bir dövlətin xarici siyasətində iki başlıca problem var: birincisi, dövlətin əsas milli mənafeyi; ikincisi, xüsusi mənafeyi. Başlıca mənafe milli strateji mənafeədir. Milli mənafe global və regional səviyyədə dövlətin təhlükəsizliyinin təmin edilməsini, ərazi, sosial-iqtisadi, milli-tarixi, mədəni-mənəvi bütövlüyünün qorunmasını nəzərdə tutur. Siyasi strategiyanın həyata keçməsi üçün diplomatik, iqtisadi, mədəni əlaqələrdən və hərbi gücdən istifadə edilir. Dövlətin xüsusi mənafeyi isə münəqişədən çıxmaq, dövlətlərlə iqtisadi, siyasi əlaqə yaratmaq, qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq etmək, mədəniyyət və elm sahələrində əlaqələr yaratmaqdan ibarətdir. Siyasi strategiya

Milli təhlükəsizlik strategiyası

uzunmüddətli olsa da, xarici siyasətin taktikası dinamik karakter daşıyır və dəyişən siyasi şəraitə uyğunlaşır.

Tarixi siyasi təcrübə təsdiq edir ki, milli mənafeyin, milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün güclü milli dövlətin yaradılması vacib şərtidir. Milli mənafe siyasi strategiya məsələsi olub, dövlətlərarası münasibətlərdə ön planda həyata keçirilir. Dövlətin əsas vəzifəsi millətin təhlükəsiz yaşamasını təmin etmək, onun dilini, dinini, mədəniyyətini, elmini, adət və ənənəsini qorumaqdan ibarətdir. H.Morqentaunun belə bir fikri bu gün üçün əhəmiyyətlidir ki, dövlət öz milli mənafeini qoruyarkən başqa dövlətlərin də milli mənafeini nəzərə almalıdır.

Dünyada 200-ə yaxın dövlət, 2500-dən çox millət və etnik qrup vardır. Dünya dövlətlərinin, millətlərin milli mənafeləri müxtəlif olduğuna görə onların arasındakı ziddiyyəti aradan qaldırmaq müəyyən çətinliklər yaradır. Milli mənafe tələb edir ki, təhlükəsizlik şəraiti yaradılsın. Buna görə də milli mənafe ilə milli təhlükəsizlik bir-birini təmin edən qarşılıqlı siyasi prosesdir. Milli mənafe anlayışı ilə milli təhlükəsizlik elementləri üst-üstə düşsə də, onların fərqli cəhətləri vardır. Milli mənafe millətin özünü, öz maraqlarını dərk etməsi prosesidir. Milli mənafeyin əsasında milli tefəkkür dayanır. Milli təhlükəsizlik isə milli mənafeyin təşkilatlanmış formada müdafiəsidir.

Müasir dövrdə siyasi strategiyada siyasi realizm konsepsiyasına geniş yer verilir. Xarici siyasət daha çox siyasi realizm nəzəriyyəsinə əsaslanır. Siyasi

Milli təhlükəsizlik strategiyası

realizm milli mənafeyin qorunmasıdır. Milli mənafe bütün prinsiplərdən üstündür. Xarici siyasətin digər prinsipləri milli mənafeyə tabe edirlər. Milli mənafe təmin edilməsi strategiyası hazırlanarkən ümumbəşəri mənafe, dövlətlərarası münasibətlərdə bərabərliyin gözlənilməsi nəzərə alınmalıdır. Siyasi realizm konsepsiyasında millət beynəlxalq münasibətlərin başlıca subyekti hesab edilir.

M.t.s. ilə ölkənin təhlükəsizliyi, ərəzi bütövlüyü, iqtisadi və siyasi müstəqilliyi müdafiə edilir.

Xarici siyasət sahəsində dövlətin milli mənafe siyasəti onun sosial-iqtisadi təbiətindən və sistemin siyasi struktur səviyyəsindən irəli gəlir. Dövlət çalışır ki, daxili və xarici təhlükə aradan qalxsın.

Milli təhlükəsizliyin əsas cəhətləri aşağıdakılardır: beynəlxalq təhlükəsizlik – hər bir dövlət xarici siyasət vasitəsilə özünün beynəlxalq təhlükəsizliyini təmin edir; siyasi təhlükəsizlik – dövlətin möhkəmləndirilməsi, demokratiyanın genişlənməsi, vətəndaş cəmiyyətinin yaradılması; iqtisadi təhlükəsizlik – xalqın həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, istehsal mexanizminin təkmilləşdirilməsi, sənaye və kənd təsərrüfatının inkişafı, yeni texnologiyaya keçilməsi, müasir elmin, texnikanın nailiyyətlərindən, strateji ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsi; ekoloji təhlükəsizlik – millətin sağlam təbii mühitdə yaşamasının təmin edilməsi, təbiətin mühafizə edilməsi və gənc nəsəl verilməsi, radioaktivliyin, zərərli kimyəvi maddələr istehsalının

Milliyyət

qarşısının alınması; demografik təhlükəsizlik – əhalinin qanunauyğun təbii artımının təmin edilməsi, sağlamlığının qorunması; hərbi təhlükəsizlik: təcavüzkarlığın qarşısını almaq üçün ordunun, hərbi-hava, hərbi-dəniz qüvvələrinin gücləndirilməsi, hərbi kadrların hazırlanması, ordudan daxili siyasi məsələlər üçün istifadə edilməməsi, ölkənin müdafiəsini təmin etmək həlli üçün hərbi müqavilələr bağlamaq imkanından istifadə edilməsi; mədəni təhlükəsizlik – milli dilin, dinin, əxlaqın, mədəniyyətin, adət və ənənənin yad təsirlərdən mühafizə edilməsi.

"Bu gün Dağlıq Qarabağ ətrafında Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həlli ilə bağlı Azərbaycanın haqlı tələbləri bütün dünya ölkələri, beynəlxalq və regional təşkilatlar tərəfindən dəstəklənir... Azərbaycan diplomatiyasının son illərdə dövlətimizin müstəqilliyi, təhlükəsizliyi və ərəzi bütövlüyünün təmin olunmasında, habelə bütün ölkələrdə hərtərəfli, bərabər-hüquqlu, qarşılıqlı faydalı əlaqələr qurmaq sahəsində qazandığı böyük uğurlar Azərbaycanın xarici siyasət kursunun düzgünlüyünə, milli maraqları dünyada gedən proseslərlə faydalı şəkildə uzlaşdırmağa qadir olduğuna dəlalət edir" (Heydər Əliyev).

Milliyyət – xalqa və ya onun hansısa bir keyfiyyətinə aidiyyəti bildiren termin. İcma (və ya icmalar) ilə millət arasında olan etnosun müxtəlif növlərini göstərərək işlədilir.

Missiya (lat. *missio* göndərmək) – 1) bir dövlətin başqa bir dövlətə xüsusi

Modernləşmə

məqsədlə göndərdiyi dövlət nümayəndələri; 2) bir dövlətin başqa bir dövlətdə səfirlikdən fərqli olan daimi diplomatik nümayəndəliyi (ona diplomatik nümayəndə rəhbərlik edir); 3) missioner təşkilatı; 4) məsul tapşırıq, vəzifə.

Mistifikasiya (yun. *mustes* sirri bilən + lat. *facere* – etmək) – yalan, kimisə qəsdən aldatma.

Miting (ing. *meeting*) – gündəlik həyatın siyasi və digər aktual problemlərini müzakirə etmək, hansısa bir tələbi dəstəkləmək və ya həmrəylik nümayiş etdirmək üçün kütləvi yığıncaq.

Modernləşmə (fr. *moderne* müasir) – ənənəvi cəmiyyətdən müasir cəmiyyətə keçid prosesi. M. iqtisadiyyatda ən vacib amili – mövcud kapitalın və elmi biliyin istifadəsinə əsaslanan sənaye texnologiyalarından, təbii resurslardan daha səmərəli istifadə, istehsal və təkrar istehsal, ticarət, xidmət sahələrinin təkmilləşdirilməsi, təsərrüfat bölmələrinin, məhsul, kapital və əmək bazarlarının fəaliyyətinin daha da genişləndirilməsidir; sosial sahədə – əvvəllər mövcud olan sosial həyat tərzindən təcridən uzaqlaşmaq, onları daha professional və müasir bazar meyarlarına uyğun gələn yeniliklərlə əvəzləmək; siyasi sahədə – özində müxtəlif maraqları olan sosial-siyasi hərəkətləri və qrupları birləşdirən mərkəzləşdirilmiş milli dövlətin yaradılması; mədəniyyət sahəsində – mədəni sistemin və dəyərlərin inkişaf meylinin müəyyənəlməsi, ictimai şəüurun və təhsilin plüralistləşdirilməsi və dünyəviləşdirilməsi, savad-

Muxtariyyət

azlıqlara (etnik qruplara) verilən xüsusi hüquqlar.

M.-in inzibati-ərazi, milli-ərazi və milli-mədəni M.-lər növləri məlumdur.

Unitar dövlətdə dövlət hakimiyyətinin desentralizasiyası üsullarından biri kimi çıxış edən inzibati-ərazi M. əhəlinin tərkibindən asılı olmayaraq, dövlətin ərazi hissələrinin hamısının, yaxud əksəriyyətinin müəyyən müstəqillik dərəcəsini nəzərdə tutur. Buna misal olaraq İtaliyanı göstərmək olar. Konstitusiyaya uyğun olaraq burada ölkənin tərkibinə daxil olan vilayətlər xüsusi hüquqlara və funksiyalara malik muxtar təşkilatlardır.

Milli-ərazi M. əhalisi hər hansı milli azlıqdan ibarət olub, daxili həyat məsələlərinin həllində müstəqilliyə malik olan unitar dövlətin ayrı-ayrı hissələrinin təqdim olunmasını nəzərdə tutur. İspaniyadakı M.-i buna nümunə götürmək olar, onun ərazisində muxtar birliklər təşkil edilmişdir (Qalisiya, Kataloniya, Basklar ölkəsi).

Milli-mədəni M. milli azlıqlara öz mədəniyyət ənənələrindən, dilindən, dinindən və s. istifadə etmək hüquqları və imkanları verir. Bir sıra Avropa dövlətlərində milli azlıqların hüquqlarını təmin etmək üçün bu formadan geniş istifadə olunur. Milli-mədəni M. milli mədəni mərkəzlər, yerliçilik, milli ictimai şuralar və assosiasiyalar kimi təşkilati formalar vasitəsilə həyata keçirilir (məs., RF-də yaşayan Rusiya almanları).

Azərbaycan Respublikasının ərazisi olan Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinə yüksək statusun verilməsi haqqında beynəlxalq təşkilatlar vasitəsilə danışıqlar aparılır.

Mustafa Kamal Atatürk

Muxtarlıq – siyasi təsisatların inkişaf səviyyəsini, differensiallığını və nisbi müstəqilliyini səciyyələndirən anlayış. Yüksək dərəcəli M. əsasən sabit demokratik rejimlərə, aşağı dərəcəli M. isə möhkəmlənməmiş demokratiyalara və diktaturalara xasdır.

Muxtar siyasi iştirak – şəxsi və qrup maraqlarını güdən fərdlərin azad, könüllü siyasi fəaliyyəti. M.s.i. demokratik rejimlər üçün səciyyəvidir. Əlbəttə ki, burada fərdlərin davranışında səfərbəddici ünsürlər də mövcuddur, məsələn, seçki kampaniyalarında fərdin siyasi mövqeyinə təsir göstərmək məqsədilə şüurun manipulyasiyası metodundan da fəal istifadə olunur.

Mustafa Kamal Atatürk (1881-1938) – Ümumdünya tarixinin nadir şəxsiyyətlərindən biri. Dahi dövlət xadimi və görkəmli sərkərdə, türk xalqının xarici hərbi müdaxiləçilərə qarşı Milli İstiqlal Savaşı (1919-1922-ci illər) qalibi, türk dövlətçiliyinin xilasları, Türkiyə Cümhuriyyətinin banisi və ilk prezidenti (1923-1938). Sakarya vuruşmasında (23 avqust – 13 sentyabr 1921-ci il) müdaxiləçi yunan ordusunu darmadağın etdiyinə görə Türkiyə Böyük Millət Məclisi Atatürke marşal rütbəsi və Qazi (“qalib”) fəxri adını vermişdir.

Atatürk uşaqlıqdan hərbi biliklərə meyli göstərmiş, bu sahədə ibtidai təhsil almış, İstanbulda hərbi məktəb (1902-ci il) və hərbi akademiyanı (1905-ci il) bitirmiş, Suriyada (1905-1907-ci illər) və Make-

Mustafa Kamal Atatürk

donyada (1907-1909-cu illər) hərbi xidmətdə olmuş, İtaliya – Türkiyə (1911-1912-ci illər) və İkinci Balkan (1913) müharibələrində iştirak etmişdir.

Mustafa Kamal 1913-1914-cü illərdə Türkiyənin Bolqarıstanda hərbi ataşesi olmuşdur. O, Birinci dünya müharibəsində (1914-1918-ci illər) iştirak etmiş, Dardanel boğazının müdaxiləçilərdən müdafiə olunmasında (1915-ci il) böyük rol oynamışdır. 1916-cı ildə ona general rütbəsi və “paşa” titulu verilmişdir.

Osmanlı dövlətinin müstəqil dövlət kimi varlığına əslində, son qoyan Mudros barışığı (1918-ci il) ilə razılaşmayan Mustafa Kamal Paşa Atatürk 19 may 1919-cu ildə Samsunda “Mübarək Vətən və milləti parçalanmaq təhlükəsindən qurtarmaq, yunan və erməni istəklərinə qurban verməmək üçün” milli qurtuluş savaşına başlamış və sonradan onun adı ilə adlanan “Kamalarçılar hərəkatı”nın rəhbəri olmuşdur.

Antanta orduları İstanbulu ələ keçirəndən (16 mart 1920-ci il) və ingilislər “Məclisi Məbusanı” (“Deputatlar palatası”) dağıtdıqdan sonra türk millətinin böyük ümidinə çevrilmiş Mustafa Kamal Atatürk 23 aprel 1920-ci ildə Ankarada yeni Parlament – Türkiyə Böyük Millət Məclisini yaratmışdır. O, özünü təşkil etdiyi hökumətin başçısı olmuşdur. “Ya istiqlal, ya ölüm!” çağırışı ilə işğalçılara qarşı milli azadlıq mübarizəsinə başçılıq edən Mustafa Kamal Paşa Atatürk İstiqlal savaşını uğurla başa çatdırmış, müdaxiləçilərin ölkədən qovulmasına və Türkiyənin ərazi bütövlüyünün bərpa

Mustafa Kamal Atatürk

edilməsinə nail olmuşdur. İşğalçıların ordularını darmadağın edən Atatürk, bununla böyük dövlətlərin Türkiyə ərazisinə bölüşdürərək, dünyada sonuncu türk dövlətini yox etmək planlarını, habelə mərkəzi hakimiyyətə qarşı çıxan və xaricdən kömək alan erməni-dəşnak quldurlarının Şərqi Anadoluda “Böyük Ermənistan” yaratmaq niyyətlərini puça çıxarmışdır.

Atatürk Türkiyənin ictimai-siyasi, iqtisadi həyatına, dövlət quruculuğuna, maarifinə, mədəniyyətinə, dilinə, dininə, məişətinə, uşağa, qadın, ailə, müharibə və sülh məsələlərinə dair həm milli, türk, həm də beynəlxalq tarixi və siyasi əhəmiyyət kəsb edən yeni-yeni ideyalar irəli sürmüşdür.

Türkiyə Cümhuriyyəti 29 oktyabr 1923-cü il tarixində elan olunduqdan sonra Vətənin gələcəyini müəyyənləşdirmək üçün o, son dərəcə müəkkəb tarixi şəraitdə yeganə düzgün “Yurdda sülh, cahanda sülh” strategiyasını irəli sürdü. Bu strategiya bu gün də müasir Türkiyənin sülh strategiyasıdır.

Ömrünün yarısını hərbi xidmətlərdə və müharibələrdə keçirmiş hərbi dahisi Atatürk milyonlarla günahsız insanların ölümünə, şikəst olmasına, ac-yalavac yaşamasına, xalqların əsrlər boyu qurub-yaratdığı tarix və mədəniyyət abidələrinin, əsərlərinin dağılıb məhv edilməsinə səbəb olan işğalçı müharibələrin əleyhinə olmuşdur. Atatürk yalnız xalqların milli-azadlıq uğrunda apardıqları ədalətli müharibələrə haqq qazandırır. Atatürk hələ hakimiyyətinin ilk illərində müharibə əleyhinə etdiyi çıxış-

Mustafa Kamal Atatürk

ların birində demişdir: "...Millətlərin həyatı təhlükəyə məruz qalmayınca müharibəyə başlamaz cinayətdir".

Atatürkün rəhbərliyi altında qarşı Türkiyənin böyük qurbanlar və dağıntılar hesabına siyasi müstəqilliyini davam etməsi onun çoxəsrlik tarixində dönüş nöqtəsi oldu. Ölkənin milli dirçəlişi üçün əlverişli şərait yarandı. Türkiyə Cümhuriyyəti haqda fikrini o belə bildirmişdir: "Vətənimizi müasirləşdirmək istəyirik. Bunun üçün sərf edəcəyimiz sayların məqsədi Türkiyədə Avropasayağı dövlət qurmaqdır".

Mustafa Kamalın keçən əsrin 20-30-cu illərində həyata keçirdiyi islahatlar türk xalqını nəinki Orta əsr girdabından çıxardı, hətta onun gələcək inkişafını təmin etdi. Atatürkü haqlı olaraq dahi islahatçı adlandırılır.

Mustafa Kamalın işləri və ideyaları Türkiyə tarixində o qədər dərin və silinməz izlər qoymuşdur ki, Türkiyə xalqı 1934-cü ildə Böyük Millət Məclisində öz nümayəndələri vasitəsilə ona "türklərin atası – Atatürk" adını vermişdir. Bu, türk millətinin Mustafa Kamala olan böyük sevgisinin və dərin minnətdarlığının ifadəsi idi.

Türk dünyasının iftixar mənbəyi olan bu nadir şəxsiyyətin fəaliyyəti, mübarizəsi azərbaycanlı həmkarları tərəfindən daim rəğbətə qarşılanmışdır. Uzun müddət bir-birindən ayrı düşmüş, bir millət, iki dövlət kimi fəaliyyət göstərən bir xalq, nəhayət, XX əsrin 90-cı illərində bir-birinə qovuşdu. Azərbaycanın istiqlaliyyətini məhz Türkiyə Cümhuriyyəti ilkin olaraq tanıdı.

Müasir dövrün global problemləri

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev müstəqil dövlətimizin inkişafını təmin etdikcə, bu böyük şəxsiyyətin haqqında qiymətli fikirlər söyləmişdir: "Atatürkün dahiliyi, müdrikliyi bizim üçün ilham mənbəyidir".

Atatürk haqqında yazmaq, düşünmək insanı ruhen zənginləşdirir, ona böyük şərəf gətirir. Bu böyük şəxsiyyətin irəli sürdüyü ideyalar bütün türk xalqlarının yoluna işıq saçır. Bu məqsədlə bu zəngin irsi öyrənmək və təbliğ etmək məqsədilə Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin sərəncamı ilə 9 mart 2001-ci ildə Azərbaycanda Atatürk Mərkəzi yaradılmışdır.

Xalqımızın Ümummilli lideri Heydər Əliyev necə də gözəl qiymət verib: "Türkiyə Cümhuriyyəti Atatürkün yalnız fəaliyyəti nəticəsində deyil, həm də qəhrəmanlığı sayəsində yaranmışdır".

Müasir dövrün global problemləri

(lat. *global* ümumi < *globus* küre) – bütün bəşəriyyətin, bütün dövlətlərin və xalqların, planetin hər bir sakininin həyatı maraqlarına toxunan problemlər. Müasir sivilizasiyanın inkişafının obyektiv amili kimi çıxış edir. Əgər onların həlli üçün konstruktiv yollar tapılmazsa, onlar son dərəcə kəskin xarakter alar və təkcə bəşəriyyətin inkişafına deyil, həm də sivilizasiyanın möhv olması təhlükəsini yarada bilər. Bu problemlər bütün dövlətlərin və xalqların, bütün dünya birliyinin öz səylərini birləşdirməsini tələb edir.

"Global problemlər" anlayışı öz müasir anlamına keçən əsrin 60-cı illərinin sonlarında, bir çox ölkələrin alimləri global

Mühafizəkarlıq

sistemdə baş verən dəyişiklikləri və onların yaratdıqları mümkün nəticələri tədqiq etməyə başladığında geniş işlənmişdir. Qısa müddət ərzində globalistika adlı yeni elmi istiqamət yaranmışdır.

Globalistika sahəsində çalışan alimlər global problemlərin üç əsas qrupunu müəyyənləşdirmişlər: 1) beynəlxalq münasibətlər sahəsində ziddiyyətli və obyektiv zəruri dəyişiklikləri əks etdirən problemlər; 2) şəxsiyyət və cəmiyyətin qarşılıqlı münasibətlərini əks etdirən global problemlər; 3) insanın və təbiətin qarşılıqlı münasibətləri ilə bağlı global problemlər. Dünya miqyaslı həmin məsələləri həll etmək üçün həm siyasi, həm də elmi-texniki əsasların yaradılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Səmərəli elmi-texniki və iqtisadi siyasət global xarakterli ekoloji, xammal, energetika və s. problemlərin həlli üçün mühüm şərtir.

Beynəlxalq siyasi və elmi dairələrdə ümumbəşəri problemlərin aradan qaldırılmasının mümkün yolları fəal müzakirə edilir və dünya birliyinin bu istiqamətdə fəaliyyətinin əlaqələndirilməsinə doğru addımlar atılır.

Mühafizəkarlıq – siyasi ideologiya-nın növlərindən biri. "Mühafizəkarlıq" termininin Qərb variantı olan *konservatizm* anlayışını ilk dəfə 1818-ci ildən "Konservator" adlı jurnal nəşr edən fransız yazıçısı F.Şatobrian işləmişdir.

M. XVIII əsrin sonlarında sosial qaydanın şüurlu şəkildə dəyişdirilməsinin qeyri-təbii olması barədə düşüncələrin nəzəri ifadəsi kimi meydana çıxmışdır.

Mühafizəkarlıq

Klassik M.-ın banisi ingilis siyasi xadimi, filosofu və publisisti E.Börk hesab olunur. 1790-cı ildə onun "Fransada inqilab haqqında düşüncələr" adlı kitabı nəşr olunur və burada ilk dəfə M.-ın əsas prinsipləri formalaşdırılır. M. ideologiyasının işlənilməsi üçün hazırlanmasına XIX əsrin mətəfəkkirləri J.de Mestr, L.de Bonald, X.Donosko Kortes və b. əhəmiyyətli töhfə vermişlər.

M.-ın əsas prinsipləri aşağıdakılardır:

1) İnsan təbiətinin dəyişməzliyi və mədəni həqiqətlərin daimiliyi haqqında əbədi mədəni qanunun mövcudluğuna inanır. M. bu prinsipdən çıxış edir ki, insan şüurunun əhatə dairəsi məhduddur və buna görə də din tərəfindən sanksiyalasdırılmış və müdafiə olunan universal əxlaqi qaydanın olması vacibdir. Məhz bununla əlaqədar olaraq ənənələrə, təsisatlara, rituallara və hətta mövhumata xüsusi yer verilir.

2) Mühafizəkarlar dəyişiklikləri zəruri hesab etsələr də, adətlərə, ənənələrə və varisiyyə sadiqlərdir. Onların fikrincə, dəyişikliklər tədricən, düşünlərək və "saf-çürük" edilərək tətbiq olunmalıdır. M.-ın əsas fəlsəfi postulatlarından biri belə səslənir: "Nəyi dəyişdirmək mümkündürsə, onu dəyişmək lazım deyil".

3) Mühafizəkar-siyasətçinin bütün fəaliyyəti müvəqqəti üstünlük və ya populyarlıq prizmasından deyil, uzunmüddətli nəticələr nöqtəyindən qiymətləndirilməlidir.

4) Həyatın ənənəvi formaları və ənənəvi sosial təsisatlar mühafizəkarların üreyincidir. İnsanlar bərabər deyil. Sosial təşkilat mürəkkəbdir və homişə

Mühafizəkarlıq

müxtəlif sinifləri, silkləri, qrupları ehtiva edir. Təbəqələşmə, iyerarxiya və tabeolma istənilən cəmiyyətin qəbulmaz xüsusiyyətləridir. Mühafizəkarlar yalnız Allah və ilahi ədalət qarşısında bərabərliyi qəbul edirlər.

5) Mühafizəkarların fikrincə, "utopiya can atmaq qəzaya düşürək ölmək deməkdir". Yalnız məqbul icimai qaydaya, ədalətə və azadlığa can atmaq və bu qaydanı ağıllı islahatlar vasitəsilə qorumaq və yaxşılaşdırmaq lazımdır.

6) Xüsusi mükiyyət insan fərdiliyinin məhsuludur və onsuz cəmiyyət ölümə məhkumdur.

7) Mühafizəkarlar belə bir əhkama inanırlar ki, insan əzəldən qeyri-kamildir, o nə öz təbii instinktlərinə (çünki onları itirib), nə də öz ağılına (çünki tarix sübut edir ki, insan ağılsız hərəkətlər etməyə qəbildir) əsaslanma bilməz. İnsana çoxlu qüsurlar xasdır və ya xristianlığın öyrətdiyi kimi, onun üzərində ilkin günah hakimdir. Belə olan halda insan mükəmməl cəmiyyət yarada bilməz.

8) Kollektiv şəxsiyyətdən yuxarıda dayanır. Şərin mənbəyi sosial təsisatlar deyil, insanın təbiətidir.

9) "İstənilən mövcud idarəetmə sisteminin lehinə, istənilən istifadə olunmamış layihənin əleyhinə" prezumpsiya mövcuddur. "Mövcud şəri ortadan qaldırmaq cəhdləri daha çox şərin yaranmasına səbəb olur".

M.-i təhlil edən ingilis alimi M.Oukşot yazır: "Mühafizəkar olmaq naməlum yox, məlum olana, praktikə ilə yoxlanılmayana deyil, sınaqdan keçmiş, uydurmaya deyil, faktı, mümkün olana deyil, mövcud olana, qeyri-məhduda

Müharibə

deyil, həddləri bilinənə, uzağa deyil, yaxına, bolluğa deyil, kifayət qədərə, utopik cənnətə deyil, bugünkü şadlığa üstünlük vermək deməkdir".

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində M. klassik liberalizmin ən mühüm elementlərini – fərdiyyətçiliyi, azad bazar prinsipini, rəqabəti qəbul edir.

Müharibə – dövlətin müştəşkil hərbi qüvvələri, yaxud digər siyasi strukturlar (məs., müxalifətin rəsmi hakimiyyətə qarşı istiqamətləndirdiyi silahlı dəstələr) tərəfindən həyata keçirilən açıq silahlı zorakılıq.

M. bilavasitə siyasətlə bağlıdır və siyasi məzmunu malikdir. M. əksər hallarda ənənəvi dinc siyasi metodların köməyi ilə öz həllini tapa bilməyən uzun müddətli iqtisadi, ərzi, ideoloji, hərbi-strateji, geosiyasi, diplomatik və s. ziddiyyətlərlə şərtlənir.

M. 2 yerə ayrılır:

1) Ədalətli M.-lər (təvəzükə qarşı fərdi, yaxud kollektiv özünümüdafiə, BMT Təhlükəsizlik Şurasının qərarı ilə təvəzükə qarşı məcburi silahlı sanksiyalar, millətlərin öz müqəddəratını təyinetmə hüququnun həyata keçirilməsinə yönələn milli-azadlıq müharibələri); 2) Ədalətsiz, qeyri-qanuni M.-lər (təvəzükə, müstəmləkəçilik M.-i). Ədalətsiz, qeyri-qanuni müharibələrin aparılması beynəlxalq cinayətdir.

M.-nin digər növləri də var: dövlətlərarası və vətəndaş; təvəzükə və müdafiə məqsədli; dünya müharibələri və məhdud müharibələr (lokal, regional). Silahlı müharibə vasitələrindən asılı olaraq adi silahların və kütləvi qırğın

Müxalifət

silahlarının tətbiqi ilə əlaqədar M.-lərə ayrılır. Öz miqyasına, vaxtına, cəlb edilmiş iştirakçıların sayına görə M.-i silahlı münaqişələr də adlandırırlar.

Daha geniş şərh etməklə M. dövlətlərarası münasibətlərdə gərginliyin artırılması, sürətlə silahlanma, rəqabət aparın dövlətlərə və dövlətlər bloklarının qarşılıqlı hərbi qüvvənin tətbiqinə dair hədəflər (məs; 50-80-ci illərdə soyuq müharibə) siyasəti nəzərdə tutulur.

Bəzən M. adı altında beynəlxalq münasibətlərin müxtəlif sahələrində dövlətlər arasında kəskin rəqabətin aparılması siyasəti başa düşülür. Belə halda söhbət ticarət, iqtisadi, informasiya, texnoloji və s. M. haqqında gedir.

İkinci dünya müharibəsindən sonra bezi dövlətlərdə qəbul olunmuş konstitusiyalarda dövlət siyasəti vasitəsi kimi M.-dən danışıqsız imtina etmə barədə sülh maddələri öz əksini tapmışdır.

Müxalifət (lat. *oppositio* əleyhinə olmaq) – siyasi çoxluğa, həyata keçirilən siyasətə, dövlət hakimiyyətinin həyata keçirilməsinin məqsəd və metodlarına qarşı çıxan siyasi azlıq.

Totalitar, avtoritar sistemlərdə bu münasibətlər antaqonistdir, yəni bir-birinə düşməndir və bir-birini rədd edir. Nə hakimiyyət, nə də M. belə rejimdə bir-birinin mövcudluğunu qəbul etmir. Onlar arasında güzəştiz mübarizə gedir. Bu mübarizə bir-birini əzməyə və məhv etməyə yönəlmişdir. M.-in fəaliyyəti vətəndaş itaətsizliyi və hətta silahlı müqavimət xarakteri daşıyır. Hakimiyyət isə polis təqibi, fiziki və mədəni terror formasında repressiyalara əl atır.

Müqayisəli politologiya

M. belə hallarda qeyri-qanun və ya qanunlaşdırılmış fəaliyyətə keçir. Qeyri-qanun M. gizli-siyasi fəaliyyət aparır və çox zaman mübarizədə zor vasitələrindən istifadə edir (və ya etməyə məcbur olur). Qanunlaşdırılmış M. elə siyasi qüvvələrdir ki, onlar hakimiyyətə qarşı açıq etiraz etmir, lakin onunla əməkdaşlığa da gəlmir. Eyni zamanda, avtoritar iqtidar sahibləri belə siyasi qüvvələrin fəaliyyətinə çox zaman dözümlü yanaşırlar.

Demokratik siyasi sistemlərdə isə hakimiyyətdə, istərsə də M.-də olan siyasi güclərin konstruktiv əməkdaşlığına yeni imkanlar yaranır. M. hakimiyyətə və cəmiyyətə təsir edən müxalifət formalardan istifadə etmək imkanına malikdir. Onun nümayəndələri siyasi strukturun bütün elementlərinə daxil olur və siyasi həyatda açıq və fəal iştirak edirlər. İştirak formaları müxtəlif ola bilər. Bunlar seçki fəaliyyəti, hökumətin və onun fəaliyyətlərinin tənqidi, siyasi qərarların qəbulu zamanı müxtəlif təsir üsullarından istifadə və hətta bəzən M. nümayəndələrinin hakimiyyət strukturunda iştirakı (konstruktiv müxalifət) şəklindədir. Hakimiyyət və M. arasındakı müəyyən ziddiyyətlərə baxmayaraq, onlar hər zaman, xüsusilə də cəmiyyət həyatının mürəkkəb, böhranlı şəraitində dialoqa və əməkdaşlığa hazırdırlar.

Müqayisəli politologiya – politologiyanın müqayisə yolu ilə müxtəlif siyasi obyektlərin ümumi və fərqli cəhətləri araşdırın sahəsi.

Siyasi tədqiqatlar sahəsində müqayisəli təhlilin istifadə olunması hələ

Müqayisəli politologiya

qədimdən məlumdur. Artıq Aristotelin, Polibiyanın, Siseronun əsərlərində müqayisəli tədqiqatların əlamətlərini tapmaq olar. Daha sonrakı dövrdə müqayisəli metoddan Ş.L.Monteskyö, A. de Tokvil və b. istifadə etmişlər. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində ayrı-ayrı siyasi institutların müqayisəli təhliləinə yönələn işlər meydana çıxmışdır. Birinci və İkinci dünya müharibələri arasında müqayisəli tədqiqatlar müxtəlif dövlətlərin fərdi xüsusiyyətlərinin, onların institutlarının üzə çıxarılmasına, müxtəlif siyasi strukturların funksiyalarının, siyasi norma və prosedurların müqayisəsinə yönəlmişdir. Həmin dövrün müqayisəli M.p. tarixi, hüquqi, təsviri və institusional metodlara söykənirdi (əsaslanırdı). Lakin belə yanaşmaya formalizm, statiklik və təsvirçilik kimi çatışmazlıqlar xas idi, çünki yalnız müxtəlif dövlətlərin siyasi normalarının, prosedurlarının, konstitusiyası hüququnun təsviri ilə məhdudlaşaraq siyasi sistemin işləməsi şərtlərini və qeyri-formal siyasi prosesləri diqqətdən kənarda qoyurdu. Müqayisəli təhlilin əhatəsinə əsasən təkcə Qərbi Avropa ölkələri və ABŞ düşürdü. Yalnız İkinci dünya müharibəsindən sonra müqayisəli təhlilin tədqiqat sahəsinə inkişafda olan ölkələr də daxil edilmişdir. Tədqiqatların metodoloji bazası da dəyişmişdir: daha çox empirik faktların toplanması və işlənməsinə diqqət yetirilməsinə, kəmiyyət tədqiqat metodlarının (amil təhlili, korrelyasiya təhlili və s.) istifadəsinə, siyasi obyektlərin tədqiqi üçün digər elmlərin (sosiologiyanın, iqtisadiyyatın, psixolo-

Müqayisəli politologiya

logiyanın, antropologiyanın) metodları iqtibas edilməyə başlanılmışdır; müqayisəli tədqiqatlar üçün yararlı olan daha ümumi konseptlərin və nəzəri modellərin işlənilməsinə maraq artmışdır; tədqiqatların özləri daha çox dərəcədə səbəb – nəticə əlaqələrinin üzə çıxarılmasına, ümumi inkişaf modellərinin yaradılmasına, bütün oxşar obyektlər üçün tipikliyin və eyniliyin əsaslarının müəyyən edilməsinə yönəldilmişlər. Həmin dövrün politologiyasının metodoloji əsası bixəviorizm olmuşdur.

Müasir M.p. üçün aşağıdakı hadisələrə maraq səciyyəvidir: qrup maraqları, neokorporativizm, siyasi iştirak, rəşional seçim, etnik, dini, demoqrafik amillər və onların siyasətə, siyasi modernləşdirmə proseslərinə təsiri, siyasi rejimlərin sabitliyi və qeyri-sabitliyi, demokratiyanın yaranması şəraitləri, siyasətin cəmiyyətə təsiri və s.

Müqayisəli tədqiqatların bir neçə müxtəlif növləri mövcuddur: krossmilli müqayisə – dövlətlərin müqayisəsinə yönəlmişdir; ayrı-ayrı halların müqayisə yönümlü təsviri (case-studies); iki ölkənin (əksər hallarda oxşar) müqayisəsinə əsaslanan binar analiz; müvafiq olaraq milli mədəniyyətlərin və institutların müqayisəsinə yönələn krossmədəni və krossinstitusional müqayisələr.

Müasir komparativ siyasi tədqiqatlar onlarla, yüzlərlə müqayisə olunan obyektləri əhatə edir, həm keyfiyyət yanaşmalarından, həm də informasiyanın toplanması və işlənilməsinə ön yeni riyazi və kibernetik vasitələrindən istifadə edilməklə aparılırlar. Məsələn, K.Candanın “Siyasi partiyalar: transmilli

Münaqişə

icmal” adlı müqayisə layihəsində 53 ölkədən olan 158 partiyanın keçən əsrin 50–70-ci illərdəki fəaliyyəti tədqiq edilir. Bu layihədə siyasi partiyaların təşkil və fəaliyyətinin əsas səciyyəvi xüsusiyyətlərinə (təsisatlanma və dövlət statusu, sosial tərkib və sosial baza, təşkilatlanma xarakteri və dərəcəsi, məqsədlər və oriyentasiya və s.) müvafiq olan 12 klasterdə qruplaşdırılmış 111 dəyişən parametrlər ayrılmişdır.

M.p. siyasi elmin strukturunda əhəmiyyətli rol oynayır.

Münaqişə (lat. *conflictus* toqquşma) – ziddiyyət təşkil edən tərəflərin toqquşması. M. aşağıdakı göstəricilərə görə fərqlənir:

- həlli yollarına görə (antagonist və kompromis);
 - yaranması təbiətinə görə (sosial-təşkilati və emosional);
 - təsir istiqamətinə görə (şəqli və üfqi);
 - aşkarlıq dərəcəsinə görə (açıq, gizli və potensial);
 - münaqişənin daşıyıcılarına görə (şəxsiyyət daxili, şəxsiyyətlərarası, qruplararası və s.).
- İctimai həyatda baş verən M. sosial M. adlanır.

Sosial M. – cəmiyyətdə və yaxud dövlətlər arasında fərdlərin və ya qrupların açıq mübarizəsidir. Sosial M.-ni sosial ziddiyyətlərin ifadəsi və həll edilməsi üsulu kimi qəbul etmək olar. Sosiologiyada sosial M.-nin rolunu və səbəbini qiymətləndirən 2 istiqamət vardır. Hələ XIX əsrdə sosial-darvinizm tərəfdarları (Spenser, Samner, Humplovic)

Münaqişə

M.-yə bəşər tarixində qaçılmaz bir proses kimi, ictimai inkişafın stimulu və vacib mexanizmi kimi baxırdılar. K.Marks M.-nin sinfi modelini təklif etdi ki, bu da cəmiyyətin inkişafını məhz M.-nin baş verməsi kimi izah edir. XX əsrin 50–60-cı illərində M. nəzəriyyəsi (R.Darendorff, L.Kozər) adını alan ümumsosioloji konsepsiya formalaşdı. Bu konsepsiya cəmiyyətin M. xarakterli təbiətə malik olması təsəvvüründən bir qədər də irəli getdi. Darendorff sinfi M. anlayışını qoruyub saxlayırdı. Ancaq Marksdan fərqli olaraq, o, hesab edirdi ki, cəmiyyətdə M.-nin yaranmasına əsas səbəb xüsusi mülkiyyətin deyil, nüfuz və avtoritetin bölüşdürülməsidir. Bu konsepsiyanın tərəfdarları hesab edirlər ki, M. cəmiyyətin stabilizməsinə və mövcud olan intizamın qorunub saxlanılmasına xidmət etdiyinə görə müsbət səciyyəli daşıyır.

Kapitalist sənayeləşməsinin erkən mərhələlərində M. çox təhlükəli xarakter daşıyır. Ona görə də M. nəzəriyyəçiləri cəmiyyətin inkişafını onun sənayeləşdirilməsi ilə izah edirdilər. Tədricən cəmiyyətdə ixtisaslaşmış təsisatlar (həmkarlar ittifaqları, arbitraj məhkəmələri və s.) və müvafiq dayənormativ sistemləri yaranır. Dürkheym və müasir “tarazlıq nəzəriyyəçiləri” (Parsons, Merton) M.-i cəmiyyətdə disfunktsiya kimi təsvir edirlər ki, bu yanaşma da cəmiyyətdə M.-nin izahından daha çox konsensusun əsaslandırılmasına yönəldilmişdir.

Adı çəkilən nəzəriyyələrin əsasında M.-lər sosiologiyası elmi yaranır. Bu elm çərçivəsində cəmiyyətdə baş verən

etmək üçün kriminal kapitalın fəaliyyətini genişləndirmək; 4) peşəkar cinayətkarların fəaliyyətini son dərəcə səmərələşdirmək: daha az risk etməklə daha çox uğur qazanmaq; 5) öz aralarında müəyyən əlaqələri olan ayrı-ayrı qruplaşmaları birləşdirib daha səmərəli təşkilatlar yaratmaq və onlardan məqsədyönlü istifadə etmək; 6) qanunazidd fəaliyyətdə öz işinin ustası, yüksək kriminal ixtisas səviyyəsi, praktiki təcrübəsi, intellektual potensialı və həyat prioritetləri olan bu qrup iştirakçıların kriminal aləmdə böyük nüfuzları olur; 7) belə qrupların liderlərdən ibarət "beyin mərkəzi" olur, o növbəti cinayət hərəkətini planlaşdırır, onun həyata keçirilməsinə nəzarət edir, prosesi kommunikativ infrastrukturla: ölkə daxilində və xaricdə ələ alınmış hakimiyyət nümayəndələri, hüquq-mühafizə orqanları, müxtəlif firmalarla əlaqələri təmin edir; 8) onlara ciddi iyerarxiya və sərt nizam-intizam xasdır; 9) kriminal liderlərin məhkəmə təqiblərindən çox

məhkəmə qorunmaq imkanlarından yararlanır. Birincisi, onların fəaliyyəti praktik olaraq cinayət işində iştirak etmirlər, ikincisi, onlara – "yutanlar" – "qarğıllar" arasında bir arada təbəqənin qruplaşmalarını qoruyan hər cür təhlükədən mühafizə edə bilirlər.

Bütün bu amillər böyük bir sosial bələdçi kimi hər bir dövlətə, xüsusən, onun inkişafına çox ciddi ziyan vurur. Bəzən

görə də bu bələdçi ilə mübarizədə dövlətlə xalq birliyinin müstəsna rolu ola bilər.

Mütləqiyyət monarxiyası – ali dövlət hakimiyyətinin (qanunvericilik, icra, məhkəmə, eləcə də dini) bütünlüklə bir şəxsə – çara, krala, imperatora məxsus olduğu idarəçilik forması.

Mütləqiyyətin yaranması burjuva münasibətlərinin əmələ gəlməsi və feodalizmin, köhnə feodal sülkələrinin dağılmağa başlaması prosesi ilə əlaqədar olmuşdur. M.m.-nin daha mühüm cəhətlərinə silki – nümayəndəli təsisatların tam tənəzzülü, monarx hakimiyyətinin hüquqi cəhətdən qeyri-məhdudluğu, onun birbaşa təbəçiliyində və səərəmında daimi ordunun, polis və geniş bürokratik aparatın olması daxildir.

Mütləqiyyət dövründə şəxsi həyata dövlət müdaxiləsi daha sivilizasiyalı forma alır, hüquqi cəhətdən təsbit edilir. Müəyyən dövr ərzində dünya tarixi prosesində müsbət rol oynayaraq, M.m. öz yerini daha müasir dövlətçilik

formalarına vətəndaşlıq.

Bütün bu dövrdə monarx hakimiyyəti bərkiməyə, qanunvericilik hakimiyyəti ilə ayrı-ayrı qanunvericilik orqanları (şeyx uluğu və ya xalqın) birgə həyata keçirir.

Hərəkət M.m. Böhrəyə, Böhrəyə, Vətəndaş, Qorxu, Kəşfiyyət, BSG-də, Əvvəlcə və Səadətə Əvvəlcəyə, Əvvəlcəyə.

N

Naturalizasiya (lat. *naturalis*) – xarici ölkə vətəndaşının öz vətəndaşlığına qəbulu.

Nasional sosializm (*Nasizm*) – alman faşizmini ifadə edən termin; tarixdən məlum olan hərəkətlərin ən radikalı. Beynəlxalq arenada bu tip hərəkətlər və rejimlər adətən totalitar ağalığı və təcavüzkarlığı ilə fərqlənirlər. N.s. alman cəmiyyətinin müəyyən hissəsini Birinci Dünya müharibəsinin nəticələrinə və ondan sonrakı dövrdəki böhranlı proseslərə qeyri-adekvat sol mühafizəkar reaksiyasının təzahürüdür. Bu münasibət son nəticədə konqlomerat ideyalara: dövlət sosializminə, etatizmə, nasionalizmə, rasizmə, militarizmə əsaslanan nasist ideologiyasının yaranmasına gətirib çıxardı. Siyasi planda və praktikada bu özünü əldə bütün sahələrə nəzarət edən bir

partiya və partiya-dövlət strukturu yaranmasına səbəb oldu. Cəmiyyətdə totalitar siyasətin ənənəvi tipi yaranmış, alman sosial psixologiyası müəyyən təbəqələrdə, cəmiyyətin bütün mədəni dəyərləri də cəmiyyətə ötürüldü.

Neft strategiyası – Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət strategiyasında çox mühüm əhəmiyyət kəsb edən istiqamətdən biri də neft siyasətidir. Azərbaycanın N.s. milli iqtisadiyyatın inkişafında, ölkənin infrastrukturunun inkişafında, demokratik mühtəm əməliyyatlarında mühüm rolə malikdir.

Xəzər dənizi geosiyasi əhəmiyyətinə və zəngin karbohidrogen ehtiyatlarına görə dünyada seçilən mühüm bölgələrdən biridir.

Neft Azərbaycanın sabitliyi, gələcəyi və inkişafıdır. Ölkənin daxili və xarici siyasətini tənzimləyən neft, həm də onun milli təhlükəsizliyinin əsasıdır. İqtisadiyyatın inkişafı üçün imkan verir ki, Azərbaycanın neft sənayesinə daha çox investisiyalar qoyulsun. Demokratik mühit şərait yaranır ki, xalq öz milli sərvəti üzərində hökmranlığı və nəzarətini bərqərar etsin. Ölkənin infrastrukturunun inkişaf mərhələsində isə neft öz təsirini göstərməklə yanaşı, digər strateji inkişaf sahələrinin yaranmasına imkanlar açır. 1993-cü ildən etibarən Azərbaycan dövlətinin xarici siyasətində ABŞ və Avropa dövlətləri ilə hərtərəfli iqtisadi əlaqələr qurmaq, enerji sahəsində əməkdaşlığı inkişaf etdirmək prioritet istiqamət təşkil etmişdir. 1993-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçildikdən sonra

Heydər Əliyev ölkənin milli maraqlarını nəzərə alaraq, Azərbaycanın neft ehtiyatlarına maraq göstərən hər bir ölkə ilə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığa hazır olduğunu bəyan etdi. Milli Öndər Heydər Əliyevin N.s. əsasında istiqamətləndirən həyata keçirməyə başladığı işində və siyasətində, əldə edilən sosial-iqtisadi yığıncaqların yüksəlməsi; beynəlxalq aləmdə ölkənin nüfuzunun möhkəmlənməsi; qeyri-istəməli sahələrin inkişafı; ölkəyə vəliyyətinin təminatı.

Azərbaycanın neft siyasətində xüsusilə dəstək verən, Xəzər regionunun

Neft strategiyası

neft və qaz ehtiyatlarına ilk maraq göstərən Qərbi Avropa dövlətləri və ABŞ oldu. Azərbaycan da Qərbin artan marağını dəyərləndirərək, bundan öz müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, sosial-iqtisadi islahatların aparılması, dövlət quruculuğunun, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin mahiyyətinin bütün dünyaya çatdırılması və onun həllində dünya ölkələrinin ədalətli mövqə tutması üçün istifadə etməyə çalışdı. Azərbaycan həmçinin regionda mühüm çəkisi olan Rusiya, Türkiyə, İran, Gürcüstan, Ukrayna kimi dövlətləri də

Neokonservatizm

Nəhayət, 2005-ci il may ayının 25-də Azərbaycanın tarixində mühüm əhəmiyyət kəsb edən bir hadisə baş verdi. Həmin gün Bakıda Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə işlənib hazırlanan və "Əsrin müqaviləsi"nin imzalanması ilə uğurla həyata keçirilən N.s. öz bəhrəsini verdi. Bakı-Tbilisi-Ceyhan Əsas İxrac Boru Kəmərinin Azərbaycan hissəsinin istifadəyə verilməsinə həsr olunmuş təntənəli mərasim keçirildi. Mərasimdə çıxış edən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev dedi: "Mən şübhə etmirəm ki, bundan sonra Bakı-Tbilisi-Ceyhan

Neokorporativizm

tərəfdarı idilər. N.-də təbii olaraq iki tendensiya birləşir: klassik liberalizmin əsas dəyəri – hər bir fərdin azadlığına hörmət və konservatorlar üçün ənənəvi dəyərlərin – dinin, ailənin, qanunun, nizamın, protestant etikasının müdafiəsi.

Neokorporativizm – müəyyən maraqları özündə əks etdirən və həyata keçirən təşkilatın xüsusi sistemi. Onun iştirakçıları liderlərin seçilməsinə və tələblərin artikulyasiyasına nəzarət müqabilində öz sahələrində monopoliyanı dövlətlə maraqlar nümayəndəliyi və bəzi hallarda Müsəbir siyasi elmdə

Neofaşizm

gəlmişdir. N. siyasi dəyərləri – anti-totalitarizm, antietatizm və şəxsiyyətin ayrılmaz hüquqlarının müdafiəsidir. Neoliberal proqramların əsasını idarə olunanlarla idarəedənlər arasında konsensus ideyaları tutur və həmin ideyalar siyasi prosesdə, qərarların qəbul olunmasının demokratik proseduralarında əhəlinin iştirakının vacibliyini bildirir. Siyasi praktikada bir qayda olaraq neoliberal dövlət hakimiyyətinin təşkilində və həyata keçirilməsində plüralist formalara üstünlük verirlər.

Siyasi elmdə N. ideologiyası bir neçə əsas cəhətdən təsəvvür edilə bilər. N.

Nepotizm

ideologiyalarını göstərmək üçün işlədilmiş termin.

N. həm genetik, həm də tarixən faşizm ilə bağlıdır. Lakin o yeni şəraitdə, başqa sözlə, faşizm bəlasını görüb yaşamış ölkələrdə fəaliyyət göstərir. Neofaşist partiyaları və təşkilatları vaxtilə faşistlər tərəfindən vurulmuş və sağ qalmış "köhnə döyüşçüləri" öz sıralarına cəlb edir, onların təcrübəsindən istifadə edirdilər. Revanşizm belə partiya və təşkilatların birliyi əsasında təşəkkül tapırdı. Sonralar onlar tədricən köhnə faşist ideologiyasından əl çəkərək, sağkonservator partiyalarına tranfer olundular.

Müasir dövrdə neofaşist partiya və təşkilatların əksəriyyəti məs., (Fransada "Milli cəbhə", İtaliyada "İtaliya sosial hərəkatı", Almaniya "Respublika partiyası" və s.) bəyan edirlər ki, onlar sağ mühafizəkar siyasi qruplaşmalarıdır. Onların sosial bazasını birinci növbədə əhəlinin marginal təbəqələri təşkil edir. Sosial dayaqları müxtəlif olduğuna görə neofaşist partiya və təşkilatlarının özləri də olduqca müxtəlifdirlər. Məsələn, onların Fransada, Belçikada vəziyyətləri bir cür, Rusiyada, Bolqarıstanda, Rumıniyada və s. isə tamam başqa cürdür.

Müasir Rusiyada neofaşist yönü onlarla partiya və təşkilatlar fəaliyyət göstərir. Onların arasında Rus Milli Birliyi, Rusiyanın Milli-Respublika Partiyası və s. seçilir. Lakin bu partiyaların siyasi təsiri o qədər də güclü deyildir.

Nepotizm (lat. *nepos* nəsil) – 1) klançılığa və ailəpərəstliyə əsaslanan haki-

Nihilizm

miyyət sülaləsinin praktikası; 2) hakimiyyət vəzifələrinin qohumluq əlaqələrinə görə verilməsi. Ənənəvi cəmiyyətlərdə siyasi elitanın formalaşmasının əsas formalarından biri.

Neytralitet (lat. *neuter* bitərəflilik) – müharibədə iştirak etməmək siyasəti, sülh dövründə isə hərbi ittiqlarda və bloklarda iştirakdan imtina. Neytral dövlət öz ərazisinin toxunulmazlığı, vətəndaşlarının müharibədə iştirak etməməsi hüququna malikdir. Neytral dövlət lazım gələndə öz ərazisini silahla müdafiə edə bilər.

N.-in müxtəlif növləri mövcuddur: 1) hərbi (müharibəyə tam hazır olmaqla N.-ə əməl etmə); 2) eventual (konkret müharibədə N.-ə əməl etmə); 3) pozitiv (hərbi ittiqlarda iştirak etməmə); 4) müntəzəm (dövlətin heç vaxt müharibədə iştirak etməyəcəyi və heç bir bloka qoşulmayacağı barədə öhdəlik).

Neytral dövlətin hüquq və vəzifələri, başqa sözlə, onların hüquqi statusu beynəlxalq hüquqda öz əksini tapmışdır. Neytral dövlətlərə aşağıdakılar aiddir: İsveç (1814), İsveçrə (1815), Avstriya (1955), Malta (1981).

Nəzəriyyə – biliyin hər hansı bir sahəsində əsas ideyalar sistemi.

Nihilizm (lat. *nihil* heç nə) – tam inkarətmə mövqeyi. N. termini İ.S.Turgenevin "Atalar və oğullar" (1862) romanı nəşr olunandan sonra geniş yayıldı. N. ictimai-tarixi inkişafın böhranlı dövrlərində daha çox istifadə olunur.

Nonkonformizm

Nonkonformizm (lat. *non* yox + *conformis* oxşar) – 1) hamı tərəfindən qəbul olunmuş dini təlimin qəbul edilməməsi, sektantçılıq; 2) sosial həyatın mövcud normalarına qarşı etiraz forması (həmçinin siyasi). N. termini XX əsrin 60-cı illərində Qərbdə gənclər hərəkatı ("Yeni sollar", hippilər və b.) genişlənən daha çox işlənməyə başladı.

Noosfera – təbiət və cəmiyyətin qarşılıqlı təsir sferası, o sfera ki, onda insan ağılı müasir texnologiyanın təchizi ilə inkişafın aparıcı amilinə çevrilir. Noosfera anlayışı elmi dövriyyəyə 1927-ci ildən Fransız alimləri E.Lerua və P.Teyyar de Şarden tərəfindən gətirilmiş və rus alimi N.Vernadski tərəfindən inkişaf etdirilmişdir.

Nuvoriş (lat. *nouveau* *rich*l yeni varlı adam) – bənbəli, varlı adam; spekulasiya sayəsində varlanmış adam.

Nüfuz – 1) ümumən qəbul olunan əhəmiyyət, təsir; ümumi hörmətə, təsirə malik olan şəxs; 2) hər hansı bir subyektin (şəxsiyyətin, qrupun, təşkilatın) ümumən qəbul olunan təsirinə əsaslanan hakimiyyətin həyata keçirilmə forması. M.Veberə görə N. hakimiyyətinə ənənələrlə rəşional qanuniliklə və xarizma ilə təminat verilir. N. heç də həmişə hakimiyyətlə bağlı deyil, onun mövcudluğu ona malik olana hakimiyyət səlahiyyətləri ilə də mümkündür. Belə hallarda sonuncu daha hörmətli insan (siyasi subyekt) ola bilər. Xarici politologiyada *authority* (ing. nüfuz) və

Nümayəndəli hakimiyyət

pover (ing. hakimiyyət) sözləri çox vaxt sinonim kimi işlənir.

Nümayəndə – dövlətin, təşkilatın, kollektivin seçkili, yaxud təyin olunmuş nümayəndəsi.

Nümayəndəli demokratiya – dövlət orqanlarının xalq tərəfindən seçilmiş nümayəndələr vasitəsilə idarə olunması. Xalq hakimiyyətinin iki formasından biri (digəri bilavasitə demokratiyadır). Müasir demokratik cəmiyyətlərdə bu formaların hər ikisi bir-birinə qarşılıqlı təsir edir və bir-birini zənginləşdirir. Hüquqi cəhətdən qərarların qəbul olunmasında əsas üstünlük bilavasitə demokratiyanın tərəfindədir (referendum). Sözlün geniş mənasında N.d. bütün seçkili dövlət institutlarını – həm qanunvericilik, həm də strukturlarını icraetmə əhatə edir. N.d. şəraitində həm ümummilli səviyyədə, həm də regional səviyyələrdə parlament tipli orqanlar fəaliyyət göstərirlər. Bu orqanlar nümayəndəlik adını daşımaqla bərabər, onun cəmiyyətdə əhəmiyyətini və fəal rolunu nümayiş etdirir və bununla da ölkədə demokratik rejimin ən vacib göstəricisi olduğunu sübuta yetirirlər. Bu mənada N.d. *parlamentarizmin* sinonimidir.

Nümayəndəli hakimiyyət – xalq, yaxud onun bir hissəsi tərəfindən özünün nümayəndələrinin xüsusi kollegial müəssisədə (parlamentdə, yerli özünüidarəetmə şurasında) dəqiq müəyyən olunmuş müddətə birləşmiş seçkili nümayəndəsinə ötürülmüş səlahiyyət-

Nümayəndəli Palatası

lərinin məcmusu, həmçinin nümayəndəli hakimiyyət orqanlarının özlərinin məcmusu.

N.h. anlayışı o qədər hakimiyyətin funksional təyinatını yox (parlamentdə yerli özünüidarəetmə şurasında), onun təbiətini, həyata keçirilməsi üsulunu xarakterizə edir.

Nümayəndələr Palatası – Yeni Zelandiyada, Paraqvayda, Maltada birləşmiş palatalı parlamentlərin və Avstraliya, Belçika, ABŞ və digər ölkələrin parlamentlərinin aşağı palatalarının adı.

Nüvənin dayandırılması

Nüvə siyasəti – nüvə silahının, onun texnologiyasının işlənilib hazırlanması, eləcə də onların bu silaha malik olmayan ölkələrə verilməməsi.

Nüvənin dayandırılması – nüvə silahından istifadə imkanının olması belə, düşməni hücumdan çəkindirir – ideyasına əsaslanan doktrina. Beynəlxalq münasibətlərin iştirakçıları nüvə silahından istifadənin nə demək olduğunu yaxşı başa düşdüləri üçün bu məsələdə özlərini son dərəcə təmkinli və rəasional aparmalıdır.

Obskurantizm

Obskurantizm (lat. *obscurans* tündləşdirmə) – maarifə və elmə prinsipial düşmən münasibəti.

Obstruksiya (lat. *obstructio* bağlama, çəpər, əngəl) – 1) hansısa bir qanun layihəsinin müzakirəsinin və ya qəbul olunmasının qarşısını alan parlament mübarizəsi; 2) açıq-aşkar hansısa bir təklifin, tədbirin qarşısını almağa yönələn ümumi hərəkət.

Obyekt (lat. *objektum* – predmet) – maddi aləmin predmeti; insan (subyekt) fəaliyyəti və idrakının predmeti.

Oxlokratiya (yun. *ochlos* kütlə + *kratos* hakimiyyət) – qara camaatın hakimiyyəti.

Ombudsman

keçirildiyi vaxtlarda daha çox səslənməyə başladı. İ.A.İlin O.-nın ayaq açıb yeriməsini xalqın hüquqi şüurunun və sosial sisteminin pozulması ilə bağlayırdı. O, öz tarixi təcəssümünü 1789-cu il Fransa inqilabında, 1848-ci il Paris Kommunasında, sovet hakimiyyətinin ilk dövrlərində tapmışdır. Belə vəziyyət ən çox "qarışıqlıq dövrlərində" meydana gəlir, o zaman ki, köhnə normalar, institutlar, höyət sistemi pozulur və onların yeniləri ilə əvəzlənməsi mümkün olmur. Tarixdən o da məlumdur ki, O.-nın ömrü uzun olmur, bir qayda olaraq onları diktaturanın hansısa bir forması əvəz edir.

Oliqarxiya (yun. *oligarchia* azlığın hakimiyyəti) – kiçik bir qrup varlı adamların hakimiyyəti. Aristotələ görə, o, aristokratik idarəetmənin təhrif olunmuş formasıdır. Yeni dövrdə "O."

Opportunizm

rət etmək üçün seçilmiş və ya təyin olunmuş vəzifəli şəxs. Bözi ölkələrdə ayrı-ayrı şəxslərin və birliklərin də Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisində qəbul olunmuş qanuna əsasən (28 dekabr 2001) ombudsmana ölkəmizdə insan hüquqlarının müvəkkili səlahiyyəti verilmişdir.

Opportunizm (fr. *opportunisme* münasib, sərfəli) – sazişçilik siyasəti, kəskin qarşıdurmadan geri çəkilmə, konformizm. Bu termin XIX əsrin axırlarında və XX əsrdə kommunistlərlə sosial-demokratların ideya mübahisələrində geniş istifadə olunmuşdur.

Optasiya (lat. *optatio* arzu, seçmə) – vətəndaşlığın seçilməsi, dövlət mənsubiyyətini dəyişərkən əhaliyə ərazi verilməsi. Bir dövlətin ərazisində yaşayan şəxs başqa bir dövlətin ərazisinə köçərsə, o, həmin dövlətlər arasında olan razılığa əsasən müəyyən müddətə

Oruellizm

və daimi yaşayış yeri ala bilər. Bu hər bir dövlət tərəfindən birtərəfli qaydada da edilə bilər.

Ordonans (fr. *ordonnance* əmr etmək) – qanunvericilik fəaliyyətinə aid olan, Fransada, Seneqalda, Əlcəzairdə və b. ölkələrdə çox nadir hallarda, xüsusilə müəyyən səbəblər (fövqəladə vəziyyət) üzündən parlament öz fəaliyyətini dayandırarkən dövlət başçısı tərəfindən qəbul olunan qərar.

Ortodoks (yun. *orthodoxos* dindar) – hər hansı bir təlimə, dünyagörüşünə, cərəyana sadıq olan şəxs.

Oruellizm (ing. *orwellism*), “Anti-utopiya” romanının müəllifi C.Oruellin adı ilə bağlı (1984) termin. Təbliğat zamanı həqiqətin təhrif olunduğunu, sözlər və anlayışlardan manipulyasiya məqsədilə istifadə edildiyini (siyasi manipulyasiya) göstərmək üçün işlədilir.

Ölkə

Ölkə – 1) məmləkət, diyar; yer, ərazi; 2) bir dövlətin idarəsi altında olan yerlər; 3) tərkibində muxtar vilayət olan böyük inzibati-ərazi bölgüsü.

Özünüidara – 1) siyasi ağalığı inkar edən xalq hakimiyyəti forması; 2) idarəetmə prosesini yerlərdə həyata keçirən yerli hakimiyyət orqanlarının fəaliyyəti.

Ö. bir xalq hakimiyyəti forması kimi özünü təşkil etmə, özünü tənzimləmə və öz-özünə fəaliyyət göstərmə üsullarına əsaslanır və hər cür xüsusi məcburetmə aparatının zəruriliyini inkar edir. Ö.-nin xarakterik cəhətləri aşağıdakılardır: hakimiyyətin bütün kollektivə mənsub olması və onun ya cəmiyyət üzvləri, ya da seçili orqanlar tərəfindən həyata keçirilməsi; eyni vaxtda idarəetmənin subyekt və obyektinin “bir şəxsin” əlində cəmlənməsi; ümumi razılıqla qəbul olunmuş sosial normalar vasitəsilə cəmiyyətin özünü tənzimləməsi; ümumi işlərin birgə görülməsi və ictimai maraqların qorunması. Ö. prinsiplərinin əsası dövlətqədərki cəmiyyətlərdə – icmalarda, tayfa yığıncaqlarında, hərbi demokratiyalarda və s. qoyulmuşdur. Ö. bir çox tarixi formaları, cənib demokratik prinsiplərə uyğun bir şəkildə qurulmuşdur: azlığın çoxluğa tabe olması; formal bərabərlik; maraqların azad ifadə olunması; hamı tərəfindən qəbul olunmuş hüquqlar və vəzifələr; nümayəndəlik elementlərinin uyğunluğu və öz iradəsini birbaşa bildirmə. Demokratiyadan fərqli olaraq Ö. həm siyasi, həm də qeyri-siyasi xüsusiyyətlərə malik olur. Bundan

Özünüidara

əlavə, Ö. müəyyən ərazini və professional (sənət, peşə sahibi) icmanı birləşdirir və lokal səciyyə daşıya bilər.

Ö.-nin digər növü – yerli özünüidara etmədir. Yerli özünüidara etmə orqanları dövlət hakimiyyəti sistemində daxil ola da, olmaya da bilər. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əsasən (IX fəsil) onlar müstəqil olaraq bələdiyyə mülkiyyətini idarə edir, yerli büdcəni formalaşdırır, təsdiqləyir və ondan istifadəni həyata keçirir, yerli vergiləri müəyyənləşdirir və onun yığılması ilə məşğul olur, ictimai nizam-intizam nəzarət edir, həminin yerli əhəmiyyətli digər məsələləri həll edirlər.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında yerli özünüidara etmənin xalq hakimiyyətinin, onun hüquqi, iqtisadi və maliyyə əsaslarının müəyyənləşdirilməsindəki rolu göstərilir, onların həyata keçirilməsinə dövlət təminatının verildiyi bildirilir. Həmin qanuna əsasən ölkənin bütün ərazisində yerli özünüidara etmə (bələdiyyə) orqanları təşkil olunmuşdur. Onların əsas məqsədi əhalinin tarixi və digər etnik ənənələrini nəzərə almaqla, onun yerli səciyyə daşıyan bütün məsələlərini həll etməkdən ibarətdir.

Yerli özünüidara etmə orqanları alternativ xidmətlər yaratmaqla ictimai xidmətlərin keyfiyyətini yüksəltməyi, cəmiyyətin məlumatlandırılmasını yaxşılaşdırmağa çalışmalıdır.

Azərbaycan Respublikasında yerli özünüidara etmənin inkişafı sahəsində dövlət siyasəti işləniş hazırlanmış və hazırda uğurla həyata keçirilməkdədir. Bu da bələdiyyələrin dövlət quruluşunda mövqelərinin möhkəmlənməsinə və onların real müstəqilliyinin təmin olunmasına şərait yaradacaqdır.

P

Pablik rileyşnz (ing. *public relations* ictimaiyyətlə əlaqələr) – müxtəlif hökumətin və təşkilatların ictimaiyyətlə qarşılıqlı anlaşılmaya nail olmaq sahəsində fəaliyyəti.

İlk dəfə bu ifadəni ABŞ-ın Prezidenti T.Cefferson 1807-ci ildə özünün "Konqresə yeddinci müraciəti"nin qaralmasında pozulmuş "fikir durumu" sözlərinin əvəzinə yazaraq rəsmi istifadə etmişdir.

P.r. müasir kommunikasiya texnologiyalarının, yəni ünsiyyət, fikir mübadiləsi və qarşılıqlı anlaşma üçün xüsusi mexanizmlərin işlənməsi ilə məşğul olur. P.r. idarəetmə funksiyası olmaqla, müxtəlif təşkilatlar və kütlə arasında qarşılıqlı faydalı münasibətlər qurur və onları himayə edir ki, bu da hər hansı bir təşəbbüsün uğurunu, yaxud uğursuzluğunu müəyyən edir.

P.r.-in funksiyaları aşağıdakılardır: 1) təşkilatın daxilində və ondan kənarda şəurun, rəylərin, münasibətlər və davranışın monitorinqi (izlənilməsi); 2) siyasətin, prosedur və hərəkətlərin ictimaiyyətə təsirinin analizi; 3) təşkilat və ictimaiyyət arasında ikitərəfli münasibətlərin qurulması və onların qorunması və s.

Pablisiti (ing. *publicity*) – məşhurluq, populyarlıq; təşkilatın fəaliyyəti.

Paraflama (< fr. *paraphe* qısaldılmış imza) – müqavilə mətninin autentiqliyinin (əslinə uyğunluğunun) danışıqlar aparən dövlətlərin səlahiyyətli nümayəndələri tərəfindən təsdiqlənməsi. P. müqavilənin razılaşdırılmış mətninin qəti olduğunu sübut edir.

Pareto (Pareto) Vilfredo (1848-1923) – italyan iqtisadçısı, sosioloqu və politoloqu, elitələr nəzəriyyəsinin banilərindən biri.

P. belə bir tezisdən çıxış edir ki, insanlar bir-birindən fiziki, mənəvi və intellektual cəhətdən fərqlənirlər. İstənilən sahədə yüksək nəticələrə nail olan fərdlərin məcmusunu P. elita adlandırır və onu hakim və qeyri-hakim hissələrə böldür. Hakim elitaya, onun fikrinə, idarəetmədə birbaşa, yaxud dolayı iştirak edən qruplar aiddir. Məhz hakim elita cəmiyyətdə bütün hakim yüksəklikləri ələ alaraq hakimiyyəti həyata keçirir. O, cəmiyyətdə özünün mövcudluğuna təhlükə törədən istedadlı insanların meydana çıxmasına yol vermir. Elitaların "dövriyyəsi" nə P. ictimai tərəqqinin başlıca hərəkətverici qüvvəsi kimi baxır.

P.-ya görə, elitaların iki tipi mövcuddur ki, onlar ardıcıl olaraq bir-birini əvəz edirlər. Birinci tip – "aslanlar"dır, onlara ifrat mühafizəkarlıq, sert "güc" idarəetmə metodları səciyyəvidir. İkinci tip – "tülkülər"dir. deməyəpələ.

aidətmə, sırası kömətinasiyalar ustaları. Səbit siyasi sistem "aslanlar"

edir. "Aslanlar"ın elitəsi üstünlük təşkil edən cəmiyyət dərəcəsidir, "tülkülər" elitəsi cəmiyyətə dinamizm verir. Elitaya "tülkülər" və "aslanlar"ın proporsional axını təmin olduqda sosial tarazlıq mexanizmi normal işləyir. Dövriyyənin dayandırılması hakim elitənin "tülkülər" in üstünlüyü ilə çevrilməsinə (pisləşməsinə, cırlaşmasına) gətirib çıxarır, onlar da zaman keçdikcə despotizmin və sert yataıtma və despotizmin tərəfdarları olan "aslanlar" a çevrilirlər. P. görə, Hakimiyyət elita tərəfindən iki üsuldən biri ilə həyata keçirilir – güc vasitəsilə, yaxud hiylənin və "spekulyasiyalar" məharətinin köməyi ilə özünün konsepsiyasında alim hakimiyyətin gücdən istifadəsinin zəruriliyinin əsaslandırılmasına xüsusi yer ayırır. Güc – hakimiyyətin təzahürü, humanizm – onun zəifliyinin əlamətidir.

Əsas əsəri: üç hissəli "Ümumi sosiologiya üzrə traktat" (1916).

Pariya – 1) pariyalar – Cənubi Hindistanda aşağı kastalardan biri ("toxunulmazlar"); 2) hiyqsuz, səfil, məzlum insan.

Paritet (< lat. *paritas* (*paritatis*) bərabərlik) – tərəflərin eyni vəziyyətdə olması, bərabər hüquqluğu, bərabərliyi.

Parlament (alm. *parlament*, ing. *parliament*, fr. *parlement* < fr. *parler*

çağırılmışdır, real mahiyyətini isə XVII-XVIII əsrlər burjua inqilablarından sonra tapmışdır.

P. siyasi institut kimi əsas funksiyaları: müxtəlif sosial təbəqələrin maraqlarının təmsilçiliyi; ictimai inkişafın alternativlərinin seçilməsi və müəyyən edilməsi; qanunların işlənilməsi və qəbulu; icraedici hakimiyyətin hökumətin fəaliyyəti üzərində siyasi nəzarət; qəbul olunmuş qərarların legitimliyinin təmin edilməsi.

P. strukturu və səlahiyyət həcminə görə fərqlənirlər. Strukturuna müvafiq olaraq onlar birpalatalı və ikipalatalı lara bölünürlər. Birincilər əsasən inkişafda olan ölkələrdə olurlar. İkipalatalı P. dünyanın əksər ölkələrində fəaliyyət göstərir.

İkipalatalı P. aşağı palata və birpalatalı P. yalnız birbaşa (ABŞ, İtaliya), yaxud dolayı (çoxpillətli) seçkilər yolu ilə formalaşır (Hindistan, Fransa), onun bezi üzvləri yerləri irsi, yaxud təyinat qaydasında tuturlar (Böyük Britaniya, Kanada).

Müasir P.-in səlahiyyətləri mütləq müəyyən olunmuş (ABŞ, Fransa); mütləq qeyri-müəyyən olunmuş (Böyük Britaniya, İtaliya, İrlandiya); nisbi müəyyən olunmuş (AFR, Hindistan) olur.

Azərbaycan Respublikasının P.-i Milli Məclisdir. Qanunvericilik hakimiyyətini həyata keçirir, birpalatalıdır, 125 deputatdan ibarətdir. Milli Məclisin deputatları majoritar seçki sistemi

Parlament müzakirələri

Parlament müzakirələri – parlamentin, yaxud onun ayrıca palatasının plenar iclasında qanun və ya qətnamə layihələrinin deputatlar tərəfindən müzakirəsini nəzərdə tutan fəaliyyət forması.

Parlament sessiyası – (lat. *sessio* iclas) – parlamentin və onun komissiyalarının geniş iclaslar keçirdiyi müddət. Növbəti və növbədənəkar P.s. olur.

Parlamentari (alm. *parlamentarier*) – parlamentin deputatı.

Parlamentarizm – nümayəndəli qanunvericilik orqanının – parlamentin digər dövlət orqanlarına münasibətdə formal aliliyi olmaqla qanunverici və icraedici funksiyaların dəqiq bölüşdürülməsi ilə səciyyələnən idarəetmə sistemi. P. şəraitində hökumət parlament tərəfindən formalaşır və onun qarşısında məsuldur.

Parlamentlararası İttifaq (Pİ) (İnter-parliamentary Union) – müxtəlif dövlətlərin milli parlament orqanlarını özündə

Parlamentlararası İttifaq (Pİ)

o qədər də vacib sayılır. Lakin dünyanın əksər ölkələrinin qanunvericilik orqanlarının nümayəndələrinin fikirlərini əks etdirdiyinə görə, həmin qərarlar dünya ictimaiyyətinə, hökumətlərə və beynəlxalq təşkilatlara təsirsiz ötürülür. Pİ BMT-də birinci dərəcəli məsləhətçi statusuna malikdir. O BMT-nin katibliyi və digər ixtisaslaşmış qurumları, həmçinin YUNESKO ilə hərtərəfli əməkdaşlıq edir.

Pİ-in ali orqanı – hər il keçirilən Parlamentlararası konfransdır. Konfranslararası müddətdə təşkilat rəhbərliyi Parlamentlararası Şura həyata keçirir, ona hər milli parlament qrupundan iki nümayəndə daxildir. Şuranın sədri dörd ildən bir seçilir və o, Pİ-in İcra Komitəsinə – inzibati orqanın fəaliyyətinə də rəhbərlik edir. Hansısa bir məsələnin baxılmasını, konfransın qətnaməsinin layihəsi hazırlanmasını mütəmadi fəaliyyət göstərən tədqiqatçı komissiyalar həyata keçirirlər: siyasi məsələlər, beynəlxalq təhlükəsizlik və tərsiləh üzrə; parlament, hüquqi məsələlər və insan hüquqları üzrə; iqtisadi

Parlamentli monarxiya

zamanda BMT-nin səylərini dəstəkləyir və onunla sıx əməkdaşlıq edir.

Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi Pİ-in 1993-cü il aprel 12-17-də Dehlidə keçirilmiş 89-cu konfransında bu təşkilatın üzvü seçilmişdir.

Parlamentli monarxiya – konstitusiyalı monarxiyanın iki növündən biri (dualist). Bu idarəçilik formasında monarx öz funksiyasını nominal şəkildə yerinə yetirir. Hətta konstitusiyaya ilə ona böyük səlahiyyətlər verilsə də (məs., Niderlandda, Daniyada), o, konstitusiyahüquqi qaydalara əsasən öz vəzifəsindən müstəqil istifadə edə bilmir. Belə ki, monarx tərəfindən qəbul olunmuş qərarlar (aktlar) nazirlər tərəfindən təsdiq olunmalıdır. Bezi ölkələrin konstitusiyalarında (Yaponiya, İsveç) monarx üçün formal da olsa heç bir vəzifə nəzərdə tutulmur. P.m. hökumət faktiki olaraq parlament qarşısında məsuliyyət daşıyır. Konstitusiyaya əsasən parlament dövlətin ali orqanı sayılır.

Parsons Tolkott

bilər. Belə halda prezident hökumətin təklifi ilə parlamenti buraxmaq və vaxtından əvvəl seçkilər təyin etmək hüququna malikdir. P.r-nın klassik modeli İtaliyada və AFR-da mövcuddur.

Parsons (Parsons) Tolkott (1902-1979) – görkəmli amerika sosioloqu, Harvard Universitetinin professoru, sosiologiya bölməsinin rəhbəri. Peşəkar sosiologiyanın inkişafında, özünün prezidenti olduğu Amerika sosioloji assosiasiyasının yaradılmasında mühüm rol oynamışdır. P. sosiologiyada hərəkət nəzəriyyəsi və sistemli-funksional məktəbinin yaradıcısıdır.

P.-un fikrincə, cəmiyyət nisbətən davamlı, yaxşı inteqrasiya olunmuş sabit strukturdur; cəmiyyətin hər bir elementinin müəyyən funksiyası var, yeni sistemin davamlılığının saxlanması hansısa töhfə verir; sosial strukturun işləməsi cəmiyyət üzvlərinin sabitliyi və inteqrasiyanı təmin edən dəyərlər konsensusuna əsaslanır. P. cəmiyyətin sabitliyinin bir sıra "funksional zəmin-

Partikulyarizm

P. sosial sistemə qarşı onun qorunub saxlanılması və mövcudluğunu təmin edən dörd əsas funksional tələbi ifadə edir: adaptasiya, məqsədatma, integrasiya və modelin müdafiəsi. Adaptasiya funksiyasını iqtisadi yarım sistem təmin edir; məqsədatma funksiyasını – siyasi yarım sistem, integrasiya funksiyasını – hüquqi institutlar və ənənələr; modelin müdafiəsi funksiyasını – inanclar sistemi, əxlaq və sosiallaşma agentləri (ailə, təhsil müəssisələri və s.).

P.-un işlədiyi struktur – funksional metod müasir siyasi elmdə səmərəli istifadə olunur.

Əsas əsərləri: “Sosial hərəketin strukturu” (1937), “Sosial sistem” (1951), “Hərəket nəzəriyyəsi və insanın mövcudluğu” (1978).

Partikulyarizm (< lat. *particularis* qismən, xüsusi, istisna təşkil edən) – xüsusi məqsədlər və maraqların (şəxsi, yaxud qrup) üstünlüyünə əsaslanan sosial və siyasi fəaliyyət prinsipi.

Partisipator demokratiya (iştirak demokratiyası) nəzəriyyəsi – klassik demokratiya nəzəriyyəsinin əsas ideyasına – sadəcə insanların özlərini idarə etməsi ideyasına sadıq qalan nəzəri sistem. Plüralistlər və elitistlərdən fərqli olaraq onlar (C.Volf, F.Qrin, B.Barber) hesab edirlər ki, siyasi hakimiyyətin demokratik sistemi hələ var gücü ilə işləmir və buna görə də daha səmərəli siyasi qərarların qəbulu prosesinə geniş xalq kütlələri cəlb olunmalıdır. Elitistlərdən fərqli olaraq onlar

Partiya sistemi

qeyd edirlər ki, əhəlinin antidemokratik mövqeyi onların təbiətinə xas olan əlamət deyildir, bu lazımda təlim-tərbiyənin zəifliyi və iqtisadi bərabərsizliyin mövcudluğu üzündən irəli gəlir. P.d.n. tərəfdarları hesab edirlər ki, “azadlığın paradokslarından” ancaq o zaman qaçmaq olar ki, əhəlinin əksəriyyəti ya özünə tiran seçsin, ya da özü bir tiran olsun. Elitələrin tiranlığına qarşı yaxşı informasiyaya malik cəmiyyət gərəkdir ki, o ümumi seçkilər və nümayəndəli təşkilatlar vasitəsilə demokratik nəzarət həyata keçirə bilsin. K.Makfersonun fikrincə, böyük cəmiyyətlərdə demokratik iştirak elə təşkil olunmalıdır ki, burada bərbəşə demokratiya ilə nümayəndəli demokratiyanın “piramidal sistemi yaradılsın”. Bu zaman nümayəndələr ümumi iradənin formalaşmasında vasitəçi rolunu oynamalı, onlara etimad göstərənlərin maraqlarına xidmət etməlidirlər, başqa sözlə, bu proses cəmiyyətin, yəni idarəolunların idarəedənlər üzərində müəmmadi və ciddi nəzarətinin təşkili deməkdir.

Partiya sistemi – siyasi həyatda, hakimiyyət uğrunda mübarizədə və onun istifadə olunmasında iştirak edən partiyaların, onların bir-biri ilə və dövlətlə münasibətlərinin məcmusu, partiyaların hakimiyyət və onun həyata keçirilməsi uğrunda mübarizədə qarşılıqlı əlaqə və rəqabət mexanizmi.

P.s.-nin müxtəlif növləri mövcuddur. Siyasi sistemin, siyasi rejimin tipinə görə demokratik (liberal-demokratik), avtoritar və totalitar P.s. seçilir. Hakimiyyət

Partologiya

uğrunda mübarizə aparan, onun istifadəsinə təsir edən partiyaların sayına görə aşağıdakı P.s. olur: birpartiyalı (despotik, demokratik); bırıyırımpartiyalı, yeni üstünlük təşkil edən partiya daha az populyar partiyalarla koalisiyada; ikipartiyalı (birpartiyalı); ikıyırımpartiyalı, yeni iki nüfuzlu partiya ilə yanaşı üçüncü cəmiyyətdə daha az təsirə malik olan partiya da seçkilərdə səs toplayır (15-20%) və hakimiyyətin istifadə olunmasında iştirak edir; nəhayət, çoxpartiyalı.

Demokratik, hüquqi dövlət quran müstəqil Azərbaycan Respublikasında formalaşmış partiya sistemi tipinə görə çoxpartiyalı sistemdir. Hazırda ölkədə siyasi plüralizmin, çoxpartiyalılığın inkişaf etdiyi şəraitdə 60-dan artıq qeydiyyatdan keçmiş siyasi partiya dövlətin yaratdığı əlverişli və sağlam rəqabətlik mühitində ədalət fəaliyyət göstərir (bax: *Çoxpartiyalı sistem*).

Partologiya (< lat. *part* hissə, qrup + Yun. *logos* təlim) politologiyanın siyasi partiyaları öyrənən hissəsi.

Pasifizm (lat. *pacificus* sakitləşdirən, barışdırın) – 1) hər cür müharibələri pisləyən və yer üzərində sülhü tələb edən dünyagörüşü; 2) XIX əsrin ikinci yarısında formalaşmış, hər cür müharibələrə qarşı prinsipli çıxış edən beynəlxalq antimüharibə hərəkatı.

Passiv seçki sistemi – seçkilə dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanlarına seçilmək hüququ (yəni namizəd qismində qeydiyyatdan alınmaq, digər nami-

Passiv seçki sistemi

zədlərlə bərabər seçkiqabağı təbliğat və təşviqat aparmaq, namizədin qanunla nəzərdə tutulan bütün digər hüquqlarından istifadə etmək hüququ).

P.s.s. həmin dövlətin aktiv seçki hüququna malik olan vətəndaşlarına verilir. Bir çox dövlətlərdə P.s.s.-nə malik olmaq daha yüksək (fəal seçki hüququ ilə müqayisədə) seçki senzləri ilə şərtlənir: yaş, təhsil, xidməti. P.s.s.-nin həyata keçirilməsi üçün ümummilli nümayəndəli orqana seçkilər zamanı Kanadada, Argentinada, Belçikada, Kosta-Rikada və bəzi digər ölkələrdə mülkiyyət senzləri müəyyən olunmuşdur. Daha tez-tez P.s.s. yüksək yaş senzi ilə məhdudlaşdırılır, özü də ki, bu senz parlamentlərin yuxarı palatalarına seçkilərdə xüsusilə yüksəkdir. ABŞ, Yaponiya, Hindistanda parlamentin aşağı palatasına seçkilərdə P.s.s. 25 yaşına, yuxarı palataya isə – 30 yaşına, Fransa və Rumıniyada – müvafiq olaraq 23 və 35 yaşına, İtaliyada – 25 və 40 yaşına, Çexiyada – 21 və 40 yaşına çatmış vətəndaşlar malikdir.

Birpartiyalı parlamentli bir sıra dövlətlərdə (məs., Cibuti, Malavi) mövcud olan tələbə görə, P.s.s.-nə malik olmaq üçün hakim siyasi partiyağa mənsub olmaq zəruridir.

Azərbaycan Respublikasında yaşı 25-dən aşağı olmayan vətəndaşlar bırıpalatlı parlament olan Milli Məclisə, yaşı 35-dən aşağı olmayanlar (Azərbaycan Respublikasının ərazisində 10 ildən artıq daimi yaşamaq şərti) prezident seçilmək hüququna malikdirlər. Azərbaycan Respublikasının Konstitu-

siyasına görə, yalnız ikili vətəndaşlığı tik nümayəndəliyin başcısı qismində olan, başqa dövlətlər qarşısında öhdə-təvəlinə razılıq verilən diplomatik

uğrunda müharibə illərində ən populyar eserlərdən biri olmuşdur. bilik yalnız bu "nadir insanlara" müyessər olur.

olan, fəaliyyət qabiliyyətsizliyi hakəmə tərəfindən təsdiq edilən, cinayətə görə məhkum olunmuş şəxslərə seçilmək hüququ verilir.

nümayəndə; özünün qalacağı ölkəyə daxil olmaq üçün icazə almış istənilən digər diplomatik işçi.

Persona non grata (lat. *persona non grata* hərf. arzu olunmayan şəxs) - təyin olması nəzərdə tutulan ölkənin hökuməti tərəfindən diplomatik nümayəndəliyin başcısı qismində təyinatına razılıq verilməyən şəxs; qaldığı ölkənin hökuməti tərəfindən müəyyən səbəblərə görə ölkədən getmək barədə tələb təqdim olunan istənilən diplomatik işçi.

Personifikasiya (< lat. *persona* şəxsiyyət + *facere* etmək) - abstrakt anlayışlara, təbiət hadisələrinə insani keyfiyyətlərin verilməsi, onların canlandırılması, şəxsləşdirilməsi.

Petisiya (< lat. *petitio* xahiş) - bir qrup vətəndaşlar adından ali hakimiyyət orqanlarına verilən yazılı etiraz.

Peyn (Payne) Tomas (1737-1809) - ingilis-amerikan müfəkkiri, siyasi xadim, ABŞ-in müstəqilliyi uğrunda müharibənin və 1789-cu il Fransa inqilabının iştirakçı. P.-in işləri İngiltərə monarxiyasının kəskin tənqidi ilə və Amerikanın müstəmləkə səhlindən azadlığı uğrunda mübarizəyə çağırışla fərqlənir. P. təbii-hüquq nəzəriyyəsinin və ictimai müqavilə doktrinasının tərəfdarı olmuşdur. Onun siyasi ideali - burjuva-demokratik respublika, xalq suverenliyi və ümumi seçki hüququdur. P.-in anonim çap etdiyi "Sağlam düşüncə" pamfleti ABŞ-in müstəqilliyi

P.-in fikrincə, nümayəndəli hakimiyyətin ən yaxşı forması odur ki, vətəndaş hüquqları və təhlükəsizliyinin "ən az mənfəət və ən çox fayda ilə" mühafizə etməsinə imkan versin. P. bütün "insanlar bərabər doğulur, eyni əyməz təbii hüquqlara malikdirlər təsisindən" çıxış edərək, insanın təbii hüquqlarını onun cəmiyyətdə yaşamaq zərurətindən yaranan vətəndaş hüquqlarının yeganə mənbəyi və əsas hesab edir. Onun nəzəriyyəsində cəmiyyət və dövlət dəqiq fərqləndirilir: "Birincisi - müdafiəçidir", "ikincisi - cəzalandırıcı".

P.-in siyasi ideyaları ABŞ-in Müstəqillik Bəyannaməsinin və Konstitusiyasının hazırlanmasında böyük rol oynamışdır.

Əsas əsərləri: "Sağlam düşüncə" (1776), "İnsan hüquqları" (1791), "İdrak eəri" (1794).

Platon (e.ə. 437-347) - yunan filosofu və siyasi müfəkkiri. P.-un siyasi baxışları "Dövlət", "Siyasetçi" və "Qanunlar" dialoqlarında ifadə olunmuşdur.

"Dövlət" dialoqunda P. birincilər arasında idarəetmə formalarının xarakterizə edilməsinə münaqiçə etmişdir. Müfəkkir tərəfindən dövlətin qeyri-mükəmməl, mənfi tipləri təsvir edilir: timokratiya (şöhrətpərəstlərin hakimiyyəti), oligarxiya (varlıqların hakimiyyəti), demokratiya (yoxsul çoxluğun hakimiyyəti), tiraniya. Bu dövlət tiplərinə qarşı P. ideal dövləti - filosof-müdrəklərin ədalətli idarəçiliyini qoyur, çünki esil

İdeal dövlət konstruksiya edərək, P. ədalətli insan və ədalətli dövlət arasında müqayisə aparır. Belə ki, insan ruhunun üç başlanğıcı - şüurlu, gəzəbli və tamahkar - dövlətdə üç oxşar başlanğıc uyğun gəlir - məşverətçi, müdafiəçi və işgüzar. Onlara isə üç təbəqə uyğundur - hökmdarlar, döyüşçülər və istehsalçılar (sənətkarlar və əkinçilər).

Ədalət ondan ibarətdir ki, hər bir hissə özünün işi ilə məşğul olsun və başqalarının işinə qarışmasın. Bundan başqa, ədalət bütövlük namına bu hissələrin müvafiq iyerarxiya təbəcciliyini tələb edir: düşünmək qabiliyyətini (yeni filosoflara təbə olmağı, çünki bu bacarıqların daşıyıcılarına hökmdarlıq etmək yaraşır); gəzəbli hissəyə (yeni döyüşçülərə - birinci hissəyə təbə olmaqla silahlı müdafiəçi olmağı; bu hissələrin hər ikisi "öz təbiətinə görə var-dövlət hərisi" olan tamahkar hissəni (sənətkarları, əkinçiləri və digər istehsalçılara) idarə edirlər.

P.-un siyasi ideali şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin polisində müstəssir olmalarını nəzərdə tutur. Onun ideal dövləti özünün filosofları ilə müdrəklər, qoruyucular ilə cəsəretlilər, fiziki əmək adamlarının itaətliyi ilə idrəklidir. P.-un fikrincə, demakeliyyətin, cəsəretliliyin və itaətliyin məziyyətlərinin uyğunlaşdırılması ədalətli dövlət quruluşunu xarakterizə edir.

Plebisit (lat. *plebiscitum*; *plebs* < *sado* xalq + *scitum* qərar) - ümumixalq səsverməsi, referendum.

Pauper (lat. *pauper* yoxsul) - yoxsul; yaşamaq üçün hər cür vasitələrdən məhrum olmuş insan.

Pentaqon (ing. *Pentagon* < yun. *pentagonon* beşbucaq) - Vaşinqtonun mərkəzində ABŞ-in Müdafiə Nazirliyinin yerləşdiyi beşbucaqlı bina; ABŞ-in müdafiə idarəsi.

Periferiya (yun. *periphēra* ətraf) - nəyinsə mərkəzi hissəsindən fərqli, xarici hissəsi; 2) mərkəzə uzaq, həmçinin mərkəzlərdən fərqli olan yerli təşkilatlar, müəssisələr.

Persona grata (lat. *persona grata* hərf. arzu olunan şəxs) - təyin olunan ölkənin hökuməti tərəfindən diploma-

Plüralizm (lat. *pluralis* çoxlu) – fəlsəfi cərəvandır. B-e görə, verilmiş

Plüralist demokratiya nəzəriyyəsi

rici, icraçı, məhkəmə) nəzərdə tutur və qanuni hökumət formasında həyata keçirilir. Son illər P. prinsipi bir çox nəzəriyyələrdə və sosial praktikada geniş tətbiq olunur. Siyasi P.-in iqtisadi əsası – mülkiyyətin müxtəlif formalarının mövcud olması və inkişafından ibarətdir. P. yeni siyasi fikrin formalaşması ilə bağlı və beynəlxalq münasibətlər sahəsi ilə sıx əlaqəlidir.

Plüralist demokratiya nəzəriyyəsi.

Bu nəzəriyyəyə görə siyasi proses öz aralarında rəqabət aparan və spesifik maraqları olan bir çox sosial, professional, dini, yerli, milli və digər qrupların mübarizəsindən ibarətdir. Bu prosesdə dövlət rəqabətdə olan maraqlar arasında bərabərlik arbitri rolunu oynayır. Qərarların qəbul olunması prosesi heç bir marağın xeyrinə olmayan "orta bir yolun" seçilməsini tələb edir. Beləliklə, sosial və siyasi qüvvələr arasında tarazlıq yaradılır və kiminsə hakimiyyəti öz inhisarı altına almasına yol verilmir.

Polemika (fr. *polemique*; yun. *polemos* düşmənçəsinə, döyüşkən) – elmi mübahisə, söz müharibəsi, ədəbi mübahisə

Polemologiya (yun. *polemos* müharibə + *logos* təlim) – sosial qayda bədahiyyəti kimi müharibə haqqında, onun səbəbləri və bütün aspektlərində (iqtisadi, siyasi, demografik, mədəni və s.) nəticələri barədə elm; politologiyamın qarşısında müharibələr və silahsız münaqişələr təhlili olunan istiqamət.

Politologiya

Poliarxiya (< yun. *polys* çox, çoxları + *arche* suverenlik, başlanğıc) – vətəndaşların yüksək dərəcəli rəqəbətliliyi və siyasi iştirakı ilə fərqlənən siyasi rejim. Politologiyaya Poliarxiya terminini R.Dal daxil etmişdir. Onun nöqtəy-nəzərinə görə, P. demokratiyanın ideal modelindən (xalqın idarəetməsi və xalq üçün demokratiya) fərqli olaraq Qərbi Avropa ölkələrində və ABŞ-da mövcud olan real siyasi rejimdir. R.Dal tərəfindən P. əhalinin siyasi iştirakının və yarısmasının aşağı dərəcəsi (yaxud onların tam olmaması) ilə seçiyələnen qapalı hegemoniyalarla müqayisə edilir.

Polis (< yun. *polis* şəhər – dövlət) – cəmiyyətin və dövlətin sosial-iqtisadi və siyasi təşkilinin Qədim Yunanıstanda və Qədim Romada e.ə. VIII-VI əsrlərdə təşəkkül tapmış forması.

P. ona yaxın olan ətrafla birgə böyük şəhər olmuşdur. Bir qayda olaraq, polis ərazisi 100-200 kv.km, əhalisi 5-10 min nəfərdən ibarət olmuşdur. P. tamhüquqlu vətəndaşlar təşkil edirdi ki, onların da hər biri torpaq mülkiyyətinə malik idilər; P. əhalisinin digər hissəsinin (meteklərin, periekərlərin, azad buraxılanların, qulların və s.) vətəndaş hüquqları yox idi. P.-in dövlət təşkili

müxtəlif ola bilər: demokratiya, monarxiya, oligarxiya, tiraniya və s.

Politeizim (< yun. *polys* çox + *theos* Allah) – polyteizim, bir neçə, yaxud çoxlu ilahları tanıyan cəmiyyət.

Politologiya (yun. *politika* + *logos* təlim) – siyasət, hakimiyyət və siyasət

Politologiya

proseslər haqqında elm. P. müstəqil elm kimi XIX əsrin ikinci yarısında formalaşmışdır. 1857-ci ildə Kolumbiya Universitetində (ABŞ) siyasi elm kafedrası açılmışdır. Sonralar analoji kafedralar Yel, Harvard, Priston və digər universitetlərdə yaradılmışdır. 1903-cü ildə Amerika siyasi elmlər assosiasiyası yaradılmışdır. Paralel olaraq siyasi elmin formalaşması Qərbi Avropada da gedirdi. M.Veber, R.Mixels, V.Pareto kimi alimlərin P.-nin təşəkkülü və inkişafında xidmətləri olmuşdur.

Siyasi elm ABŞ-da və Qərbi Avropa ölkələrində İkinci dünya müharibəsindən sonra daha yüksək tempərlə inkişaf etməyə başlamışdır. Buna 1948-ci ildə Parisdə YUNESKO-nun təşəbbüsü ilə keçirilmiş siyasi elmin məsələlərinə dair Beynəlxalq kollokvium xeyli təsir etmişdir. Burada siyasi elmin məzmunu müəyyən edən sənəd qəbul edilmişdir. Qərara alınmışdır ki, siyasi elmin tədqiqi və tədrisi problemləri aşağıdakılardır: 1) siyasi nəzəriyyə (o cümlədən siyasi ideyalar tarixi); 2) siyasi institutlar (mərkəzi və yerli hökumətlərin, hökumət müəssisələrinin tədqiqi, bu institutlara xas olan funksiyaların, həmçinin həmin institutların yaratdığı sosial gücün analizi); 3) partiyalar

qrupları, ictimai rəy; 4) beynəlxalq münasibətlər.

Parisdəki Beynəlxalq kollokvium, politologiyamın "politologiya" ödənin tərkib hissələri kimi siyasi sosiologiyamı, siyasi fəlsəfəni, siyasi coğrafiyamı və s. siyasi fəaliyyətə əhatə edən siyasət haqqında (yun. bütün təşkilatlarında) ümumi, inteqrativ bir elmdir, yəni əlb-

Politologiyada paradigma

bət çoxsaylı siyasi elmlər barədə getməlidir" sualı ətrafında uzun-uzadı davam edən diskussiyalarına yekun vurmuş və "siyasi elm" termininin təklifində istifadə olunması barədə qərar qəbul etmişdir. Bununla da siyasi elm müstəqil elm və tədris fənni kimi müəyyən edilmişdir. 1949-cu ildə YUNESKO-nun himayəsi altında Beynəlxalq siyasi elm assosiasiyası yaradılmışdır. P. tədris fənni kimi ABŞ və Qərbi Avropa ölkələrinin aparıcı universitetlərinin proqramlarına daxil edilmişdir.

Müasir siyasət haqqında elmdə siyasi tədqiqatların çoxlu müxtəlif istiqamətləri və yanaşmaları, metodları mövcuddur. Ənənəvi paradigmalara – bixeviorizm, struktur-funksionalizmə, kulturoloji yanaşma ilə bərabər nisbətən yeniləri inkişaf edir: geosiyasi paradigma, "ekoloji" yanaşma (diqqətini siyasi inkişafın tarixi-genetik amilləri üzərində cəmləşdirir), siyasi feminizm (siyasətin gender amillərinin, cəmiyyətdə qadınların yerinin tədqiqinə və s. yönəlmə), postmodernizm və s. P.-nin elmi maraqlar dairəsi də genişlənir. Tədqiqatçıların diqqətini demokratiyaya keçirən prosesləri, siyasi iştirak, yeni ictimai hərəkətlər, neokorporativizm və b. cəlb edir. İndi siyasi elm ümumişəxsiyyət bilmə müddətində elmi kimi qəbul edilir.

Politologiyada paradigma (< yun. *paradigma* nümunə, misal) – elmi fəaliyyətin davamlı və ümumi səmərələri, nəzəriyyə, metod və əsasların məcmuəsi. P.-n nəzəriyyələrinin tədqiqində, əsaslıq tədqiqatların təşkili və elmi tədqiqatların interpretasiyasında vəhidd

Politologiyanın funksiyaları

baxışı, mövqeyi nəzərdə tutur. Politologiyada paradiqma anlayışını müasir fəlsəfə elminə T. Kun gətirmişdir.

Politologiyanın funksiyaları –

1) qnosoloji, idrak funksiyası. Onun mahiyyəti – siyasi reallığı, obyektiv əlaqələri, əsas meylləri və ziddiyyətləri öyrənib dərk etməkdən ibarətdir. 2) siyasi həyatın səmərəlilik funksiyası. Politologiya bəzi siyasi institutların yaradılmasını və digərlərin ləğv olunmasını vacib sayır və bunu əsaslandırır, idarəetmənin siyasi strukturlarını və optimal modellərini işləyib hazırlayır.

Politologiyanın metodları

və qiymətləndirilməsi üsulları. Siyasi tədqiqatların əsas metodlarını və metodologiyasının səviyyəsi siyasi fikrin tarixi inkişaf dövrlərində meydana gəlmişdir. Siyasi elmin metodologiyasının inkişafını aşağıdakı mərhələlərə ayırmaq olar: 1) klassik mərhələ (XIX əsrə qədər). Bu dövr əsasən deduktiv, məntiqi-fəlsəfi və mənəvi-aksioloji yanaşma üsulu ilə fərqlənir; 2) institusional mərhələ (XIX-XX əsrin əvvəli) – bu dövrdə ön plana tarixi müqayisə və normativ institusional metodlar çıxır; 3) behaviorist mərhələ (XX əsrin 20-70-ci illəri). Bu dövrdə kəmiyyət

Politologiyanın metodları

etmiş halda öyrənir. Şəxsiyyətin siyasi davranışının müşahidə edilməsi və ya bilavasitə müşahidə, ya da dolayı yolla məlumat toplamaqla (eksperiment, anket və s.) empirik informasiya əldə etmək məqsədini güdür. Bu zaman üç başlıca üsuldən istifadə olunur: siyasi fəallığın statik tədqiqi, anket tədqiqatı və müşahidə, laboratoriya eksperimenti; 4) müqayisəli metodun tarixi çox qədimdir və onun özünəməxsusluğu iki və ya daha çox siyasi obyektin fəaliyyətinin tutuşdurulmasından ibarətdir. Müqayisəli metodun qarşısında duran əsas məqsədlər faktların toplanmasındandır.

Popper Karl Raymund

J.J.Russonun və s. şəxsiyyət və hakimiyyət arasındakı münasibətlər, vətəndaşların intizamı və hökmdarlığın xüsusiyyətləri haqqında fikirlərinin mühüm təsiri olmuşdur. Müasir psixoloji yanaşmanın əsas mənbələrindən biri kimi psixozanaliz ideyaları çıxış edir; 7) siyasi modeləşdirmə metodunun əsas məqsədi siyasi proses və hadisələri müxtəlif modellər vasitəsilə tədqiq etməkdemdir. Modeləşdirmə metoduna ehtiyac yalnız o zaman duyulur ki, tədqiq olunan real siyasi hadisənin təhlili, ya çətin və mümkünəşdirdi, ya da böyük zaman və xərclər tələb edir. Bu

Populizm

– cəmiyyətin tarixindəki meyllərə qanun kimi baxmağın, onları ümumi qanunlardan – O.Kontda və C.S.Milldə olduğu kimi, psixologiya qanunlarından, yaxud marksizmdə olduğu kimi, dialektik materializm qanunlarından çıxarılmasının mümkünliyünü təkid edən sosial-fəlsəfi konsepsiyadır. P. qeyd edirdi ki, siyasi fəaliyyət sahəsində utopik sosial mühəndisliyin prinsipləri son siyasi məqsədi və ya ideal dövləti müəyyən etməyi tələb edir. Alim “xoşbəxtlik axtarışı – dövlətin qanuni məqsədidir” ideyasını, mövcud sosial qaydanın ədalətli, sinifsiz, ideal cəmiyyətlə əvəz olunması haqqında inqilabi təklifləri qəti olaraq inkar edirdi.

Populizm

gəlmişdir. Doğrudur, hələ Roma respublikasında e.ə. II əsrin sonu – I əsrdə populyarların sırayı xalqın – Plebsin maraqlarını əks etdirmək əzmində olan ideya-siyasi cərəyanı mövcud idi. Lakin hərəkata nobilitet – aristokratiya, yaxud patrisian ailələrinin qapalı dairəsi başçılıq edirdi. Populyarları natiqlik ustahı fərqləndirirdi ki, onun köməyi ilə onlar kütləyə təsir etməyə çalışırdılar.

P. müxtəlif hadisələri ifadə edən anlayışdır. XX əsrin ikinci yarısı populist ənənəsinə marağın yüksəlişi ilə əlamətdar olmuşdur. Burada P. anlayışı müxtəlif xarakterli həm sol, həm də sağ yönümlü sosial-siyasi və ideoloji hadisələrin qeyd olunması üçün istifadə olunur

Portfelsiz nazir

Müasir siyasi leksikonda P. termini çox vaxt siyasi mübarizədə kütlənin ictimai şüuruna müraciət etmək, onların tələbləri altında pərdələnmək, kütlənin ictimai həyat haqqında təsəvvürlərin bəsitliyi, maksimalizm və siyasi məsələlərin sadə, birmənalı həllinə meyillilik kimi xüsusiyyətlərdən istifadə etmək cəhdləri ilə bağlı taktiki fəndlər, üsullar destini bildirmək üçün istifadə olunur. Populist şüur özünəməxsus formada – səthi pragmatizm pərdəsində çıxış edən utopik irrasionalizmlə fərqlənir ki, bu da öz ifadəsini iqtisadi və siyasi panaseyalara meyllərdə – bir, yaxud bir neçə sadə tədbirlərin bütün ictimai situasiyanı yaxşılaşdırmağa doğru də-

Postindustrializm

fəsinin inkişaf etdirdiyi təsəvvür və baxışlarla onun dağıdıcılığına qarşı quruculuğun, konfrontasiyaya qarşı kompromisin, texnokratikliyə qarşı humanistliyin, sinfi, yaxud milli başlanğıclara qarşı ümumbəşərinin prioritetliyinin kəşifləri izlənilir.

Gələcəyin postindustrial konturlarını təsvir edən çoxlu versiyalar və variantlarda iki mövqe ayrılır. Onlardan birincisi – neotexnokratik, digəri – humanitar-ekoloji kimi səciyyələndirilə bilər. Neotexnokratik yanaşma gələcək cəmiyyətin konturlarının formalaşmasında ali texnologiyaların və elmi fəaliyyətin xüsusi rolunun tanınmasına əsaslanır; humanitar-ekolo

Postkommunizm

zələrdən başqa belə prinsip də olmadır: bu yeniliklər fərdin azadlığı və özünü reallaşdırılması sahəsinin genişlənməsinə xidmət edir, yoxsa onlar yeni təhlükələr və istismar mənbəyi kimi çıxış edirlər.

Özünün spesifikasiyasına görə P. bu gün bəşəri mədəniyyətin perspektivləri, siyasət, iqtisadiyyat, sosial inkişaf məsələləri üzrə strateji qərarların qəbul olunmasında çıxış məqamlarının axtarışı ilə bağlı problemlərə dair aparılan diskussiyaların mərkəzində durur.

Postkommunizm – Şərqi Avropa ölkələrinin, həmçinin keçmiş Sovet İttifaqı və Çin, ola bilsin ki, yaxın gələcəkdə KXDR və Kubanın yeni inkişaf mərhələsinə, ədəbiyyatda inzibati-amirlik iqtisadiyyatı sistemi adlandırılan totalitar inkişaf modelindən bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə söykənən müasir sivil cəmiyyətə keçidin spesifikasiyasını seçiyələndirən anlayış.

Bu kontekstdə P. Z.Bzejnskinin “Böyük iflas: XX əsrdə kommunizmin doğrulması, yaranması və ölümü” adlı əsərində inkişaf etdirilir.

Iqtisadiyyatın yeni inkişaf yoluna keçirilməsi, ictimai-siyasi strukturların islahatı ilə bağlı vəzifələrin həllində müvəffəqiyyət indiki zaman üçün formalaşmış kommunizm quruculuğu nəzəriyyəsi və təcrübəsindən imtina ilə şərtlənir. Burada, qeyd olunduğu kimi, uzunmüddətli perspektivdə kommunist rejiminə iki fundamental alternativ mövcuddur. Birincisi – plüralist cəmiyyət istiqamətində təkamül etmək, yeni tədricən inkişaf etmək. Bu cür yol

Postmodernizm beynəlxalq...

iqtisadiyyatın qarışıq dövlət və fərdi sektorlarının yaradılmasını nəzərdə tutur ki, bu da öz növbəsində azad sahibkarlıq sistemində keçidə səbəb olan əlverişli ideoloji mühiti formalaşdıraraq sosial-demokratik ideyaların təsirinin güclənməsi ilə müşayiət olunur. İkinci variant – mövcud institutlar çərçivəsində durğunluqdur. Hakimiyyət hərbi-polis koalisiyasına söykənərək özünün diktatorluq səlahiyyətlərini qorumaq üçün vəziyyətə nəzarət etməyə cəhd edir. Bu zaman hər iki halda sual yaranır: bazarı aparən yollarla irəliləyiş təkamüllü xarakter daşıyacaq, yoxsa kəskin çevrilişlə nəticələncək. Bu və ya digər variantın seçilməsi bazarı radikal keçidin tədricən plüralistik demokratiyanın yaranmasına, yaxud millətçi avtoritarizmin bəzi növlərinə gətirib çıxaracağını müəyyən edəcəkdir.

Postmodernizm beynəlxalq tədqiqatlarda (< lat. *post* sonra + fr.

moderne müasir) – suveren millət – dövlətlərə və onların yaratdıqları institutlara söykənən dünya siyasi sisteminin keçmiş tarixi forma olmasından çıxış edən nəzəri yanaşmaların məcmusu. Bu sistemin yerinə (əvəzinə) daim fragmentləşən və çoxlu hökumət və qeyri-hökumət təşkilatlarının, maraqlara görə ən müxtəlif fövqəlmillə səviyyəli assosiasiyaların və hərəkətlərin qarşılıqlı əlaqələri, münasibətləri əsasında yenidən qurulan hədsiz informasiyalasdırılmış dünya nizami gəlir. Dünyanın yeni strukturuna beynəlxalq münasibətlərdəki yeni texnologiyalar da uyğun gəlməlidir.

Postsənaye cəmiyyəti

Postsənaye cəmiyyəti – ictimai inkişafın yeni mərhələsini ifadə etmək üçün müasir sosiologiya və politologiyada istifadə olunan anlayış. Bu konsepsiyanın ən görkəmli nümayəndələri – D.Bell, Z.Bzejnski, A.Tofler, A.Turen və b. Bu konsepsiyaya görə, texnikanın səviyyəsindən asılı olaraq, cəmiyyətdə ilkin olaraq iqtisadi fəaliyyət sahəsi (kənd təsərrüfatı), sonra sənaye, daha sonra isə (müasir dövrdə) xidmət sahəsi inkişaf edir. Bu sahəyə, birinci növbədə elm və təhsil daxildir.

Postulat (< lat. *postulatum* tələb olunan) hər hansı bir nəzəriyyənin ilkin müddəası kimi isbatsız qəbul olunan mülahizə, prinsip.

Potestər şüur (lat. *potestas* hakimiyyət) – siyasi həyat iştirakçılarının ibtidai bəsit, inkişaf etməmiş şüur forması. P.ş. ilkin sinfi və sinfeqədərki cəmiyyətlərə

xarakterikdir. Bu şüur formaları cəmiyyətlərin modernləşməsində istifadə olunur.

Pravoslavlıq – katolisizm və protestantizm ilə yanaşı, xristian dininin üç əsas istiqamətindən biri. P. Roma imperiyası (395) və kilsə (1054) parçalanandan sonra xristianlığın şərq qolu kimi meydana gəlmişdir. Rusiyada pravoslavlığın əsasını Müqəddəs kitab – Bibliya (Tövrat və İncil) təşkil edir. Əsasən Şərqi Avropada, Yaxın Şərqdə və Balkanda geniş yayılmışdır. Hazırda 15 müstəqil (avtokefal) P. kilsəsi mövcuddur: Konstantinopol, Yerusəlim, rus, gürcü, serb, bolqar, kipr və s.

President

Praymeriz (< ing. *primaries* < *primary* ilk, ilkin) – 1) ABŞ-da namizədlərin seçkilərinə iştirak etmək üçün seçkilərin ilkin yığıncaqları, həmçinin belə yığıncaqlarda səsvermə prosesinin özü; 2) ABŞ-da nümayəndələrin partiya qurultayına seçkiləri.

Preambula (< fr. *preambule* müqəddimə < lat. *praebulus* irəlidə gedən, bundan əvvəlki) qanunverici, yaxud digər hüquqi aktın, həmçinin bəyannamə və beynəlxalq müqavilənin giriş hissəsi; burada, bir qayda olaraq, müvafiq aktın nəşrinin səvədicə motivləri, məqsədləri, prinsipial müddəaları ifadə edilir.

Prefekt (< lat. *praefectus* reis) – mərkəzi (Ruminiya) və ya regional (RF) hökumətin yerlərdə xüsusi nümayəndəli institutu.

Preferensiya (< lat. *praeferre* üstün tutmaq) – üstünlük, məzəyyət.

Preliminariyalar (lat. *prae* ön, qabaqda + *limen* (liminis) başlanğıc) – ilkin danışıqlar, müqavilələr, müvafiq qərarlar.

Prerogativ (lat. *praerogativa*) – hansısa dövlət orqanına, yaxud vəzifəli şəxsə mənsub olan müstəsna hüquq.

President (< lat. *praecedens* (praecedens) irəlidə gedən, qabaqda olan) – 1) əvvəllər baş vermiş və sonrakı oxşar hallar üçün nümunə, yaxud bəhanə olmuş hadisə; 2) məhkəmənin, hansısa digər dövlət orqanının konkret iş üzrə

Press-reliz

çıxardığı və analogi işlərin bundan sonrakı həllində məcburi olan qərarı.

Press-reliz (ing. *press-release*) – hökumət müəssisələrinin, hansısa beynəlxalq təşkilatların rəhbər orqanlarının KİV işçiləri üçün buraxdıqları və içərisində təcili nəşr üçün material olan xüsusi bülletenlər.

Prezident (lat. *praesidens* qabaqda oturan) – dövlətin və icraedici hakimiyyətin, yaxud respublika idarə forması ilə bir çox ölkələrdə yalnız dövlət başçısı. P. vəzifəsi müasir formada ilk dəfə ABŞ-da 1787-ci ildə yaranmışdır.

Dünya siyasi təcrübəsində P.-in üç seçilmə sistemi təşəkkül tapmışdır: 1) P. birbaşa seçkiləri (Avstriya, Azərbaycan, Braziliya, İrlandiya, Meksika, RF, Fransa və b.); 2) P. dolayı seçkiləri (Argentina, ABŞ): əhali seçkiçiləri seçir, onlar isə sonra dövlət başçısını seçirlər; 3) parlamentli respublikalarda P. çoxpəlləli seçkilər yolu ilə seçilir; bu sistemdə aşağıdakı müxtəlif növlər ayrılır: a) P. parlamentlə seçilir (Yunanistan, İsrail, Türkiyə və b.); b) P. seçilməsi üçün parlament deputatlarından və iri inzibati-ərazi vahidlərinin yerli özünüidarəetmə orqanlarının nümayəndələrindən ibarət seçki kollegiyası yaradılır (İtaliya); c) bir sıra federativ dövlətlərdə (AFR, Hindistan) P. seçmək üçün ittifaq parlamentinin deputatlarından və federasiya subyektlərinin nümayəndələrindən ibarət xüsusi kollegiya formalaşdırılır.

P.-in səlahiyyət müddəti qanunla məhdudlaşır. Meksika və Ekvadorda

Prezident

eyni şəxsin iki dəfə P. vəzifəsinə seçilməsi qadağan edilir. ABŞ, AFR, Rusiyada eyni şəxsin iki müddətdən artıq təkrarən P. seçilməsinə yol verilmir. İtaliyada, Fransada, Finlandiyada P. vəzifəsinə təkrarən seçilmək üçün heç bir məhdudiyyət yoxdur.

P. səlahiyyətlərinin həcmi idarəetmə formasından asılıdır.

Parlamentli respublikada (AFR, İtaliya) P. yalnız dövlətin başçısıdır, lakin hökumətin yox. Real icra hakimiyyəti baş nazir başçılıq etdiyi hökumətə mənsubdur ki, bu da xüsusilə P. əksər aktlarının baş nazir, yaxud müvafiq nazir tərəfindən əks əsqinası zərurətində ifadə olunur. P. bir qayda olaraq, parlament tərəfindən seçilir.

Prezidentli respublikalarda P. təkcə dövlət başçısı deyil, həm də icraedici hakimiyyətin başçısıdır, yeni administrasiyanın (ABŞ-da, Latın Amerikası ölkələrində), yaxud hökumətin (Zambiyada, Belarusda, Qazaxıstanda, Özbəkistanda) başçısıdır. Baş nazir vəzifəsi əksər hallarda olmur. P. parlamentdən kənar yolla, yeni xalq tərəfindən (birbaşa və ya dolayı) seçilir.

Yarıprezidentli respublikalarda P. yalnız dövlətin başçısıdır, ancaq o, parlament qarşısında məsuliyyət daşıyan hökumətə faktiki rəhbərlik etməyə imkan verən real hakimiyyət səlahiyyətlərinə malikdir (P. baş naziri adətən parlamentin daha böyük fraksiyalarının liderləri arasından təyin edilir). Bu idarəetmə formasında, P., bir qayda olaraq, ümumi seçkilərdə seçilir. P. parlamentin aşağı palatasını buraxmaq hüququna malikdir.

Prezident

P. səlahiyyətləri aşağıdakı sahələri əhatə edir: 1) idarəetmə sahəsini; 2) qanunvericilik təşəbbüsü sahələrini; 3) xarici və hərbi sahələri; 4) fəvqəladə səlahiyyətlər sahəsini. Dövlət başçısı bir çox ölkələrdə silahlı qüvvələrin baş komandanı olur.

Azərbaycanda P. vəzifəsi 1990-cı ildə təsis edilmişdir. Azərbaycan Respublikası P.-inin indiki statusu Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (1995) ilə tənzimlənir. P. – Azərbaycan dövlətin başçısıdır. Konstitusiyaya ilə müəyyən olunmuş qaydada P. ölkənin daxilində və xarici münasibətlərdə Azərbaycan dövlətinə təmsil edir, Azərbaycan xalqının vahidliyini təcəssüm etdirir və Azərbaycan dövlətçiliyinin varisiyini təmin edir. P. Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyinin, ərazi bütövlüyünün və Azərbaycan Respublikasının təriflər çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə riayət olunmasının təminatçısı, Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş komandanıdır. Hakimiyyətlərin bölünməsi sistemində icra hakimiyyəti P.-ə mənsubdur, o, məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyinin təminatçısıdır. P. səlahiyyətləri AR Konstitusiyası ilə müəyyən olunur.

AR P.-i beş il müddətinə AR vətəndaşları tərəfindən ümumi, bərabər və birbaşa seçki hüququ əsasında sərbəst, şəxsi və gizli səsvermə yolu ilə seçilir. Həç kes iki dəfədən artıq təkrarən AR P. vəzifəsinə seçilə bilməz. P. seçilməsi qaydası AR Seçki Məcəlləsi ilə (2003) müəyyən olunmuşdur. Konstitusiyaya görə, AR P.-inin vəzifədən kənarlaşdırılması

Prezidentli respublika

nılması məsələsi yalnız ağır cinayət törətdikdə qoyula bilər (bax: *impichment*).

Prezidentli respublika – respublika idarə formasının bir növü. P.r. onunla seçiyələrin ki, ümumxalq seçkilərində seçilmiş prezident, bir qayda olaraq, dövlətin və icraedici hakimiyyətin hüquqi və faktiki başçısıdır.

P.r.-nın bir neçə modelləri vardır. Klassik modelə görə (ABŞ), prezident parlamentin yuxarı palatasının (Senatın) razılığı ilə üzvləri yalnız prezident qarşısında məsuliyyət daşıyan administrasiyanı formalaşdırır. Prezident parlamenti buraxa bilmir, parlament prezidenti vəzifəsindən kənarlaşdırıla bilər (bax: *Impichment*). Latın Amerikası ölkələri üçün P.r. prezidentin administrasiya üzvlərini təyin və azad etməkə tam sərbəstlik seçiyəvidir, ancaq prezident kabinetinin ayrı-ayrı üzvlərinin parlamento tabeliyi hallarına da rast gəlinir (Kosta-Rika, Urugvay).

Şərqi yarımkürəsinin P.r. üçün (Zambiya, Qazaxıstan, Özbəkistan və b.) icraedici hakimiyyətin prezidentin başçılıq etdiyi xüsusi kollegial orqanım, həmçinin bir çox hallarda inzibati baş nazir adlanan vəzifəsinin olması seçiyəvidir.

P.r. olan Azərbaycanda prezident dövlətin başçısıdır, onun konstitusional statusu Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə müəyyən olunmuşdur (bax: *Prezident*). Konstitusiyaya görə, prezidentə icra hakimiyyəti mənsubdur, o, icra səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsinin təşkil məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabi-

Prinsip

netini yaradır və onun iş qaydasını müəyyənləşdirir (bax: *Hökumət*).

Prinsip (< lat. *principium* əsas, başlanğıc) – 1) hansısa nəzəriyyənin, təlimin və i.ə. əsası, başlanğıc müddəəsi; rəhbərliyə iddia, əsas fəaliyyət qaydası; 2) davranış normasını müəyyən edən daxili məsələlərə baxış.

Problem (< yun. *problema* vəzifə, tapşırıq) – tədqiqi, həlli tələb olunan nəzəri, yaxud praktiki məsələ.

Proklamasiya – vərəqə formasında müraciət, çağırış.

Proletariat (< lat. *proletarius* Qədim Romada vətəndaşların yoxsul təbəqəsinə mənsub olan) – hansısa istehsal vasitələrinə fərdi mülkiyyətin olmaması və əmək haqqına görə şəxsi işçi qüvvəsi.

...nisi, ...ni seçiyənlərin itti-
nif. Müasir şəraitdə "Proletariat"
ni bəzən "fəhlə sinfi" anlayışında
m kimi istifadə olunur.

lonqasiya (< fr. *prolongation*
prolongare uzatmaq) – müqavilə-
sələsizliyini təmin etmək məqsə-
nün qüvvədən düşməsi müddəti
dən uzadılması.

proporsional seçki sistemi – man-
n qazanılmış səsə proporsional
bölüşdürülməsini nəzərdə tutan
menin nəticələrinin müəyyən
sisi qaydası. Bu sistem müasir dün-
ənisi yayılmışdır. Latin Amerikası
rində seçkilər yalnız proporsional

Proporsional seçki sistemi

sistem üzrə keçirilir. P.s.s. parlamentin bütövlükdə (Danimarka, Portuqaliya, Lüksemburq, Latviya), ya da yalnız aşağı palatasının (Avstraliya, Avstriya, Belçika, Polşa, Braziliya), yaxud aşağı palatanın ikidə birinin (AFR, RF) seçkilərində istifadə olunur.

P.s.s. istifadə edən əksər ölkələrdə mandatların bölüşdürülməsinə yalnız siyahıları seçici səsələrinin müəyyən olunmuş faizindən, bir qayda olaraq, 5%-dən artıq (parlamentdə siyasi qrupların hədsiz parçalanmasına yol verməyən maneə baryeri) toplamış partiyalar buraxılır.

P.s.s.-nin iki növü mövcuddur: a) seçicilər siyasi partiyalara bütün ölkə miqyasında səs verirlər; seçki dairələri isə ayrılır; b) deputat mandatları partiyaların seçki dairələrində təsiri nəzərə alınmaqla bölüşdürülür.

P.s.s.-nin üstünlüklərinə onun vasitə-

silə formalaşmış hakimiyyət orqanla-
rında cəmiyyətin siyasi həyatının, siyasi
qüvvələr nisbətinin real mənzərəsinin
əks olunması aiddir. Bu seçki sistemi
dövlət və vətəndaş cəmiyyətinin təşki-
latları arasında əks əlaqə sistemini təmin
edir, nəticədə siyasi plüralizmin və çox-
partiyalılığın inkişafına təsir edir.

P.s.s.-nin əsas çatışmayan cəhətləri:
hökumətin formalaşmasında mürəkkəb-
lik yaranır (səbəblər: üstünlük təşkil edən,
yaxud hakim mövqə tutan partiyanın
olmaması; müxtəlif məqsədlə və vəzi-
fəli partiyaların ehtat edən çoxpartiyalı
koalisiyanın yaradılması və bunun nəti-
cəsi kimi, hökumətin qeyri-sabitliyi);
deputatlar və seçicilər arasında birbaşa
əlaqə olduqca zəifdir, yeni səsvermə

geniş müqavilə və i.ə. hüquqlar və əlaqələr təşkil
mışdır. Müstəmləkəçilərə qarşı müqav-
imətlər onlar tərəfindən dərhal və tam
dəf edilməyən dövlətlərdə P. müs-
təmləkəçilik hökumətlərinin qurulması
yolunda bir məhələ olmuşdur.

Protestantizm – xristianlıqda pra-
voslavlıq və katolisizmlə yanaşı, əsas
istiğamətlərdən biri. P. XVI ə. Refor-
masiya əsrində yaranmışdır. P.-in ilkin
formaları olmuşdur: lüteranlıq, svinq-
lianlıq və kalvinizm, unitarlıq və
sosinianlıq, anabaptizm və menno-
nitlik, anqlikanlıq. Sonralar gecikmiş P.
kimi tanınan bir sıra cərəyanlar yaranır:
baptistlər, metodistlər, kvakerlər, aden-
tistlər, mormonlar və s. Müasir P.-də
integrasiyaya can atmaq səciyyəvidir

Prosedur

konkret namizədlər uğrunda deyil, par-
tiyalar uğrunda keçirilir; deputatların öz
partiyalarından asılılığı (parlamentari-
lərin belə müstəqil olmaması mühüm
sənədlərin müzakirəsi və qəbul olun-
masına neqativ təsir göstərə bilər).

Prosedur (< lat. *procedere* irəli
çəkilmək) – hansısa işin, fəaliyyətin
və s. aparılmasında, müzakirəsində rəsmi
müəyyən olunmuş hərəkət qaydaları
və üsulları (məs., seçki proseduru).

Protektorat (< lat. *protektor* hima-
yəçi, havadar) – 1) İngiltərədə 1653-
1659-cu illərdə (O.Kromvelin vaxtında)
respublikaya lord-protektorun başçılıq
etdiyi zaman idarəçilik forması; 2) əv-
vəllər mövcud olan yarımüstəmləkə asılı-
lığı forması; burada dövlətçilik formal
saxlanılsa da, protektora asılı dövlətin
daxili işlərinə müdaxilə etmək üçün

Prudon Pyer Jozef

ki, bu da 1948-ci ildə Ümumdünya
Kilsələr Şurasının yaradılmasında öz
ifadəsini tapmışdır. Dünyanın müxtəlif
ölkələrində P.-in ardıcılıarının sayı 400
mln. nəfərə yaxın təşkil edir.

Protokol (fr. *protocole* < yun. *proto-*
kollon manuskriptin birinci vərəqi) –
1) hansısa faktiki vəziyyəti (məs., yığın-
cağın gedişini) qeyd edən rəsmi sənəd;
2) beynəlxalq hüquqda: müqavilə P.-u
– rəsmi sənəd (daha çox əsas müqavilə-
ləyə əlavə); diplomatik P. – beynəlxalq
ünsiyyətdə ümuman qəbul olunmuş
qaydalar və ənənələr.

Prudon (Proudhon) Pyer Jozef
(1809–1865) – fransız filosofu, sosioloqu,
iqtisadçısı, anarxizmin nəzəriyyəçisi.

P. təliminin əsasında belə bir müddəə
durur ki, əməksiz əldə olunmuş əmlak
(renta, gəlir), elə onun mühafizəsi üçün

de dövlət mövcuddur, insanın istismar
mənbəyidir ("əmlak – bu oğurluqdur").
O, hesab edir ki, insanların münasibət-
lərində "yaxşı" və "pis" arasındakı
tarazlığın məntiqi və mənəvi ifadəsi
kimi başa düşüldüyü ədalət naminə dövlə-
ti və onun qanunlarını məhv etmək
zəruridir. Onların əvəzinə P. tərəfin-
dən "müvəqqəti təşkilat", müqavilə ilə
bağlı olan insanların azad könüllü itti-
faqi təklif edirlər. P.-un fikrincə, mü-
qavilə qaydası, qanuna əsaslanan dövlət
qaydasını əvəz etməklə, idarəetmə üçün
osil şərait, həqiqi xalq hakimiyyəti, res-
publika yaradır. Sonuncu, onun təsəv-
vüründə, "müsbət anarxiya", "aşağıdan
yuxarıya təşkil olunma" formasında
demokratik birlik olacaqdır.

P. təkəcə dövlətə qarşı deyil, həm də, onun fikrinə, mütləqiyyətin yalnız yeni forması olan, "orta səviyyəli"lərin patrisiləri"ni yaradan və dövlətçilik ideyasını sonsuz həddlərə qədər genişləndirən demokratiyaya qarşı da çıxış

eksini tapmışdır. Lakin gələcək cəmiyyətin modelləri P.-də və rus anarxistlərinin müxtəlifdir: P.-un modelində kiçik şəxsi mülkiyyət saxlanılır, rus anarxistləri isə kollektivçiliyə keçidə əksent edirlər.

Əsas əsərləri: "Mülkiyyət nədir?"

Hüquq prinsipi və hökumət hakimiyyəti haqqında araşdırmalar (1840); "İqtisadi xidmətlər sistemi, yaxud yoxsulluq fəlsəfəsi" (1846).

Psixologiya – konkret şəxslərin, ilk növbədə siyasi xadimlərin psixoloji analizi (bax: *Siyasi psixologiya*).

Putç (< slm. *putsch* putç) – sui-qəsdçilər qrupu tərəfindən ifredilmiş dövlət çevrilişi. Bəzən P.-u çevrilişin özü deyil, ancaq onun cəhdi adlandırılır.

R

Radikalizm (< lat. *radikalis* əsəli) – bu və ya digər işdə niyyətlərin qətiyyətlə, kompromissiz həyata keçirilməsi,

siyasi sistemə özünüqoşma, bəzən onun əsas institutlarının kökündən dəyişməsinə yönələn sosial-siyasi ideyalar və əməllərin toplusu.

Radikal təfəkkür və davranış əldəçilik, sosiallığın invariantlığına etinasızlıq, maksimalizm, nihilizm, əhvalruhiyyə və əməllərin ifratılığının geniş diapazonu, siyasi məqsədlərə nail olmaqda güc metodlarına üstünlük vermək səciyyəvidir.

Radikal təfəkkürün xüsusiyyəti olan inqilabçılıq – sosial tərəqqinin təkamül amillərinin imkanlarını qiymətləndirməsinin nəticəsidir.

Rasional seçim nəzəriyyəsi – onun əsas müddəsinə görə, siyasi iştirakın əsas subyekti öz maraqlarını maksimum reallaşdırmağa cəhət atan və şəxsi məqsədlərinə çatmaq üçün səmərəli fəaliyyət göstərən azad fərddir. Bu zaman fərdin marağı altında şəxsi rifahın təmin edilməsinə cəhət atmaq başa düşülür. Buradan belə çıxır ki, fərdin siyasətdə iştirakı yalnız o halda mümkündür ki, iştirakdan əldə olunan gəlirlər məsrəflərdən artıq olsun. Bu prinsip "faydanın maksimallaşdırılması" adını almışdır. Ona əsaslanaraq, amerikalı politoloq E.Dauns rasional siyasi iştirakın distirumu təklif etmişdir:

$R = pB - C + D$,

Burada R – seçkilərdə iştirakdan təmiz gəlir; p – məhz həmin seçiminin səsinin həlledici olacağı ehtimalı; B – seçkilərdə iştirakdan siyasi fayda; C – mümkün məsrəflər; D – səsvərmədə iştirakdan bilavasitə əldə olunmuş fayda.

E.Dauns siyasi elm tarixinə R.s.n.

demokratiyanın konseptuallaşdırılmasında istifadə edilməsinin pioneri kimi daxil olmuşdur. Onun XX əsrin 50-ci illərinin sonunda çap etdiyi "Demokratiyanın iqtisadi nəzəriyyəsi" adlı kitabı indiyədək bu sahədə ən populyar elmi əsərlərdən biridir. Politoloqlar onun nəzəri modelinin aşağıdakı parametrlərini fəal istifadə etməyə başlamışlar: elektro davranış, partiya davranışı, siyasi hərəketin nəticəsinin maksimallaşdırılması, siyasətdə mübadilə, hərəketin faydalılığı haqqında informasiya, sistemdə ictimai reyin bölüşdürülməsi və s.

Ratifikasiya (lat. *ratification*; *ratius* həll olunmuş, təsdiq edilmiş + *facere* etmək) – 1) müvafiq ölkənin dövlət hakimiyyətinin ali orqanı, yaxud orqanları tərəfindən beynəlxalq müqavilənin təsdiq edilməsi; R. müqaviləni hüquqi qüvvəyə mindirir; 2) bəzi ölkələrdə (məs., ABŞ) konstitusiyaya əlavələrin xüsusi təsdiq qaydaları var.

Ratsel (Ratsel) Fridrix (1844-1904) – alman coğrafiyası və etnoqrafi, geosiyasetin "atası".

R. təkamülçülüyə və darvinizmə əsaslanan dünyagörüşü biologiyaya güclü marağı ilə seçilir. O, dövlətə "torpaqda kək salmış" canlı orqanizmi kimi baxırdı. Tarixi gedışat əvvəlcədən torpaq və ərazi ilə müəyyən edilir. R.-ə

Referendum

görə, məkan sadəcə fiziki-coğrafi kateqoriya deyil, həm də siyasi qüvvədir. Həyat məkanı təbii surətdə müəyyənləşmiş sərhədlərdir ki, onların da çərçivəsində xalqların inkişafı və ekspansiyası baş verir. Ona görə dövlət ərazisinin relyefi və miqyasının, həmçinin onların xalq tərəfindən dərk edilməsinin mühüm əhəmiyyəti vardır. R. hesab edirdi ki, böyük olmaq üçün dövlət ən azı 5 mln kv. km əraziyə malik olmalıdır. Normal inkişaf üçün dövlət öz əhalisinin coğrafi, demoqrafik və etnomədəni xarakteristikalarını harmonik şəkildə uyğunlaşdırmalıdır.

R. dövlətlərin inkişafına dair yeddi qanun müəyyənləşdirmişdir. O, onları dövlətlərin məkanca genişlənməsi və ya ekspansiyası ilə bağlayırdı, hesab edirdi ki, dövlətlərin məsafəsi onların mədəniyyəti inkişaf etdikcə artır, dövlətin genişləndiyi halda isə az əhəmiyyətli dövlət törəmələri udulur, absorbiya olunur. R. "Dəniz, xalqların qüdrətinin mənbəyidir" (1900) adlı əsərində geosiyasət üçün prinsipial olan bir problemi – Dünya okeanının başər birliyinin inkişafında əhəmiyyətli problemini qaldırmışdır.

Əsas əsərləri: "Siyasi coğrafiya" (1897), "Dövlətlərin həyat məkanının genişlənməsi qanunları haqqında" (1901).

Referendum (< lat. *referendum* məlumat veriləcək şey) – birbaşa demokratiyanın mühüm institutu, dövlətin, yaxud ictimai həyatın hansısa məsələsi üzrə ümumxalq səsverməsi. Hesab olunur ki, ilk R. İsveçrədə 1439-cu ildə keçirilmişdir. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlində R. İsveçrənin, ABŞ və

Referendum

Avstraliyanın siyasi həyatının ayrılmaz hissəsi olmuşdur. R. institutu II Dünya müharibəsindən sonra geniş yayılmışdır. R.-un bir neçə müxtəlif növləri mövcuddur.

Tətbiqi sahəsinə görə ümummilli (bütün dövlət ərazisi hüddurlarında aparılır) və yerli (ayrı-ayrı federasiya subyektlərində, yaxud inzibati-ərazi vahidlərində keçirilən) R. fərqləndirilir.

Səlahiyyət dərəcəsinə görə, R.-un məqsədi müəyyən qanunvericilik aktının qəbul olunması, yaxud çoxluğun məcburi xarakter daşıyan qərarının və ya rəyinin müəyyən edilməsindən ibarət olan qanunvericilik və hansısa məsələ üzrə ictimai rəyin üzə çıxarılmasına yönələn konsultativ R.-a bölünür.

Keçirilməsi üsuluna görə, mütləq (imperativ) və fakültativ R. olur. Birincilərsiz bəzi konstitusional məsələlər öz həllini tapa bilməz, ikincilər hansısa ali hakimiyyət orqanının təşəbbüsü ilə keçirilir.

R.-un özünəməxsus formasını plebisit təşkil edir.

Azərbaycan Respublikasında xalq öz suveren hüququnu seçkilərlə yanaşı, R. vasitəsilə də həyata keçirir. AR Konstitusiyasına görə Azərbaycan xalqı öz hüquqları və mənafeələri ilə bağlı olan hər bir məsələni R.-la həll edə bilər. Aşağıdakı məsələlər yalnız R.-da həll oluna bilər: 1) Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının qəbul edilməsi və ona dəyişikliklərin edilməsi; 2) Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədlərinin dəyişdirilməsi. Konstitusiya ilə Azərbaycanda R. təyin etmək səlahiyyətləri Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə və Milli Məclisinə verilir.

Referent qrupu

12 noyabr 1995-ci ilə də keçirilmiş ümumxalq referendumu yolu ilə Azərbaycan Respublikasının ilk demokratik Konstitusiyası qəbul olunmuşdur; 24 avqust 2002-ci ildə keçirilmiş R.-da AR Konstitusiyasına dəyişikliklər və əlavələr edilmişdir.

Referent qrupu – dəyərlər və normalar sistemi şəxsiyyət üçün etalon olan sosial və ya siyasi qrup. R.q. termini elmə amerikalı sosioloq Q.Xaymen tərəfindən getirilib. O, belə hesab edirdi ki, R.q.-nın seçilməsi müəyyən səciyyəvi xüsusiyyətlərin – nüfuzun, gəlir səviyyəsinin, təhsilin, həyat tərzinin və s. əsasında həyata keçirilir.

Siyasi elmdə faciəsilə insan özünü və başqalarını qiymətləndirir, komparativ standart insanın davranışına münasibətdə tənzimləyici rol oynayan normativ R.q.-un ayrılır. İnsan öz həyat fəaliyyəti üsulu ilə R.q.-un tələblərini müqayisə etdikdə özünə ideal nümunələrə müvafiq düzəlişlər etməyə çalışır.

Regional siyasət – dövlət hakimiyyəti orqanlarının iqtisadi və sosial inkişafının idarə olunmasına dair fəaliyyəti.

Müasir Azərbaycan dövləti ölkənin dinamik inkişafı şəraitində səmərəli regional siyasət həyata keçirir. Ümummilli lider Heydər Əliyev Azərbaycan regionlarının inkişafına daim diqqət göstərmiş, onun bilavasitə təşəbbüsü ilə rayonların istehsal potensialının bərpa edilməsi, torpaq islahatının aparılması, aqrar sahənin vergilərdən azad edilməsi, müxtəlif qanun və proqramların qəbulu və həyata keçirilməsi baxımından çox əhəmiyyətli işlər görülmüşdür. Ölkə-

Regional təhlükəsizlik

nin sosial-iqtisadi inkişafı sürətləndikcə, qarşıda duran əsas vəzifələrdən biri ölkə iqtisadiyyatının tarazlığının təmin edilməsindən, regionların inkişafının sürətləndirilməsindən ibarətdir. Məhz bu vəzifənin yerinə yetirilməsinə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 17 fevral 2004-cü il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq olunmuş regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət proqramı yönəlmişdir.

Regional təhlükəsizlik – dünyanın hərbi təhdidlərdən, iqtisadi təhlükələrdən, habelə region dövlətlərinin suverenliyi və müstəqilliyinə zərər vura biləcək xarici müdaxilədən azad olan bu və ya digər regionda beynəlxalq münasibətlərin durumu.

Xüsusi məqsədlər üçün yaradılmış təşkilatlar, məsələn, Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı (ATƏT), bir sıra dövlətlərin universal xarakterli birlikləri, məsələn, Amerika Dövlətləri Təşkilatları (ADT), Afrika Birliyi Təşkilatı (ABT) və s. R.t.-in təmin olunmasına xidmət edir.

Böyük dövlətlərin R.t.-in təmin olunması işinə cəlb edilmə dərəcəsi xüsusilə Avropa qitəsində, Asiya-Sakit okean regionunda yüksəkdir. R.t.-in qorunub saxlanması və möhkəmlənməsi üçün regional dövlətlərarası sazişlər bağlanır, bu, onların möhkəmlənməsinə say göstərilməsi, dəyişməkdə olan realiaqlarla təhlükəsizliyin regional strukturların adaptasiya olunma zəruriliyi diqqətə edilir. XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq, bütün silah növlərinin cəbbəxanasının yığıldığı Avropada orta və kiçik məsafəli nüvə silahlarının

Regionçuluq

və adi silahların xeyli azaldılması haqda saziş əldə edilmişdir. Sürətlə silahlanmanın böyük miqyas almadığı regionlarda onun qarşısının alınmasına aid preventiv tədbirlər həyata keçirir.

Regionçuluq – Avropada xalqların və dövlətlərin ictimai həyatının unifikasiyasına (vahid şəkllə salınmasına) və reqlamentasiyasında əsaslandırılmamış mərkəzçilik meyillərinə qarşı siyasi və sosiomədəni hərəkət.

Reintegrasiya (< lat. *re* təkrarlanan, yeniləşən hərəkətə işarə edən ön şəkilçi + *integratio* bərpa olunma, tamamlama) – 1) vahid bütöv hissənin yeniləşməsi, yenidən yaranması; 2) əvvəllər parçalanmış (fəsillərə dağılmış) nəyinsə təkrarən birləşməsi.

Reqlament (< fr. *reqlament* < *regle* qayda) – 1) nümayəndəli orqanların yığıncaqları, iclasları, sessiyaları və qurultaylarının aparılması qaydası; 2) parlamentin daxili təşkili və fəaliyyəti formasını, həmçinin deputatın hüquqi vəziyyətini tənzimləyən qaydalar toplusu; 3) hökumətin daxili təşkili və iş qaydasını tənzimləyən qaydalar toplusu.

Reneqat (< lat. *renegare* dönmək, inkar etmək) – özünün əqidəsindən dönan insan; dönük, xəyanətkar.

Renome (fr. *renommée*) – kiminsə haqqında müəyyən olunmuş rəy, məşhurluq, ad, şöhrət.

Reparasiya (< lat. *reparatio* bərpa olunma) – beynəlxalq hüquq subyek-

Restitusiya

tinin, onun törətdiyi beynəlxalq hüquq pozuntuları nəticəsində beynəlxalq hüququn digər subyektinə vurduğu ziyanı görə maddi məsuliyyətinin bir forması.

Repatriasiya (lat. *re* yenə, yenidən, geriye + *patriya* vətən) – hərbi qulluqların, başqa yerə köçürülmüş şəxslərin, qaçqınların, emiqrantların vətənə qayıtması.

Repressiya (lat. *repressio* məhv etmə) – dövlət strukturları tərəfindən həyata keçirilən cəza tədbirləri.

Resosiallaşma – dəyərlərin, formalaşmış siyasi mədəniyyətin radikal şəkildə dəyişməsi prosesi.

Respublika (< lat. *res* iş + *publika* xalq) – dövlət hakimiyyətinin bütün ali orqanlarının ya seçilməsini, ya da ümummilli nümayəndəli müəssisələr (parlament) tərəfindən formalaşmasını nəzərdə tutan idarə forması. R. idarə forması çərçivəsində prezidentli R., parlament R. və qarışıq tipli (yarıprezidentli) R. fərqləndirilməsi qəbul olunmuşdur. R.-nin xüsusi növü – sovet R.-sidir.

R. idarə forması dünyada yalnız XX əsrdə üstünlük təşkil etmişdir (başlanğıcında Avropada təkcə üç R. olmuşdur). 1999-cu ilə olan vəziyyətə görə, dünyanın 190 dövlətindən 140-dan çoxu respublikadır.

Restitusiya (lat. *restitutio*) – beynəlxalq hüquqda müharibə edən düşmənlər dövlətlərin biri tərəfindən digərinin ərazisindən qanunsuz zəbt olunmuş və çıxarılmış əmlakın qaytarılması.

Retrograd

Retrograd (< lat. *retrogradus* arxaya gedən) – tərəqqinin əleyhdarı, köhnə fikirlər insan, irticaçı.

Retrospektiv (< lat. *retrospicere* arxaya baxmaq) – keçmiş yönəldilmiş, keçmiş baxılmasına həsr olunmuş.

Revanşizm (fr. *revanchisme* < *revanche* intiqam, əvəz, cəza) – hərbi, yaxud siyasi məğlubiyyətə məruz qalmış və itirilmiş mövqelərini qaytarmağa cəhd edən qüvvələrin siyasəti.

Rezidensiya (< lat. *residens* (*residentis*) olan, qalan) – dövlət, hökumət başçısının, yaxud yüksək inzibati vəzifələr tutan digər şəxslərin daimi yaşayış yerləri.

Rəhbər işçi – dövlət idarəçiliyində çalışanların rəhbər işçilər və tabelikdə olanlar kimi sort qrup bölgüsünə, işçinin siyasi liderə, rəhbərə şəxsi sədaqətinə əsaslanan hakimiyyət münasibəti. R. i. totalitar və avtoritar rejimlərdə geniş yayılmışdır. Klientalizm, nepotizm, traybalizm, messiançılıq siyasi həyatda R. i.-nin zahir formalarındandır.

Rəyasət heyəti (< lat. *praesidere* qabaqda oturmaq, sədrlik etmək) – hər hansı bir təşkilatın, müəssisənin rəhbər orqanı, qurultaya, yığıncağa və s. rəhbərlik etmək üçün seçilmiş şəxslərin qrupu.

Riksdag (isveç. *Riksdag*) – İsveçin birləşdirilmiş parlamentinin adı.

Rimlend (ing. *Rimland* < *rim* nazik dairə, kənar + *land* torpaq, ərazi – sahil torpaqları, qurunun kənarındakı ərazi)

Roma klubu

– ilk dəfə N.Spaykmen tərəfindən işlədilmiş geosiyasi termin. R. Qərbi və Mərkəzi Avropanı, Türkiyəni, İranı, Səudiyyə Ərəbistanını, İraqı, Pakistanı, Hindistanı, Uzaq Şərq ölkələrini və Çini əhatə edir. Spaykmenin əxlaq qaydalarına görə: 1) kim R.-ə nəzarət edir, o, Avrasiya üzərində hökmranlıq edir; 2) kim Avrasiya üzərində hökmranlıq edir, o, dünyanın taleyinə nəzarət edir.

Rol – insanın tutduğu sosial mövqə ilə təyin olunmuş davranış.

Roma klubu – 1968-ci ildə Romada bir qrup Avropa aliminin müəvəzəsində italyan ictimai xadimi və mütəfəkkiri A.Pecceinin (1908-1984) təşəbbüsü ilə yaradılmış beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatı. R.k. üzvləri görkəmli siyasi xadimlər, sənaye və maliyyə dairələrinin nümayəndələri, görkəmli alimlərdir. R.k. elmi-texniki tərəqqinin dünya ictimai inkişafına təsirinə tədqiqatçı ilə məşğul olur. Bu tədqiqatların nəticələri dünya ictimaiyyətinə və qərarlar qəbul edən şəxslərin diqqətinə R.k. məruzələri formasında təqdim edilir.

Klubun fəaliyyəti keçən əsrin 70-ci illərində başçılıq tərəfindən global problemlərin mahiyyətinin dərk edilməsinə səbəb olmuş və onların həlli yollarının fəal axtarışının başlanğıcı üçün stimullardan biri olmuşdur. Qlobal problematikanın dərk olunmasına əsas tokarı R.k. D.Medouzun rəhbərliyi altında hazırlanmış və ümumdünya məşhurluğu qazanmış "Artımın həddi" (1972) adlı ilk məruzəsi vermişdir. Qlobal tədqiqatların sonrakı inkişafı M.Mesarovic və E.Pestelin "Bəşəriyyət

Roma klubu

yol ayrıcında" (1974), Y.Tinbergenin "Dünya nizamına yenidən baxılması" (1976), B.Qavrilishinin "Gələcəyə aparın yollar" (1980), E.Pestelin "Artım həddlərini aşdıqda" (1988) adlı və s. məruzələrində davam etdirilmişdir.

Təşkilatın dünya problematikasının öyrənilməsinə dair yiximillik fəaliyyətinin nəticəsinə A.Kinqin və B.Şnayderin "Birinci global inqilab" (1991) adlı məruzəsində yekun vurulmuşdur.

R.k. global tədqiqatlarında dünya problemlərinin siyasi aspektlərinin analizinə vacib yer ayrılır. Belə yanaşma "siyasi globalistika" adı almış innovasiya xarakterli elmi istiqamətin yaranmasına səbəb olmuşdur.

R.k. XX əsrin 80-ci illərinin sonundan etibarən diqqətini global inkişafın regional proseslərinin öyrənilməsinə cəlb etmişdir. Təşkilatın A.Lemmanın və P.Malaskanın "Aclığa qalib gəlmiş Afrika" (1989), N.Rozenson və B.Şnayderin "Latın Amerikası həyəcanlar və ümidlər qarşısında" (1993) və s. adlı məruzələri işıq üzünə çıxmışdır.

R.k.-nın təşkilatı strukturuna İcraiyyə komitəsi və rəqlamentin işlənilməsi üzrə Komissiya daxildir. Komitə R.k.-nın

fəaliyyətinin təmin edilməsinə cavab verir və onun təmin olunması üçün müvafiq qərarlar qəbul edir. Komissiya R.k.-nın fəaliyyətinin cari idarə olunmasını təmin edir və İcraiyyə komitəsinin ildə ən azı iki dəfə hazırlanması ilə məşğul olur.

Klub çərçivəsində dörd kateqoriya üzvlər var. Həqiqi üzvlər o şəxslərdir ki, onların fəaliyyəti klubun missiyanı və təfəkkürünə uyğundur. Onlar kvotaya müvafiq (100 nəfərdən çox olma-

Russo Jan-Jak

yaraq) seçilir və 50-dək ölkəni və beş kontinenti, çoxsaylı mədəniyyətləri və peşəkarlıq təcrübəsi spektrini təmsil edirlər. Fəxri üzvlər – yüksək rəsmi statusu və ictimai nüfuzu (adı) olan şəxslərdir. Assosiasiyativ üzvlər – klubun fəaliyyətini dəstəkləmək istəyində olan fərdi şəxslərdir. İnstitusional üzvlər kimi R.k.-nın vəzifələri ilə oxşar məqsədləri olan, onun təşəbbüsələrində iştirak etmək, yaxud onların həyata keçirilməsinə təsir etmək istəyən orqanlar, təşkilatlar, fondlar, institutlar və firmalar çıxış edirlər.

R.k. milli assosiasiyaları 30-dan artıq ölkədə fəaliyyət göstərir.

Roma Papası – Vatikan Şəhər Dövlətinin, katolik kilsəsinin başçısı. Kardinalların iclasında 2/3 +1 səsle ömürlük seçilir. Vatikanın reyestrində 264 papanın adı çəkilir.

Rotasiya (< lat. *rotatio* dövrü hərəkət) – hansısa strukturun elementlərinin (məs., seçkilə orqanın tərkibinin) ardıcıl, mərhələli yeniləşməsi.

Russo (Rousseau) Jan-Jak (1712-1778)

– fransız filosofu, siyasi müfəkkir.

R.-ya görə insan özünün təbii durumunda təbiətlə ahəngdə (harmoniyada) olmuşdur, lakin əhəlinin artması və coğrafi səbəblər insanların qabiliyyətlərinin inkişafına gətirib çıxarıb ki, onlar da öz növbəsində yeni tələbatları və insan birliyində əməkdaşlığın və rəqabətin yaranmasını şərtləndirir. Təbii bərabərsizlik cəmiyyətdə daim qeyri-sabitliyin mənbəyi olan mülkiyyət bərabərsizliyinə təvədi. Buradan

Russo Jan-Jak

vətəndaş sülhünə zərurət yaranır ki, buna da ictimai müqavilə təminat verir.

R. siyasi nəzəriyyəsinin özünü ümumi iradənin həyata keçirilməsi kimi xalq suverenliyi haqqında təlimi təşkil edir. Müfəkkir ümumi iradənin həmin iradəsindən fərqi qeyd edir: birincisi ümumi maraqları nəzərdə tutur, ikincisi – fərdi maraqları nəzərdə tutur və fərdi şəxslərin bildirdikləri iradənin yalnız cəmini ifadə edir. Ümumi iradə, öz növbəsində, qanunların mənbəyi, ədalət ölçüsü və idarəetmənin əsas prinsipi kimi çıxış edir. Bir çox müfəkkirlərdən fərqli olaraq R. xalq suverenliyini ayrılmaz və bölünməz hesab edirdi. Xalq özünün özünüidarə etmək və özünün taleyini həll etmək, müqəddəratını təyin etmək hüququnu heç kəsə verə bilməz. Hökumət yalnız suveren dövlətin müvəqqəti agentidir (C.Lokkda olan kimi). Ancaq Lokkda xalq idarəetmə orqanlarına icraedici, qanunverici və məhkəmə hakimiyyəti aid edir, R. isə qanunverici hakimiyyəti parlamentə, yaxud kimsəyə ötürülməsinin əleyhinədir. Özünü də, həm icraedici, həm də məhkəmə hakimiyyəti hökumətə ötürməklə belə,

onları yəndə də xalqa – suverənə tabe edir. Suverenlik xalqın ümumi iradəsinə verilməli və onun nümayəndəlik müəssisələrinə ehtiyacı yoxdur.

R. vətəndaşların hüquq və vəzifələrinin vəhdəti tələbini irəli sürmüş, azadlığı qanuna tabeçilik kimi izah etmişdir. R.-ya görə siyasi idealları – miqyasca böyük olmayan dövlətlər – respublikalardır ki, burada da xalqın bir-baş, bilavasitə öz iradəsini bildirməsi

Ruzvelt Franklin Delano

və onun nümayəndələrinin fəaliyyəti üzərində nəzarət etməsi mümkündür.

R. özünün qanun və qanunverici hakimiyyət haqqında təlimi ümumi müqavilə və dövlətin təşkili prinsipləri konsepsiyası ilə dövlətçilik və hüquqi fikrin, həmçinin sosial-siyasi təcrübənin sonrakı inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Onun doktrinası Fransa burjuva inqilabının hazırlanması və keçirilməsində, xüsusən də onun yakobinçilik mərhələsində əsas ideya mənbələrindən biri olmuşdur. R. ideyaları radikalizmin (radikallığın) ideoloji nəzəriyyələrinin əsasını təşkil edir.

Əsas əsərləri: "İnsanlar arasında bərabərsizliyin mənşəyi və əsasları haqqında düşüncə (mühakimə)" (1755), "İctimai müqavilə haqqında, yaxud siyasi hüququn prinsipləri" (1762).

Ruzvelt Franklin Delano (1882-1945)

– ABŞ-in 32-ci prezidenti (1933-cü ildən). Demokratik partiyadan həmin vəzifəyə 4 dəfə seçilmişdir. Bir sıra islahatlar həyata keçirmişdir ("Yeni kurs"). 1933-cü ildə R. hökuməti SSRİ ilə diplomatik münasibətlər qurmuşdur

İkinci Dünya müharibəsinin əvvəlindən faşist Almaniyası ilə mübarizəsində Böyük Britaniyanın, Fransanın və SSRİ-nin (1941-ci ilin iyunundan) dəstəklənməsindən çıxış etmişdir. Antihitler koalisiyasının yaradılmasında əhəmiyyətli rolu olmuşdur. BMT-nin yaradılmasına və müharibədən sonra beynəlxalq əməkdaşlığa, o cümlədən ABŞ və SSRİ arasında əməkdaşlığa böyük əhəmiyyət verirdi.

hər və ucunda rejim-
nın narazılığının qarşısı
alınmaqla, ya da hede-
r, lakin nəticədə bu
ciddi şəkildə sonradan
erir. Tez-tez konstitu-
len və ya fəaliyyəti
vəqələdə vəziyyət elan

edilməsi çox vacibdir.

Sabotaj (fr. *sabotage*) – 1) qesden
işləməmək və ya işi pozmaq yolu ilə
işə mane olmaq; 2) hər hansı bir işi
gizli, üstüörtülü, perdelenmiş halda
həyata keçirmək.

niyyəti azdır.

Seçki birliyi – seçki qanununa uyğun
olaraq, öz namizədlərini irəli sürərək
seçki prosesində iştirak etmək üçün yara-
dılmış müvəqqəti və ya daimi təşkilat.

S.b. deyəndə, nizamnamələri Ədliyyə
Nazirliyi tərəfindən təsdiq olunmuş

tənzimləyən hüquqi normaaların möc-
musu. Fəal və passiv S.b. vardır.

Seçki kampaniyası – seçkilərdə seçi-
cilerin maksimum rəğbətini qazanmaq
məqsədilə siyasi partiyalar və ya müs-
təqil namizədlər tərəfindən həyata keçir-
ilən təşviqat tədbirləri sistemi. S.k.-nda

Seçki komissiyası

müxtəlif dəstək qrupları, ictimai təşkilatlar, kütləvi informasiya vasitələri iştirak edirlər.

S.k-nin gedişində əsas təşviqat formaları bunlardır: seçkiqabağı mitinq və yığıncaqların keçirilməsi, seçki plakatları və afişalarının yerləşdirilməsi, kütləvi informasiya vasitələrində çıxışlar və s.

Seçkilər qanunla müəyyən olunmuş gün başlanır və adətən seçki gününə bir gün qalmış başa çatır. Əslində isə S.k. seçkilər elan olunmamışdan xeyli əvvəl başlanır.

Seçki komissiyası – bilavasitə vətəndaşlar tərəfindən seçilən dövlət hakimiyyəti orqanlarına seçkilərin keçirilməsini təşkil etmək üçün yaradılan xüsusi kollegial orqan.

Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Seçki Komissiyasının statusu, fəaliyyət istiqamətləri və səlahiyyətləri Azərbaycan Respublikasının Seçki Məcəlləsi ilə müəyyən olunmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Seçki Komissiyası Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 83, 101 və 142-ci maddələrinə uyğun olaraq daimi fəaliyyət göstərən dövlət orqanıdır.

Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Seçki Komissiyası Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan Respublikası Prezidenti seçkilərinin və Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi deputatlarının seçkilərinin, həmçinin referendumların (ümumxalq səsvermələrinin), bələdiyyələrə seçkilərin hazırlanmasını və keçirilməsini təmin edir.

Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Seçki Komissiyası: seçkilərin və referend

Seçki kvotası

rendumun hazırlanmasında və keçirilməsində vətəndaşların seçki hüquqlarına riayət olunmasına nəzarət edir; aşağı seçki komissiyalarının işi üçün zəruri olan texnoloji avadanlığın normativlərini hazırlayır və təsdiq edir, bu normativlərə əməl olunmasına nəzarət edir; aşağı seçki komissiyalarına hüquqi, metodiki və texniki təşkilati kömək göstərir; seçki bülletenlərinin, referendumda səsvermə bülletenlərinin, seçici siyahılarının, digər seçki komissiyalarının səsvermə protokollarını və referendum sənədlərini nümunələrini və onların tərtib edilməsi qaydasını müəyyən edir; Azərbaycan Respublikasının Seçki Məcəlləsində nəzərdə tutulan digər vəzifə və səlahiyyətləri həyata keçirir. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Seçki Komissiyası müvafiq icra hakimiyyəti və yerli özünüidarə orqanları ilə birlikdə vahid seçici siyahısının tərtib edilməsi və aparılması sistemini təşkil edir; seçkilərin və referendumun hazırlanması və keçirilməsi, seçki sisteminin inkişafı, seçicilərin hüquqi maarifləndirilməsi, seçki komissiyaları üzvlərinin peşə hazırlığı ilə əlaqədar treninqlərin keçirilməsini təmin edir; seçkilər və referendum zamanı səsvermənin nəticələrini müəyyən edir, həmin nəticələrin dərc olunmasını təmin edir;

Seçki korpusu – qanunla səsvermə hüququ olan və ya real olaraq səs verən vətəndaşların məcmusu.

Seçki kvotası – bir deputatın seçilməsi üçün lazım olan səsərin minimum

Seçkilər

sayı. S.k. istər hər bir seçki dairəsi üçün ayrılıqda, istərsə də bütün ölkə üçün müəyyənləşdirilə bilər.

Seçkilər – müasir demokratiyanın ən mühüm institutu, xalq iradəsinin ifadə olunmasının başlıca formalarından biri və onun siyasi prosesdə iştirakı, eyni zamanda nümayəndəli orqanların (parlament, yerli özünüidarəetmə) formalaşması və bəzi ali dövlət vəzifələrinin (məsələn, prezident vəzifəsinin) tutulması üsulu.

Müxtəlif ölkələrin siyasi təcrübəsində prezident, parlament, bələdiyyə S.-i olur. Bundan əlavə – növbəti, növbədənə, əlavə S. ola bilər. Bu və ya digər ölkənin hüquqi, demokratik inkişaf dərəcəsini, onun seçki sisteminin inkişafını əks etdirən seçki hüquqi prinsiplərinə görə S. təsnifatı daha böyük maraq doğurur. Belə halda ümumən qəbul edilmiş bölgü cüt əkslər (ziddiyyətlər) şəklini alır: ümumi S. məhdud (senz); S. bərabər-qeyri-bərabər; birbaşa-dolay (çoxpilləli); gizli-açıqsəsvermə ilə.

Azad və demokratik seçkilər üç şərti özündə əks etdirir: alternativlik (seçici bir neçə namizəddən birinə üstünlük vermək imkanına malikdir), seçki kampaniyasının azad keçirilməsi və seçicilərin öz iradələrini azad şəkildə bildirməsi.

Müasir dünyanın əksər ölkələri öz konstitusiyalarında və ya xüsusi seçki qanunlarında vətəndaşların ümumi və bərabər qaydada gizli səsvermə yolu ilə S.-də iştirak etmək hüququnu bəyan etmişlər.

Seçkilərin ümumiliyi qanunun müəyyən etdiyi yaşa çatmış bütün vətəndaş-

Seçki məntəqəsi

ların seçkilərdə iştirak etmək hüququnu nəzərdə tutur. Bu zaman həmin hüquq altında həm fəal, həm də passiv seçki hüququ nəzərdə tutulur. Lakin bu hüquqların hər ikisi bir sıra ölkələrdə seçki senzları ilə məhdudlaşır. Ancaq dünyada, davam edən dönməz demokratikləşmə prosesi gedişində senz məhdudiyyətləri getdikcə azalır.

Seçkilər o vaxt bərabər hesab edilir ki, vahid təmsilçilik norması (seçkili yərə bir namizədin təmsil etdiyi seçicilərin sayı) təmin edilir.

Kollegial hakimiyyət orqanlarına dair aşağıdakı qanunauyğunluqları qeyd etmək olar: mədəni dünyanın hər yerində yerli orqanlar, birpalatlı parlamentlər və ikipalatlı parlamentlərin aşağı palataları, bəzi ölkələrdə isə həmçinin yuxarı palatalar (məs., ABŞ Senatı) birbaşa seçkilərlə seçilir. Səsvermə həm də gizli şəkildə aparılır ki, bu da hazırda dünyanın bütün sivilizasiyalı ölkələri üçün səciyyəvidir.

Seçkili hakimiyyət – Latın Amerikasının bir sıra ölkələrində (Kolumbiya, Nikaraqa və s.) müstəqil və sərbəst kütləvi hakimiyyətlərdən biri (qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyəti ilə). Seçki hüquqlarına malik olan və seçki korpusunu təşkil edən vətəndaşlar tərəfindən həyata keçirilir. S.h. təşkilati forması seçkilər haqqında mübahisələrə baxan seçki tribunalıdır.

Seçki məntəqəsi – seçki keçirmək və səsli saymaq üçün yaradılmış ərazi vahidi.

Seçki prosesi

Seçki prosesi – seçkilərin təşkili və keçirilməsinə dair dövlət tədbirləri, “seçki qanunu fəaliyyətdə”. S.p.-nə aşağıdakılar daxildir: seçkilərin təyin edilməsi; seçicilərin qeydiyyatına alınması; seçkilərin keçirilməsinə məsul seçki orqanlarının yaradılması; seçki dairələrinin, rayonlarının, məntəqələrinin təşkil edilməsi; deputatlığa namizədlərin irəli sürülməsi və onların qeydiyyata alınması; seçkilərin maliyyə dəstəyi; səsvermənin keçirilməsi; səsvermənin nəticələrinin müəyyən edilməsi; deputat mandatlarının bölüşdürülməsi.

Seçki senzları (lat. *censio* qeyd edirəm, yazıram) – konstitusiya və ya seçki qanunu tərəfindən *seçki hüququnun* əldə olunmasını və həyata keçirilməsini məhdudlaşdıran şərtlər. Müxtəlif dövlətlərin konstitusiya praktikasında aşağıdakı S.s. məlumdur: yaş, vətəndaşlıq, savad, əmlak, təhsil (məs., ölkənin dövlət dilini bilmək), məskunluq (yaşadığı ölkədə qanunla müəyyənləşmiş müddət), irq, cins (ABŞ-da qadınlara seçkilərdə iştirak etmək hüququ 1920-ci ildə, İsveçdə 1971-ci ildə verilmişdir), xidmət, dil.

Seçki texnologiyaları – elektoratın davranışına müəyyən partiyanın, birliyin, namizədin keyrinə nüfuz edilməsinə yönələn təsir metodları, qayda və üsullarının məcmusu.

S.t. strukturu seçkiqabağı situasiyanın təhlilini, seçki kampaniyası strategiyasının formalaşdırılmasını, seçki taktikasının işlənilməsi və reallaşdırılmasını əhatə edir.

Seçki texnologiyaları

Seçkiqabağı situasiyanın analizi birincisi, seçkilər ətrafında dairədə vəziyyətin öyrənilməsinə (sosial-iqtisadi, siyasi situasiya, millətlərarası, dinlərarası münasibətlər, seçicilərin tələb və istəkləri), ikincisi, seçki kampaniyasının analitik-informasiya dəstəyinin təmin edilməsinə, kampaniyanın təşkilatçıları və seçicilər arasında əks əlaqənin yaradılmasını nəzərdə tutur.

Seçki kampaniyası strategiyasının formalaşdırılması: partiyanın, namizədin seçki kampaniyasının strateji mövzularının müəyyən edilməsi; əsas mövzuların informasiya təminatı; ünvanlı qrupların, yeni namizəd və ya partiyanın istiqamətləndirilmiş təsiri üçün sosial qrupların, birliklərin seçilməsi; namizədlərin imicinin yaradılması, seçicilərin onlara pozitiv münasibətinin formalaşdırılması.

Seçki taktikasının işlənilməsi və reallaşdırılması – situasiyanın inkişafı və namizədin məqsədləri ilə müəyyən olunmuş fəaliyyət üsulları və qaydalarının seçilməsi; namizədin, partiyanın şüarının formalaşdırılması; seçicilərin diqqətini cəlb edən informasiyanın işlənilməsi və yayılması, siyasi reklamın hazırlanması və yayılması; namizədlərin seçicilər qarşısında çıxışlarının təşkil edilməsi; rəqəbatlı mübarizənin aparılması; “çirklili texnologiyalar”a müqavimət göstərmək (“çirklili texnologiyalar” – faktların şüurlu şəkildə qesdən təhrif edilməsinə, seçicilərin ələ alınmasına, eyni soyadlı namizədlərin irəli sürülməsinə, anonim əks reklamın yayılmasına və s. əsaslanan texnologiyalardır).

Seçki votumu

Seçki votumu – parlament, prezident, bələdiyyə və s. seçkiləri üzrə seçki kampaniyasının nəticələri.

Sekta (lat. *secta* təlim, istiqamət, məktəb) – 1) məzhəb, təriqət; kilsənin hökmranlığından imtina edən müəyyən bir dini qrup, icma. Məcəzi mənada – geniş xalq kütlələrindən ayrılmış, öz kiçik, məhdud maraqları ilə yaşayan özünə qapılmış insan qrupu.

Sekulyarizasiya (lat. *saecularis* dünyəvi, kübar) – kilsənin əmlakının və torpaqlarının onun əlindən alınaraq dövlətə verilməsi. XIX əsrin sonundan isə şəxsiyyətin hər cür dini təriqətin və kilsə institutlarının təsir dairəsindən çıxması.

Seqreqasiya (lat. *segregacio* ayrılma) – hər hansı bir irqin, yaxud etnik qrupun güclə və ya könüllü hansısa bir məhdud əraziyə köçürülməsi; sosial ünsiyyət üçün onların qarşısına müəyyən sədlərin hədlərin qoyulması; ayrıca təlim və tərbiyə; digər diskriminasiya tədbirləri.

Selektorat (lat. *selectio* seçmə) – rəhbər vəzifələrə layiq olan insanları seçib üzə çıxaran bir qrup şəxs. Selektorat terminindən əsasən elita nəzəriyyələri istifadə olunur və burada başlıca məqsəd bu təbəqəyə mənsub olan insanları bir yere toplamaqdır.

Senat (lat. *senatus* qədim) – 1) Qədim Romada yüksək hakimiyyət orqanı; 2) ABŞ-da konqresin baş palatası; 3) Belçikada, Kanadada, İtaliyada, İspaniyada və başqa ölkələrdə parlament.

Sesesiya

Senzura (lat. *censura*) – çap məhsullarının, televiziya və radio verilişlərinin məzmunu üzərində rəsmi hakimiyyətin nəzarəti. Müasir konstitusiyaların əksəriyyəti informasiya azadlığını bəyan edərək S.-nı qadağan edirlər. Lakin dünyanın bütün ölkələrində fəvqəladə hallar və hərbi vəziyyət zamanı S. tətbiqinə yol verilir.

Separatizm (fr. *separatisme*, lat. *separatus* ayrılma, təcrid olunmuş) – ayrılmağa can atmaq, dövlətin bir hissəsini ayırmaq, yeni dövlət təsisatı yaratmaq və ya ölkənin bir hissəsinə muxtariyyət verilməsi uğrunda hərəkət. S. milli-azadlıq hərəkatından onunla fərqlənir ki, milli-azadlıq hərəkatı öz tarixi torpaqlarında xarici qüvvələr tərəfindən istila nəticəsində müstəmləkə vəziyyətinə salınmış xalq azad olmağa və öz milli dövlətini yaratmağa can atır. S. isə dünya birliyinin tanıdığı müstəqil dövlətin ərazisini etnik və ya hər hansı başqa bir zəmində parçalayıb ayırmaq, orada ya yeni müstəqil dövlət yaratmaq, ya da başqa bir dövlətin tərkibinə daxil olmaq məqsədi daşıyır. Bu isə beynəlxalq hüquqa və müasir siyasi ənənələrə ziddir.

Sesessiya (lat. *secessio* ayrılma, çıxma) – hər hansı bir dövlətin müəyyən bir hissəsinin ondan ayrılma prosesi. S. problemi əsasən milli etnik zəmində baş verir. Öz müqəddəratını təyin etmək, öz müstəqilliyinə nail olmaq istəyən *millət* (bir qayda olaraq belə hallar hansısa bir millətə mənsub olan əhalinin daha sıx yaşadığı ərazidə baş verir) bu üsulla əl atır.

Siyasətdə integrasiya

real vəziyyəti nəzərə almalı, qəbul etdiyi qərarın sonrakı nəticələrini düşünməlidir ("inam etikası" və "məsuliyyət etikası").

Siyasətdə integrasiya – siyasi subyektlərin bir-biri və hakimiyyət təsisatları ilə normalar, simvollar, stereotiplər və onların fərdi interpretasiyası vasitəsilə qarşılıqlı fəaliyyətini ifadə edən anlayış.

Siyasətdə konvensionalizm – 1) fərdlərin və qrupların qarşılıqlı məqbul ideyaya, qiymətləndirməyə, razılaşmaya tərəfdar olması; 2) siyasi məfhumların şərtiliyi, nisbiliyi, onların interpretasiyasının və başa düşülməsinin insanlar arasındakı razılaşmadan asılılığı.

Siyasətdə qeyri-zorakı hərəkətlər – vətəndaşlar hakimiyyətə itaətsizlik göstərərək münafiqəli şəraitdə qərar qəbul edilən zaman mənəvi standartlara qarşılıqlı əməl olunmasına əsaslanan siyasətin fəal növü. Qeyri-zorakılığın ənənələri buddizm və daosizmdə əmələ

gəlmiş, yeni dövrdə fəqirlik, sekiarizmi təməllənmişdir. Qeyri-zorakılığın prinsipləri C.Lokkun, Volterin, J.J.Russonun, İ.Kantın əsərlərində, Rusiyada İ.N.Tolstoyun sosial-fəlsəfi əsərlərində təşkilatlaşmışdır. Bu prinsiplər öz praktik həllini XX əsrin birinci yarısında Hindistanda (Çandlernin, Satyaxarın) tapmışdır. Müasir dövrdə siyasi fəaliyyətdəki etibar, təmiz və s. hərəkətlərdə tətbiq edilir.

Siyasətdə mentalitet (lat. *mentis* – ağıl) – həyatın insan qruplarına rəsmi, mifoloji, sosial təbəqələrinə xas olan və

Siyasətdə sollar və sağlar

onların ətraf mühit fenomenlərinə reaksiyasını bildiren dəyişməz spesifik dünyadərki üsulu. Termin elmi dövriyyəyə XX əsrin əvvəlində L.Levi – Bryul tərəfindən daxil edilmişdir. Bu anlayış təkcə şüur sferasının koqnotiv (birləşdirici) tərəflərini (bilik, dünyagörüşü, etiqad və s.) deyil, həm də onların iyerarxik dəyərlərini, əsas tələbatlarını, kollektiv təhlükəsizlik arxetiplərini, eləcə də düşüncə və əxlaq stereotiplərini özündə əks etdirir. Mentalitetə aşağıdakı əlamətlər xasdır: refleksiya verməmə, təzahürün stereotipliyi (reaksiyanın şüuraltı xüsusiyyəti); yüksək davamlılıq, əsaslı dəyişikliklər zamanı dövlətin və digər sosial institutların təsiri altına düşməmək.

Mentalitetin inkişafı və spesifikasi kompleks amillərlə müəyyən edilir: (religiyə, iqlim, coğrafi vəziyyət və s.), etno-tarixi, sosial-iqtisadi, dini, siyasi (siyasi rejimlərin təsiri) və s.

Siyasətdə sollar və sağlar – siyasi həyatın fəal iştirakçıları

siyasi partiyaların, liderlərin və s. ideya-siyasi yönəlmələrinin xüsusiyyətləri.

Termin Fransa inqilabı dövründə (1789–1794) meydana gəlmişdir. O vaxt krallıq müdafiə edən və onun sağ tərəfində oturan Bas statların deputatlarına "sağlar", ondan sol tərəfdə oturanlar – krallıq müdafiə etməyənlərə isə "sollar" deyirdilər. Siyasətin subyektlərinin sağlara və sollarla birləşməsi onların birləşməsi, rəhbərliyi, həyatda bas verən dəyişikliklərə münasibətləri, eləcə də siyasi fəaliyyətdə istifadə etdikləri metodlarla əlaqədardır. Belə hesab

Siyasət fəlsəfəsi

olunurdu ki, sollar – sosial bərabərliyin, cəmiyyətdə radikal dəyişikliklərin tərəfdarlarıdır. Bunun üçün onlar cəmiyyətin ən yoxsul təbəqəsini müdafiə etmək üçün siyasi mübarizədə güc metodlarından da istifadə etməyə hazırdırlar; sağlar isə bərabərliyin, cəmiyyətdə kəskin dəyişikliyin əksinə çıxır, imtiyazlı qrupları və cəmiyyətin iyerarxik təşkilini müdafiə edirdilər.

Cəmiyyətin tipindən asılı olaraq tarixi gedişətdə solların və sağların seçiyyəvi xüsusiyyətləri də əhəmiyyətli dərəcədə dəyişilmişdir.

Siyasət fəlsəfəsi – fəlsəfi təlim. İnsan və cəmiyyət haqqında fəlsəfi biliklərin əsas sahələrindən biri olub siyasətin fundamental problemlərinin, onun daha dərin mahiyyət kəsb edən əsaslarını tədqiq edir. S.f. terminindən şəxsin baxışlarını, siyasi mövqeyini, cərəyanları, siyasi partiyaları, sinifləri, dövrün bu və ya digər məsələyə münasibətini müəyyənləşdirməkdə istifadə olunur.

S.f. qədim dövrdə Avropa və Şərqi Asiyada, Qədim Çində fəlsəfi təlimin insan və dünya hakimiyyət, adaletlik, insanlar arasında qeyri-bərabər münasibətlər, eyni zamanda onların təhlili, təlimi və əxlaqın təhlili haqqında düşüncələri kimi yaranmışdır. Siyasət haqqında ən erkən və ən yaxşı yazılmış fəlsəfi əsər e.ə V əsrdə yazılmışdır. Avropada S.f.-nin böyük nümayəndələri Platon və Aristotel olmuşdur. Bütün dövrlərdə, XX əsr də daxil olmaqla görkəmli mütəfəkkirlər bu və ya digər dərəcədə siyasətin fenomenlərinin tədqiqi ilə məşğul olmuşlar.

Siyasətin humanistləşməsi

Bəzən onların siyasi əsərləri daha çox məşhurlaşmış və onların özlərinə də şöhrət gətirmişdir. S.f.-nin tarixində Foma Akvinskini, Dante Aligyerini, Marsiliya Paduanski, U.Okkomanın, N.Makiavellini, T.Hobbsun, Q.Leybnitsin, B.Spinozanın, C.Lokkun, Ş.Monteskyöünün, D.Yumun, J.J.Russonun, İ.Bentamin, İ.Kantın, Q.Heqelin, İ.Fixtenin, V.Humboldtun, C.Millin, K.Marksın, F.Engelsin, A.İ.Gertsenin, M.A.Bakuninin və müasir filosofların, mütəfəkkirlərin adlarını çəkmək mümkündür.

XX əsrdə S.f. akademik fəlsəfi elmə çevrilmiş, Qərbi Avropanın və Amerikanın universitetlərində özünə yer tapmışdır. Müasir siyasi-fəlsəfi ədəbiyyat son dərəcə genişdir və getdikcə də artırmaqdadır.

S.f. çərçivəsində ənənəvi olaraq siyasi hadisələr və proseslərin, insan və təhlil və proqnozlaşdırmanın metodoloji əsasları kimi problemlər tədqiq edilmişdir. Müasir S.f. daha çox siyasi dil, siyasi dəyərlər, siyasi cəmiyyətlərin problemləri ilə məşğuldir.

Siyasətin humanistləşməsi – siyasətə humanist istiqamət verilməsi, onun insanların maraqları və dəyərlərinin həyata keçirilməsinə meyilli olması.

Düxi siyasətdə bu hər bir şəxsin maraqlarının həyata keçirilməsinə, onun və öndəsinin hüquqlarının təmin edilməsinə soy göstərən tələbatdır.

Siyasətin qeyri-humanistliyi maddi rəhbərlik və mədəniyyətin aşağı səviyyədə olması, insanların öz gələcəklərinə məsuliyyəti də ala bilməməsi və s. ilə

Siyasetin ideologiyalaşması

ifadəsini ictimai passivlikdə, mənəvi pozğunluqda, əxlaqi idealların korroziyaya uğramasında, cinayətkarlığın artmasında, zorakılıqda, alkoqolizm və narkomaniyada tapır.

Xarici siyasət sahəsində humanistləşmə beynəlxalq münasibətlərin yeni tipinə keçmək deməkdir, bu münasibətlər insanın maraqlarına, Yer üzərində sülhün qorunub saxlanmasına xidmət edir.

Daxili və xarici siyasətin humanistləşməsi insan hüququnun, mülki, siyasi, sosial-iqtisadi hüquqların və ya sülh, tərkislah, inkişaf, ətraf mühitin mühafizəsi, yaşamaq hüququnun həyata keçirilməsinin, bəşəriyyətin global problemlərinin həllinin zəruri şərtidir.

Siyasetin ideologiyalaşması – Siyasi nəzəriyyənin, praktik siyasi prosesin və siyasi şüurun müəyyən ideoloji konsepsiyalara, ideyalara və meyillərə tabe etdirilməsi prosesi. İdeologiya və siyasətin zəruri qarşılıqlı təsiri dəyişərək elə səviyyəyə keçə bilər ki, bu zaman ideologiya siyasətə həddən artıq və aqressiv şəkildə müdaxilə edir. Bu isə öz növbəsində cəmiyyətin digər həyat sahələrinin – hüquqi, iqtisadi və b. sahələrin ideologiyalaşması ilə nəticələnir. Bu prosesin məzmunu ideoloji spektrin liberal–demokratik və tərəqqipərvər qanadından tutmuş ifrat sağ və ya sol, hətta mürtəcə meyilləri də əhatə edə bilər. Siyasətin həddən artıq ideologiyalaşması onu zəruri səbəstlikdən məhrum edə və müəyyən ideoloji ekstremizmə tabe edə bilər.

Siyasi azadlıqlar

Siyasi adaptasiya – funksiyaların dəyişməsində, yeni məqsədlərin qoyulmasında və problemlərin həllinə yeni yanaşmaların işlənilib hazırlanmasında ifadə olunan ətraf mühitin tələblərinə siyasi strukturların, siyasi sistemin uyğunlaşması.

Siyasi antropologiya – siyasi elmin sənaye cəmiyyətlərində hakimiyyətin və sosial nəzarətin institut və mexanizmlərini öyrənən bölməsi. Sinonimlər: potestasiya–siyasi etnoqrafiya, etnopolitologiya.

Siyasi avantürizm (fr. *aventure* macəra, risk) – siyasi liderlərin, ayrı-ayrı partiyaların, hərəkatların, dövlət və digər siyasi subyektlərin öz imkanlarını və qabiliyyətlərini mütləqləşdirməsi.

Siyasi avtarkiya (yun. *autarkeia* özündən məmnun olma) – ölkənin iqtisadi, sosial və mədəni təcrid edilməsi siyasəti, onun beynəlxalq əlaqələrdən, dünya bazarı və beynəlxalq kooperasiyadan təcrid olunması.

Siyasi azadlıqlar – insanın, eləcə də digər siyasi subyektin dövlətdə əks olunan vəziyyətinin hüquq normalarının cəmi. S. a. bir qayda olaraq hər ölkənin konstitusiyasında, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında da təsbit olunmuşdur.

S. a. –ın məzmunu tarixin bütün dövrlərində dəyişmişdir. Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsində S. a. siyahısına söz azadlığı, mətbuat, informasiya almaq azadlığı, siyasi partiyalar və

Siyasi bərabərlik

assosiasiyalar yaratmaq, siyasi çıxışlar azadlığı (mitinqlər, nümayişlər və s.) daxildir.

Siyasi bərabərlik – hakimiyyətin bərabər bölüşdürülməsini hər bir vətəndaş üçün siyasi təşkilatlar formalaşdırmaq, onlara daxil olmaq imkanlarının olmasını, şəxsi rəyi ifadə etmək azadlığını; səs vermək; dövlət hakimiyyəti orqanına seçilmək; siyasi liderlərin açıq siyasi rəqəbat aparmaq; alternativ informasiya mənbələrindən istifadə etmək hüququnun; azad və ədalətli seçkilərin; seçicilərin səslerinden asılı olan hökumət institutlarının olmasını və s. nəzərdə tutur.

Siyasi blok – ümumi məqsədləri olan dövlətlərin, partiyaların, ictimai–siyasi təşkilatların birliyi (b. a. x. *Dövlətlərarası birlik; Seçki bloku*).

Siyasi böhran – cəmiyyətin siyasi sisteminin mövcud münaqişələrin kəskinləşməsi və dərinləşməsi, siyasi gərginliyin sərt şəkildə artmasında təzahür edən vəziyyəti.

Beynəlxalq münaqişə və ziddiyyətlərlə bağlı olan xarici siyasi böhranlar və hökumət, parlament, konstitusiya böhranları ilə şərtlənən daxili siyasi böhranlar fərqləndirilir.

Hökumət böhranı nisbətən tez–tez baş verən hadisə olub hökumətin parlamentdə və ya onun palatalarının birində (hökumət bu palata qarşısında hesabat verir) əksəriyyətin müdafiəsini itirməsi ilə səciyyələnir. Əgər hökumət yaranmış vəziyyətin öhdəsindən gələ bilmərsə, parlament etimadsızlıq

Siyasi böhran

votumu bildirərək ona kömək etməkdən imtina edə və hökuməti istefaya göndərə bilər. Hökumət böhranı liderlərin, idarəetmə formalarının dəyişməsi ilə müşayiət oluna bilər.

Parlament böhranı zamanı qanunverici orqanda qüvvələr balansı dəyişir və parlamentin qəbul etdiyi qərar ölkə vətəndaşlarının əksəriyyətinin iradəsinə uyğun gəlir. Nəticədə parlament buraxılır və yeni seçkilər təyin edilir. Parlament böhranı o zaman meydana çıxa bilər ki, əsas rəqib fraksiyalar təxminən eyni gücdə olursun və bu da qərarın qəbul olunmasına mane olaraq qanunverici orqanın işini iflic edir.

Konstitusiya böhranı ölkənin Əsas Qanununun faktiki olaraq öz fəaliyyətini dayandırması ilə bağlıdır. Bu zaman əvvəlki konstitusiya legitimliyini itirir və onun keyfiyyətə yenilənməsi zərurəti ortaya çıxır.

S. b. hakimiyyət strukturlarının öz legitimliklərini itirməsi, müxtəlif hakimiyyət orqanları arasında qarşılıqlı əlaqənin olmaması, bir mərkəzin digəri tərəfindən əngəllənməsi, sosial–siyasi tənzimləmənin və nəzarətin səmərəliliyinin aşağı düşməsi, siyasi etirazın kor–təbii formalarının (mitinqlər, tətillər, nümayişlər) şiddətlənməsi ilə səciyyələnir.

Yaranma səbəbləri və təzahür xüsusiyyətlərinə görə politoloqlar S. b. –ın aşağıdakı formalarını fərqləndirirlər: 1) legitimlik böhranı; 2) identiklik böhranı; 3) siyasi iştirak böhranı; 4) nüfuz etmə böhranı; 5) bölgü böhranı.

Legitimlik böhranı hakim rejimin məqsəd və dəyərləri ilə vətəndaşların

Siyasi cinayət

əksəriyyətinin siyasi tənzimləmənin əsas forma və vasitələri, ədalətli idarəetmə normaları haqqında düşüncələrinin uyğun gəlməməsi nəticəsində yaranır.

İdentiklik böhranı o zaman meydana çıxır ki, etnik və sosial-struktur fərqləri ümummilli birləşmə və müəyyən siyasi sistemlə identifikasiya yolunda maneəyə çevrilir.

Siyasi iştirak böhranı hakimiyyətə iddialı olan qrupların aktiv siyasi həyata qoşulmasına qarşı hakim elita tərəfindən süni maneələrin yaradılması, eləcə də əks mənafelərin daşıyıcıları olan qrupların siyasi iştirakının artması şəraitində ərazi bütövlüyünün milli birliyin, siyasi sistemin stabilliyinin qorunub saxlanması probleminin kəskinləşməsi ilə səciyyələnir.

Nüfuzetmə böhranı dövlət idarəetməsinin ictimai həyatın müxtəlif sahə-

Siyasi cinayət

niyyəti ilə qanuna zidd metodlar və vasitələrdən istifadə olunmaqla edilən sosial hərəkət. S.c. dövlətə qarşı yönəlmiş, onun konstitusion əsaslarının və müdafiə qabiliyyətinin sarsıtılmasına yönələn aksiyalar – dövlətə xəyanət, siyasi sui-qəsdlər, digər dövlətlərin xeyrinə casusluq, dövlət başçısına və hökumət üzvlərinə qarşı siyasi motivli cinayətlər aiddir. Onların xüsusi əlamətləri müvafiq qaydada cinayət məəcəsi ilə müəyyən olunur, qiymətləndirilir. S.c. digər növünü kriminal dövlət sistemini yaratmış, hakimiyyəti qəsb etmiş, vətəndaşlara qarşı müntəzəm repressiyalardan istifadə edən, onların təbii hüquq və azadlıqlarını tapdalayan şəxslərin fəaliyyəti təşkil edir. Totalitar rejimlərin və onların rəhbərlərinin, başçıların cinayətləri bu cürdür. Hər bir kriminal yönümlü siyasi aksiyanın subyekti eyni vaxtda iki normativ-

Siyasi coğrafiya

edən və qoruyanlara, əxlaq və hüquq normalarını müdafiə edənlərə qarşı mübarizədir.

Siyasi coğrafiya – sosiologiya, kartografiya və digər xüsusi metodların köməyi ilə siyasi prosesləri ərazi, iqtisadi-coğrafi, fiziki-iqlim və digər təbii amillərlə qarşılıqlı surətdə öyrənən elm sahəsi.

Siyasi davranış – sosial subyektlərin siyasi sistemin fəaliyyətinə reaksiyalarının məcmusu. S.d. siyasi iştiraka və absenteizmə ayrılır.

Siyasi dəyərlər – 1) əsas problemlərin və məqsədlərin həllinə dair cəmiyyətdə və sosial qruplar arasında razılığı təmin edən ali prinsiplər; 2) arzu olunan ən yaxşı siyasi sistemə, siyasi məqsədlərə və onların əldə olunması vasitələrinə, eləcə də onların siyasi ax-

Siyasi fəaliyyət

və həyata keçirilməsində bilavasitə iştirak edir (bax: *V.Pareto, Q.Moska*).

Siyasi etika – 1) siyasi fəlsəfə çərçivəsində formalaşmış və insanların əxlaq prinsiplərinin, normalarının və mənəvi təsəvvürlərinin siyasətə tətbiqini, həmçinin siyasətin əxlaq əks tətbiqini öyrənən spesifik fənn; 2) insanların özünün siyasi məqsədləri və mənəvi dəyərlərini dərk etməsi əsasında formalaşmış normativ sistem; 3) insanın əxlaqi, mənəvi və siyasi şüurunun, özünəməxsus sintezi, mənəvi seçimi və onun siyasi meyarlarının daxili vəhdəti forması (bax: *Siyasətdə əxlaq*).

Siyasi etiraz – bütövlükdə siyasi sistemə, onun ayrı-ayrı elementlərinə, normalarına, dəyərlərinə, qəbul olunan qərarlara açıq nümayişəndirici formada neqativ münasibətin təzahürü. Davra-

Siyasi fəallıq

sosial birlikin tələblərində cəmləşdirilməsi; dövlətə, onun institutlarına həmin problemlərin əsas həlli vasitəsi kimi baxılması; qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olunmasının başlıca vasitəsi kimi siyasi hakimiyyətdən istifadə edilməsi.

S.f.-in əsas durumları: siyasi özgələşmə – insan və siyasi hakimiyyət münasibətlərinin insanın səylərinin şəxsi həyat problemlərinin, onları siyasi həyatdan ayrı və ona qarşı qoymaqla həllində cəmləşdirilməsi ilə səciyyələnən durumu. Özgələşmə sahəsində siyasət real problemlərə, insanın maraqlarına aidiyyəti olmayan fəaliyyət növü, siyasi hakimiyyətlə əlaqə isə istənilməyən, lazım olmayan bir iş kimi nəzərdən keçirilir. Bu sahədə hakimiyyətlə, dövlətlə əlaqələr; vəzifələr, vergilər və sədaqələr sistemi vasitəsilə sırf məcburi surətdə qurulur. Siyasi passivlik – siyasi fəaliyyətin bir növüdür. Onun çərçivəsində subyekt (fərd, sosial qrup) özünün şəxsi maraqlarını reallaşdırmır və digər sosial qrupun siyasi təsiri altında olur. Siyasi passivliyin növü kimi konformizm çıxış edir ki, bu da öz ifadəsini sosial qrup tərə-

Siyasi hərəkət

qrupların və siniflərin, siyasi institutların müəyyən sosial-siyasi, iqtisadi, milli və ideoloji məqsədlərə nail olmağa yönələn fəal, təkidli və məqsədyönlü fəaliyyəti. S.f. mahiyyətə siyasi həyata laqəyd münasibəti, fəaliyyətsizliyi nəzərdə tutan siyasi passivliyin əksini təşkil edir.

Siyasi hakimiyyət – 1) ölkə daxilində hakimiyyətin qüvvədən və digər vasitələrdən istifadə etməkə həyata keçirilməsində leqallıq; 2) bütün cəmiyyət üçün, eləcə də hakimiyyətin bütün digər növləri üçün S.h. qərarlarının aliliyi və mütləqliyi; 3) kütləvilik, yeni ümumilik və fərdilikdən sərf-nəzər etmək; hüququn (qanunun) köməyi ilə bütün vətəndaşlara cəmiyyət adından müraciət etmək; 4) monomərkəzlilik, yəni, hamı üçün ümumi (məsələn, iqtisadi hakimiyyətdən fərqli olaraq) qərarların qəbul edilməsi mərkəzinin olması; 5) inzibati, iqtisadi, informasiya və s. ehtiyatların müxtəlifliyi. S.h. dövlət hakimiyyətinə və ictimai hakimiyyətə bölünür. Dövlət hakimiyyəti müvafiq siyasi təsisatlar (parlament, hökumət,

Siyasi həyat

kütləvi hərəkət. S.h.-in tərkibinə müxtəlif növ ictimai birliklər də daxil ola bilər. Partiyalara nisbətən hərəkətlərin ideya-siyasi oriyentasiyası xeyli geniş və mücərrəd, məqsədləri isə daha çox dar və konkretir. Hərəkətlərin adətən vahid proqramı olmur.

S.h.-in yaranması çoxpartiyalı sistemin formalaşmasının ilkin mərhələsinin xarakterik xüsusiyyətidir: onların bəziləri gələcək inkişafı gedində siyasi partiyalara çevrilir.

Siyasi həyat – insanın və cəmiyyətin siyasi varlığının mənəvi, cismani, emosional və praktiki əyani formalarının, onların siyasətə münasibətini və siyasətdə iştirakını səciyyələndirən məcmusu. S.h. anlayışı siyasi terminologiyaya David Leyn tərəfindən daxil edilmiş, ictimai, iqtisadi, mədəni, mənəvi, maddi, dini həyat, onun digər növlərinə analogi olmaqla, konkret dövrlərin, ölkələrin, cəmiyyətlərin, sinif, sosial təbəqələr və qrupların, ayrı-ayrı insanların fəaliyyəti və siyasi davranışının ümumiləşdirilmiş şəkildə qiymətləndirilməsi üçün istifadə edilir. S.h.-in

Siyasi-hüquqi təcrübə

Asiyanın, Yaxın Şərqi, ərəb ölkələrinin, Vaşinqtonun paytaxt hakim elitasının və s. S.h.-ı). S.h. haqqında ümumiləşdirilmiş təsəvvürlər yaranır.

S.h.-a təsir edən xarici amillər: təbii mühitin siyasi problemləri formalaşdırma və onların həlli yollarının və imkanlarının seçilməsinə təsir edən elementləri; cəmiyyətdə hakim olan iqtisadi münasibətlər, texnikanın inkişafı (hərbi aspekt), informasiya yayımının sürətinin artırılması; cəmiyyətin sosial strukturunun status xüsusiyyətləri; siyasi münasibət iştirakçılarının gəliri, məşğulluq növü, təhsil səviyyəsi, onların cəmiyyətdəki yeri və s.; etnomilli birliklərin xarakteri; böyük insan kütləsini birləşdirən əsas amil kimi çıxış edən din; mənəvi birlik və rəhbərlik vasitəsi olan insanların siyasi münasibətlər sahəsində davranışını istiqamətləndirən, siyasi hərəkətə və iradə meyilləri formalaşdırma ideologiyası; kütləvi informasiya vasitələri, onların verdiyi və interpretasiya etdiyi məlumatlar; ictimai rəy; S.h.-da iştirak edən insanların əhval-ruhiyyəsində, xalqın temperamenti, liderlərin xa-

Siyasi xeppeninq

kumulyativ – siyasi-hüquqi informasiyanın müəyyən əlamətlərinə – simvollarına görə formalaşması, toplanması, çoxalması və saxlanması; translyasiya – siyasi-hüquqi bilgilərin eyni sosial məkanda və zamanda nəsilən-nəslə ötürülməsi; sosiallaşma – siyasi-hüquqi təcrübənin ümumi elementlərinin siyasi cəhətdən fəal və qanunabəyətə vətəndaşların tərbiyəsində işlədilməsi; reqlulyativ – siyasi və hüquqi münasibətlərin nizamlanmasına, onun mövcud modellərə uyğunlaşdırılmasına siyasi-hüquqi təcrübənin təsəvvürə qabiliyyəti; antientropik-sosial xaos təhlükəsi ilə mübarizə funksiyası, sosial həmrəyliyin təmin edilməsi vəzifəsi; əxlaq və hüquq qanunları ilə yaşayan insanların ümumi birləşmə inteqrasiyası.

S.-h.t.-nin iki əsas forması mövcuddur: universal və lokal. Birinci halda o, ictimai həyatın ən universal dəyərlərini mənimsəmiş, sosial-siyasi əxlaqın ən stereotip modellərini qavramış konkret sosial sistemin əksəriyyətinə xas olan ümumbəşəri təcrübədir. İkinci halda – uzun əsrlər boyu hansısa bir cəmiyyətin tarixi, milli və mədəni rəngarəngliyini özündə əks etdirən, konkret xalq və dövlət tərəfindən hazırlanan yerli səciyyəli təcrübədir.

Siyasi xeppeninq – siyasi etirazın yumoristik forması. S.x. siyasi istiqamətli teatrlaşmış kütləvi hadisələrdə, eləcə də kvazipartiya təşkilatlarının adlarında və fəaliyyətlərində öz əksini tapır. Məsələn, “Pivosevənlər partiyası”, “Subtropik Rusiya” hərəkatı, Plüralizm Diktaturası Partiyası və s. S.x. bu və ya

Siyasi ideologiya

digər siyasi instituta, liderə, obyektə qarşı etirazın ləqal formalarından biridir.

Siyasi ideologiya – siyasi şüurun özünəməxsus forması, hakimiyyətə, dövlət quruluşuna və onların tənzimlənməsi vasitələrinə baxışlar sistemi. Cəmiyyətin müxtəlif qruplarının öz maraqlarını (sosial, iqtisadi, milli və s.) həyata keçirmək uğrunda söylədiyi məqsəd və məzmununa görə fərqlənən (liberal, mühafizəkar, radikal və s.) müxtəlif S.i.-in yaranmasına və onlar arasında ziddiyyət və mübarizənin mövcud olması barədə təsəvvürlərin formalaşmasına gətirib çıxarmışdır. S.i. bu və ya digər qrupun hakimiyyət iddialarını əsaslandıraraq müəyyən doktrinalar kimi çıxış etməyə başlamışdır. S.i.-nin real “çəkisi” onun ictimai şüura təsir səviyyəsi ilə ölçülür.

S.i. aşağıdakı funksiyaları həyata keçirir:

1) İstiqamətləndirmə funksiyası cəmiyyət, sosial tərəqqi, şəxsiyyət və hakimiyyət haqqında təsəvvürlər də daxil olmaqla insan fəaliyyətinin mahiyyətini və yönünü müəyyən edir. 2) Səfərbəddirici funksiyasının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, S.i. daha mükəmməl cəmiyyətin ideal obrazını təklif edərək siyasi fəaliyyətin bilavasitə motivi qismində çıxış edir, cəmiyyəti və sosial qrupları onların reallaşdırılması istiqamətində səfərbər edir. 3) İntegrativ funksiyası həyata keçirərək S.i. dünyanın təklif olunan fundamental mənzərəsi hüddudlarında siyasi fəaliyyəti mənalandırır və beləliklə də miqyasına görə ona elə əhəmiyyət

Siyasi ideologiya

qazandırır ki, istənilən fərdi və qrup maraqlarını üstələsin. S.i. özəl maraqlara zidd gedərək cəmiyyətdə inteqrasiyəciddi funksiya daşıyır. 4) Cəmiyyətin, qrupun, fərdin maraqları ilə onların ödənməsi üçün real imkanların ziddiyyət təşkil etməsi zamanı S.i. amortizasiya funksiyası daşıyaraq sosial gərginliyin azalmasına səbəb olur. Bu zaman təklif olunan ideallar mümkün müvəffəqiyyətsizliklərdən sonra fərdi və qrupu özündə güc tapmağa və yenidən aktiv fəaliyyətə başlamağa sövq edən ilhamverici mahiyyət kəsb edir. 5) S.i. müəyyən sosial qrupun mənafe-lərinin ifadəsi və müdafiəsi funksiyasını daşıyır. S.i. bir qayda olaraq müəyyən sosial qrupun mənafe-ləri əsasında meydana çıxır və bu mənafe-ləri digər bir qrupun mənafe-lərinə qarşı qoyur, ideologiya adətən siyasi partiyalarda, hərəkatlarda, ittifaq və qruplaşmalarda təsisatlı şəkildə formalaşır və bu təsisatların əsas vəzifəsi vətəndaşların siyasi davranışının istiqamətləndirilməsidir.

S.i.-nin aşağıdakı səviyyələri mövcuddur: 1) nəzəri-konseptual səviyyəsi. Bu səviyyədə ideologiyanın əsas daşıyıcısı olan sosial qrupun mənafe-lərini ifadə edən ideyalar formalaşdırılaraq, vahid ideoloji sistem halına salınır, başlıca mədəni dəyərlər və ideallar işlənilər hazırlanır. Burada ideologiya əsasən mücərrəd nəzəri müddəalar və postulatlar şəklində ifadə olunur və fəaliyyət miqyaslarına görə məhdud xarakter daşıyır. Başqa sözlə, ideologiya bu mərhələdə mənafe-li ideoloji sistemin obyektini kimi seçilmiş sosial qrupun ən qabaqcıl hissesinin və ya

Siyasi imic

sadəcə olaraq ideoloqların fəaliyyətində təzahür edir. 2) Siyasi-proqram səviyyəsi. Bu səviyyədə sosial-fəlsəfi prinsiplər elitanın və kontr-elitanın proqram və şüurları halına gətirilir, idarəetmə qərarlarının və vətəndaşların siyasi davranışının normativ əsasları formalaşdırılır. Bu səviyyənin əsas tələbi ondan ibarətdir ki, S.i. kifayət qədər çox insan kütləsi üçün anlaşılabilir olmalı və onları siyasi fəaliyyətə istiqamətləndirməlidir. 3) Aktuallaşmış səviyyə konkret ideologiyanın ideya, məqsəd və prinsiplərinin əz olunması səviyyəsini, eləcə də onun insanların praktik fəaliyyətinə və siyasi davranışlarına təsir səviyyəsini müəyyən edir. Məhz bu səviyyə ictimai rəyin öyrənilməsi vasitəsilə elitaya S.i.-nin nüfuz səviyyəsini öyrənməyə imkan verir.

Siyasi imic (ing. image obraz) –

siyasi liderin və ya partiya xadiminin ictimai rəydə formalaşmış obrazı. S.i. öz-özünə, hər-hansı insanın və ya qrupun köməyi olmadan, eləcə də imicin yaradılması üzrə mütəxəssislərin (imic-meyker) əlində olan xüsusi vasitələrin köməyi ilə yaradılır. S.i. ictimai rəydə müxtəlif səviyyələrdə mövcud olur: rəsmi (imic sahibinin proqramının, çıxışlarının, arqumentasiyasının nəticəsində formalaşır), emosional (liderin və ya qrupun cəmiyyətin psixi motivasiyalarını nə dərəcədə səfərbər etməsində ifadə olunur), hissi (imic sahibinin xarici görünüşü, davranış xüsusiyyətləri, mane-ləri vasitəsilə formalaşır) və s. Bir qayda olaraq S.i. ümumilikdə və əsasən cəmiyyətin

Siyasi inkişaf

tələblərinə və ümidlərinə, siyasətçinin şəxsiyyəti və rolu barədə əhəlinin təsəvvürlərinə uyğun gəlir. Siyasi imicin yaradılmasında və kütləvi şüura yeridilməsində kütləvi informasiya vasitələrinin xüsusi rolu var. S.i.-in növləri müxtəlifdir və konkret siyasi şəraitdən asılıdır: "Kütlənin içindən çıxmış adam", "intellektual", "ifşa edici", "mübariz", "mühkəm ağa", "mentor", "peşəkar-praqmatik" və s. Yaradılan S.i.-in rolu adi, "hissi-emosional" şüura və onun daşıyıcısının subyektiv keyfiyyətlərinə istiqamətlənir. Subyektiv keyfiyyətlər siyasətçinin kateqoriyasına uyğun gələ və ya reklamı lazım olmayan xüsusiyyətlərinin gizlədilməsi kimi ortaya çıxa bilər. S.i.-in yaradılması və ictimai şüura yeridilməsi siyasi reklam qanunları ilə müəyyənləşir və onlara tabe olur və siyasətçinin ictimai populyarlıq qazanmasına istiqamətlənir. S.i.-in yaradılmasının məqsədləri aşağıdakılardır: sahibinə seçki kampaniyasında kömək etmək, S.i. sahibinin öz proqramlarını reallaşdırmasına yardım etmək, cəmiyyət qarşısında duran sosial məsələlərin həlli üçün

Siyasi inkişaf

müasir. Ənənəvi cəmiyyətin əsasında verdiklər, ədalət və ənənələr durur ki, bu da onun nisbi davamlılığını izah edir. Müasir cəmiyyətdə yerlilik təsəvvürləri universal dəyərlərlə əvəz olunur; cəmiyyətin və siyasətin əsas elementi qrup deyil, fərd olur; insanların yaşadığı və işlədiyi birliklər mənşəyə yox, seçkilərə əsaslanılır; həyat tərzini və məqsədlərini fərdin özü qrup tərəfindən müəyyən edildiyi, yaxud təsdiq edildiyi ənənəvi cəmiyyətdən fərqli olaraq seçir; iş ailədən, yaşayış yerindən ayrılmışdır və bürokratik strukturlardan asılı deyil və i.a.

S.i. problemi siyasi prosesin global mənada analizi ilə sıx bağlıdır. S.i. anlayışı elmi dövriyyəyə XX əsrin ikinci yarısında siyasi həyatın dinamikasını, onun dəyişməsi proseslərini qeyd etmək üçün daxil edilmişdir. S.i. iqtisadi, sosial və digər ictimai proseslərdən bir çox parametrlərə görə fərqlənir. Birincisi, S.i. dönməz deyil. İkincisi, S.i. özünün müstəqil meyarları, göstəriciləri ilə xarakterizə olunur. Üçüncüsü, ümumi meyarlar olduğu halda S.i. prosesi müxtəlif ictimai sistemlərdə eyni

Siyasi inkişaf

Siyasi institutların struktur diferensiasiyası və onların funksiyalarının yüksək ixtisaslaşdırılması sistemin yeni tələblərə tez reaksiya vermək zərurəti ilə şərtlənir. Tədqiqatların, o cümlədən Q.Almondun göstərdiyi kimi, ənənəvi və inkişaf etmiş sistemlərin fərqi onların mahiyyətində yox, funksiyalarının diferensiasiyası dərəcəsinə və strukturlarının ixtisaslaşdırılmasındadır.

S.i.-in ikinci meyarı kimi sistemin innovasiyalara uyğunlaşmaq, səfərbərlik etmək və özünü yaşatmaq qabiliyyəti çıxış edir. Innovasiyalara uyğunlaşmaq qabiliyyəti – yeni problemlərlə adaptasiya olmaq, yeni impulslara və gözlənilməyən situasiyalara çevik reaksiya vermək qabiliyyətidir. Səfərbərlik etmək qabiliyyəti – resursları (insan və maddi) cəmiyyət qarşısında duran vəzifələrin həlli üçün səfərbər etmək qabiliyyətidir. O, kütlələri cəlb edən və onları müəyyən hərəkətlərə sövq edən siyasi ideyaların olmasını; zəruri resursların (insan, iqtisadi, informasiya və s.) toplanmasını; siyasi liderlərin nüfuzunun olmasını nəzərdə tutur.

Siyasi insan

S.i.-in üçüncü meyarı bərabərliyə doğru tendensiya ilə şərtlənir. Bu, öz növbəsində aşağıdakılarla səciyyələnir: 1) xalqın siyasi fəaliyyətdə iştirakı ilə; 2) ümumi, heç bir fərd və imtiyaz olmadan hamıya tətbiq olunan qanunların universal xarakteri ilə; 3) dövlət vəzifələrinə irsi yolla, sinif, təbəqə, sülk və s. çərçivəsində deyil, iddiaçıların keyfiyyətlərinə görə, yeni onların təhsili, seriyası, bacarıqları əsasında "cəlb edilməsi" ilə.

S.i.-in meyarlarının dəyişməsi heç də həmişə sinxron baş vermir. Belə ki, bərabərliyə meyil siyasi sistemin imkanlarının zəifləməsinə gətirib çıxara bilər. İqtisadi inkişafın və milli inteqrasiyanın təmin edilməsi zərurəti isə çox vaxt siyasi təmsilçiliyin və qrup maraqlarının ifadə olunmasının məhdudlaşdırılmasına aparır.

S.i.-in təqdim olunan səciyyəsi siyasi institutların funksional diferensiasiyasına əksent edilir: ölkə o vaxt siyasi cəhətdən daha inkişaf etmiş olur ki, onun siyasi sistemi sosial qrupların maraqlarının daha geniş artıqlaşdırılması (kəndli birliklərin vasitəçiliyi ilə), uğurlu

er edilməsi və s.

ola bilməz.

f – ənənəvi cəmiyyət-
niyyətdə keçidin əsasını
seslərin məcmusu. S.i.
kişaf sosiologiyası" adlı
sioloji istiqamət çərçiv-
Onun metodoloji əsas-
M.Veberin və T.Par-
siyalarında verilmişdir.
siyaları" cəmiyyətlərin
səhləndirən prosesini və

S.i. – siyasi sistemin sosial məqsədlərin yeni nümunələrinə daim və səmərəli adaptasiya olmaq, hökumət və əhali arasında dialoq üçün kanalları təmin edən yeni institutlar yaratmaq qabiliyyətidir. Prinsipcə vacib məsələ – S.i.-in meyarları haqqındadır. Amerika politoloqu L.Pay "Siyasi inkişaf anlayışı" adlı işində üç belə meyar ayırmışdır: struktur diferensiasiyası, sistemin "qabiliyyət-
lərinə uyğunlaşmaq, səfərbərlik etmək və özünü yaşatmaq qabiliyyəti

Özünü yaşatmaq qabiliyyəti inkişaf etmiş siyasi sistem özünün yaşamasını siyasi sosiallaşmanın ixtisaslaşdırılmış strukturları (məktəblər, universitetlər, siyasi partiyalar, ordu, məscid və s.) vasitəsilə özüne loyal olan davranış formalarının yayılmasına şərait yaratmaqla, siyasi həyata həm buna can atanları, həm də əks halda sistemin sabitliyini təhlükəyə məruz qoymaq və inqilabi eksmədən inkişaf yaratmaq niyyətində olanları

inqişafı (siyasi partiyaların köməyi ilə), səmərəli siyasi sosiallaşması (vətəndaşlara siyasi normaları və dəyərləri müvəffəqiyyətlə mənimsəməyə imkan verən kütləvi informasiya vasitələrinin genişləndirilməsi vasitəsilə) istiqamətində dəyişir.

Siyasi insan – ictimai fəaliyyət müəyyən imperativlər və siyasi tələblərlə müəyyən edilən, sosial münasir-
təyə uyğunlaşdırılması

Siyasi insan

subyekt. Belə şəxslər həmişə hakimiyyətə can atır, dövlətin və xalqın taleyi üçün əhəmiyyəti olan məsul qərarlar qəbul etməyə cəhd göstərirlər. Bu halda onlar bəzən ümumi qanun – qaydalara belə əməl etmədən avantürist üsullara əl atırlar. Siyasi avantürizmin bir çox modelləri mövcuddur. Onlardan ən məşhuru çoxdan “klassik” hesab olunan – makiavellizmdir. Siyasətçi-avantürist özündə dünyanı fəth etmək qüdrəti hiss edir, ona qorxu hissi yaddır, siyasi oyunda o, bütün vasitələrdən istifadə etməyə, həttə yeri gələndə canından keçməyə belə hazırdır. Riskə həvəs, təhlükəni duyma, uğurun başgicəlləndirici nəşəsi onun üçün bir daxili tələbatdır. Ən ehtiraslı oyunun oyunçusu kimi o, məlum olmayan hər cür faktorlara vəcdlə döyüşür, vəziyyət pisləyir doğru dəyişəndə isə düşmənlə ağıl duelinə çıxır və onun bütün planlarını alt-üst etməyi bacır. Lakin belə qeyri-əxlaqi-avantürist vərdişlər onu, öz məqsədinə daha tez çatmaq üçün, oyunu qaydasız oynamağa məcbur edir. O öz məqsədinə çatmaq üçün təkəbrənə olan amillərdən deyil, həm də öz daxili aləmindən sonsuz güc-enerji ala bilir. O, məharətlə siyasi oyunlar oynamağı bacır. Bunun üçün o, həm mənəvi, həm də qeyri-mənəvi vasitələrdən ustalıqla istifadə edir. Lazım olanda yalana, hiyləyə, intriqaya belə əl atmaq heç də ona ar gəlmir. Bütün bu vasitələr bir dəyər kimi onun

Siyasi integrasiya

şəxslərin əsas əlamətləridir. Belələri üçün heç bir mənəvi və hüquqi hədd yoxdur. Tərəfdaşı cinayətlərin sayına baxmayaraq, avantürist siyasətçinin ruhuna xas olan güc onu qoruyur, hətta onu insanların gözündə qeyri-adi bir varlığa çevirir. İnsanlar onun iradəsinə təkəbrənə qorxularından deyil, həm də onda olan cazibə qüvvəsinə görə təbə olurlar. Siyasi fəaliyyətin avantürist modeli XX əsrin əvvəllərində rus siyasi radikalı tərəfindən geniş istifadə olunmuşdur. Məsələn, L. Trotski dəfələrlə demişdir ki, sosializmin tam qələbəsi İntibah dövrünün avantürizmini və qəddarlığını tələb edir. Əgər XIX əsrin liberalizmində Makiavelli dəbdə idisə, XX əsrdə biz makiavellizmin daha dərin qatlarına enməliyik. Rusiyada məşhur siyasi avantürist, terrorçu və provokator S. Neçayev rus bolşevizminin sələfi adlandırılır.

Siyasi integrasiya (lat. *integratio* bərpəetmə, tamamlama) – müxtəlif siyasi qüvvələrin, dövlətlərin birləşməsinə, yaxınlaşmasına və onların fəaliyyətlərinin birgə koordinasiyasına yönəlmiş siyasi proses. Dövlətlərarası S. i. yeni dövlətlərin və ya transmilli hakimiyyət təsisatlarının yaradılması və milli siyasi orqanların suverenliyinin bir qisminin bu təsisatlara verilməsi ilə müşayiət olunur.

Dövlətlərarası S. i. bütün ictimai həyatın elmi-texniki tərəqqi ilə sürətlənən

Siyasi intriq

sosial və digər ictimai fəaliyyətin beynəlmilləşməsi ilə səviyyəyə gəlib çatır ki, onların transmilli təsisatlar tərəfindən tənzimlənməsi zərurəti meydana çıxır. Integrasiya proseslərinə qoşulmuş dövlət özünün hakimiyyət səlahiyyətlərinin bir hissəsini güzəştə gedir. Dövlətlərarası münasibətlər sisteminə integrasiyanın keyfiyyət xüsusiyyəti bu dövlətlər qrupunu beynəlxalq münasibətlərin bütün məcmusundan fərqləndirən xüsusi regional maraqların ayrılmasından ibarətdir.

S. i.-nin təcrübəsi göstərir ki, iştirakçı dövlətlərin suverenliyinin müxtəlif sahələrdə məhdudlaşdırılması ilə əlaqədar integrasiya prosesləri ciddi müqavimətlə qarşılaşır. Bu dövlətlər arasında həm dövlətləşən orqanların səlahiyyəti, həm də integrasiyanın coğrafiyası ilə bağlı ziddiyyətlər meydana çıxır və onların aradan qaldırılması müxtəlif sosial, iqtisadi, daxili və xarici amillərdən asılıdır. Məhz buna görə də S. i.-ni ictimai inkişafın tendensiyası kimi nəzərdən keçirmək lazımdır.

Azərbaycan Respublikası Beynəlxalq Birliyin tam hüquqlu üzvü kimi müxtəlif global və regional integrasiya proseslərində iştirak edir. Azərbaycanın Avropa Şurası, GUAM və s. kimi regional integrasiya strukturlarında iştirakı bunun əyani sübutudur.

Siyasi intriq – adətən xeyirxah

Siyasi intriq

lərə gətirib çıxaran gedişi nəzərdə tutulur. Zahirən S. i. müxtəlif siyasi hadisə və proseslərin məkanda və zamanda birləşərək siyasi situasiyanın inkişafının keyfiyyətə yeni istiqamətinin meydana çıxmasında təzahür edir. Daxilən S. i. hadisələrin gedişini özünə lazım olan istiqamətə yönəldən, lakin bu zaman onların öz-özünə baş verməsi görüntüsü yaradan siyasi qüvvələrin və ya ayrı-ayrı siyasi xadimlərin məqsədyönlü söylərinin və oyunlarının nəticəsidir. Adətən S. i.-nin bu cür mexanizmləri onun növlərindən biri olan siyasi sui-qəsdə daha qabarıq nəzərə qarşı.

S. i. hakimiyyət və nüfuz uğrunda mübarizənin ən qədim, ənənəvi üsullarından biri, “siyasəti qurmağın” elitar vasitəsidir. İlk intriqalar hələ antik müəlliflər tərəfindən təsvir edilmişdir. S. i. praktikası Qədim Şərq dövlətlərində populyar idi. Anlayışın özü isə Qədim Romada meydana çıxmışdı. Belə ki, burada siyasi həyat əhəmiyyətli dərəcədə S. i.-nin üzərində quruldu. S. i.-nin siyasətdə yeri və rolunun analitik izahının verilməsi cəhdləri ilk dəfə İtaliyada Makiavelli tərəfindən göstərilmişdi. Təsədüfi deyil ki, “makiavellizm” məfhumu siyasətçinin S. i.-lə meyilliyinin sinonimi kimi nəzərdən keçirilir.

Məqsədlərinə görə, hər şeydən əvvəl, müəyyən siyasi xadimə qarşı yönəlmiş

Siyasi iradə

S.i.-lar eyni hərəkətlərin ayrı-ayrı fərdlərə qarşı deyil, qruplara qarşı istifadə olunmasını nəzərdə tutur.

Siyaset tarixində S.i.-nin ənənəvi alətləri qədim zamanlardan indiyədək dəyişikliyə uğramamışdır. Bu həm fiziki məhvətmə vasitələrinə, həm siyasi və mədəni diskreditasiya üsullarına aiddir. Lakin müasir dövr bu alətlər sırasına yeniləri də əlavə etmişdir. İndi S.i. demokratik prosedurlar vasitəsilə də həyata keçirilə bilər. Məsələn, "seçkilərin təşkili" və onların nəticələrinin saxtalaşdırılması. Maraqlıdır ki, "intrinqaçılıq"da ittiham etmənin özü də S.i.-nin geniş yayılmış alətlərindən biridir.

Siyasi iradə – siyasi subyektin siyasi hakimiyyət sahəsində qarşıya qoyulmuş məqsədləri ardıcıl həyata keçirmək qabiliyyəti. S.i.-nin formalaşması və həyata keçirilməsi mərhələləri: ümumi (qruplararası) iradənin akkumulyasiyası; siyasi tələblərin sonrakı fəaliyyət məqsədləri şəklində işlənilib hazırlanması və tərtibi; bu məqsədlərin dövlət orqanlarının praktik fəaliyyətində əks olunması; şəraitin dəyişməsinə və hakimiyyət obyektinin iradəsinə müvafiq olaraq bəyan olunmuş məqsədlərin dəqiqləşdirilməsi.

Siyasi kampaniya – müəyyən siyasi məqsədlərə nail olmaq üçün göstərilən cəhdlərin idarə olunması prosesi; elə bir proses ki, bu zaman siyasi lider (par-

Siyasi kampaniya

İstənilən S.k. əsasında siyasi aktorun (siyasi xadimin, təşkilatın) dəqiq müəyyən olunmuş məqsədlərə nail olunmasına yönələn subyektiv iradəsi durur. Başqa sözlə, siyasi kampaniya öz-özünə yaranmır. Bunun üçün siyasi aktorun (konkret siyasi prosesin subyekti) istədiyi məqsədlərə nail olmaq niyyətləri və müvafiq addımlar atmaq hazırlığı lazımdır. Bu hazırlıq ən əvvəl siyasi məqsədə nail olmaq barədə qəbul olunmuş qərarın təcrübədə reallaşdıracaq qrupun yaradılmasında təzahür edir. Bu qrup idarəetmə subyekti termini ilə qeyd olunur və S.k. fəal rol oynayır. Məhz idarəetmə subyekti qarşıya vəzifələr qoyur, məqsədlərdə düzəlişlər edir, qərarlar qəbul edir, onların həyata keçirilməsi üsullarını seçir, nəzərdə tutulmuş tədbirlərin yerinə yetirilməsinə nəzarət edir. S.k.-nin müvəffəqiyyəti son nəticədə onun hərəkət planının nə dərəcədə əsaslandırılmış, taktikasının nə dərəcədə düşünülmüş olmasından asılıdır. İdarəetmə fəaliyyəti idarəetmə obyektinə yönəlir. S.k.-da idarəetmə obyektini kimi özünün həyat mövqeyinə, əqidəyə, müəyyən dəyərlərə malik olan insanlar çıxış edir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu insanlar daha fəaldırlar, ancaq onların bu fəallığı ən müxtəlif və idarəetmə subyekti üçün çox gözənlilməz ola bilər. Çünki insanlar, ya siyasi kampaniyanın gedişini passiv müşahidə edə, ya da fəallaş, siyasi menecerlərə təsir göstərə

Siyasi kampaniya

sədin miqyası nə qədər geniş olarsa, o qədər də çoxlu sayda insanlar idarəetməni təşkilat subyekti qismində əhatə olunmalı olur. S.k.-da istənilən potensial idarəetmə obyektini şərti olaraq bir-birindən idarəetmə subyektinin dəstəklənməsi dərəcəsinə görə fərqlənən beş təbəqəni (silki) təqdim etmək olar: 1) fəal dəstəkləyənlər, yəni bir sıra səbəblərə görə (dəyər oriyentasiyaları, maraqların üst-üstə düşməsi, yüksək identiklik) idarəetmə subyekti ilə şüurlu və məqsədyönlü surətdə əməkdaşlıq etməyə, onun hərəkət və əməllərini dəstəkləməyə, hətta qoyulan siyasi məqsədlərin reallaşmasına da gücü çatın qədər kömək etməyə hazır olan insanlar (məs., hansısa siyasi partiyanın sarsılmaz elektoratı); 2) passiv dəstəkləyənlər, yəni idarəetmə subyektinin siyasi məqsədlərə rəğbətə yanaşan, lakin onların dəstəklənməsində fəallıq göstərməyən insanlar; 3) neytral mövqe tutanlar; 4) etimadsızlıq göstərən; 5) düşmənçilik əhval-ruhiyyəsinə olanlar.

S.k.-da idarəetmə subyekti və obyekt arasında qarşılıqlı siyasi münasibətlər modelini üzvi şəkildə qarşılıqlı əlaqədə olan motivasiya, kommunikasiya və strukturlaşma (strukturizasiya) prosesləri kimi təsvir etmək olar. Nəzəri mülahizələrin illüstrasiyası üçün qarşılıqlı əlaqələrin sadə növü kimi təşviqatçının seçici ilə görüşməsinə götürmək olar.

Motivasiya prosesləri fərdləri qarşı-

Siyasi kommunikasiya

diləsi, onların özlərinin niyyətləri, simpatiya və antipatiyaları, əks agentin hərəkətlərinin başa düşülməsi haqqında siqnallardır; strukturlaşma prosesləri idarəetmə subyekti və obyekt arasında proqnozlaşdırılması mümkün olan, nisbətən davamlı münasibətlərin yaradılması, qarşılıqlı əlaqələrin hər iki iştirakçı tərəfindən ümumi oyun qaydalarının qəbul edilməsidir. Yuxarıda göstərilən misal (təşviqatçı-seçici) strukturlaşma prosesi onda təzahür olunur ki, qarşılıqlı əlaqələrin iştirakçıları müəyyən qaydalara riayət edirlər, onlar müəyyən sosial rollar yerinə yetirirlər. Bir nəfər təşviqatçı rolunu yerinə yetirir və özünü müvafiq surətdə aparır, digəri isə – seçici rolunu. Onlar özlərinə məlum olan qaydalarla kiçik bir səhnə oynayırlar və bu zaman biri digərindən nə gözlədiyini yaxşı anlayır.

Qarşılıqlı əlaqədə olan insanları birləşdirən proseslər eyni zamanda baş verir, bir-birinə qarşılıqlı təsir edir.

Siyasi kommunikasiya – siyasi sistemlə ətraf mühit, eləcə də siyasi sistemin elementləri arasında informasiya əlaqəsini təmin edən proses və təsisatların məcmusu. Kommunikativ funksionu siyasi partiyalar, mənafe qrupları, kütləvi informasiya vasitələri həyata keçirir. S.k.-nin zəif inkişafı siyasi sistemin adaptasiyasının aşağı səviyyəsinə şüurlandırın əsas səbəblərdən biridir, müdafiənin itirilməsinə və qeyri-

Siyasi konsaltinq

arasında (müxtəlif elitar qruplar və ya kütləvi aksiyalarda qarşılıqlı fəaliyyətə olan sadə vətəndaşlar arasında) kommunikasiyadan gedir. Şaquli kommunikasiyalar makrosiyasi strukturun müxtəlif iyerarxik səviyyələri arasında münasibətləri nəzərdə tutur. Məsələn, elektoratın müxtəlif qruplarının tələblərinin sosial siyasət kursunun dəyişdirilməsi ilə bağlı siyasi partiyaların bəyannaməsi vasitəsilə hökumətə ötürülməsi bunun əyani sübutudur.

Siyasi konsaltinq – fundamental və tətbiqi politologiya sahəsində çalışan mütəxəssislərin siyasi təşkilatların rəhbərlərinə və şəxsi heyətinə məxsusi vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün göstərdikləri peşəkar yardım. S.k.-in əsas vəzifələri aşağıdakılardır: müştərinin fəaliyyətinin risk dərəcəsinin qiymətləndirilməsi, mövcud vəziyyətin

Siyasi qayda

kampaniyasının təşkili və keçirilməsi üçün yalnız bu işlə peşəkarcasına məşğul olan insanların malik olduğu xüsusi biliklər və bacarıqlar lazımdır. Seçilmək (məsələn, parlamente) problemi ilə üzleşən siyasətçi onlara müraciət edir. Beləliklə, S.k. siyasətçi – praktikə yalnız peşəkarlar tərəfindən müvafiq mükafatlandırma almaqla göstərilən köməklikdir.

Politoloji ədəbiyyatda siyasi konsultasiya iki növə ayrılır. Birincisi – “daxili” konsultasiyadır, bu zaman yüksək rütbəli siyasətçi-praktikə köməyi onun aparatının əməkdaşları – köməkçiləri, müşavirləri, məsləhətçiləri, həmçinin bunun üçün xüsusi olaraq yaradılmış strukturlar, məsələn, mətbuat xidmətləri və PR xidmətləri edirlər. İkincisi – “xarici” konsultasiyadır ki, bu zaman xidmətlər müstəqil agentliklər, ixtisaslaşmış S.k. firmaları göstərilir.

Siyasi qərarlar

davranış tiplərinin vermiş olunmasında, siyasi münasibətlərin davamlılığında təzahür edir.

S.q. müxtəlif siyasi qüvvələrin ümumi köklü maraqlarının olması və onların müdafiəsi məqsədilə əməkdaşlığı zərurətindən yaranır (bax: *Konsensus*).

Siyasi qərarlar – subyektin siyasi iradəsinin onun gələcək hərəkətlərinin konkret modelinə çevrilməsinin nəticəsi. S.q.-ın qəbul edilməsi və reallaşdırılması prosesi aşağıdakı mərhələləri keçir: 1) siyasi əhəmiyyətli vəzifələrin seçilməsini nəzərdə tutan “gündəliyin” formalaşdırılması və problemlə situasiyanın dürüst ifadə olunması; 2) məsələnin həlli alternativlərinin baxılması və daha çox qəbul olunan variantın seçilməsi; 3) məqsədlərin dürüst ifadə edilməsi; 4) vəzifələrin həlli yollarının müəyyənləşdirilməsi; 5) real gerçəkliklə

Siyasi lider

həyat və fəaliyyətinin siyasi sahəsi ilə bağlı həlli yollarını öyrənir.

S.q.-da global problemlər fenomeninin politoloji cəhətdən dərk edilməsinə dörd əsas yanaşma vardır: 1) bütövlükdə ümumbəşəri problemlərin siyasi aspektlərinin tədqiqi; 2) global problemlərin politoloji təhlili; 3) dünya birliyinin konkret regionunda global problemlərin təzahürlərinin və onların orada siyasi situasiyanın inkişafına təsirinin öyrənilməsi; 4) siyasi-qlobalistik tədqiqatların nəzəri-metodoloji əsaslarının formalaşdırılması.

S.q.-nın inkişafı siyasi elmlər spektrini genişləndirir və zənginləşdirir, həmçinin globalistikanın fənlərarası biliklər sistemi kimi genişlənməsi və dərinləşməsinə təkan verir. S.q. beynəlxalq münasibətlərin və dünya inkişafının bəzi vacib problemlərini qeyri-ənənəvi və innovasiya

Siyasi konsaltinq

Siyasi qərarlar

Siyasi lider

Siyasi lider

Siyasi lider

rini verirler. Bu zaman siyasi sahibkarlığın xüsusiyyəti ondan ibarət olur ki, onda "siyasi məhsulun" personallaşması prosesi baş verir, yeni siyasi məhsul siyasi liderin şəxsiyyəti ilə eyniləşir və nəticədə bu eyni məhsul "ümumi rifah" naminə cəmiyyətə təbiiq olunur.

S.İ.-lər bir çox vacib funksiyalar yerinə yetirirlər. Onlara aşağıdakılar aiddir: sosial qrupların maraqlarını müəyyənəlmə və formalaşdırmaq,

Siyasi manipulyasiya

S.İ.-in ən geniş yayılmış tipologiyası M.Veber tərəfindən verilmişdir. O, hakimiyyətin legitimləşməsi üsullarına görə liderliyi üç tipe bölmür: 1) ənənəvi lider – burada ənənələrin müqəddəsliyinə inam vardır. Veberin fikrincə ənənəvi liderlik səbəbə cəmiyyətdən əvvəlki cəmiyyətlərə xasdır; 2) rəşonal leqal: – burada mövcud quruluşun qanuniliyinə inam hakimdir. Bu tip lider bürokratik liderdir; 3) xarizmatik lider: –

Siyasi manipulyasiya

Manipulyasiyanın rəşonal modelində psixoloji motivlərdən deyil, yalan və xəyanətdən istifadə olunur. Bu modelə aid manipulyasiyalar arasında aşağıdakılar daha çox seçilir: sadə vətəndaşlara çatdırılmalı olan informasiyanın həcminin azaldılması, təhlükədən istifadə edərək vətəndaşlara qəzetli informasiyalar ötürmək; əsas siyasi kursun sirrlərini gizli saxlamaq; sadə vətəndaşın beynini informasiya

Siyasi marketing

və ya təhrif edilməsi; 6) bər-bəzək vurma – ilk baxışda hamıya məlum olan adi, bayağı həqiqətlərdən, lakin son nəticəsi yerli qara camaata o qədər də aydın olmayan mücərrəd üsul və vasitələrdən istifadə; 7) ümumi vəqon (hamı, ila, hıçqa) – azad olunan cəmiyyətin daha da gücləndirilməsi və onun hamı tərəfindən qəbul olunan ən ağıllı variant olması fikrinin təşviqi (hamı belə düşünür, hamı belə istəyir).

ve siyasi fəaliyyəti müəyyən etmək, maraqların həyata keçirilmə metodları və üsullarını aydınlaşdırmaq və qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq (proqram funksiyası). Siyasi liderin işləyib hazırlanması və qəbulna prosesi (idarəetmə funksiyası); məqsədlərə çatmaq üçün əlaqələri təşkil etmək, cəmiyyətdə fəaliyyətlərinə və funksiyalarına bəlişməsi, sosial yeniləşmə və innovasiyasında təşəbbüskarlıq (seferləşici funksiya); cəmiyyətin inteqrasiyasını, əhəlinin birləşməsi. S.İ.-in başlıca vədi – birləşmədə milli birliyi birləşmədə birləşməkdən və

burada liderin qeyri-adi qabiliyyətlərinə inam, şəxsiyyətinə pərəstiş mövcuddur. Onun özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olması geniş xalq kütlələrini öz iradəsinə tabe etməyə imkan verir.

Bir qayda olaraq xarizmatik liderlər tarixi şəraitdə dövründə meydana gəlirlər ki, onların mövcudluğu cəmiyyətin birləşməsi üçün qoruyub saxlamaq, qanunçuluğu bərpa etmək sahəsində əhəmiyyətli rol oynayır.

Siyasi manipulyasiya – öz maraqlarının (istəklərinin) ekame hərəkət etmək üçün (və ya etməmək üçün) vətəndaşların şüurunu və ədəqlərini gizli sosial idarəetmə üsulu və metodları.

ile ylikləyib doldurmaq və ona dülgünb nese bir ədəqlət variant axtarmağa imkan verməmək. Bu yanaşmanın mənası ondadır ki, fərdin faktiki olaraq əsil informasiyaya yəli bağlanmış və onun həq bir təbəssat yozumun olmasın.

S.m.-nin üsullarından aşağıdakıları xüsusi olaraq qeyd etmək olar: 1) dəngələr verilməsi, əyamalar qoyulması – gülməli əyamalar və bənzətmələrlə şəxsiyyəti və onun ideyalarının təhqir etmək, onu gözənd və nifuzdan salmaq; 2) zamanət (pəhadət) – namizədin və ya hər hansı bir seçkiqabağı blokun bəmətinin qaldırılması; 3) cəmiyyət ünsürlərinin aritmetik, alimlərin, kiman-

Siyasi marketing (ing. market/bazar, gelir) – siyasi bəzardə məhsulun bərtərəfli bəyənilməsi, onun sosial-siyasi dəyərinin müəyyən edilməsi, siyasi bəzari tutmaq üçün məhsulun reklamı, bəşqə sözlə, siyasi prosedə siyasi təhliliyin təmin edilməsi sahəsində fəaliyyət. S.m. model ABŞ-m milli marketing Assosiasiyası tərəfindən qəbul olunmuşdur. S.m.-ə aşağıdakı əlamətlər xasdır:

Siyasi sahədə S.m.-in məhsulu hər hansı bir partiyanın proqramı və ya təşkilatı strategiya, təşkilatı idarəçilik strukturu və s. ola bilər.

Siyasi marketing

əsas fəndir və onun tərkib hissəsi aşağıdakılardır: siyasi liderlər, partiya funksionerləri, fəal seçkilər və s.

Onlar iştirakçıların tələbatını nəzərə almaqla bazarı təsvir (sərh, izah etməyi) və segmentlərə (hissələrə) bölməyi, siyasi məhsullarını (partiyaların proqramlarını, liderlərin bəyannatlarını, seçkiqabağı platformalarını) üzə çıxararaq sınaqdan keçirməyi, eləcə də öz ideya dəyərlərini istehlakçılara (cəmiyyət üzvlərinə) çatdırmağı (aşılmağı) bacarmalıdır. Yeni onlar öz siyasi məhsullarını elə reklam edib, elə geniş yaymalıdırlar ki, hər bir istehlakçı onu anlaya, görə, duya, öyrənə, başqa sözlə, onu mənimsəyə bilsin. Onu da qeyd edək ki, dünyanın bəzi ölkələrində, xüsusilə öz müstəqilliyini təzəcə əldə etmiş ölkələrdə siyasətlə məşğul olan hər bir şəxs istəyir ki, geniş xalq kütlələri (istehlakçılar) məhz onun siyasi məhsuluna maraq göstərsinlər və onu alsınlar. Lakin buna necə nail olmağın mexanizmləri lazımcıca hazırlanmadığından bu məsələ bir problem olaraq hələ də öz həllini gözləyir və onun əvəzində "qara PR" və onun "çirkin" texnologiyaları meydan sulayır.

Azərbaycanda S.m. metodlarından son illərdə, xüsusilə Ulu Öndər Heydər Əliyev yenidən hakimiyyətə qayıdandan sonra istifadə olunmağa başlanıldı. Ölkənin dövlət siyasəti iki vacib və əsas makromarketing prinsipinə əsaslandı: a) müasir dünya inkişafına çatmaq; b) region ölkələri ilə yarışda qabaqlayıcı tədbirlər görərək ümumi inkişafda onları qabaqlamaq və ötüb keçmək.

Siyasi menecment

Hər iki prinsip bütün demokratik dəyərlər sistemini inkişaf etdirməklə ölkədə müstəqil və güclü dövlətçiliyin təmin edilməsinə yönəlmişdir.

Müasir gedişatda dünyanın siyasi və iqtisadi nizamında müəyyən yer tutmaq olduqca vacibdir. Buna görə də bu istiqamətdə global S.m.-ə prioritet rol ayrılır.

Azərbaycan Avropa ilə Asiyanın kəsişdiyi zonada yerləşən bir ölkədir. Deməli, burada millətin mədəni-mənəvi siması iki komponentin: Qədim Şərq və müasir (modern) Avropa mədəniyyətlərinin təsiri altında formalaşmışdır. Buna baxmayaraq, Azərbaycan xalqı özünəməxsus sintetik, möhtəşəm və təkrarsız mədəniyyət zirvəsi yarada bilmişdir. Elə buna görə də Azərbaycanı cəmiyyətə ictimai və texnoloji islahatları yalnız və yalnız milli özgürlüyü qoruyub saxlamaqla, iqtisadi effektivliyi sosial inkişafı əlaqəli şəkildə həyata keçirmək mümkündür. Bu kontekstdə S.m.-in praktiki fəaliyyətinin ən vacib bir vasitəsi (instrumentarisi) kimi öyrənilməsi həm nəzəri, həm də praktiki cəhətdən olduqca əhəmiyyətlidir.

Siyasi menecment – politologiyanın yeni sahələrindən biri. S.m.-in əsas məqsədi – cəmiyyəti daha da yaxşı inkişaf etdirmək üçün dövlət idarəçiliyi orqanlarının qarşılıqlı münasibətlər mexanizmini, eləcə də onların strategiya və taktikasını işləyib hazırlamaqdan ibarətdir.

Cəmiyyət həyatının bütün sahələrinin, o cümlədən siyasi münasibətlərin məqsədyönlü şəkildə tənzimlənməsi müasir şəraitdə özünün daxili və xarici

Siyasi menecment

siyasətini müstəqil şəkildə quran Azərbaycan dövlətinin idarəetmə sistemi qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biridir.

S.m. cəmiyyətin həyatında baş verən ictimai-siyasi hadisələrin, siyasi həyatın ümumi – elmi mənzərəsini yaratmağa imkan verir. Siyasi araşdırmalar cəmiyyətin siyasi həyatında müşahidə olunan meyilləri müəyyən etməyə və proqnozlaşdırmağa, bu proseslərin istiqamətləndirilməsi inkişafını təmin etmək üçün praktik elmi tövsiyələrin, müxtəlif sosial-siyasi texnologiyaların, modelərin hazırlanmasına şərait yaradır.

S.m. idarəetmə münasibətlərinin xüsusi forması olub, siyasi məqsədlərə nail olmaq üçün siyasi hadisələrin və siyasi fəaliyyətin idarə olunması praktikası və nəzəriyyəsidir.

Siyasi kampaniyalarda insanların arzu olunan siyasi fəallığına nail olmaq üçün onlarda müvafiq siyasi mövqe, siyasi hadisələrə fəal münasibət tələb olunur.

Cəmiyyətdə siyasi münasibətlərin idarə olunması spesifik qanunauyğunluqlara və xüsusiyyətlərə malik olsa da, başqa həyat sferasındakı idarəetmə fəaliyyətinə xas olan ümumi qanunlara, prinsiplərə də tabe olur. Cəmiyyətin həyatının müxtəlif sahələrinin idarə olunmasında tətbiq olunan metodoloji yanaşmalar cəmiyyətə xas olan bütün sosial münasibətlərin əlaqələndirilmiş, sistemli tənzimlənməsini həyata keçirməyə, qarşıda duran strateji vəzifələrin həll olunmasına, cəmiyyətin bir sistem kimi ahəngdar fəaliyyətinə, sosial-iqtisadi, siyasi, mədəni, mənəvi inkişafa nail olmağa imkan yaradır.

Siyasi mədəniyyət

Müasir Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçid cəmiyyətin siyasi həyatında, siyasi münasibətlərində öz spesifik əksini tapır. Yeni şəraitdə cəmiyyətin ahəngdar inkişafı cəmiyyətdə ictimai-siyasi sabitliyin olmasını, insanların yaradıcı, səmərəli fəaliyyəti üçün əlverişli mənəvi-psixoloji mühitin, demokratik ab-havanın olmasını tələb edir.

Özünün daxili və xarici siyasətini quran, Azərbaycanda siyasi vəziyyəti düzgün qiymətləndirməyi və proqnozlaşdırmağı bacaran, məqsədlərə çatmaq üçün səriştəsi olan, düzgün siyasi qərarlar qəbul edən, geniş kütlə ilə fəal siyasi iş aparmağı bacaran, Azərbaycanın milli dövlətçiliyinə sadıq olan S.m.-lərin hazırlanmasına böyük ehtiyac yaranmışdır.

Cəmiyyətdə siyasi həyatın və siyasi münasibətlərin elmi əsaslarla tənzimlənməsində S.m. xüsusi rol oynayır. Onun nəzəri və praktiki əsasını Ümum-milli lider Heydər Əliyevin zəngin dövlət idarəçiliyi irsi təşkil edir.

Siyasi mədəniyyət – mövcud siyasi sistem iştirakçılarının mövqe və meyllərinin məcmusu; siyasi fəaliyyət üçün əsas yaradan və ona mənə verən subyektiv sahə (Q.Almond, Q.Pauell).

Siyasi mədəniyyət anlayışı ilk dəfə XVIII əsrdə alman maarifçisi İ.Herder tərəfindən işlədilmiş, bu fenomenin kütləvi şəkildə öyrənilməsinə isə XX əsrin ortalarından başlanmışdır.

Siyasi həyatda S.m. aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir: identifikasiya, istiqamətləndirmə, adaptasiya, sosiallaşma, integrasiya, kommunikasiya və s.

Siyasi mədəniyyət

Elmi ədəbiyyatda S.m.-in Q.Almond və S.Verba tərəfindən verilmiş təsnifatı daha məşhurdur ("Vətəndaş mədəniyyəti", 1963). Bu təsnifatın əsasında ölkə və regionların özünəməxsus xüsusiyyətləri dayanır. Onlar S.m.-in üç "saf" tipini fərqləndirirlər: vətəndaşların siyasətə maraqlarının olmaması ilə səciyyələnen *patriarxal*, siyasi təsisatlara güclü yönəlmə və siyasi iştirakın aşağı səviyyəsi ilə səciyyələnen *təbəəci*, vətəndaşların siyasi iştirakda maraqlı olması və siyasi həyatda fəallıq göstərməsi ilə səciyyələnen *fəal* S.m. Bu müəlliflərin fikrincə ən optimal S.m. yüksək siyasi iştirakı və təbəəciyyətləri sintez edən *vətəndaş mədəniyyətidir*. Hər bir ölkədə vətəndaş mədəniyyəti "ideal tipi" təamamlayan və konkretləşdirən özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir.

Müasir politologiyada S.m.-in strukturunda aşağıdakı komponentləri ayırırlar: siyasi təcrübə, siyasi təsisatlara yönəlmə, siyasi stereotiplər, siyasi miflər, siyasi simvollar, siyasi sosiallaşma, siyasi davranış modelləri.

S.m.-i müxtəlif meyarlara əsasən təsnif etmək olar: ümumilik dərəcəsinə görə – ümumi və fərqli submədəniyyətlər; hakimiyyətə münasibətinə görə – hakim və kontrmədəniyyət. Ümumi siyasi mədəniyyətdə vətəndaşların əsas kütləsinin siyasi şüurun və siyasi davranışını səciyyələndirən nisbətən sabit, tipik əlamətləri əks olunur. Siyasi submədəniyyət cəmiyyətdə hakim olan siyasi yönümlərdən fərqli yönümlərin (ABŞ-da zənci submədəniyyəti) məcmusundan ibarətdir. Kontrmədəniyyət

Siyasi mənəfe

submədəniyyətin xüsusi növü olub hakim S.m.-dən köklü surətdə fərqlənir, bəzən hətta ona zidd çıxır.

S.m.-in formalaşmasında siyasi şüur və davranış nümunələrini ötürmək vasitəsi kimi çıxış edən siyasi ənənələr böyük rol oynayır.

Siyasi məqsədlər – siyasətin məqsədini, hakimiyyətin vəzifəsini və siyasi fəaliyyətin formasını müəyyənləşdirən siyasi prosesin başlanğıcı (ilk anı). S.m. təşkilətmə və əsaslandırma funksiyasını yerinə yetirir. S.m.-in aşağıdakı növlərini fərqləndirirlər: 1) əhəmiyyətinə görə – xüsusi, ümumi, xarici, daxili, maksimal; 2) siyasətin məzmununa görə – sosial, iqtisadi, ideoloji və s.; 3) müddətə, növbəliliyə və siyasi prosesin mərhələlərinə görə – qısamüddətli, ortamüddətli və strateji. S.m. həyata keçirilərkən qarşıya çıxan ən xoşagəlməz hal onun cəmiyyətdə yeni münafiqlərə səbəb olmasıdır.

Siyasi mənəfe – 1) fərdin, sosial qrupun hər hansı siyasi hadisə və proseslərə seçkilə yanaşması; 2) siyasətin obyekt və subyektinin iştirakı ilə baş verən siyasi hadisələrin və fəaliyyətin əsasında duran real səbəb. S.m. cəmiyyətdə siyasi hakimiyyətin həyata keçirilməsi vasitələri və mexanizmləri ilə bağlıdır.

Mənafe bir neçə əsasə görə təsnif edilir: ümumilik səviyyəsinə görə (fərdi, qrup, sinfi, milli, ictimai); subyektin xarakterinə görə (dövlət, partiya, ictimai təşkilat və s.); dərəcəsinə görə (kərtəbi və işlənilib hazırlanmış

Siyasi mərasim

program üzrə); reallaşdırılma imkanlarına görə (real və xəyali); ictimai inkişafın tendensiyalarına münasibətdə (tərəqqipərvər, mürtece, mühafizəkar).

Tədqiqatçılar siyasi hakimiyyətin xarakterinə təsir edən S.m. sırasına aşağıdakıları aid edirlər: ictimai sinflərin ictimai istehsal prosesində tutduğu yerlə, istehsal vasitələrinə münasibətlə və milli gəlirin bölgüsündə rolu ilə şərtlənən mənafe, çoxmillətli dövlətlərdə millətlərin və etnik qrupların mənafe, regional qrupların və lokal icmaların mənafe; sosial təbəqələrin həyat tərzindəki, gəlirlərdəki və əməyin növdəki fərqliliklərdən doğan mənafe; demoqrafik qrupların yaş və cins fərqliliyindən doğan mənafe; dini qrupların mənafe; hansısa konkret əlamətə görə formalaşan xüsusi qrupların mənafe və s.

Siyasi mərasim – siyasət subyektlərinin tarixən formalaşmış simvolik davranış forması, müəyyən növ dəyərlərin, ənənələrin, təcrübənin, hisslərin, siyasi davranış nümunələrinin irsən alınması və ötürülməsi vasitəsi. Daha çox insanlarda dövlət dəyərlərinə və siyasi ənənələrə ehtiram oymatmaq iqtidarı olan təntənə davranışı kimi istifadə olunur.

Siyasi məsuliyyət – şəxsiyyətin sosial mühitdən, dövlətdən və cəmiyyətdən asılılığını, onun mövcud normativ nümunələrə fərdi münasibətini bildiren əxlaqi kateqoriya. S.m. özünü-özündə subyektiv səciyyə daşıyır. Belə ki, subyektlə cəmiyyət arasında

Siyasi modernləşmə

hənsisa bir ziddiyyət baş verərkən onun içindən gələn imperativ "Mən" baş qaldırır və bu da onu öz sosial əxlaqında və davranışında müəyyən düzəlişlər etməyə vadar edir. Bunun nəticəsinin pozitiv olması üçün şəxsiyyət gərək sosial, mənəvi-siyasi yetkinliyin elə bir səviyyəsində olsun ki, o öz hərəkətləri ilə qanunu pozmasın, əksinə mövcud məsələlərə yanaşmada daha sivil və nümunəvi üsullar nümayiş etdirdirsin.

Siyasi mif (yun. *mythos* rəvayət, əfsanə) – insanlarda müxtəlif hadisələrə və faktlara münasibətdə bir anlaşılmazlıq yaradan guya insanlığın bu gününü və gələcəyini kollektiv surətdə nizamlayacağı təsəvvürünü yaradan inama əsaslanan statik obraz. S.m.-i tədqiq edərkən birinci növbədə K.Yunq metodoloji yanaşmasından istifadə edirlər. Onun fikrincə, mif bir çox real obyektlərə kollektiv şüursuz yanaşmanın proyeksiyasıdır. S.m. – mövcud radikal dəyişikliklərin səmərəli izahının mümkünsüzlüyünə olan bir reaksiyadır. Ən çox yayılmış miflər aşağıdakılardır: sui-qəsd haqqında mif, qızıl əsr haqqında mif, xilaskar qəhrəman, birlik və s. haqqında olan miflər.

Siyasi modernləşmə – ənənəvi cəmiyyətdən müasir cəmiyyətə keçid prosesində siyasi sistemin dəyişməsi.

S.m.-nin mahiyyətini – elmi-texniki tərəqqinin, sosial-struktur dəyişikliklərin, normativ və digər dəyərlər sisteminin dəyişməsi nəticəsində ənənəvi dəyərlər sisteminin dəyişməsi nəticəsində ənənəvi cəmiyyətdən müasir

Siyasi modernləşmə

cəmiyyətə keçidin xarakterinin və onun istiqamətinin təsviri təşkil edir.

S.m. nəzəriyyəsinin iki əsas mərhələsini fərqləndirmək olar: 1) XX əsrin 50-60-cı illərində modernləşmə prosesi vesternizasiya (qərbəşmə), yeni ictimai həyatın bütün sahələrində Qərbə xas nə varsa, onu kor-koranə yamsılamaq kimi başa düşülürdü; həmin dövrdə birtərtibli inkişaf mövcud idi: ölkələrin biri o birindən geri qalırdı; bütövlükdə, onların hamısı modernləşmənin yeganə bir yolu ilə hərəkət edirdilər; S.m. – demokratikləşmə Qərb nümunəsi modeli əsasında baş verirdi; ikincisi, “üçüncü dünya” ölkələrinin sosial-iqtisadi inkişafının başlıca şərti sayılırdı; üçüncüsü, həmin ölkələrin inkişaf etmiş Qərbi Avropa və ABŞ-la emekdaşlığının nəticəsi hesab olunurdu; 2) 70-90-cı illərdə modernləşmə ilə inkişafın əlaqəsinə yenidən baxıldı: Belə bir yekdil qənaət hasil oldu ki, modernləşmə inkişafın başlıca şərti yox, onun əsas funksiyasıdır; onun prioritet məqsədi – sosial-iqtisadi və siyasi strukturların yeniləşməsi olmalı və o Qərb demokratik modelindən asılı olmadan həyata keçirilməlidir.

S.m. aşağıdakı cəhədləri ilə xarakterizə olunur: bir-birindən fərqlənən yüksək ixtisaslı siyasi strukturların və təsisatların yaradılması; mərkəzi qanunvericiliyin inzibati və siyasi fəaliyyət sahəsinin genişləndirilməsi; sosial qrupların və maraqların siyasi həyata daxil edilməsi; rəasional siyasi bürokratiyanın formalaşması və ondan səmərəli istifadə; ənənəvi elitanın və onun legitimliyinin zəifləməsi; ənənəvi elitanın modernizatorlarla əvəzlənməsi və s.

Siyasi mübarizə

S.m.-nin, eləcə də ümumiyyətlə, modernləşmənin özünəməxsus əngəlləri də vardır. Onlardan ən çox diqqət çəkəni aşağıdakılardır: milliliyyətçi siyasət, ifrat texnokratizm, cəmiyyətin sosial ehtiyaclarının inkarı, sosial siyasətdə iqtisadi inkişafın səmərəsini heçə endirən populizm, siyasi hakimiyyətin modernləşmənin nəbzini tutma bilməməsi və yaxud tutmaq istəməməsi, müasir siyasi dəyərlərin və normaların mexaniki surətdə kor-koranə qəbul edilməsi və ənənəvi siyasi mədəniyyətin təsirindən çıxma bilməməsi.

Siyasi monitoring (lat. *monitor* nəzarət edən, yada salan) – siyasi şəraiti və ya prosesi müntəzəm izləmə və qiymətləndirmə. Monitoringin başlıca vəzifəsi – hadisələri daha səmərəli idarə etmək üçün onların dinamikasını hərtərəfli öyrənməkdən ibarətdir.

Siyasi motivləşdirmə (fr. *motiver* əsaslandırmaq) – subyektin siyasi orqanının oyanması prosesi. Siyasi psixologiyada və sosiologiyada öyrənilir.

Siyasi mübarizə – müəyyən siyasi nəticələri əldə etmək məqsədilə siyasi subyektlərin maraqlarının qarşıdurma vəziyyəti. S.m. növləri müxtəlifdir. Mübarizə inqilabi ola bilər, bu zaman əks qütbə duran siyasi subyektlər – antagonistlər müxtəlif, sərt, qətiyyətli vasitələrin köməyi ilə mövcud cəmiyyət sistemini, təsəvvürlərinə, baxışlarına, yönümlünə müvafiq olaraq onun təsisatlarını kökündən dəyişməyə çalışırlar. Mübarizə sivil “oyunların hüquqi” pozuntusundan gedir, onu göstəricilərə

Siyasi münafişə

görə müəyyənləşdirmək çətinidir, xalq üçün ağırdır. S.m. termini inqilabi təfəkkürün və fəaliyyətin nəzəriyyəsinin əsas terminlərindən biridir.

S.m. islahat xarakterində ola bilər. Onun əsas məzmunu müxtəlif, o cümlədən bir-birinə əks mövqedə duran sosial-siyasi subyektlərin maraqlarının tədricən, mərhələ-mərhələ təmin olunmasından ibarətdir. Bu zaman onlar qeyri-zorakı vasitələrlə, ilk növbədə subyektləri yaxınlaşdıraraq, onları ayırmayan ziddiyyətləri həll etmənin konsensus formalarını axtarışı ilə aradan qaldırılır. İslahatçı siyasi mübarizənin nəticələri elə buna görə də əvvəlcədən məlum olur, proqnozlaşdırma asan olur.

Siyasi böhranlar, müharibələr, qiyamlar, üsyanlar S.m. formalarıdır. S.m. öz sosial bazasının genişləndirilməsi, elektorat uğrunda siyasi partiyalar arasında, öz nüfuz dairəsi, nüfuzunun genişlənməsi uğrunda siyasi liderlər arasında, öz hakimiyyət səlahiyyətlərinin genişlənməsi uğrunda qanunvericilik və icraedici hakimiyyət orqanlarının nümayəndələri arasında aparıla bilər. S.m. partiyadaxili, dövlətdaxili, dövlətlərarası və s. ola bilər.

Siyasi münafişə – siyasi subyektlərin siyasi mənafehlərdə, dəyərlərdə və baxışlardakı ziddiyyətlərə görə toqquşması, qarşıdurması.

Məydana çıxma səbəblərinə görə maraqların münafişəsini, dəyərlərin münafişəsini və identifikasiyanın münafişəsini fərqləndirirlər. Birincilər resursların yenidən bölüşü ilə bağlı maraqların toqquşması nəticəsində meydana

Siyasi münafişə

çıxır. Dəyərlərin münafişəsi cəmiyyətdə bir-birinə zidd siyasi norma və dəyərlərin mövcudluğu və onlar arasında konsensusun olmaması ilə əlaqədardır. Identifikasiya münafişələri cəmiyyətin etnolingvistik və dini rəngarəngliyi, eləcə də fərdlərin özünü müəyyən siyasi qüvvələrlə, konkret irqə, dinlə, sosial icma ilə eyniləşdirməsi şərtləndir. Miqyasına görə S.m. dövlətlərarası, milli, regional və yerli münafişələrə bölünür.

Siyasətdaxili münafişələr mövqə (üfüqi) və müxalif (şaquli) münafişələrə bölünür. Mövqə münafişələrinin subyektləri kimi eyni olmayan hakimiyyət mövqələrinə malik siyasi təsisatlardır. Müxtəlif münafişələrin tərəfləri isə hakimiyyət iyerarxiyasında fərqli yer tutan siyasi təsisatlardır. Münafişəli qarşılıqlı fəaliyyətin obyektı həm rejim, həm də legitimlik ola bilər.

S.m.-nin inkişafının üç səviyyəsi fərqləndirilir: münafişəəvvəncəsi mərhələ, bilavasitə münafişə mərhələsi və həll mərhələsi. Birinci mərhələ maraqların toqquşması, tərəflərin öz ehtiyatlarını qiymətləndirməsi və münafişəyə daxil olmaq haqqında qərarın qəbul edilməsi ilə səciyyələnir. İkinci mərhələdə münafişənin subyektləri qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmaq üçün konkret fəaliyyətə keçir, qarşı tərəfin addımlarına reaksiya verir. Son mərhələdə tərəflər öz mövqələrini razılaşdırır, gücəşlərin mümkün miqyasını, sonrakı niyyətləri və davranış xəttini müəyyənləşdirirlər.

S.m.-nin həllinin üç variantı mövcuddur: a) münafişə tərəflərindən birinin

Siyasi oriyentasiya

qələbəsi; b) münaqişə tərəflərinin hər birinin qarşılıqlı məğlubiyyəti; c) münaqişənin bütün subyektlərinin qələbəsi. S.m.-nin həllinin ən məhsuldar vasitələrindən biri konsensusdur. Y. Nordinjer S.m.-nin müvəffəqiyyətli həlli üçün 6 əsas prinsip formalaşdırmışdır: stabil koalisiya; mütenasiblik prinsipi; depolitizasiya; veto hüququnun qarşılıqlı olması; kompromis; konsessiya, daha doğrusu, münaqişənin həlli hüququnun üçüncü tərəfə verilməsi.

Münaqişə vəziyyətləri üzərində demokratik nəzarət aşağıdakı xüsusi prosedurları ehtiva edir: münaqişədə iştirak edən tərəflərin mənafeləri, niyyətləri, növbəti addımları haqqında qarşılıqlı və operativ informasiya mübadiləsi; münaqişə vəziyyətini idarə olunmaz hala gətirə biləcək güc təbii qından şüurlu və qarşılıqlı şəkildə biləcək fəaliyyətə qarşılıqlı moratorium qoyulması; qərəzsiz yanaşmasına təminat verilən və məsləhətləri kompromis fəaliyyətin əsası kimi götürülən arbitrlərin cəlb edilməsi; münaqişə tərəflərini yaxınlaşdırma biləcək mövcud hüquqi normaların, inzibati və digər ehtiyatlarından istifadə olunması və ya yenilərinin yaradılması; cari münaqişənin həll olunması və gələcəkdə analoji münaqişələrin qarşısının alınmasının şərti kimi işgüzar tərəfdaşlıq atmosferinin, bunun ardınca isə qarşılıqlı inama əsaslanan münasibətlərin yaradılması və qorunması.

Siyasi oriyentasiya – aktorların siyasi mühitin obyektlərini təhlil etmə qabiliyyəti. Politologiyada oriyentasiyanın

Siyasi partiya

üç tipi fərqləndirilir: 1. Dövlət idarəçiliyi institutlarına dair oriyentasiya: a) fərdin hakimiyyəti, dövlət orqanlarını, onların normalarını, simvollarını və siyasi funksiyalarını həyata keçirən şəxslərin münasibətlərini, eləcə də mövcud rejimi qiymətləndirməsi; 2. siyasi sistemin "başqalarına" münasibətinə dair oriyentasiya: a) siyasi eyniləşdirmə (identifikasiya) – fərdin müəyyən bir sosial qrupa, partiyağa mənsub olması; b) digər siyasi qruplara yanaşmada müəyyən mövqe ("yaxşı-pis") nümayiş etdirmə; c) siyasi sistemin "oyun qaydalarını" tənzimləyən bilən əsas qayda və normalar haqqında təsəvvür; 3. özünün fəaliyyətinə dair oriyentasiya: a) siyasi səriştəliliyə – fərdin öz şəxsi "resursunu", siyasi həyatda iştirak və başqalarına təsir etmək bacarığının qiymətləndirilməsi; b) siyasi gerçəkliklərin yəni fərdin nəzərində siyasi hadisələrə təsirin səviyyəsinin dərki və qiymətləndirilməsi.

Siyasi partiya (< lat. *pars* hissə, qrup) – elektoral prosedə digər partiyalarla yarışmaq vasitəsilə dövlət hakimiyyəti və idarəetmə strukturlarında hakim mövqelər üzərində nəzarətin qurulmasını, yaxud əldə saxlanılmasını (əksər hallarda koalisiyada) qarşısına açıq məqsəd qoyan ictimai təşkilat. S.p. – hakimiyyətə nail olmaq və onu həyata keçirmək uğrunda mübarizədə aletdir; onun vasitəsilə vətəndaş

həyatında qarşılıqlı əlaqələri həyata keçirir.

S.p.-nin əsas funksiyaları: siyasi inkişaf məqsədlərinin müəyyən edilməsi,

Siyasi partiya

siyasi ideologiyanın işlənilməsi və yayılması; maraqların artıqulyasiyası və aqreqasiyası; siyasi sosiallaşma və əhalinin səfərbər edilməsi (xüsusən seçkiqabağı kampaniyaların gedişində); müvafiq qanunverici və icraedici səviyyələrdə siyasi proqramın reallaşdırılması.

Müasir partiyaların prototipləri (ilk nümunələri) XVII-XVIII əsrlərdə erkən burjuva inqilabları dövründə yaranmışlar. İlk əvvəl partiyalar sayca böyük deyil, elitər idilər, dar parlament çərçivəsinə qapanmışdılar. XIX əsrin sonunda seçki hüququnun genişlənməsi nəticəsində partiyaların təşkilati və funksional strukturlarını, onların siyasi fəaliyyət formaları və metodlarını xeyli dəyişmişdir. XIX əsrin fəhlə hərəkatı kütləvi üzlüyü, geniş yayılmış yerli təşkilatlar şəbəkəsi, vaxtaşırı qurultayları, nizamnaməsi və üzvlük haqları olan yeni tipli partiya yaratmışdır.

Partologiyanın kökündə C.Brays, M.Ostroqorski və R.Mixels dayanmışlar. Ümumi siyasi partiyalar nəzəriyyəsinin banisi isə fransız alimi M.Düverje hesab edilir. S.p.-nin müxtəlif tipləri mövcuddur.

Partiyanın tipi deyəndə politologiyada onun təbiətini, ideya əsaslarını, başlıca sosial rol, funksiyasını, daxili quruluş xüsusiyyətləri və fəaliyyət metodlarının üstünlük təşkil edən cəhətlərini ifadə edən əlamətlər sistemi başa düşülür. Bununla əlaqədar S.p.-lər mənşəyindən siyasi sistemdəki yeri və rolundan, daxili strukturu və fəaliyyət metodlarından, sosial bazasından, ideologiyasından və s. əsli olaraq fərqləndirilir.

Siyasi partiya

Partiyaların aşağıdakı tipləri qeyd olunur: 1. Kadr partiyaları və kütləvi partiyalar. M.Düverjeyə görə, kadr partiyaları siyasi klubların təkamülünün məhsuludur. Bu partiyaların vəzifəsi – konkret seçki dairəsində əhalinin müxtəlif təbəqələrindən maksimum çox sayda seçicilərin dəstəyinə nail olmaq qabiliyyətinə malik nüfuzlu şəxslərin səfərbər edilməsidir. Həmin tip partiyalara Avropanın bir çox mühafizəkar oriyentasiyalı partiyaları aiddir. Kütləvi partiyalar, ümumi seçki hüququnun məhsuludur. Bu, müəkkəb daxili struktura malik olan və yüksək dərəcədə ideologiyalaşmış iri təşkilatlardır; onlar özlərinin sosial bazasını əsasən əhalinin aşağı təbəqələrindən formalaşdırmışlar. Bir qayda olaraq, bu kommunist, socialist və sosial-demokratik oriyentasiyalı partiyalardır.

2. Güclü və zəif strukturlu partiyalar. Əgər partiyanın daxili intizamı onun sıralarında olan parlamentarilərə parlament qrupunun tapşırıqlarına tabe olmağı tələb edirsə, deməli, bu güclü strukturlu partiya (məs., Böyük Britaniyanın mühafizəkar partiyası). Zəif strukturlu partiyanın nümayəndələri parlamentdə demək olar ki, tam azad səsverməyə malikdirlər (məs., ABŞ-ın Demokratik və Respublikaçılar partiyaları). 3. Təşkilati cəhətdən formalaşmış partiyalar. Bu partiyalarda üzvlər partiya biletləri alırlar və üzvlük haqqı ödəyirlər (buna daha tipik misal kommunist partiyalarıdır); təşkilati cəhətdən formalaşmış partiyalar, onlarda rəsmi üzvlük olmur. Belə partiyağa qoşulmaq üçün seçicinin partiyağa tərəfdarlığı barədə

Siyasi partiya

açıq bəyanatı kifayətdir. 5. Plüralistik sistem çərçivəsində fəaliyyət göstərən, yaxud onun uğrunda mübarizə aparan partiyalar; siyasi sistemdə istənilən digər partiyaları istisna etməklə, ali hakimiyyəti həyata keçirən inhisarçı partiyalar. 6. Fəaliyyətləri lider, onun qərarı və tərəfdarları üçün siyasi hakimiyyətin verdiyi üstünlüklərin təmin edilməsinə yönələn patronaj partiyalar; ilk növbədə ayrı-ayrı sosial qrupların maraqlarının müdafiəsinə istiqamətlənən silki partiyalar; hər şeydən əvvəl öz proqramlarında əks olunmuş hansısa bir abstrakt prinsipin reallaşdırılmasına yönələn ideoloji partiyalar. 7. Mühafizəkar, islahatçı və inqilabçı partiyalar sosial gerçəkliyə münasibətlərinə görə fərqlənirlər. 8. Parlament işinə parlament çərçivəsində fəaliyyətə yönələn parlament partiyaları və parlamentdə işləməkdən prinsipial surətdə imtina edən antiparlament partiyaları. 9. Siyasi sistemdə yeri və roluna görə hakim və müxalifətçi partiyalar.

XIX əsrin sonuncu iki-üç onilliklərindən başlayaraq, Qərbi Avropada siyasi prosesin "amerikanlaşması" ilə əlaqədar yeni tip partiyaların – "hamını qarmala, hamıdan yapış partiyası"nın yaranması qeyd olunmuşdur. Bu tip

Siyasi passivlik

yaları") da qoşulurlar. Bu partiyalar üçün: üzvlüyün qeydə alınmaması, potensial say tərkibi, dünyagörüşü simvolu rolunu oynayan lider-intellektualın xüsusi tipi, sərt qeyd olunmuş sosial maraqların olmaması səciyyəvidir.

Təxminən iyirmi ölkədə (Butan, Yəmen, Qətər, Səudiyyə Ərəbistanı və s.) S.p.-lər onların rəsmi qadağa olunması səbəbindən yoxdur.

Azərbaycan Respublikasında S.p.-nin qanun çərçivəsində azad fəaliyyəti üçün hər cür əlverişli şərait yaradılmış, müvafiq konstitusiyaya-hüquq əsaslar formalaşdırılmışdır. S.p.-lərin yaradılması və fəaliyyəti "Siyasi partiyalar haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə, onların seçki prosesində iştirakı Azərbaycan Respublikasının Seçki Məcəlləsi ilə tənzimlənir. Hazırda Azərbaycanda dövlət qeydiyyatından keçmiş 60-dan artıq S.p. fəaliyyət göstərir.

Siyasi passivlik – siyasətə etinasızlıq və siyasi həyatda iştirak etmək istəyinin olmaması. Kütləvi əhval-ruhiyyəyə, yaxud cəmiyyətin ayrı-ayrı siniflərinin, silkləri və qruplarının əhval-ruhiyyəsinə çevrilə bilər. S.p. vətəndaşlıq borcunun seçkilərdə yerinə yetirilməsindən etiraz,

Siyasi platforma

real təhlükə olan situasiyalarda S.p. hakimiyyətin və onun liderlərinin siyasətinə etiraz forması ola bilər.

Siyasi platforma – hər hansı bir siyasi partiya, təşkilat, qrup tərəfindən irəli sürülmüş proqram, vəzifələr, tələblər, məqsədlər.

Siyasi plüralizm (lat. *pluralis* çoxlu, çoxsaylı) – 1) demokratik siyasi mühiti səciyyələndirən başlıca keyfiyyətlərdən biri; 2) siyasi elmin nüfuzlu konsepsiyalarından biri (D.Trumen, R.Dal, Ç.Lindblom, N.Polsbi və b.). S.p. özünün ictimai təşkilatlarda (partiyalarda, həmkarlar ittifaqlarında, assosiasiyalarda) birləşmək hüququndan istifadə edən, muxtar olan və bir-biri ilə rəqabət aparan müxtəlif sosial qruplar arasında hakimiyyətin bölüşdürülməsini tələb edən təşkilati prinsip; plüralist hakimiyyət; qərarların qəbulu mərkəzlərinin informasiya, cəmiyyətdəki rəylərin azad əldə olunması mənbələrinin çox olmasında öz təəcəssümünü tapır.

S.p. maraqların toqquşmasını, müxtəlif nöqtəyi-nəzərlərin tərəfdarları arasında diskussiyaları nəzərdə tutur. S.p.-in səciyyəvi xüsusiyyətləri aşağıdakılardır: ideoloji müxtəliflik; hansısa ideologiyanın dövlət ideologiyası yaxud

Siyasi proqnozlaşdırma

Siyasi pragmatizm (< yun. *pragma* iş, əməl) – humanist mənəvi meyarlardan asılı olmayaraq, uzaq nəticələr nəzərə alınmadan siyasi fəaliyyətin səmərəsinə nail olmaq meyili.

Siyasi proqnozlaşdırma (< yun. *prognosis* gələcəyi görmə) – siyasi hadisələrin ehtimal olunacaq inkişafı, onun həyata keçirilməsi yolları və müddətləri haqqında elmi cəhətdən əsaslandırılmış mülahizələrin işlənilməsi prosesi.

Proqnozlaşdırma gələcəyi görmənin formalarından biridir. Onun əsas məqsədi qəbul olunan qərarların səmərəliliyinin yüksəldilməsi, praktiki fəaliyyət üçün konkret təkliflərin işlənilməsidir. Proqnozlaşdırmanın əsas məqsədləri: hadisələrin inkişafının xoşagəlməz nəticələrini irəlicədən görmək və ondan çəkinmək; qaçılmazlığa uyğunlaşmaq; konkret hadisənin arzu olunan istiqamətdə ehtimal edilən inkişafını sürətləndirmək.

S.p.-nin bir neçə təsnifatı mövcuddur. Bunlar aşağıdakılardır: əsas tiplərə görə – axtarış (hadisələrin gələcəkdə mümkün olan durumunun müəyyən edilməsi) və normativ (hadisənin mümkün durumlarına nail olmağa

Siyasi proses

Proqnozlaşdırmanın əsas prinsipləri: sistemlilik, yekdillik, fasiləsizlik, verifikasiyalıq, alternativlik, rentabellik.

Proqnozlaşdırma bir neçə mərhələdə həyata keçirilir: proqnoz oriyentasiyası, proqnoz fonuna dair məlumatların toplanılması, baza modelinin işlənilməsi, axtarış modelinin qurulması, normativ modelin yaradılması, proqnozun dürlüylüyünün və dəqiqliyinin qiymətləndirilməsi, təkliflərin işlənilib hazırlanması.

Təcrübədə S.p.-in müxtəlif metodların kompleksindən istifadə olunur: faktografik, statistik, proqnoz ekstrapolyasiyası, proqnoz interpolyasiyası, tarixi analogiya metodu, riyazi modelləşdirmə metodu, ekspert qiymətləndirmə metodu və s.

Siyasi proses – siyasi subyektlərin hakimiyyət sahəsində öz funksiyalarını yerinə yetirməsinə dair hərəkətlərinin məcmusu. Müasir siyasi elmdə S.p. bəzən bütövlükdə siyasət anlayışı ilə (R.Douz), siyasi sistemin işləməsinin nəticələri ilə (T.Parsons), qrupların statusları və hakimiyyət resursları uğrunda rəqabətin dinamikası ilə (R.Darendorf) eyniləşdirilir.

S.p. aşağıdakılara bölünür: kütlələrin siyasətə qoşulmasının müxtəlif üsulları (siyasi iştirak), fərdi və qrup maraqlarının siyasi qərarlara çevirmək üsulları (dövlət və yerli özünüidarəetmə) səciyələndirən əsas baza S.p.; ayrı-ayrı siyasi institutların (partiyaların, assosiasiyaların, maraq qruplarının və s.) formalaşması inkişaf dinamikasını səciyələndirən ətraf (periferiya) S.p. Lakin sonuncular hakimiyyətin davranışına

Siyasi psixoanaliz

nəzərəcarpacaq dərəcədə təsir etmir. S.p. açıq və latent (gizli) formada baş verə bilər, şəxsi daxili ritmə malikdir.

Başvermə rejiminə görə S.p.-ə aşağıdakılar aiddir: inkişaf, fəaliyyət göstərmə, böhran, tənəzzül və s.

S.p.-in strukturu aşağıdakı kimidir: prosesin subyekti (hakimiyyətin daşıyıcısı), fəaliyyətdə olan başlanğıc; prosesin obyekt (prosesin məqsədi kimi nail olunan nəticə); köməklikləri ilə prosesin məqsədi reallaşan vasitə və metodlar. Vasitələr qismində maddi və texniki resurslar, informasiya, bilik və s. çıxış edə bilər.

Siyasi psixoanaliz – siyasi psixologiyanın və politologiyanın istiqaməti. Onun çərçivəsində siyasi hadisə və proseslərin təhlüşüri, dərin aspektləri öyrənilir. S.p. siyasi liderliyin, siyasi rejimlərin, siyasi davranışın, siyasi mədəniyyətin tədqiqi üçün istifadə olunur. Daha geniş siyasi liderlik fenomeninin psixoanalitik tədqiqi yayılmışdır ki, onun da iki istiqaməti vardır: psixobiografik və psixotarixi.

Psixobiografiya mövqeyindən liderliyin köklərini şəxsiyyətin sahəsində, uşaqlığın və yeniyetməliyin inkişafının xüsusiyyətlərində axtarmaq lazımdır. Ona görə də bu istiqamətin çərçivəsində həyatın ilkin dövrlərinin şəxsiyyətin şüursuzluğunun strukturuna təsirinə xeyli diqqət yetirilir. Bu yanaşmada xeyli tez-tez kompensator mexanizmlərinin roluna (aşağı özüne qiymət vermənin kompensasiyası yolları və üsullarına) və onların siyasi davranış təsirinə diqqət yetirilir. Psixobiografik yanaşma

Siyasi psixologiya

məs., Z.Freyd və U.Bullit tərəfindən “Tomas Vudro Vilson, ABŞ-in 28-ci prezidenti. Psixoloji tədqiqat” adlı əsərində, Q.Lassuell tərəfindən – “Psixopatologiya və siyasət”, E.Fromm tərəfindən – “İnsan destruktivliyinin anatomiyası”, V.Vilfenşteyn tərəfindən – “İnqilabi şəxsiyyət. Lenin, Trotski, Qandi” adlı əsərlərdə istifadə olunmuşdur.

Psixotarixi isə psixobiografiyadan fərqli olaraq sosial və siyasi hadisələr kontekstində şəxsiyyətin davranışının şüursuz mexanizmləri, fərdi və sosial şüursuz sarsıntılarının “kəşifməsi nöqtələri” maraqlandırır. Bu paradigma 1957-ci ildə Amerika tarix assosiasiyasının prezidenti U.Langer tərəfindən formülə olunmuş, özünün sonrakı inkişafını isə amerikalı psixoloq E.Eriksonun Lüter və Qandi haqqında, Amerika politoloqu L.Payın və psixotarixi R.Littfotun Mao Tszedun haqqında və s. əsərlərində tapmışdır.

Siyasi rejimlərin psixoanalizinin əsasları E.Frommun “Azadlıqdan qaçma” və V.Rayxın “Kütlələrin psixologiyası və faşizm” adlı işlərində qoyulmuşdur. Siyasi davranışın tədqiqinə metodoloji yanaşma Z.Freyd tərəfindən “Kütləvi psixologiya və insan “mən”liyinin analizi” adlı əsərində formülə edilmişdir.

S.p. siyasi həyatın adi faktları arasında onların yaranması və inkişafının dərin köklərini görməyə kömək edir.

Siyasi psixologiya – siyasi həyatın psixoloji aspektlərini öyrənən elm. Siyasi-psixoloji tədqiqatlarının obyektləri – siyasi iştirak, siyasi liderlik,

Siyasi rejim

siyasi dəyərlər və məqsədlər, siyasi davranışa təsir edən motivlər, siyasi sosiallaşma, kütləvi şüur və s. S.p. metodları psixologiyanın sosial, klinik, koqnitiv və digər istiqamətlərindən götürülmüşdür. Daha tez-tez istifadə olunan tədqiqat metodlarına müşahidə, testləşdirmə, sosioloji sorğular, laboratoriya şəraitində situasiyaların modelləşdirilməsi, psixosemantik analiz, psixoloji portretlərin yaradılması, siyasi liderlərin tərcümeyi-hallarının analizi, sxematik kartlaşdırma və s. aid edilir.

S.p.-nin əsas istiqamətlərini bixeviorist, koqnitivist, psixobiografik, psixotarixi istiqamətlər təşkil edir. S.p.-nin yaranmasını XX əsrin əvvəllərinə aid etmək olar. Onun təşəkkülünə Q.Labonun, Q.Tardin, Ç.Merriamin, Q.Lassuellin, Z.Freydin, E.Eriksonun işləri böyük təsir göstərmişdir. Lakin 1968-ci ili onun müstəqil elm kimi yaranması ilə hesab etmək olar ki, həmin ildə Amerika siyasi elmlər assosiasiyasında siyasi psixologiya şöbəsi yaradılmış, Yel universitetində isə politoloqların dərinləndirilməsi üçün xüsusi program işlənmişdir. On ildən sonra isə beynəlxalq siyasi psixologiya cəmiyyəti formalaşmış və xüsusi jurnalın nəşrinə başlanmışdır. Hazırda S.p. müstəqil akademik fəndir.

Siyasi rejim (< fr. *regime* qayda, qaydalar sistemi, dövlət quruluşu) – siyasi hakimiyyətin həyata keçirilməsi tipi, formaları və metodları, hakimiyyət qollarının və konkret institutların təşkil prinsipləri. S.r. anlayışı siyasi sistemin dinamik, funksional xarakterini

Siyasi reklam

açıqlayır. S.R.-in keyfiyyət xüsusiyyətlərinə aiddir: insan hüquq və azadlıqlarının həcmi, dövlət hakimiyyətinin həyata keçirilməsi metodları, dövlət və cəmiyyət arasında qarşılıqlı münasibətlərinin xarakteri, cəmiyyətin siyasi qərarların qəbul edilməsinə təsir etmək imkanlarının olub-olmaması, siyasi institutların formalaşması üsulları, siyasi qərarların işlənilməsi metodları. S.R. üç yerə ayrılır: totalitar, avtoritar və demokratik.

Siyasi reklam – ictimaiyyətin namizədin simasına və onun platformasına xeyrixah münasibətin formalaşmasına yönələn təbliğat-təşviqat fəaliyyətinin növü (bax: *Siyasi imic, Siyasi marketing, Siyasi menecment, Siyasi təşviqat, Siyasi təbliğat*).

Siyasi rəhbərlik – 1) strategiya və taktika işləmək, cari siyasi fəaliyyəti ya bilavasitə, ya S.R.-in iyerarxik təbəçilik pillələri, ya da aparat vasitəsilə təşkil etmək, istiqamətləndirmək və təşhish səlahiyyətləri verilən şəxslərin və ya orqanların məcmusu; 2) strateji və taktiki planların reallaşdırılmasına, həyata keçirilməsinə dair fəaliyyət, cari siyasi proseslərin bir mərkəzdən idarə olunması.

Siyasi risk – arzuolunmaz siyasi hadisələrin baş verməsi ehtimalı.

Siyasi prosesə təsir edən amillərdən asılı olaraq, S.R. legal-hökumət (siyasi qərarların qəbul olunmasını şərtləndirən) və ekstraleqal (hökumətdən asılı olmayan şəraitlərlə şərtlənən) risklərə bölünür. Legal-hökumət riskinin amil-

Siyasi sabitlik

lərinə: seçkilər, həyata keçirilən siyasətin məqsədləri və prioritetlərinin dəyişməsi, mülkiyyətin tam, yaxud qismən ekspropriasiyası, diplomatik münasibətlərin kəsilməsi və s., ekstraleqal riskin amillərinə müharibə, inqilab, siyasi terrorizm, tətillər və s. aiddir.

S.R.-in xarakteri və səviyyəsi xüsusi indekslərin və daxili siyasi qeyri-sabitliyin göstəriciləri vasitəsilə qiymətləndirilir. S.R.-in indeksi müxtəlif ekonometrik və riyazi metodlarla müəyyən olunur. Hər il təxminən yüz səksən dövlətlərin S.R.-in səviyyəsi haqqında rəylər xüsusi ədəbiyyatda çap olunur. S.R. indeksinin müəyyən edilməsində etnik və dini fərqlərin dəyərsizliyinə, gəlirlərin bölüşdürülməsində sosial bərabərsizliyə, siyasi plüralizm dəyərsizliyinə, sol radikalıların təsirinə, hakimiyyətin əldə saxlanılmasında məcburetmenin roluna, antikonstitusional hərəkatların miqyasına, hüquqi qaydanın pozulmasına (nümayişlər, tətillər və s.) diqqət yetirilir.

Siyasi sabitlik – siyasi sistemin daxili və xarici ətraf mühitin təsiri altında özünün strukturunu və ictimai dəyişiklik proseslərinə nəzarət etmək qabiliyyətini saxlamaqla səmərəli işləməyə və inkişaf etməyə imkan verən davamlı durumu.

S.S.-in tədqiqində S.Lipsetin və S.Hantinqtonun xüsusi xidmətləri olmuşdur. Lipsetə görə, S.S. hakimiyyətin legitimliyi və səmərəliliyi ilə müəyyən olunur. Hər iki göstəricinin olmaması siyasi sistemin qeyri-sabitliyini şərtləndirir, onların birinin olması isə nisbi

Siyasi sabitlik

sabitliyə və ya qeyri-sabitliyə gətirib çıxarır. Hantinqton siyasi S.S.-i siyasi təsisatlaşmanın səviyyəsi ilə əlaqələndirir. Siyasi təsisatlaşmanın səviyyəsi nə qədər yüksəkdirsə, sistem də bir o qədər sabitdir. Daxili S.S. iki tipə ayrılır: muxtar və səfərbəredici. Səfərbəredici S.S.-in inkişaf təşəbbüsü “yuxarıdan” göstərilən ictimai strukturlarda yaranır, cəmiyyətin özü isə elə bil müəyyən müddət üçün məqsədin reallaşmasına səfərbərlənir. Bu tip sabitlik böhranın, münaqişələrin, ümumi vətəndaş yüksəlişinin nəticəsi kimi, yaxud açıq zorakılıq, məcburetə yolu ilə formalaşır və işləyə bilər. Belə tip sistemlərdə başlıca amil kimi öz üzərinə cəmiyyətin maraqlarını ifadə etmək məsuliyyətini götürən və bu zaman kəsiyində onun tərəqqisini təmin etmək qabiliyyətinə malik olan dövlətin, siyasi partiyanın, avtoritar xarizmatik liderin mənafeyi çıxış edə bilər. Səfərbəredici S.S.-in həyat qabiliyyətinin əsas resursları aşağıdakılar ola bilər: liderin fiziki və mənəvi potensialı; rejimin hərbi vəziyyəti və döyüş qabiliyyəti; iqtisadiyyatda işlərin vəziyyəti; cəmiyyətdə sosial gərginliyin hakimiyyət daşıyıcısını xalqdan ayıra biləcək səviyyəsi; hökumət əleyhinə əsasda siyasi siyasətin mövcudluğu; orduda əhval-ruhiyyə və digər, siyasi sistemdə böhranlı hadisələrin artmasına səbəb olan sosial amillər. Səfərbəredici sistemlərdə hakim elita dəyişiklik tələbatlarını o vaxtdək hiss etmir ki, hələ status-kvo ona sosial mövqelərini qoruyub saxlamağa imkan verir. Səfərbəredici S.S. ümumi ruh yüksəkliyi, yaxud açıq mə-

Siyasi sabitlik

buretmə sayəsində legitimlik əldə etmiş olur. Tarixən bu tip S.S. uzunmüddətli deyil. S.S.-in muxtar tipi hansısa konkret sosial və siyasi subyektlərin istəyi və iradəsindən asılı olmayan, cəmiyyətdə inkişaf “aşağıdan” vətəndaş cəmiyyətinin bütün strukturları tərəfindən başlandıqda yaranır. Bu inkişafı heç kəs xüsusi olaraq stimullaşdırmır, o cəmiyyətin hər bir altsisteminə mövcud olur. Hakimiyyət və cəmiyyətin hakim rejimin sabitləşməsinə təmin edən və dərin sosial-iqtisadi və siyasi dəyişikliklər aparmaq üçün zəruri olan vəhdəti yaranır. Muxtar, yaxud açıq sistem üzərinə qoyulan funksiyaları əsasən hakimiyyətin (“yuxarıdan”) legitimləşdirilməsi hesabına, yəni bir sıra idarəçilik funksiyalarının hakimiyyətin yuxarı əşalonu tərəfindən ona könüllü surətdə ötürülməsi hesabına yerinə yetirir. Bu isə geniş miqyasda yalnız demokratik rejimin mövqelərinin tədricən möhkəmləndirilməsi şəraitində mümkündür. Bu tip sabitlikdə sosial kontrastlar və ziddiyyətlər (dini, ərəzi, etnik və s.) minimuma endirilmiş, sosial münaqişələr burada leqallaşdırılmış və sivil üsullarla həll olunur, mövcud sistem çərçivəsində ölkənin digər dövlətlərlə müqayisədə firavanlığın inam yayılır, rifah halının yüksəlməsi dinamikası saxlanılır. Muxtar sabitliyin vacib faktoru əhalinin statusuna, məşgulluğuna, gəlirlərinə görə heterogenliyidir. Siyasi sistem açıqdır, ekstraksiyon, tənzimləyici funksiyaların artması və cəmiyyətin dövlət siyasətinə münasibətlərinə reaksiya arasında balanslaşdırma imkanları mövcuddur.

Siyasi sabitlik

Siyasi sistem, ictimai dəyişikliklərin başlıca subyekti olmaq roluna iddia etmədən, mövcud iqtisadi münasibətləri dəstəkləmək iqtidarındadır. Muxtar sistemlərdə demokratiya davamlı ənənəyə və ümumsivilizasiya dəyərinə çevrilir.

Qeyri-sabitlik amillərinə elitanın bir-biri ilə rəqabətə olan qruplaşmaları arasında hakimiyyət uğrunda mübarizəsi, dövlətin bütövlüyünə və mövcudluğuna təhlükələrin yaradılması, hakimiyyətin fərdləşdirilməsi, dövlətin siyasətində hakim elitaların korporativ maraqlarının üstünlüyü, etniklərarası və regional ziddiyyətlərin olmasını, siyasi hakimiyyətin varislərinin təmin edilməsi çətinliklərini, xarici siyasi avantürizmi və s. aid etmək lazımdır. Qeyri-sabitlik siyasi rejimin hökumətin dəyişməsi, hakim rejimlə silahlı mübarizə, müxalif qüvvələrin fəallaşması və s. kimi formalarda təzahür edə bilər.

S.s. problemi nöqtəyi-nəzərindən XX əsrin sonunda Azərbaycanın müstəqilliyinin (yenidən bərpa olunmuş) ilk illərində S.s. ən əvvəl cəmiyyətdə sosial gərginliyin azaldılmasını və müxtəlif sosial qrupların mənafəflərinin kompromisi əsasında ölkənin inkişaf yollarının seçilməsi, o cümlədən siyasi və iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi məsələləri üzrə milli razılığa nail olunmasını nəzərdə tuturdu. Lakin o zaman yaşanan hakimiyyət böhranı, xaos, erməni təcavüzünün genişlənməsi, xüsusilə də 1993-cü ilin may-iyun aylarında Azərbaycanda qeyri-sabit ictimai-siyasi vəziyyət şəraitində

Siyasi sabitlik

vətəndaş müharibəsi və müstəqilliyin itirilməsi təhlükəsi yaranmışdır. Belə çətinliklə üzləşmiş Azərbaycan xalqının tələbi və təkidi ilə ölkənin ziddiyyətli və müəyyən bir dövrdə 1993-cü ilin iyununda yenidən rəhbərliyə qayıtmış Ümummilli lider Heydər Əliyevin müdrik siyasəti və xalqın ona olan etimadı sayəsində bu təhlükənin qarşısı alınmış, Azərbaycanın müstəqilliyi qorunub saxlanmışdır. Ən böyük nailiyyət ondan ibarət olmuşdur ki, həmin vaxtdan ölkədə əmin-amanlığın, qanunçuluğun bərpa olunması istiqamətində uğurlu addımlar atılmış, silahlı yolla hakimiyyətə gəlmək cəhdlərinə bir dəfəlik son qoyulmuş, Azərbaycanda daxili ictimai-siyasi sabitlik yaradılmışdır. Legitimliyin əsas mənbəyini isə bu şəraitdə siyasi liderlik təşkil etmiş, xalqımız onun iradəsi ilə hakimiyyətə qayıtmış görkəmli siyasətçi Heydər Əliyevin ətrafında birləşmişdir. Bu mərhələdə yaradılmış sabit siyasi durum şəraitində Azərbaycanın gələcək milli inkişaf strategiyası müəyyənləşdirilmiş, 1995-ci il noyabrın 12-də Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası qəbul olunmuş, çoxpartiyalılıq əsasında ilk demokratik parlament seçilmişdir.

Azərbaycanda demokratiyanın reallaşması, inkişaf etdirilməsi yolu ilə qorunub saxlanılan davamlı S.s.-in əsasında duran amillərdən hakimiyyət legitimliyini, dövlət hakimiyyətinin səlahiyyətlərin bölünməsi prinsipi əsasında təşkil edilməsini, insan hüquq və azadlıqlarının qorunması sahəsində düşünülmüş dövlət siyasətinin həyata keçirilməsini, siyasi plüralizm və çox-

Siyasi sektantlıq

partiyalılığın inkişaf etdirilməsini, siyasi müxalifətin leqal şəkildə fəaliyyət göstərməsini, iqtisadi inkişaf və xalqın rifah halının yüksəldilməsinə yönələn islahatların, sosial-iqtisadi proqramların uğurla həyata keçirilməsini, daxili siyasətin milli maraqlara cavab verən uğurlu xarici siyasətlə tamamlanmasını və s. göstərmək olar.

Siyasi sektantlıq – fəhlə hərəkatında müxtəlif baxışların məcmusu (əsasən kiçik burjuaziyaya mənsub olur və doqmatik səciyyə daşıyır). Bu baxışların tərəfdarları fəhlə sinfinin bircə hərəkatını inkar edir, burju parlamentlərində və müxtəlif təşkilatlarda hansısa islahatların aparılmasını inkar edir, zəhmətkeş kütlələrin passiv gözləmə mövqeyi tutmasına tərəfdar çıxırlar.

Siyasi səfərbərlik – siyasi lider, qrup və ya hökumət tərəfindən maddi və insan resurslarının qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmağa cəlb olunması. S.s. adətən siyasi iştirakla bağlı olur.

Siyasi simvol (yun. *symbolon* işarə, fərqləndirici əlamət, rəmz) – S.s. insanların özləri üçün əhəmiyyətli olan faktlara (proseslərə) münasibətini bildirir və qarşılıqlı anlaşma, ünsiyyət yaratmaq üçün bir vasitə rolunu oynayır. Bir siyasi fenomen kimi o özünün müəyyən mənalarnı əks etdirir və siyasətin subyektləri arasında kommunikativ rol oynayır. (Məsələn, hər bir ölkənin bayrağı, gerbi onu digərlərindən fərqləndirir; svastika – nasistlərin, "əldə qızıl gül" isə Fransız sosialistlərinin simvoludur.)

Siyasi sosiallaşma modelləri

Siyasi sistemin səmərəliliyi – dövlət idarəçiliyinin əsas funksiyalarının həyata keçirilməsi dərəcəsi, cəmiyyət üzvlərinin böyük əksəriyyətinin, həm də sisteme təhlükə yaratmaq imkanı olan (məs., ordu) nüfuzlu elita və qrupların maraqlarını təmin etmə üsulu. S.s.-nin səmərəliliyi göstəriciləri aşağıdakılardır: inflyasiyanın səviyyəsi; əhalinin sosial-iqtisadi və siyasi vəziyyətinin inkişaf dinamikası; əhalinin imiqrasiya səviyyəsi; ölkə iqtisadiyyatında xarici investisiya qoyuluşunun həcmi azalması və s.

Siyasi sosiallaşma modelləri – 1) sistemli – hakimiyyətə, hüquqi intizama, ənənəvi institutlara pozitiv münasibət formalaşdırmaqla səciyyələnir. Sosiallaşmanın ən vacib arenası – məktəb və ailə, eləcə də şəxsiyyətin əhatəsi və yaşındadır; 2) hegemonluq – gənclərdə özünükindən başqa bütün sosial və siyasi sistmə qarşı düşmənçilik hissləri formalaşdırmaq. Bu modeldə aparıcı agentura vasitə kütləvi informasiya vasitələridir; 3) plüralistik – vətəndaşlarda öz siyasi maraqları barədə təsəvvür yaratmaq, onların həyata keçirilməsinə həvəs oyatmaq, vətəndaş fəallığının yüksək səviyyəsinə nail olmaq. Bunun nəticəsində vətəndaşlar müəyyən siyasi qruplara sədaqətli ola, öz maraqlarının həyata keçməsi səviyyəsi baxımından, lazım gələndə onu dəyişə bilərlər. Bu modelin reallaşma məcrası – məktəb, valideynlər, kütləvi informasiya vasitələri, partiyalar və maraq qruplarıdır; 4) münafişəli – müəyyən qrupa loyallıq münasibət bəsləmək, hətta onu başqa qruplarla mübarizə

Siyasi sosiologiya

zədə müdafiə etmək. Sosiallaşmanın agenturası – qrupların maraqlarını təmsil edən təbliğat və təşviqat orqanlarıdır.

Sosiallaşmanın birinci modeli, ilk növbədə, ingilis-amerikan mədəniyyətinə məxsusdur. İkincisi – Qərbi ölkələri sivilizasiyasına xasdır. Üçüncüsü – kontinental Avropa mədəniyyətinə aiddir və nəhayət, son model – qapalı siyasi sistemlər üçündür.

Siyasi sosiologiya – siyasəti sosial təsisat kimi öyrənən hakimiyyətin həyata keçirilməsi və bölüşdürülməsini, siyasi səhənin cəmiyyətin başqa sahələri ilə qarşılıqlı əlaqələrini araşdıran və daha çox Avropa məktəbi üçün seçici olan siyasi elm sahəsi.

S.s.-nin ən mühüm problemi siyasi həyatın insanlar və onların birliklərinin

Siyasi strategiya

idarə olunmasının səmərəliliyini artırmaq üzrə əməli, tövsiyə və təkliflərin hazırlanmasında nə dərəcədə iştirak etməsi ilə müəyyənləşdirilən praktiki funksiya və nəhayət, siyasi sosiologiyanın ideoloji fəaliyyətdə iştirakı ilə şərtləndirilən ideoloji funksiya.

Cəmiyyətin sosial-siyasi inkişafının dinamikası və perspektivlərinin açılmasında S.s.-nin çox mühüm rolu vardır. S.s. nəzəriyyəsi zamanımızın aktual problemlərinə elmi cavablar verir, dünyanın sosial-siyasi simasının dəyişməsinin real yolları və metodlarını göstərir.

Siyasi ssenari – beynəlxalq münasibətlərdə, milli iqtisadiyyatda, siyasi mühiyyətdə və s. daha geniş alternativ inkişaf formaları tapmaq məqsədilə hadisələrin məntiqi ardıcılıqla izlənilməsi üsulu.

Siyasi stereotip (yun. *stereos* möhkəm + *tyros* iz) – siyasi obyektlər haqqında sxematik, bəsit təsəvvür. S.s.-ə hadisələri şəxsəndirmək, ona yüksək emosional enerji vermək, irrasionallıq, davamlılıq kimi hallar xasdır. S.s. adı şüurda, siyasi məkanda hadisələri sadələşdirir, təhrif edir, oriyentasiyanı dəyişdirir – poza bilər.

Siyasi strategiya (yun. *stratos* ordu + *ago* aparıram) – münasib, mümkün resurslardan istifadə edərək, dövlətlərin, partiyaların, siyasi institutların və s. öz qarşılıqları qoyduqları məqsədlərə çatmaq üçün üsul və vasitələr. S.s. siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni inkişafı uzunmüddətli məqsəd kimi öz qarşısına qoyur. Onda inkişafın əsas mərhə-

Siyasi submədəniyyətlər

ləri və ardıcılığı, prinsip və prioritetləri, resursların səfərbər olunma vasitələri və s. əks olunur. S. s. siyasi kurslarda ifadə olunur və proqramlarda təsdiqini tapır.

Siyasi submədəniyyətlər (lat. *sub*. yaxın, oxşar) – müəyyən sosial qruplar tərəfindən müdafiə olunan lokal, onlara xas olan nisbi, müstəqil dəyərlər, normalar, stereotiplər, siyasi ünsiyyət və əxlaq üsulları. S.s. öz mahiyyətinə görə müəyyən insan qrupları üçün xarakterik olan əl siyasi əxlaq modeli, əl sistemətiq oriyentasiya formasıdır ki, cəmiyyətdə geniş yayılmış və təsdiq olunmuş (bölgədə, bütövlükdə millət tərəfindən) əxlaq normalarından və dəyərlərdən fərqlənir. S.s. anlayışı daha çox mədəniyyətlərin inteqrasiyası və

Siyasi şantaj

aradan götürülməsinə yönəlmis sui-qəsdlər problemi kökündən dəyişməklə nəticələnmişdir (məs., Brutun Sezara qarşı sui-qəsd). Lakin zaman keçdikcə siyasət demokratikləşmiş, humanistləşmiş və beləliklə sui-qəsdlər daha sakit xarakter almışdır. Artıq opponentin fiziki məhvə deyil, onun istefasına və ya siyasətdən kənarlaşdırılmasına daha çox üstünlük verilir. Sui-qəsdin məqsəd və metodlarının yumşalması onun iştirakçılarının funksional rolunun dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Əvvəllər sui-qəsdin kifayət qədər dəqiq strukturu vardı və buraya üç qrup daxil olurdu: maksimum dərəcədə maraqlı olan və baş tutacağı təqdirdə maksimum fayda götürən ideoloqlar, təşkilatçılar və bilavasitə icraçılar. Lakin zaman keçdikcə sərt funksional fərqlər

aradan götürülməsinə yönəlmis sui-qəsdlər problemi kökündən dəyişməklə nəticələnmişdir (məs., Brutun Sezara qarşı sui-qəsd). Lakin zaman keçdikcə siyasət demokratikləşmiş, humanistləşmiş və beləliklə sui-qəsdlər daha sakit xarakter almışdır. Artıq opponentin fiziki məhvə deyil, onun istefasına və ya siyasətdən kənarlaşdırılmasına daha çox üstünlük verilir. Sui-qəsdin məqsəd və metodlarının yumşalması onun iştirakçılarının funksional rolunun dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Əvvəllər sui-qəsdin kifayət qədər dəqiq strukturu vardı və buraya üç qrup daxil olurdu: maksimum dərəcədə maraqlı olan və baş tutacağı təqdirdə maksimum fayda götürən ideoloqlar, təşkilatçılar və bilavasitə icraçılar. Lakin zaman keçdikcə sərt funksional fərqlər

aradan götürülməsinə yönəlmis sui-qəsdlər problemi kökündən dəyişməklə nəticələnmişdir (məs., Brutun Sezara qarşı sui-qəsd). Lakin zaman keçdikcə siyasət demokratikləşmiş, humanistləşmiş və beləliklə sui-qəsdlər daha sakit xarakter almışdır. Artıq opponentin fiziki məhvə deyil, onun istefasına və ya siyasətdən kənarlaşdırılmasına daha çox üstünlük verilir. Sui-qəsdin məqsəd və metodlarının yumşalması onun iştirakçılarının funksional rolunun dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Əvvəllər sui-qəsdin kifayət qədər dəqiq strukturu vardı və buraya üç qrup daxil olurdu: maksimum dərəcədə maraqlı olan və baş tutacağı təqdirdə maksimum fayda götürən ideoloqlar, təşkilatçılar və bilavasitə icraçılar. Lakin zaman keçdikcə sərt funksional fərqlər

aradan götürülməsinə yönəlmis sui-qəsdlər problemi kökündən dəyişməklə nəticələnmişdir (məs., Brutun Sezara qarşı sui-qəsd). Lakin zaman keçdikcə siyasət demokratikləşmiş, humanistləşmiş və beləliklə sui-qəsdlər daha sakit xarakter almışdır. Artıq opponentin fiziki məhvə deyil, onun istefasına və ya siyasətdən kənarlaşdırılmasına daha çox üstünlük verilir. Sui-qəsdin məqsəd və metodlarının yumşalması onun iştirakçılarının funksional rolunun dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Əvvəllər sui-qəsdin kifayət qədər dəqiq strukturu vardı və buraya üç qrup daxil olurdu: maksimum dərəcədə maraqlı olan və baş tutacağı təqdirdə maksimum fayda götürən ideoloqlar, təşkilatçılar və bilavasitə icraçılar. Lakin zaman keçdikcə sərt funksional fərqlər

aradan götürülməsinə yönəlmis sui-qəsdlər problemi kökündən dəyişməklə nəticələnmişdir (məs., Brutun Sezara qarşı sui-qəsd). Lakin zaman keçdikcə siyasət demokratikləşmiş, humanistləşmiş və beləliklə sui-qəsdlər daha sakit xarakter almışdır. Artıq opponentin fiziki məhvə deyil, onun istefasına və ya siyasətdən kənarlaşdırılmasına daha çox üstünlük verilir. Sui-qəsdin məqsəd və metodlarının yumşalması onun iştirakçılarının funksional rolunun dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Əvvəllər sui-qəsdin kifayət qədər dəqiq strukturu vardı və buraya üç qrup daxil olurdu: maksimum dərəcədə maraqlı olan və baş tutacağı təqdirdə maksimum fayda götürən ideoloqlar, təşkilatçılar və bilavasitə icraçılar. Lakin zaman keçdikcə sərt funksional fərqlər

aradan götürülməsinə yönəlmis sui-qəsdlər problemi kökündən dəyişməklə nəticələnmişdir (məs., Brutun Sezara qarşı sui-qəsd). Lakin zaman keçdikcə siyasət demokratikləşmiş, humanistləşmiş və beləliklə sui-qəsdlər daha sakit xarakter almışdır. Artıq opponentin fiziki məhvə deyil, onun istefasına və ya siyasətdən kənarlaşdırılmasına daha çox üstünlük verilir. Sui-qəsdin məqsəd və metodlarının yumşalması onun iştirakçılarının funksional rolunun dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Əvvəllər sui-qəsdin kifayət qədər dəqiq strukturu vardı və buraya üç qrup daxil olurdu: maksimum dərəcədə maraqlı olan və baş tutacağı təqdirdə maksimum fayda götürən ideoloqlar, təşkilatçılar və bilavasitə icraçılar. Lakin zaman keçdikcə sərt funksional fərqlər

aradan götürülməsinə yönəlmis sui-qəsdlər problemi kökündən dəyişməklə nəticələnmişdir (məs., Brutun Sezara qarşı sui-qəsd). Lakin zaman keçdikcə siyasət demokratikləşmiş, humanistləşmiş və beləliklə sui-qəsdlər daha sakit xarakter almışdır. Artıq opponentin fiziki məhvə deyil, onun istefasına və ya siyasətdən kənarlaşdırılmasına daha çox üstünlük verilir. Sui-qəsdin məqsəd və metodlarının yumşalması onun iştirakçılarının funksional rolunun dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Əvvəllər sui-qəsdin kifayət qədər dəqiq strukturu vardı və buraya üç qrup daxil olurdu: maksimum dərəcədə maraqlı olan və baş tutacağı təqdirdə maksimum fayda götürən ideoloqlar, təşkilatçılar və bilavasitə icraçılar. Lakin zaman keçdikcə sərt funksional fərqlər

aradan götürülməsinə yönəlmis sui-qəsdlər problemi kökündən dəyişməklə nəticələnmişdir (məs., Brutun Sezara qarşı sui-qəsd). Lakin zaman keçdikcə siyasət demokratikləşmiş, humanistləşmiş və beləliklə sui-qəsdlər daha sakit xarakter almışdır. Artıq opponentin fiziki məhvə deyil, onun istefasına və ya siyasətdən kənarlaşdırılmasına daha çox üstünlük verilir. Sui-qəsdin məqsəd və metodlarının yumşalması onun iştirakçılarının funksional rolunun dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Əvvəllər sui-qəsdin kifayət qədər dəqiq strukturu vardı və buraya üç qrup daxil olurdu: maksimum dərəcədə maraqlı olan və baş tutacağı təqdirdə maksimum fayda götürən ideoloqlar, təşkilatçılar və bilavasitə icraçılar. Lakin zaman keçdikcə sərt funksional fərqlər

aradan götürülməsinə yönəlmis sui-qəsdlər problemi kökündən dəyişməklə nəticələnmişdir (məs., Brutun Sezara qarşı sui-qəsd). Lakin zaman keçdikcə siyasət demokratikləşmiş, humanistləşmiş və beləliklə sui-qəsdlər daha sakit xarakter almışdır. Artıq opponentin fiziki məhvə deyil, onun istefasına və ya siyasətdən kənarlaşdırılmasına daha çox üstünlük verilir. Sui-qəsdin məqsəd və metodlarının yumşalması onun iştirakçılarının funksional rolunun dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Əvvəllər sui-qəsdin kifayət qədər dəqiq strukturu vardı və buraya üç qrup daxil olurdu: maksimum dərəcədə maraqlı olan və baş tutacağı təqdirdə maksimum fayda götürən ideoloqlar, təşkilatçılar və bilavasitə icraçılar. Lakin zaman keçdikcə sərt funksional fərqlər

aradan götürülməsinə yönəlmis sui-qəsdlər problemi kökündən dəyişməklə nəticələnmişdir (məs., Brutun Sezara qarşı sui-qəsd). Lakin zaman keçdikcə siyasət demokratikləşmiş, humanistləşmiş və beləliklə sui-qəsdlər daha sakit xarakter almışdır. Artıq opponentin fiziki məhvə deyil, onun istefasına və ya siyasətdən kənarlaşdırılmasına daha çox üstünlük verilir. Sui-qəsdin məqsəd və metodlarının yumşalması onun iştirakçılarının funksional rolunun dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Əvvəllər sui-qəsdin kifayət qədər dəqiq strukturu vardı və buraya üç qrup daxil olurdu: maksimum dərəcədə maraqlı olan və baş tutacağı təqdirdə maksimum fayda götürən ideoloqlar, təşkilatçılar və bilavasitə icraçılar. Lakin zaman keçdikcə sərt funksional fərqlər

aradan götürülməsinə yönəlmis sui-qəsdlər problemi kökündən dəyişməklə nəticələnmişdir (məs., Brutun Sezara qarşı sui-qəsd). Lakin zaman keçdikcə siyasət demokratikləşmiş, humanistləşmiş və beləliklə sui-qəsdlər daha sakit xarakter almışdır. Artıq opponentin fiziki məhvə deyil, onun istefasına və ya siyasətdən kənarlaşdırılmasına daha çox üstünlük verilir. Sui-qəsdin məqsəd və metodlarının yumşalması onun iştirakçılarının funksional rolunun dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Əvvəllər sui-qəsdin kifayət qədər dəqiq strukturu vardı və buraya üç qrup daxil olurdu: maksimum dərəcədə maraqlı olan və baş tutacağı təqdirdə maksimum fayda götürən ideoloqlar, təşkilatçılar və bilavasitə icraçılar. Lakin zaman keçdikcə sərt funksional fərqlər

aradan götürülməsinə yönəlmis sui-qəsdlər problemi kökündən dəyişməklə nəticələnmişdir (məs., Brutun Sezara qarşı sui-qəsd). Lakin zaman keçdikcə siyasət demokratikləşmiş, humanistləşmiş və beləliklə sui-qəsdlər daha sakit xarakter almışdır. Artıq opponentin fiziki məhvə deyil, onun istefasına və ya siyasətdən kənarlaşdırılmasına daha çox üstünlük verilir. Sui-qəsdin məqsəd və metodlarının yumşalması onun iştirakçılarının funksional rolunun dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Əvvəllər sui-qəsdin kifayət qədər dəqiq strukturu vardı və buraya üç qrup daxil olurdu: maksimum dərəcədə maraqlı olan və baş tutacağı təqdirdə maksimum fayda götürən ideoloqlar, təşkilatçılar və bilavasitə icraçılar. Lakin zaman keçdikcə sərt funksional fərqlər

aradan götürülməsinə yönəlmis sui-qəsdlər problemi kökündən dəyişməklə nəticələnmişdir (məs., Brutun Sezara qarşı sui-qəsd). Lakin zaman keçdikcə siyasət demokratikləşmiş, humanistləşmiş və beləliklə sui-qəsdlər daha sakit xarakter almışdır. Artıq opponentin fiziki məhvə deyil, onun istefasına və ya siyasətdən kənarlaşdırılmasına daha çox üstünlük verilir. Sui-qəsdin məqsəd və metodlarının yumşalması onun iştirakçılarının funksional rolunun dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Əvvəllər sui-qəsdin kifayət qədər dəqiq strukturu vardı və buraya üç qrup daxil olurdu: maksimum dərəcədə maraqlı olan və baş tutacağı təqdirdə maksimum fayda götürən ideoloqlar, təşkilatçılar və bilavasitə icraçılar. Lakin zaman keçdikcə sərt funksional fərqlər

aradan götürülməsinə yönəlmis sui-qəsdlər problemi kökündən dəyişməklə nəticələnmişdir (məs., Brutun Sezara qarşı sui-qəsd). Lakin zaman keçdikcə siyasət demokratikləşmiş, humanistləşmiş və beləliklə sui-qəsdlər daha sakit xarakter almışdır. Artıq opponentin fiziki məhvə deyil, onun istefasına və ya siyasətdən kənarlaşdırılmasına daha çox üstünlük verilir. Sui-qəsdin məqsəd və metodlarının yumşalması onun iştirakçılarının funksional rolunun dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Əvvəllər sui-qəsdin kifayət qədər dəqiq strukturu vardı və buraya üç qrup daxil olurdu: maksimum dərəcədə maraqlı olan və baş tutacağı təqdirdə maksimum fayda götürən ideoloqlar, təşkilatçılar və bilavasitə icraçılar. Lakin zaman keçdikcə sərt funksional fərqlər

aradan götürülməsinə yönəlmis sui-qəsdlər problemi kökündən dəyişməklə nəticələnmişdir (məs., Brutun Sezara qarşı sui-qəsd). Lakin zaman keçdikcə siyasət demokratikləşmiş, humanistləşmiş və beləliklə sui-qəsdlər daha sakit xarakter almışdır. Artıq opponentin fiziki məhvə deyil, onun istefasına və ya siyasətdən kənarlaşdırılmasına daha çox üstünlük verilir. Sui-qəsdin məqsəd və metodlarının yumşalması onun iştirakçılarının funksional rolunun dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Əvvəllər sui-qəsdin kifayət qədər dəqiq strukturu vardı və buraya üç qrup daxil olurdu: maksimum dərəcədə maraqlı olan və baş tutacağı təqdirdə maksimum fayda götürən ideoloqlar, təşkilatçılar və bilavasitə icraçılar. Lakin zaman keçdikcə sərt funksional fərqlər

aradan götürülməsinə yönəlmis sui-qəsdlər problemi kökündən dəyişməklə nəticələnmişdir (məs., Brutun Sezara qarşı sui-qəsd). Lakin zaman keçdikcə siyasət demokratikləşmiş, humanistləşmiş və beləliklə sui-qəsdlər daha sakit xarakter almışdır. Artıq opponentin fiziki məhvə deyil, onun istefasına və ya siyasətdən kənarlaşdırılmasına daha çox üstünlük verilir. Sui-qəsdin məqsəd və metodlarının yumşalması onun iştirakçılarının funksional rolunun dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Əvvəllər sui-qəsdin kifayət qədər dəqiq strukturu vardı və buraya üç qrup daxil olurdu: maksimum dərəcədə maraqlı olan və baş tutacağı təqdirdə maksimum fayda götürən ideoloqlar, təşkilatçılar və bilavasitə icraçılar. Lakin zaman keçdikcə sərt funksional fərqlər

aradan götürülməsinə yönəlmis sui-qəsdlər problemi kökündən dəyişməklə nəticələnmişdir (məs., Brutun Sezara qarşı sui-qəsd). Lakin zaman keçdikcə siyasət demokratikləşmiş, humanistləşmiş və beləliklə sui-qəsdlər daha sakit xarakter almışdır. Artıq opponentin fiziki məhvə deyil, onun istefasına və ya siyasətdən kənarlaşdırılmasına daha çox üstünlük verilir. Sui-qəsdin məqsəd və metodlarının yumşalması onun iştirakçılarının funksional rolunun dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Əvvəllər sui-qəsdin kifayət qədər dəqiq strukturu vardı və buraya üç qrup daxil olurdu: maksimum dərəcədə maraqlı olan və baş tutacağı təqdirdə maksimum fayda götürən ideoloqlar, təşkilatçılar və bilavasitə icraçılar. Lakin zaman keçdikcə sərt funksional fərqlər

aradan götürülməsinə yönəlmis sui-qəsdlər problemi kökündən dəyişməklə nəticələnmişdir (məs., Brutun Sezara qarşı sui-qəsd). Lakin zaman keçdikcə siyasət demokratikləşmiş, humanistləşmiş və beləliklə sui-qəsdlər daha sakit xarakter almışdır. Artıq opponentin fiziki məhvə deyil, onun istefasına və ya siyasətdən kənarlaşdırılmasına daha çox üstünlük verilir. Sui-qəsdin məqsəd və metodlarının yumşalması onun iştirakçılarının funksional rolunun dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Əvvəllər sui-qəsdin kifayət qədər dəqiq strukturu vardı və buraya üç qrup daxil olurdu: maksimum dərəcədə maraqlı olan və baş tutacağı təqdirdə maksimum fayda götürən ideoloqlar, təşkilatçılar və bilavasitə icraçılar. Lakin zaman keçdikcə sərt funksional fərqlər

aradan götürülməsinə yönəlmis sui-qəsdlər problemi kökündən dəyişməklə nəticələnmişdir (məs., Brutun Sezara qarşı sui-qəsd). Lakin zaman keçdikcə siyasət demokratikləşmiş, humanistləşmiş və beləliklə sui-qəsdlər daha sakit xarakter almışdır. Artıq opponentin fiziki məhvə deyil, onun istefasına və ya siyasətdən kənarlaşdırılmasına daha çox üstünlük verilir. Sui-qəsdin məqsəd və metodlarının yumşalması onun iştirakçılarının funksional rolunun dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Əvvəllər sui-qəsdin kifayət qədər dəqiq strukturu vardı və buraya üç qrup daxil olurdu: maksimum dərəcədə maraqlı olan və baş tutacağı təqdirdə maksimum fayda götürən ideoloqlar, təşkilatçılar və bilavasitə icraçılar. Lakin zaman keçdikcə sərt funksional fərqlər

aradan götürülməsinə yönəlmis sui-qəsdlər problemi kökündən dəyişməklə nəticələnmişdir (məs., Brutun Sezara qarşı sui-qəsd). Lakin zaman keçdikcə siyasət demokratikləşmiş, humanistləşmiş və beləliklə sui-qəsdlər daha sakit xarakter almışdır. Artıq opponentin fiziki məhvə deyil, onun istefasına və ya siyasətdən kənarlaşdırılmasına daha çox üstünlük verilir. Sui-qəsdin məqsəd və metodlarının yumşalması onun iştirakçılarının funksional rolunun dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Əvvəllər sui-qəsdin kifayət qədər dəqiq strukturu vardı və buraya üç qrup daxil olurdu: maksimum dərəcədə maraqlı olan və baş tutacağı təqdirdə maksimum fayda götürən ideoloqlar, təşkilatçılar və bilavasitə icraçılar. Lakin zaman keçdikcə sərt funksional fərqlər

aradan götürülməsinə yönəlmis sui-qəsdlər problemi kökündən dəyişməklə nəticələnmişdir (məs., Brutun Sezara qarşı sui-qəsd). Lakin zaman keçdikcə siyasət demokratikləşmiş, humanistləşmiş və beləliklə sui-qəsdlər daha sakit xarakter almışdır. Artıq opponentin fiziki məhvə deyil, onun istefasına və ya siyasətdən kənarlaşdırılmasına daha çox üstünlük verilir. Sui-qəsdin məqsəd və metodlarının yumşalması onun iştirakçılarının funksional rolunun dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Əvvəllər sui-qəsdin kifayət qədər dəqiq strukturu vardı və buraya üç qrup daxil olurdu: maksimum dərəcədə maraqlı olan və baş tutacağı təqdirdə maksimum fayda götürən ideoloqlar, təşkilatçılar və bilavasitə icraçılar. Lakin zaman keçdikcə sərt funksional fərqlər

aradan götürülməsinə yönəlmis sui-qəsdlər problemi kökündən dəyişməklə nəticələnmişdir (məs., Brutun Sezara qarşı sui-qəsd). Lakin zaman keçdikcə siyasət demokratikləşmiş, humanistləşmiş və beləliklə sui-qəsdlər daha sakit xarakter almışdır. Artıq opponentin fiziki məhvə deyil, onun istefasına və ya siyasətdən kənarlaşdırılmasına daha çox üstünlük verilir. Sui-qəsdin məqsəd və metodlarının yumşalması onun iştirakçılarının funksional rolunun dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Əvvəllər sui-qəsdin kifayət qədər dəqiq strukturu vardı və buraya üç qrup daxil olurdu: maksimum dərəcədə maraqlı olan və baş tutacağı təqdirdə maksimum fayda götürən ideoloqlar, təşkilatçılar və bilavasitə icraçılar. Lakin zaman keçdikcə sərt funksional fərqlər

həm təşkilatçı, həm də bezen hətta icraçı rolunda çıxış etmişlər. Siyasətin aleti kimi sui-qəsd totalitar və avtoritar rejimlər üçün daha seçiciyəvidir. Belə ki, bu rejimlərdə hakimiyyət və idarəetmə dar siyasi elitanın əlində cəmləşmişdir və bütün məsələlər institusional, hüquqi müstəvidə deyil, şəxsiyyətlər arasında müstəvidə həll olunur. Buna görə də S.s.-q.-lərin mühüm rol oynadığı cəmiyyətlər demokratik cəmiyyət sayıla bilməz.

Siyasi şantaj (fr. *chantage* zorla alma) – adi üsullarla heç vaxt mümkün olmayan qeyri-insani və qeyri-qanuni vasitələrlə, kimsə təsir göstərərək nəyəsə nail olmaq. Şantaj psixoloji terrorun zahirə əməli və praktikasıdır.

Siyasi taktika

Onun başlıca məqsədi – hansısa konkret bir şəxsə mətbuatda hədə-qorxu gələrək, qarayaxıcı informasiyalar ötürərək, onun adına – şəninə xələl gətirərək, ona mənəvi, siyasi, iqtisadi ziyanlar vuraraq, siyasi karyerasına, imicinə ağır zərbələr endirərək, ailəsini dağıdaraq, əlaqələrini kəşpək, bir növ, onu məhv etməkdən ibarətdir. Bir qayda olaraq S.ş.-in əsas obyekti – cəmiyyətdə müəyyən yeri və mövqeyi olan görkəmli siyasi xadimlər, deputatlar, dövlət məmurları, sahibkarlar və

Siyasi təhlükəsizlik

yanın təbii səpkidə tədqiqinin üsulları və qaydalarının məcmusu; 3) siyasi texnologiyaların bir tipi olmaqla, konkret siyasi problemlərin öyrənilməsi, onların optimal həlli yollarının, texnoloji vasitələrin axtarılması üsulları və metodlarını müəyyən edir. S.t.-in mərhələləri: 1) siyasi problemin konseptuallaşdırılması; 2) problemin modelləşdirilməsi; 3) tədqiqat proqramının tərtib edilməsi; 4) tədqiqat metodlarının seçilməsi, əməliyyat qaydaları və prosedurları ardıcılığının müəvvənləşdirilməsi.

Siyasi təhsil

Cəmiyyətin bu cür siyasi təşkili mücərrəd, dəyişkən forma alır, belə dövlətdə həyat antimədeni xarakter daşıyır. İnsanların qeyri-rəsmi sosial-nəqəti tərəfləri dəyər məhiyyəti daşıyır, mədəni olan hər şey təqib olunur, mənfi submədəniyyət isə əhalinin hakimiyyətə yaxın olan təbəqələri üçün hakim formaya çevrilir.

Eyni zamanda bu cür cəmiyyətdə hakimiyyət uğrunda açıq və gizli mübarizə genişlənir ki, bu da zorakılıq təşkilatlarını tədricən öz qurbanına çevirir.

Siyasi təşviqat

həyatında üzə çıxan müxtəlif problemləri müstəqil həll etmək təcrübəsi.

Siyasi təsisat –siyasi sahədəki prosesləri tənzimləyən norma və prinsiplər, formal və qeyri-formal qaydalar kompleksi. S.t. siyasi təşkilatlar və qurumlar şəklində mövcud olur. Dövlətin əsas S.t.-ləri parlament, hökumət və məhkəmədir.

Müasir politologiyada ənənəvi və modernləşmiş S.t. fərqləndirilir. Ənənəvi S.t. fəaliyyət və ünsiyyətin sərt

Siyasi vəziyyət

yaxud siyasətin digər kollektiv subyektlərinin bu və ya digər ideyalara və onların praktiki həyata keçirilməsinə xidmət edən ideoloji fəaliyyətinin bir növü. S.t. siyasəti təbliğatdan müzakirə olunan məsələnin konkretliyi ilə fərqlənir. S.t. – siyasəti mübarizənin daha geniş yayılmış vasitəsidir. Konkret siyasəti məqsədlərə nail olmaq üçün S.t. subyektləri əsasən şəxsi emosional elementlərdən, psixoloji metodlardan, təsir və təlqin etmə mexanizmlərindən istifadə edilir.

Siyasi vəziyyət – siyasəti qüvvələrin konkret qarşılıqlı münasibətlərini, hadisələrin mahiyyətini, siyasəti fəaliyyətin nəticəsini bildiren anlayış. S.v. təsnifatı aşağıdakı kimidir: sabit və qeyri-sabit (münaqişəli); real, tez dəyişən və mümkün olan; əlverişli və əlverişsiz; təhlükəli və s. S.v.-in təhlili *siyasəti strategiya* və *taktikanın* tərkib hissəsidir.

Siyasi zorakılıq – siyasəti məqsədlərə nail olmaq üçün həyata keçirilən fəaliyyət. Bu fəaliyyət zamanı insanlar məhv edilir, əhaliyə böyük maddi və mənəvi zərər vurulur, onun iradəsi tapdalanır.

S.z. digər zorakılıqlardan təkcə fiziki məcburetmə ilə deyil, həm də geniş miqyaslı sistemli vasitələri ilə fərqlənir. Zorakılığın formaları qarşı-qarşıya duran subyektlərin xarakterindən və vəziyyətdən asılı olaraq fərqləndirilir. Bu, fərdin fərdi və sosial zorakılığı, ictimai qruplar və siniflərin mübarizəsi, nəhayət, ölkələr və xalqlar arasında

siyasəti münasibətlərin şəxsiyyətə meydanı çıxarılır. Müharibənin mahiyyəti elə siyasətin zorakılıq üsulları davamıdır.

Sosial-demokratizm

Sosial-demokratizm – sosial-demokratiyanın siyasəti ideologiyası. Kapitalizmə və kommunizmə alternativ olaraq sosial-demokratlar cəmiyyətin inkişafında demokratik sosializm prinsiplərinə üstünlük verirlər. Həmin prinsiplərdə sosial-demokratiyanın siyasəti və iqtisadi prinsipləri öz əksini tapmışdır. S.d.-ın əsas dəyərləri aşağıdakılardır: azadlıq, ədalət, bərabərlik və həmrəylik. XX əsrin son onilliklərində sosial-demokratlar yeni dəyərlərə (sülhün qorunub saxlanılmasına, ekoloji təhlükəsizlik) sadiq olduqlarını da sübuta yetirmişlər. Azadlıq deyəndə sosial-demokratlar təkcə hüquqi məsələləri düşünmürlər, həm də hər bir fərdin və kollektivin özünüifadəsini nəzərdə tuturlar. Ədalət – azadlığın hamı üçün bərabər olması, həmrəylik isə azadlığın və ədalətin əldə olunması üçün bütün insanların birgə fəaliyyəti kimi izah olunur. Həmrəylik sosial-demokratlar tərəfindən təkcə insanların yoldaşlıq münasibətləri, dostluq, qohumluq əlaqələri kimi deyil, ümumbəşəri bir prinsip kimi dəyərləndirilir. Sosial-demokratlar belə hesab edirlər ki, liberalizm həmrəyliyi lazımınca qiymətləndirmir, konservatizm bərabərliyi inkar edir, kommunizm isə bərabərliyə can atarkən şəxsiyyətin azad fəaliyyətini qəbul etmir. Müasir sosial-demokratiyada iki əsas təmayül mövcuddur: ənənəvi və modernist. Birincilər fəhə sinfini ölkələrin sosial bazası sayır və onun yeni şəraitdə –

elmi-texniki tərəqqiyə uyğunlaşması yollarını axtarırlar. Modernistlər isə özlərinə sosial dayaq kimi yeni orta təbə-

Sosial dövlət

qəni, başqa sözlə, qabaqcıl texnologiya, zehni əməklə məşğul olanları, humanitar sahədə çalışanları qəbul edirlər, modernistlər prinsiplə məsələlərdə oxşar baxışları ilə seçilən, öz səslərini müəyyən bir proqram verməyə hazır olan insanları birləşdirməyə səy göstərirlər. Lakin təşkilatı cəhətdən belə insanlar bir-biri ilə zəif bağlıdırlar.

Sosial dövlət – maddi işçilər üçün minimum həyat səviyyəsinə və sosial riskin az olmasına təminat verən, inkişaf etmiş sosial təminat sistemi ilə seçiyələndən dövlət növü. S.d. termini XIX əsrdə alman müfəkkiri L. fon Ştəyn tərəfindən elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir. İlk dəfə olaraq dövlətin sosial xarakteri 1949-cu ildə AFR Konstitusiyasında bəyan edilmişdir. S.d. konsepsiyası XX əsrin ikinci yarısında tam formalaşmışdır.

S.d. prinsipləri kimi aşağıdakılar bəyan edilir: fərdi azadlıq; həmrəylik; hamının qanun qarşısında bərabər olması kimi başa düşülən ədalətlik; demokratiya; sosial müdafiə və sosial sülh. S.d.-ın əsas məqsədləri bunlardır: ehtiyacı olanlara yardım, sosial bərabər-sizliyin minimal səviyyədə olmasının təmin edilməsi, sosial risklərdən müdafiə, insanların rifah halının artmasına kömək göstərmək. Bunlara nail olmaq üçün real bərabərliyi təmin edən hüquqi müdaxilə; gəlirlərin artırılması və ətraf mühitin yaxşılaşdırılması məqsədilə iqtisadi müdaxilə, əhalinin

təhsilinin və məlumatlılığının inkişafına yönələn pedaqoji müdaxilə kimi dövlət metodları məcmusundan istifadə

Sosial dövlət

edir. S.d.-ın mövcudluğu demokratiyanın olması, postsənaye cəmiyyətinin təşəkkülü ilə əlaqələndirilir.

S.d.-ın üç modeli fərqləndirilir: liberal, mühafizəkar və sosial-demokratik. S.d. liberal modeldə (Avstraliya, Böyük Britaniya, Kanada, İsveçrə, ABŞ və Yaponiyada) kortəbii bazar qüvvələrindən müdafiə dərəcəsi zəifdir, məşğulluğun təminatları yoxdur, lakin yoxsulların sosial müdafiəsi mövcuddur; sosial ehtiyacları yönəldilmiş şəxsi təsisatların xüsusi çəkisi yüksəkdir; sosial yardım sistemi ünvanlı istiqamətə malik deyil; bölüşdürülən ehtiyatların xüsusi çəkisi orta səviyyədədir.

Mühafizəkar model üçün (Belçika, İrlandiya, İtaliya, Niderland və AFR-da) kortəbii bazar qüvvələrindən orta müdafiə dərəcəsi, məşğulluq təminatlarının iqtisadiyyatın vəziyyətindən asılılığı, sosial hüququn təsiri, sosial ehtiyacları yönəldilmiş şəxsi təsisatların orta xüsusi çəkisi; sosial yardımın ünvanlı yoxsulluq, bölüşdürülmüş ehtiyatların orta xüsusi çəkisi seçiyəvidir.

Sosial-demokratik modelə (Danimarka, Norveç, İsveç) kortəbii bazar qüvvələrindən yüksək müdafiə dərəcəsi, məşğulluq təminatı, sosial hüququn qüvvədə olması, sosial ehtiyacları yönəldilmiş şəxsi təsisatların xüsusi çəkisinin aşağı olması; sosial yardım sisteminin ünvanlı olmaması; bölüşdürülmüş resursların böyük xüsusi çəkisi seçiyəvidir.

S.d. statusu rəsmi olaraq Almaniya, İspaniya, Fransa, Rusiya və s. ölkələrin konstitusiyalarında təsbit olunmuşdur. Belə ki, RF Konstitusiyasında (1993)

Sosial siyasət

sosial statusu ilə həyat tərzində əldə edilmiş status arasında fərqlər nəzərdə tutulur. Ömür boyu insanın karyerasında baş vermiş ucalma və enmə arasında fərqlər isə nəsilərdaxili S.m. kimi səciyyələndirilir. Müasir sosiologiyada S.m.-in cəmiyyətdə ölçülməsi üçün müxtəlif üsullar mövcuddur. Bu üsullara mobilliyin indekslərinin ölçülməsi, mobilliyin cinsi, təhsil, milli və bu kimi digər göstəricilərlə əlaqəsi əmsallarının müəyyən edilməsi və s. aiddir. Bu üsullar cəmiyyətin sosial strukturunun öyrənilməsi və müxtəlif ölkələrdə sosial göstəricilərin müqayisə olunması üçün əsas elmi vasitələrdən biridir. Müxtəlif növ cəmiyyətlər S.m.-in xarakteri və səviyyəsinə görə fərqlənirlər. S.m. üçün məhdud imkanlara malik olan cəmiyyətləri "qapalı" cəmiyyətlər adlandırırlar. Məsələn, kimi Hindistanda nəzəri cəhətdən S.m.-i qeyri-mümkün edən kasta quruluşunu göstərmək olar. Bütövlükdə, "ənənəvi"

cəmiyyətlər "aşağıdan qapan olar".

Müvafiq olaraq açıq cəmiyyətlərdə adətən yüksək səviyyəli və mürəkkəb xarakterli S.m. müşahidə olunur. Məsələn, kimi müasir sənaye cəmiyyətini göstərmək olar. Müasir postsosial cəmiyyətlərdə, o cümlədən Azərbaycanda, yüksək səviyyəli S.m. müşahidə olunur və bu proses yüksək sürətlə inkişaf etməkdə davam edir.

Sosial siyasət – cəmiyyətdə vətəndaşların, sosial qrup və birliklərin tələbatlarını nəzərə alaraq, onlar üçün yaşayış şəraiti yaratmaq sahəsində dövlətin konkret fəaliyyəti. S.s. dövlətin ən geniş

Sosial təbəqə

fəaliyyət sahəsi olub, cəmiyyətin bütün təbəqələrini, bütün əhalini əhatə edir. S.s. dövlətin digər sahələrdəki fəaliyyətində də bu və ya digər dərəcədə öz əksini tapır. Müasir şəraitdə S.s. bir növ dövlətin bütövlükdə siyasətinin səmərəliliyini, humanist xarakterini müəyyənləşdirən barometr kimi çıxış edir.

Sosial struktur – bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan və bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərən birliklərin məcmusu və birliklər arasındakı münasibətlər.

Sosial təbəqə – ümumi sosial statusa, rəqə və digər ümumi göstəricilərə malik olan fərdlərin birliyi. Sınıfın və ya sinfin hansısa hissəsinin bütün göstəricilərinə malik olmayan, lakin bu təbəqələrin daxili strukturunu çevrəsinə bəzi özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olan aralıq və keçici icimai qrupa S.t. deyirlər. Marksizm sinif anlayışını cəmiyyətin sosial strukturunun

əsas elementi hesab edir və S.t.-ni bu strukturun ikinci dərəcəli ünsürü kimi qəbul edir. Buna əks olaraq, qeyri marksist sosiologiyanın nümayəndələri S.t.-ni sosial strukturun əsas tərkib hissəsi sayır, sinifləri isə bu təbəqələrin tərkib hissəsi hesab edir.

Fərdlər və sosial qruplar yuxarıdan aşağıya kimi gəlir, təhsil, hakimiyyət strukturunda vəziyyət və professional nüfuzla görə üfqi S.t.-lər üzrə yerləşirlər. Belə bölgü cəmiyyətin sosial cəhətdən qeyri-bərabər olduğunu, onun təbəqələşməsinə, fərdlərin və sosial qrupların qeyri-bərabər səviyyədə olmasını göstərir.

Sosium

Sosium (lat. *sosium* ümumi, birgə) – həyat fəaliyyətində özünəməxsus mədəniyyətə və adət-ənənələrə malik olan böyük sosial birlik. Onun ən yüksək forması – bütöv sosial sistemə malik olan cəmiyyətdir.

Sovetlər – sovet tipli dövlətlərdə dövlətin siyasi təməli və hakimiyyət orqanı. Rusiyada XX əsrin əvvəllərində proletariatin əvvəlcə öz iqtisadi, sonra isə siyasi hüquqları uğrunda apardığı mübarizələri təşkil etmək məqsədilə yerli hakimiyyət orqanı kimi meydana gəlmişlər. İlk öncə S. fəhlə, əsgər və kəndli deputatlarının yığıncağı olmuşdur ki, bununla da o özünün icimai-sinfi xarakterini üzə çıxarmışdır. 1917-ci il Oktyabr inqilabından sonra S. hakimiyyətin daimi orqanlarına çevrilmiş, bütün ölkə ərazisində proletariat diktaturasının orqanı olmuşdur. SSRİ-nin 1936-cı il konstitusiyasına əsasən S.-in adı dəyişdirilib zəhmətkeşlərin, 1977-ci il konstitusiyasına əsasən xalq deputatları S. adlandırılmışdır. Bununla da onun icimai təməlinə baş vermiş keyfiyyət dəyişiklikləri nəzərə çatdırılmışdır. S. hakimiyyətin bölünməsi prinsipini inkar edərək, eyni zamanda, həm qanunvericilik, həm icra, həm də nəzarət hakimiyyətini həyata keçirirdi. S. imperativ mandat prinsipinə uyğun olaraq qeyri-professional əsasda yaradılmışdır. RF-nin konstitusiyasına uyğun olaraq aparılan islahatlar nəticəsində 1990-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq S. bütün səviyyələrdə praktiki olaraq öz fəaliyyətini dayandırdı.

Soyuq müharibə

Sovet respublikası – respublika idarə formasının xüsusi növü. S.r. aşağıdakı siyasi-hüquqi əlamətlərlə səciyyələnir: 1) xüsusi nümayəndəlik orqanlarını – qeyri-peşəkarlıq əsasında fəaliyyət göstərən sovetləri təşkil edən vahid dövlət hakimiyyəti orqanları sisteminin olması; 2) dövlət orqanları və yerli özünüidarə orqanları arasında fərqlərin ("yerli özünüidarəetmə" anlayışı kimi) olmaması; 3) hakimiyyətlərin bölünməsi prinsipinin tanınmaması: sovetlər həm nümayəndəlik (qanunverici), həm də icraedici (birbaşa, yaxud özünün icraedici – sərəncamverici orqanları – icraiyyə komitələri və s. vasitəsilə) hakimiyyətləri həyata keçirirlər; bütün dövlət orqanları müvafiq sovetlərin nəzarəti altındadır və onlar qarşısında hesabat verir; 4) sovetlərin deputatları öz seçiciləri qarşısında formal şəkildə məsuliyyət daşıyır (məsuldur), onların tapşırıqları ilə bağlıdır və "seçicilərin etimadını itirdikdə" geri çağırılırlar.

Soyuq müharibə – bu termin II Dünya müharibəsindən sonra ABŞ, Qərbi Avropa ölkələri ilə SSRİ və "sosialist düşərgəsi"ne daxil olan ölkələr arasındakı qarşıdurmanı əks etdirən anlayışdır. S.m.-nin başlanma tarixi 5 mart 1946-cı il hesab edilir. O vaxt U.Çorçill Fultonda (ABŞ) özünün Sovet İttifaqına qarşı məlum nitqini söyləmişdir. S. m. nəticəsində beynəlxalq aləmdə gərginlik daha da artdı, Yeni Dünya müharibəsinin başlanması ehtimalı gücləndi. S.m. XX əsrin 40-cı illərinin 2-ci yarısından başlayaraq 80-ci illərin ortalarına kimi davam etmişdir.

Spiç

Spiç (ing. *speech* tənənəli siyasi nitq) – süfrə başında söylenən qısa təbrik nitqi.

Spiçrayter (nitq yazan) – dövlətin birinci şəxsinə nitq hazırlayan məmur.

Spiker (ing. *speaker* natiq) – ABŞ-da və Böyük Britaniyada, Yaponiyada və digər ölkələrdə parlamentin aşağı palatasının sədri. S. formal olaraq palata, faktiki olaraq çoxluğu təmsil edən partiya tərəfindən seçilir. S. palatanın icaslarına rəhbərlik edir. Onun vəsiyyəsilə palata dövlət başçısı ilə əlaqə saxlayır.

Sponsor (ing. *sponsor*) – hər hansı bir tədbirin keçirilməsini, obyektin tikilməsini, xarici səfərləri və s. maliyyələşdirən şəxs və ya təşkilat.

Spontan (lat. *spontaneus* öz-özünə əmələ gələn) – kənar təsirlərdən, amillərdən deyil, daxili səbəblərdən törəyən hadisə, fenomen və i.a.

Stadiya (yun. *stadion* mərhələ) – nəzəri və tətbiqi elmlərin bir pilləyə gəlməsinin yeni səhifəsi.

Stagnasiya (lat. *stagnum* axmaz su) – iqtisadiyyatda, istehsalatda, ticarətdə, mədəniyyətdə və s. sahələrdə durğunluq vəziyyəti.

Status vəziyyəti – mövqə, maddi vəziyyəti (iyerarxiyada) şəxsin vəziyyəti.

Statut (lat. *statutum* nizamnamə) – qanunvericilik aktı (Böyük

Struktur funksionalizm

Britaniya, ABŞ); 3) hansısa ordenlə təltif olunma qaydası.

Status yerdəyişməsi nəzəriyyəsi – obyektiv sosial-iqtisadi vəziyyətin dəyişmədiyi, lakin aşağı sınıfların statusunun qalxdığı bir şəraitdə sosial qrupların siyasələşməsinə izah edən konsepsiya (R.Darendof, S. Lipsen və b.). Məsələn, status yerdəyişməsi (ənənəvi nüfuzlu sosial qrupların statusunun enməsi) müharibələrə dövrə Mərkəzi Avropada faşizmin güclənməsinə gətirib çıxardı. Statusların belə dəyişməsi bir çox hallarda sosial, siyasi və etnik azlıqlara qarşı bir növ xəbərdarlıq signalı olur.

Storting (norv. *Storting* böyük şura) – Norveçin ikipalatalı parlamenti.

Struktur funksionalizm – sistemli obyektlərin və birinci növbədə sosial sistemlərin tədqiqi metodu. İctimai həyatın müxtəlif formalarının struktur funksional təhlili sosial sistemlərdə struktur ünsürlərin və onların bir-birinə münasibətdə oynadığı rolun tədqiqi

əsasında qurulur. Bu metod görkəmli amerikalı sosioloqlar Parsons və Mertonun adı ilə bağlıdır. S.f. metoduna görə hər bir mürəkkəb sistemin təhlilinin əsasında struktur (dəyərler sistemi, sosial normalar, toplumların növləri, bu toplumların iştirakçılarının rolu) və funksional (özünü mühafizə, inteqrasiya, məqsədə nail olunması, adaptasiya) kateqoriyaları arasındakı fərq durur. S.f. sistem üçün yaxşı və pis nəticəsi olan funksiyaları ayırır. Onları funksiya və disfunksiya adlandırırlar. Öz növbəsində funksiyalar və disfunk-

Substansiya

siyalar aşkar və gizli (latent) olur. Sosial funksionalizm hər bir mürəkkəb sosial sistemdə olan və onun fəaliyyətini əsaslandıran hər növ funksiyaları sistemin sosial-funksional modeli (paradigması) kimi təsvir edir. S.f. cəmiyyətdə baş verən mürəkkəb proseslərin təhlilində sistemli yanaşdığına görə bu proseslərin öyrənilməsində və onların inkişaf istiqamətlərinin mümkün qədər dəqiq müəyyən edilməsində əvəzedilməz rol oynayır.

Substansiya (lat. *substantia*) – bütün əşya və hadisələrin ilk əsasını, mahiyyətini, məğzini ifadə edən fəlsəfi anlayış.

Subyekt (lat. *subjektus*) – 1) xarici aləmi (obyekt) dərk edən və öz əməli fəaliyyətində, işində ona təsir edən şəxs; 2) müəyyən hüquq və vəzifələri olan şəxs və ya təşkilat; 3) məntiqdə: haqqında bəhs olunan, mühakimə yürüdülməyən şey.

Subyektiv – subyektə, şəxsə aid olan, onunla bağlı olan, ondan asılı olan.

Subyektivizm – 1) maddi aləmin obyektiv varlığını inkar edən idealist fəlsəfə.

Sülhsevərlik

səfi cərəyan; 2) subyektivlik, bir şeyə məhdud subyektiv münasibət.

Sufrazizm (ing. *suffrage* səsvermə hüququ) – seçkilərdə kişilərlə bərabər seçki hüququ qazanmaq uğrunda beynəlxalq qadın hərəkatı. S. XIX əsrin ikinci yarısında meydana gəlmişdir.

Suveren (fr. *souverain*) – beynəlxalq hüquqda: ali hakimiyyəti təmsil edən, öz dövlətinin daxili və xarici işlərində tamamilə müstəqil olan, başqa dövlətin hakimiyyətindən asılı olmayan.

Suverenlik – 1) müstəqillik, öz dövlətində hökmran olmaq; 2) hakimiyyət hüququ.

Sülhsevərlik – 1) cəmiyyətdə maksimal münaqişəsiz vəziyyətin yaradılması məqsədini özündə əks etdirən şəxsiyyətin sosial-psixoloji mövqeyi; S. özünün ən mükəmməl formasını pasifizm ideologiyasında tapmışdır; 2) xarici siyasət sahəsində ayrı-ayrı dövlətlərin, xalqların və siyasi qrupların bir-biri ilə sülh yolları ilə həll etməkdən ibarətdir.

Şəxsiyyət – fərdi səciyyələndirən sosial əhəmiyyətli keyfiyyətlərin davamlı sistemi. Ş. insanların sosiallaşması, fəaliyyət və ünsiyyət vasitəsilə sosial münasibətlər sistemində qoşulmasının məhsuludur. Bir sistem olaraq o, insanın şüuru, davranışı və fəaliyyətinin fərdi xüsusiyyətlərində əks olunur. Ş. üçün öz davranışının motivlərini anlaması, öz hərəkətinə haqq qazandırmağa yönəlmiş düşüncə və iradənin olması, fərdi imkanlarını reallaşdırmağa çalışması səciyyəvidir. Ş. – sosial fenomen gerçəkliyinin təəssümüdür. O, sosial münasibətlərdə və hərəkətlərdə reallaşdırır. Ş.-in sosial keyfiyyətləri özünü onun hərəkətlərində, əməlində, başqa insanlara münasibətində özünü büruzə verir. İnsanın daxili aləmindən, ruhi və əxlaqi (həm müsbət, həm də mənfi) keyfiyyətlərindən xəbər verir. Bu nəinki Ş.-in sosial keyfiyyətlərinin obyektiv dərk edilməsi imkanını yaradır, həm də onlara

rilməsi; liderin rol və funksiyalarının maksimum dərəcədə qiymətləndirilməsi. Ş.p.-ə adətən totalitar və avtoritar rejimlərdə rast gəlmək olur.

Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatı (NATO) – beynəlxalq siyasi və hərbi təşkilat. Şimali Atlantika Müqaviləsi 1949-cu ilin aprelində Vaşinqtonda imzalanmışdır. Müqavilənin özünü 5-ci maddə təşkil edir. Bu maddə iştirakçı dövlətlərdən hər hansı biri hücumə məruz qaldığı təqdirdə ona hərbi yardım edilməsini nəzərdə tutur. Hazırda 26 ölkə (ABŞ, Kanada, Böyük Britaniya, AFR, İtaliya, Hollandiya, Belçika, Lüksemburq, Fransa, İspaniya, Portuqaliya, Yunanıstan, Türkiyə, Danimarka, Norveç, İslandiya, Polşa, Macarıstan, Çexiya, Litva, Latviya, Estoniya, Bolqarıstan, Rumıniya, Sloveniya və Slovakiya) NATO-nun üzvüdür və təşkilat hərbi-siyasi sahədə onların qarşılıqlı fəaliyyətini təmin edir.

İttifaqın ən yüksək siyasi pilləsi NATO-nun struktur quruluşunun "mülki" bölümünü müvəffəqiyyətlə tamamlayan Şimali Atlantik Surasıdır.

rəhbərlik edir. O, tanınmış Avropa siyasətçiləri arasından 2-4 illiyinə təyin olunur. 2004-cü ildən bu vəzifəni Hollandiyanın keçmiş xarici işlər naziri Yaap de Hopp Sxeffer icra edir.

İttifaqın hərbi strukturuna gəlincə, onun özünü birləşmiş komandanlıq qurumu təşkil edir. Komandanlıq üzv dövlətlərin silahlı qüvvələrinin ortaq fəaliyyətini təmin edir, silahlı münaqişə zamanı kollektiv müdafiədə onların inkişafını hazırlayır. Ənənəyə görə, NATO-nun birləşmiş komandanlığına amerikalı general başçılıq edir. NATO-nun hərbi təşkilatına onlarca müxtəlif qurum – komandanlıqlar, komitələr, agentliklər və s. daxildir. Üzv dövlətlərin silahlı qüvvələri milli idarə altında qalır və NATO-nun sərəncamına ancaq müharibə zamanı keçir. Lakin bəzi hərbi hissələr sülh dövründə belə birləşmiş komandanlığın sərəncamındadır.

"Soyuq müharibə"-nin sona çatması ilə Şərq-Qərb xətti üzrə genişmiqyaslı hərbi toqquşma təhlükəsi faktik olaraq gündəlikdən düşmüşdür. NATO yeni şərtlərə uyğunlaşmaq və yeni şəraitdə öz rolunu yenidən dərk etmək kimi

tərəfdaşlıq" proqramına əsasən, NATO-ya daxil olmayan bütün Avropa ölkələri ilə qarşılıqlı əməkdaşlığı fəal şəkildə inkişaf etdirmək kursu götürmüşdür. Əməkdaşlıq istiqamətləri aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilmişdir: hərbi planlaşdırmanın və hərbi xərclərin şəffaflığının təmin edilməsi, silahlı qüvvələr üzərində mülki nəzarətin gücləndirilməsi, sülhməramlı, xilasətmə və humanitar əməliyyatlarda istifadə etmək məqsədi ilə ortaq birliklərin planlaşdırılması, onların təlimlərinin və hazırlıqlarının gerçəkləşdirilməsi. Azərbaycan Respublikası da daxil olmaqla bir çox ölkələr bu proqram çərçivəsində NATO ilə əməkdaşlıq münasibətləri qurmuşdur.

Şovinizm – millətçiliyin ifrat forması. Ş. milli müstəsnalıq ideyasına əsaslanır və bu ideologiyanın səciyyəvi cəhəti – hansısa bir millətin digərlərindən üstünlüyünü göstərməyə çalışmasıdır (məs., pangermanizm, panslavizm).

Ştat (alm. *staat* dövlət) – Amerikanın

I

Texnokratiya (yun. *techno* peşə, ustalıq + *kratos* hakimiyyət) – texno-kratik idarəetmə prinsiplərini praktiki surətdə həyata keçirən insanların hakimiyyəti. “Ən vacib biliklərə və vərdişlərə malik olan insanlar (“sənayeçilər”) cəmiyyəti daha səmərəli idarə edə bilər” ideyası sosialist – utopist A.Sen-Simona məxsusdur. Bu ideya XX əsrin 50-60-cı illərində C.Qelbreyt tərəfindən yenidən meydana getirildi və onun da əsasında cəmiyyətdə texniki səmərəliliyin üstünlüyü ideyası dururdu. Onun fikrincə, kollektiv elmi-texniki idrakin inkişafı cəmiyyətdə hakim elitaya çevrilmişdir. Lakin siyasətin demokratikləşməsi və humanistləşməsi texnoqratların hakimiyyətini şübhə altına aldı, onun məhdudluğunu və hətta bəşəriyyət üçün zərərli olduğunu göstərdi.

Teokratiya (yun. *teos* Allah + *kratos* hakimiyyət) – ali dövlət hakimiyyətinin ya ruhanilər, ya da kilsə başçısı tərəfindən həyata keçirilən idarəetmə forması (T.-ya Səudiyyə Ərəbistanını, İran İslam Respublikasını, Vatikanı misal göstərmək olar).

Teologiya – dini – şəriətin həqiqiliyinin və onun insan üçün vacibliyinin əqli şəkildə təsviri.

Termin (lat. *terminus* sərhəd, hədd) – anlayış; hər hansı bir anlayışı bildirən söz.

Terrorçu erməni təşkilatları

mənilər “Böyük Ermənistan” yaratmaq məqsədi ilə xeyli terrorçu təşkilat yaratmışlar. Hazırda bu təşkilatların sayı 100-ü ötmüşdür. İlk belə təşkilatlardan biri XIX əsrin axırlarında yaranmışdır. “Qnçak” adlanan bu təşkilat cəmi 45 il yaşamışdır. Bu gün də öz fəaliyyətini dünyanın müxtəlif dövlətlərində davam etdirən, terrorizmlə məşğul olan “Daşnaksütyun” təşkilatı isə 1890-cı ildə yaradılmışdır. Onun proqramında və nizamnaməsində qeyd olunur ki, o bütün siyasi məqsədlərə nail olmaq üçün terrorizmə əsaslanacaqdır. Bu terrorçu təşkilat Türkiyə və Azərbaycanda böyük qırğınlar törətmiş, torpaqlarımızın ələ keçirilməsi üçün dünya miqyasında geniş təbliğat aparmış, hazırda da aparmaqdadır. Ermənilər bütün dünyada terrorçu kimi tanınırlar, çünki XX əsrdə yaradılmış erməni terror təşkilatları dünyanın müxtəlif şəhər və dövlətlərində türk səfirliklərini və onların ailə üzvlərini eyni gündə, eyni saatda, hətta eyni dəqiqədə terror yolu ilə məhv etmişlər.

“ASALA” təşkilatı 1975-ci ildə yaradılmışdır. Onun mənzil qərarı Livanın Beyrut şəhərində yerləşir. Bu təşkilatın Suriyada böyük təlim-məşq bazası vardır. Təşkilatın əsas məqsədi “Böyük Ermənistan” yaratmaq uğrunda mübarizə aparmaqdır. Bu məqsədlə də Türkiyə və Azərbaycan vətəndaşlarına qarşı terror həyata keçirir.

Digər terrorçu erməni təşkilatlarından biri olan “ASOA” (Erməni gizli azadlıq ordusu) 1975-ci ildə Beyrut şəhərində yaradılmışdır. Hazırda fəaliyyət

göstərən ən böyük terrorçu erməni təşkilatıdır. Bu təşkilatın mənzil qərarı Dəməşq şəhəridir. Yalnız 6 il ərzində bu təşkilatın üzvləri 19 türk diplomatını qətlə yetirmişdir. Təşkilatın 10000-dən artıq üzvü vardır. Onların böyük əksəriyyəti Suriyanın Fələstin bazarlarında və Kiprin yunan hissəsində yerləşən hərbi bazalarda məşq keçirlər. “Erməni soyqırımının qisasçıları” adlı təşkilat 1973-cü ildə yaradılmışdır. Onun həyata keçirdiyi terror aktları nəticəsində 1980-82-ci illərdə Avstriyada, Danimarkada və Portuqaliyada türk diplomatları öldürülmüşlər.

“Erməni İttifaqı” adlanan terrorçu təşkilat 1988-ci ildə Moskva şəhərində yaradılıb. Bu təşkilatın “ASALA” təşkilatı ilə sıx əlaqəsi var. O, “ASALA”nın terrorçu üzvlərini saxta sənədlərlə və pul ilə təmin edir ki, onlar keçmiş SSRİ ərazisində rahat hərəkət edə bilsinlər. Bunun nəticəsində həmin terrorçular Qarabağ ərazisinə silah daşımış, maddi dəyüçülər götürmüşlər.

Erməni terrorçu təşkilatlarından “AOD” (Erməni azadlıq hərəkatı), “AOF” (Erməni azadlıq cəbhəsi), “Gənc ermənilər İttifaqı”, “9 iyun qrupu”, “Orli qrupu”, “İsveçrə qrupu”, “Demokratik cəbhə”, “Yeni erməni müqaviməti” və başqa terrorçu təşkilatlar böyük fəallıq göstərirlər. Türkiyədə, Azərbaycanda və keçmiş SSRİ-i ərazisində terror aktları həyata keçirirlər.

Son vaxtlar ermənilər Naxçıvanı ələ keçirmək məqsədi ilə 10-dan çox terror təşkilatı yaratmışdır. Bu təşkilatın üzvləri təbliğat aparmaqdan başqa, həm də müxtəlif ölkələrdə terror yolu

la icra etməyi öz məqsədlərinə doğru yönəldirlər. Dağlıq Qarabağ ətrafında baş verən hadisələrlə əlaqədar ermənilər Bakı şəhərində, Azərbaycanın müxtəlif regionlarında, Gürcüstanda, Rusiyada bir çox terror aktları həyata keçirmişlər: məs., Bakıda 106 №-li avtobusun, metro stansiyasının, Tbilisi-Bakı avtobusunun, Qarabağda Qarakend üzərində 20 noyabr tarixində vertolyotun, Rostovda Bakı-Moskva qatının partladılması və s. terrorçuluq aktları erməni terror təşkilatlarının fəaliyyətinin nəticəsidir.

Erməni terroru təkcə Azərbaycan və türk xalqları üçün yox, bütün bəşəriyyət üçün təhlükədir.

Terrorizm (lat. *terror* qorxu, dəhşət) – zorakılıq ideologiyası və praktikası, siyasi məqsədlərə çatmaq niyyəti ilə qətlə yetirmə, girov götürmə, təxribat və s. kimi qəddar metodlardan istifadə edilməsi. Terrorçular öz antibəşəri məqsədlərinə nail olmaq üçün siyasi zorakılığın xüsusi qəddar forma və vasitələrini həyata keçirirlər. Terrorun siyasəti və taktikası mövcuddur. T. tarixdə kübar və kilsə həyatında siyasi-mübarizə vasitəsi kimi kifayət qədər geniş istifadə olunmuşdur. Cəmiyyət və dövlətin ictimai və siyasi inkişafının keçid mərhələsində xüsusilə terror tətbiq olunmuşdur.

Müasir şəraitdə postsosialist ölkələrinin inkişafı ilə bağlı dünya siyasətində T. xeyli dərəcədə yayılmışdır. Onun formaları, həyata keçirilmə üsulları modernləşdirilir; terrorçuluq fəaliyyəti çoxcəhətli, antibəşəri olur. Məsələn, Rusiyada

Təbii hüquqlar

qadınları, uşaqları, qocaları girov saxlamaq, təyyarə qaçıрмаq, ayrı-ayrı siyasi xadimlərə münasibətdə qüvvə tətbiq etmək faktları və təhdid etmək hadisələri olmuşdur. Fərdi terror dan başqa mü-təşəkkil şəkildə həyata keçirilən kollektiv terror, etnik terror mövcuddur.

Terrorçuluq fəaliyyətinin mərhələləri getdikcə daha mürəkkəb ağılaşdırılmaz olur, terror vasitələri və terrorçuluq mə-

Təcavüz

mövcuddur və bu hüquqların daşıyıcısı olan hər hansı konkret insandan da asılı deyil. Bu gün bir çox insan hüquqları kimi T.h. da beynəlxalq sənədlərdə və BMT üzvü olan dövlətlərin qanun-vericiliyində öz əksini tapmış və mənəvi-etik normadan pozitiv hüquq kateqoriyasına çevrilmişdir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası da beynəlxalq

Təkipartiyalı sistem

Silahlı basqın T.-ün ən kobud və təhlükəli formasıdır. T. iqtisadi, ideoloji, informasiya, psixoloji müdaxilə formasında da təzahür edə bilər. Birbaşa və dolayı T. fərqləndirilir. Birbaşa T. bilavasitə müdaxilə şəklində həyata keçirilir. Dolayı T. təcavüzkar dövlətə kömək etməklə həyata keçirilir (məs., silah verilməsi, qoşunun keçməsi üçün ərazi verilməsi, strateji və kəşfiyyat məlu-

Təsiretmə agentli

dıqda, etibarsız sayıldığı halda keçirilən seçkilər. RF-də T.s. ilkin seçkilərin keçirilməsindən dörd ay sonra və ya seçkilərin etibarsız hesab olunduğu gündən üç aydan gec olmayaraq keçirilir. Azərbaycan Respublikasının Seçki Məcəlləsinin 172-ci maddəsinə əsasən: "...Nəzərdə tutulan əsaslarla seçkilər müvafiq seçki dairəsi üzrə etibarsız sayılarsa və bu Məcəllənin 171.4-cü

Təsisedici məclis

yaxud ictimai etimad və nüfuzu olan şəxs); 2) hansısa partiyanın, yaxud təşkilatın həmin strukturlara aid olmayan mühitdə siyasətini həyata keçirən ictimai cəmiyyəti.

Təsisedici məclis – konstitusiyamüəssisə quruculuğu prosesində iştirak edən və ya qəbul etmək (bəzən fəaliyyətdə olan konstitusiyaya dəyişiklik etmək) məqsədilə seçilmiş ali dövlət orqanı. Konstitusiyamüəssisə quruculuğu üçün mövcud olan usullardan ən demokratik olanı T.m. hesab olunur. Bu usuldan ilk dəfə ABŞ-da (Filadelfiya Konventi, 1787) və Fransada (Təsisedici Məclis, 1791) istifadə olunmuşdur. T.m. İkinci Dünya müharibəsindən sonra faşizm rejimindən və istilasından xilas olmuş Fransa, AFR, İtaliya, Portuqaliya) həmçinin müstəmləkə əsliqligindən qurtarmış (Hindistan, Pakistan, Nigeriya, Qana) ölkələrdə geniş istifadə olunmuşdur. XX əsrin son onilliklərində T.m. çərçivəsində Bolqarıstanın konstitusiyası, Azərbaycanın 1995-ci ilin konstitusiyası qəbul edilmişdir.

Təsisedici məclis – konstitusiyamüəssisə quruculuğu prosesində iştirak edən və ya qəbul etmək (bəzən fəaliyyətdə olan konstitusiyaya dəyişiklik etmək) məqsədilə seçilmiş ali dövlət orqanı.

Təsisedici məclis – konstitusiyamüəssisə quruculuğu prosesində iştirak edən və ya qəbul etmək (bəzən fəaliyyətdə olan konstitusiyaya dəyişiklik etmək) məqsədilə seçilmiş ali dövlət orqanı.

Təsisedici məclis – konstitusiyamüəssisə quruculuğu prosesində iştirak edən və ya qəbul etmək (bəzən fəaliyyətdə olan konstitusiyaya dəyişiklik etmək) məqsədilə seçilmiş ali dövlət orqanı.

Təsisedici məclis – konstitusiyamüəssisə quruculuğu prosesində iştirak edən və ya qəbul etmək (bəzən fəaliyyətdə olan konstitusiyaya dəyişiklik etmək) məqsədilə seçilmiş ali dövlət orqanı.

Təsisedici məclis – konstitusiyamüəssisə quruculuğu prosesində iştirak edən və ya qəbul etmək (bəzən fəaliyyətdə olan konstitusiyaya dəyişiklik etmək) məqsədilə seçilmiş ali dövlət orqanı.

Tiran

sipləri, metodları və prosedurlarının, həmçinin təcrübədə tətbiqinə, real siyasi səmərənin əldə olunmasına yönələn politoloji texnologiyaların, konkret proqramların və təşkilatların məqsədlərini təmin etmək üçün istifadə etmək olar.

T.p. siyasi hadisələrin əsas subyektlərini, onların iyerarxiyasını, sinfi və sınıxdaxili qurumları, partiyaları, kütələri və siyasi auditoriyamüəssisə quruculuğu prosesində iştirakçıların qərarların qəbul olunması və onların reallaşmasında rolunu tədqiq edir. Politologiyamüəssisə quruculuğu prosesində iştirakçıların qərarların qəbul olunması və onların reallaşmasında rolunu tədqiq edir. Politologiyamüəssisə quruculuğu prosesində iştirakçıların qərarların qəbul olunması və onların reallaşmasında rolunu tədqiq edir.

Təzviat arıqları – dövlət orqanları tərəfindən qəbul edilən və ya qəbul edilən qərarların qəbul olunması və onların reallaşmasında rolunu tədqiq edir. Politologiyamüəssisə quruculuğu prosesində iştirakçıların qərarların qəbul olunması və onların reallaşmasında rolunu tədqiq edir.

Tolerantlıq (lat. *tolerantia*) – dövlət orqanları tərəfindən qəbul edilən və ya qəbul edilən qərarların qəbul olunması və onların reallaşmasında rolunu tədqiq edir. Politologiyamüəssisə quruculuğu prosesində iştirakçıların qərarların qəbul olunması və onların reallaşmasında rolunu tədqiq edir.

Tolerantlıq (lat. *tolerantia*) – dövlət orqanları tərəfindən qəbul edilən və ya qəbul edilən qərarların qəbul olunması və onların reallaşmasında rolunu tədqiq edir. Politologiyamüəssisə quruculuğu prosesində iştirakçıların qərarların qəbul olunması və onların reallaşmasında rolunu tədqiq edir.

Tiranlıq

Tiranlıq (yun. *tyrannia*) – 1) Qədim Yunanıstanda tiranın təbəşinə hökmranlıq; 2) orta əsrlərdə İtaliyanın bəzi şəhər-dövlətlərində siyasi quruluş forması; 3) qəddar qəbul, diktator idarəçilik.

Tolerantlıq (lat. *tolerantia*) – dövlət orqanları tərəfindən qəbul edilən və ya qəbul edilən qərarların qəbul olunması və onların reallaşmasında rolunu tədqiq edir. Politologiyamüəssisə quruculuğu prosesində iştirakçıların qərarların qəbul olunması və onların reallaşmasında rolunu tədqiq edir.

Tolerantlıq (lat. *tolerantia*) – dövlət orqanları tərəfindən qəbul edilən və ya qəbul edilən qərarların qəbul olunması və onların reallaşmasında rolunu tədqiq edir. Politologiyamüəssisə quruculuğu prosesində iştirakçıların qərarların qəbul olunması və onların reallaşmasında rolunu tədqiq edir.

Tolerantlıq (lat. *tolerantia*) – dövlət orqanları tərəfindən qəbul edilən və ya qəbul edilən qərarların qəbul olunması və onların reallaşmasında rolunu tədqiq edir. Politologiyamüəssisə quruculuğu prosesində iştirakçıların qərarların qəbul olunması və onların reallaşmasında rolunu tədqiq edir.

Totalitarizm

Müxtəlif etnoslara, dini konfessiyalara mənsub insanların yaşadığı bir ölkə olan Azərbaycan zəngin T. ənənələrinə malikdir. Bu ənənələr dövlət səviyyəsində təndir olunur. Diktator və yentkeyfiyyətçilərlə zənginləşir.

Tori (ing. *Tory*) – XVII əsrin 70-ci illərində İngiltərədə meydana gəlmiş siyasi qruplaşma. Onun bazasında XIX əsrin 60-cı illərində Böyük Britaniyanın Konservatorlar Partiyası formalaşmışdır. İndinin özündə də konservatorlar adı həyatda belə adlanırlar.

Total (tir. *total*, lat. *totalis* bütün, tam) – tam, hər şeyi əhatə edən.

Totalitarizm – bu siyasi rejimdə dövlət ictimai həyatın bütün sahələrində nəzarəti öz əlində cəmləşdirməyə cəhətdir.

T. diktaturamüəssisə quruculuğu prosesində iştirakçıların qərarların qəbul olunması və onların reallaşmasında rolunu tədqiq edir. Politologiyamüəssisə quruculuğu prosesində iştirakçıların qərarların qəbul olunması və onların reallaşmasında rolunu tədqiq edir.

Totalitarizm

Tradisionalizm

K.Fridrixle Z.Bzejnskinin fikirləri T.-in klassik əlamətləri sayılır: 1) özündən əvvəlki qanun-qaydanı inkar edən və vətəndaşları yeni cəmiyyət qurmağa səfərbər edən rəsmi ideologiya; 2) olıqarxik əlamətlərlə qurulan, xarizmatik lider tərəfindən idarə olunan bir kütləvi partiyanın hakimiyyət üzərində inhisarı; 3) terrorçu siyasi nəzarət sistemi; 4) bütün kütləvi informasiya vasitələri üzərində partiya nəzarəti; 5) silahlı qüvvələr üzərində hərtərəfli nəzarət; 6) iqtisadiyyat üzərində mərkəzləşmiş nəzarət və iqtisadi fəaliyyəti bürokratik idarəetmə sistemi. T.-in başqa diktaturlardan əsas fərqi ondadır ki, o yüksək səviyyədə nizamlama və nəzarətimə bacarığı ilə seçilir, dövlətə cəmiyyət, eləcə də siyasi və sosial, ictimai və xüsusi olanlar arasındakı bütün hədləri aradan götürür.

T.-in sənəyələşmə, sürətli modernləşmə və s. dövründə cəmiyyətin üzvləşdiyi böhrana onun "reaksiyası", münasibətidir. Belə dövrlərdə cəmiyyət həddindən artıq yüksəlmiş olur: köhnə strukturlar dağılır, insanda pərişanlıq və tərkidünyalıq (asketizm) əhval-ruhiyyəsi baş qaldırır. Bu kimi hallar insanların yeni şəraitə uyğunlaşmasını tələb edir. "Kütləvi istehsalın" və "kütləvi insanın" meydana gəldiyi şəraitdə insanların həmrəyliyində ideologiya xüsusi rol oynayır. T.-ə birinci növbədə o ölkələr keçidilər ki, onlarda demokratik strukturlar ya təzəcə yaranırdı, ya da dəyənətli deyildi (Rusiya, AFR, İtaliya, Portuqaliya, İspaniya). T. XX əsrin 20-30-cu illərində Avropa sivilizasiyasının əyalətlərində Asiya despotizmi ilə

radikal ideoloji doktrinaların sintezi nəticəsində meydana gəldi. Bu öz əksini sosializm ("Marksizm-Leninizm", "Nasional-Sosializm") ideyasında tapdı.

T. güclü siyasi rejim olsa da, ondakı sabillik tədricən dağılır. Buna başlıca səbəb – onun yeni tələblərə uyğunlaşa, maraqları uzlaşdırma bilməməsidir.

T.-in iki: sağ və sol formaları fərqləndirilir. Birinci – faşist Almaniyasında, ikinci – kommunist ölkələrində mövcud olmuşdur.

Tradisionalizm (lat. *traditio* ötürmə, nəqlətmə) – ölkədə qanunçuluğu və nizam-intizamı təmin edə bilən, tarixi ənənəni və milli ilkinliyi qoruyub saxlayan güclü dövləti və hakimiyyəti müdafiə edən konservativ siyasi şüur forması. T. cəmiyyətin şəxsiyyətdən, dəyişməzin dəyişəndən, ümuminin fərdidən üstün olduğunu bildirir və sosial münasibətlərin möhkəmlənməsinə xidmət edir. T. xarakterik cəhətləri antirasionalizm və antiindividualizmdir. Bütövlükdə T. gələcəyi deyil, keçmişə ideallaşdırır ki, indiki zaman dəyişməz qalsın. Tradisionalistlərin dünyaduyumu utopiya yox, nostalgiyadır. Müasir dövrdə ənənəvi dəyərlərdən imtina onlar tərəfindən bütün neqativ halların səbəbi kimi qiymətləndirilir. T. tərəfdarlarının çıxışlarında insanların şüurunda iz salmış şanlı "keçmiş zamanlara" o dövrlərdə baş vermiş əfsanəvi mifoloji əhvalatların dərkinə çağırış geniş yer tutur. T. qanunu, nizam-intizamı, nüfuzu hər şeydən üstün tutur, hakimiyyəti bütün azadlıqların əsası sayır.

Tranzitologiya

Tranzitologiya (lat. *transitus* keçid, keçmə) – politologiyanın avtoritarizmdən demokratiyaya keçidi öyrənən bölməsi. XX əsrin 70-90-cı illərində diktaturanın müxtəlif formalarından (avtoritarizm və totalitarizmdən) demokratiyaya keçid probleminə maraq sürətlə artdı. Bu Portuqaliyada, İspaniyada, Yunanıstanda, Şərqi Avropada, Rusiyada və digər ölkələrdə baş vermiş və hazırda baş verən hadisələrlə bağlı idi. T.-ya dair həmin tədqiqat işlərində əsas diqqət bu keçidə imkan verən şərtlərə və şəraitlərə yönəldilir, aparıcı qüvvələr, yollar və mərhələlər, eləcə də keçidin müxtəlif modelləri barədə dəyərli fikirlər söylənirdi. T. problemi-

Traybalizm

nin işlənməsinə A.Pşevorski, F.Şmitter, X.Lins, S.Hantinqton və b. böyük təfərrüat vermişlər.

Traybalizm (ing. *tribal* tayfa) – Afrika, Okeaniya və digər bölgələrdə ölkə əhalisinin tayfa pərakəndəliyini ifadə edən anlayış. T. təcrübəsi dövlət aparatına kədr seçilməsi zamanı hansısa etnik qrupun nümayəndələrinə üstünlük verilməsi, bununla da digər qrupların nümayəndələrinin etnik ayrı-seçkiliyə məruz qalması deməkdir. T. faktiki olaraq vətəndaşların hüquq bərabərliyini pozur və vətəndaş müharibələrinin alovlanmasına səbəb olur.

U

Uaytxoll – Londonun mərkəzi hissəsində bir neçə hökumət müəssisəsi yerləşən küçə. Məcəzi mənada U. Böyük Britaniya hökuməti anlamını bildirir.

Ultimatum (alm. *ultimatum* ən son) – bir dövlətin digər dövlət qarşısında qoyduğu tələbi göstərilən müddətə yerinə yetirmədikdə ona qarşı edilən təhdid (buna diplomatik münasibətlərin kəsilməsi, güc tətbiqi və s. aiddir).

Ultra (lat. *ultra* həddindən artıq) – ən radikal, ən sol siyasi partiya və hərəkatların iştirakçıları və ya tərəfdarları.

Unifikasiya (lat. *unis* bir + *facere* etmək) – nəyisə bir sistemə, eyni formaya salmaq.

Union (lat. *unio* birlik) – ittifaq, təşkilat.

Unitar dövlət (< lat. *unitas* vahidlik) – tərkibindəki inzibati ərazi vahidlərinin siyasi müstəqilliyi olmayan dövlət quruluşu forması.

U.d.-ə aşağıdakı xüsusiyyətlər xasdır: ölkənin bütün ərazisində qüvvədə olan vahid konstitusiyası; yüksək dövlət hakimiyyəti orqanlarının vahid sistemi, ölkənin bütün ərazisinə şamil edilən yurisdiksiyası; vahid hüquqi sistem; bələdiyyə orqanlarının ümumdövlət hakimiyyət orqanlarına tabe edilməsi.

U.d.-in iki tipi mövcuddur: mərkəzləşdirilməmiş və mərkəzləşdirilmiş. Birinci tipdə, regional orqanlar mərkəzi

Uniya

orqanlardan asılı olmayaraq formalaşır, ona görə də onlar arasında hüquqi münasibətlər desentralizasiya (mərkəzləşdirilməmiş) əsasları üzərində qurulur (Böyük Britaniya, Yeni Zelandiya, Yaponiya, İspaniya, İtaliya). İkinci tipə elə U.d. aiddir ki, burada mərkəz (Niderland, Qazaxıstan, Özbəkistan) tərəfindən təyin olunan vəzifəli şəxslərin vasitəsilə regional orqanların mərkəzə tabeliyi həyata keçirilir.

Dövlət quruluşunun unitar forması dünyada daha geniş yayılmışdır.

Uniya (lat. *unio* birlik, təşkilat) – dövlətlər ittifaqının, birliyinin növü. U.-nın personal və real növləri mövcuddur. Personal U.-da iki monarxik dövlət bir dövlətin tərkibində birləşir, lakin hər ikisi özünün hakimiyyət və idarəetmə orqanlarını saxlayır. Məsələn, *Millətlər Birliyinin* üzvü olan 51 ölkədən 15-i şəxsi U. münasibəti vəziyyətindədir, yəni Böyük Britaniya və Şimali İrlandiya krallıqlarına birləşmişlər və özlərinin monarxları yoxdur (Avstraliya, Yeni Zelandiya, Kanada, Barbados, Yamayka və b.). İngilis kraliçası eyni zamanda bu ölkələrin hər birinin kraliçasıdır. Lakin həmin ölkələrdə onun funksiyasını əsasən hər bir ölkənin hökuməti tərəfindən namizədliyi təqdim olunmuş və kraliça tərəfindən təsdiqlənmiş general-qubernator yerinə yetirir.

Real U. öz dövlət başçısı, öz pul sistemi, birləşmiş ordusu və digər xarici siyasəti həyata keçirən vacib dövlət orqanları olan monarxik dövlətlərin daha sıx birliyidir.

Urbanizasiya

Urbanizasiya (lat. *urbanus* şəhər məxsus, şəhərli) – şəhər və kənd əhalisi nisbətində dəyişməsi, şəhərin sosial münasibətlərinin, strukturlarının, şəhər həyat tərzinin formalaşması. Tarixən U. prosesinin bir neçə mərhələsi və müxtəlif sosial tərkibli formaları olmuşdur. Daha intensiv U. mərhələsi sənayeləşmə, müasir cəmiyyətin formalaşması prosesi ilə əlaqəlidir və müasirləşmə prosesinin əsas hissələrindən birini təşkil edir. Müasir böyük şəhər – Qərbin sənayeləşmə sivilizasiyasının həyata keçirilməsidir. BMT-nin məlumatlarına görə, Qərb sənaye ölkələrində əhalinin 72-85%-ni şəhər əhalisi təşkil edir. U. məşğulluq, həyat tərz, sosial münasibətlər xarakteri strukturlarında prinsipial dəyişikliklərə gətirib çıxarır. Yeni sosial-mədəni sistemin formalaşması baş verir. Bu sistem ənənəvi kiçik kənd icması sistemində qəti ziddir. Ənənəvi kənd icması üçün xarakterik olan qohumluq əlaqələri, bütövlükdə şəxsiyyətə münasibətlər, insana həddindən artıq davranış azadlığı verən formal, özgecəşmə münasibətləri ilə əvəz edilir. Şəhərdə əhalinin sıxlığı və müxtəlifliyi əmək bölgüsü üçün yaxşı imkan yaradır. Şəhər tədricən müasir siyasi, təhsil, mədəni təsisatların toplusuna çevrilir.

Qərb ictimai rəyində U. prosesini qiymətləndirən 2 əks mövqe mövcuddur. Birincisi, Monteskyödən başlayan urbanizm konsepsiyasıdır. Bu mövqeyə görə U. insan və cəmiyyət inkişafının ən yüksək zirvəsi kimi qələmə verilir. Digər mövqe Jan-Jak Russodan gələn və şəhər sivilizasiyasını inkar edən antiurbanizm konsepsiyasıdır.

Utopiya

Utilitarizm (lat. *utilitas* xeyir, fayda) – mənəviyyət meyarından xeyri və faydanı qəbul edən etik nəzəriyyə. U.-in əsasını qoyan İ.Bentan insanların şəxsi maraqlarını təmin etmək məqsədilə “Daha çox insanlara daha çox səadət” – prinsipi ilə bu nəzəriyyənin əsasını qoymuşdur.

Utopiya (yun. *u* yox + *topos* yer, hərfi mənada olmayan yer) – praktikada həyata keçirilməsi mümkün olmayan ideal cəmiyyət quruluşunu təsvir edən nəzəriyyə. K.Mannqeymin fikrincə, U.-nın əsas funksiyası – ictimaiyyətin tənqididir ki, bununla da o analoji funksiyaları yerinə yetirən ideologiyadan fərqlənir. U.-ya ilk nümunə kimi Platonun “Dövlət” əsərini göstərmək olar. U. termini ingilis mütəfəkkiri Tomas Morun (1516) eyni adlı əsərinin adından götürülmüşdür.

Bütün U.-ların ümumi səciyyəvi cəhəti mövcud siyasi quruluşu tənqiddən və siyasi idealı təsvir etməkdən ibarətdir. Bir qayda olaraq hər bir U. hansısa bir sosial qrupun və ya sinfin maraqlarını əks etdirir. Antik dövrlərdə və İntibah dövründə U. hansısa məlum olmayan bir ölkəyə səfər formasında təsvir olunurdu (Nizami Gəncəvi, T.Mor), uydurulmuş dövlətin təfəssilatı təsviri T.Kampanella, A.A.Boqdanovun və s. əsərlərində, öz dövründə yerinə yetirilməsi mümkün olmayan tələblərdən ibarət siyasi proqramda (C.Uinstenle), siyasi idealın keçmişdə olduğunu (F.Bekon) və yaxud yuxuda görüldüyünü (A.N.Radişev, N.Q.Çernişevski) bildiren əsərlərdə öz əksini tapmışdır.

Utopiya

Utopik ideyalar tarixində ədalət, azadlıq, bərabərlik və qardaşlıq ideyalarına əsaslanaraq cəmiyyətin sosialist və kommunist prinsipləri əsasında yenidən qurulması layihəsini vermiş utopik sosializm və utopik kommunizm ideyaları xüsusi rol oynamışdır.

Siyasi ədəbiyyatda U.-nın müxtəlif təsnifatı mövcuddur. Onlardan Amerika filosofu L. Memfortun təsnifatı xüsusi maraq doğurur: sosial-sinfi əlamətlərinə

Uzurpasiya

görə – feodal kəndli; məzmununa görə – yaradıcı-qurucu, feminist; formasına görə – bədii, elmi; həyata keçirilmə üsuluna görə – dünyanın yenidən qurulması, ondan qaçmaq.

Uzurpasiya (lat. *usurpatio* mənimsəmə) – güc yolu ilə hakimiyyəti ya ələ keçirmək, ya da əldə saxlamaq. U. dünyanın bütün demokratik ölkələrində ən ağır dövlət cinayəti sayılır.

“Üçüncü dünya” dövlətləri

Ü

“Üçüncü dünya” dövlətləri – nisbətən yaxın zamanlarda siyasi və elmi dövryyəyə daxil olan və dünyada əvvəllər bir qayda olaraq müstəmləkə və ya yarımmüstəmləkə olub, siyasi istiqlalıyyət qazanmış böyük miqdarda ölkələrin meydana çıxması ilə əlaqədar anlayış. Politologiyada “üçüncü dünya” ölkələrində dövlətin rolu və yeri haqqında məsələyə iki cür yanaşılır. Birincisi ondan ibarətdir ki, keçmiş müstəmləkə cəmiyyətlərinin problemləri müasir sənayecə inkişaf etmiş ölkələrin inkişafını təkrar edən təkamül yollarında öz optimal həllini tapacaqdır. Belə halda, inkişaf etmiş vətəndaş cəmiyyətinin, hüquqi dövlətin mövcudluğunu, liberal parlament demokratiyasının dövlət hakimiyyəti forması kimi yaşamasını güman edən dövlətin üstün inkişafı Qərbi dəyərlər sistemine çevrilir. İkinci yanaşma ənənəvi dəyərlər və hüquqi normalar (birbaşa xalq hakimiyyəti; şəriət normalarına və daha geniş mənada müxtəlif teokratiya normalarına əsaslanan dövlətçilik; absolyutizmin bərpası və qorunub saxlanması və s.) əsasında dövlət quruculuğu sahəsində “üçüncü dünya”nın özünəməxsusluğunu mütləqləşdirir. “Ü.d.”d.-ndə dövlətin mütləqləşməsinin tam qəbul edilməsinə qeyd edər-

ken, göstərmək lazımdır ki, ölkələrin digər sosial-iqtisadi şərtlərinin həll olunmasına nisbətən müasir şəraitdə “Ü.d.”d. qarşısında o biri ölkələrdən fərqli vəzifələr durur. “Ü.d.”d.-də

“Üçüncü dünya” dövlətləri

cəmiyyətin səciyyəvi cəhəti kimi zəif inkişaf, yəni iqtisadi inkişafın aşağı səviyyədə olması, sosial strukturda ənənəvilik və iyerarxi, spesifik sosial-mədəni fon, hüquqi vətəndaş cəmiyyətinin rüseyim halında formaları həmin fərqlərdən biridir. Bütün bunlar dövlətin fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini müəyyən edir. Sürətli iqtisadi inkişafın zəruriliyi və yerli sahibkarlığın inkişaf etməməsi dövlətin iqtisadiyyatda rolunun keyli artmasına gətirib çıxarır. “Ü.d.”d. də ali hakimiyyətin həyata keçirilməsi əksər hallarda paralel ənənəvi strukturların (traybalizm, klan münasibətləri, fundamentalizm və s.) mövcudluğundan çətinlik çəkir. Bu şəraitdə ali hakimiyyət ya ona uyğunlaşmalıdır, ya da onları məhv etməlidir. Həmin fikri hüququn iki tiplərinin mövcudluğu haqqında da demək olar, müasir, dövlət tərəfindən həyata keçirilən bu tiplərin cəmiyyətdə ənənəvi, dərin kökləri vardır.

İqtisadiyyatda dövlətin rolunun həddən artıq böyüdülməsi, ali hakimiyyətin fəaliyyətinin xüsusiyyətləri, paralel hüquqi sistemlərin mövcudluğu, dövlətin bütün öz ərazisində hüququn həyata keçirilməsinin spesifik xüsusiyyətləri, xüsusilə ibtidai mərhələlərdə neobonapartist, avtoritar rejimləri doğurur. Belə şəraitdə ordunun rolu kəskin şəkildə artır. Dövlətin belə forması demokratiyanın istiqamətləndirici, tənzimləyici forması kimi çıxış edir. Dövlət xüsusi təsərrüfat kapitalizminin inkişaf etdiyi ölkələrdə (Hindistan, Malayziya, Sinqapur və s.) formalaşan burjuva parlamentində demokratiya avtoritarlığın yüksək dərəcəsi ilə səciyyələnilir.

Ümumbəşəri dəyərlər

Beləliklə, "üçüncü dünya"da dövlətin təkamül təcrübəsi məlum dərəcədə inkişaf etmiş ölkələrdə dövlətin formalaşmasının eyni təcrübəsini təsdiq edir. Dövlət formalarına və parlament demokratiyasına vaxtdan kənar yanaşma "üçüncü dünya"nın sosial və mədəni reallıqlarını nəzərə almır. "Ü.d."d.-də dövlətin spesifik xüsusiyyətlərindən biri də müstəmləkə keçmişdən irs qalmış formalar, metodlar, normalardır. Hər bir metropoliya cəmiyyətin idarə olunmasının təşkilinə aid təkə ona xas olan metodları doğurur, həm də azad olmuş ölkələrdə bürokratik strukturları formalaşdırmışdır və indi də formalaşdırır. "Ü.d."d.-də dövlətin sonrakı təkamülü müasir vətəndaş cəmiyyətinin zəif inkişafının aradan qaldırılması və formalaşması ilə xeyli dərəcədə bağlıdır.

Ümumbəşəri dəyərlər – müasir dövrdə bu anlayış altında, birinci növbədə demokratik dəyərlər – qanunun aliliyi, insanın hüquq və azadlıqları başa düşülür. Hər bir xalqın tarixi, milli adət-ənənələri, əsrlər boyu yaratdığı mənəvi və maddi sərvətlər də bu kateqoriyaya aid edilir.

Ümumdünya Müşahidə İnstitutu (*Worldwatch Institute*) – global problemlərin təhlili və onların ictimai marağa cəlb edilməsi məqsədilə yaradılmış müstəqil tədqiqat təşkilatı. 1974-cü ildə yaradılmış ÜMİ az vaxt ərzində böyük nüfuz qazanmış, onun tədqiqatları dünyanın problemlərinin siyasi aspektləri üzrə ən çox istinad edilən işlər olmuşdur.

ÜMİ-nun əməkdaşları öz tədqiqatlarının nəticələrini kifayət qədər yüksək

Üzvi artım konsepsiyası

səviyyədə mütemadi və daimi şəkildə nəşr etdirməyə müvəffəq olmuşlar. 1984-cü ildən başlayaraq ÜMİ-nun "Dünyanın vəziyyəti" adlı mütemadi məruzələri çıxır ki, onlar həm dövlət və hökumət başçıların, həm də kütləvi informasiya vasitələrinin ciddi marağına səbəb olur. Bəzi jurnalistlər bu məruzələri dünya ekoloji hərəkətinin "Bibliya"sı adlandırırlar. ÜMİ həmçinin müasir dövrün global problemlərinin siyasi təhlilinə həsr olunmuş jurnallar və məcmuələr də nəşr edir.

ÜMİ-nin fəaliyyətinin digər mühüm istiqaməti "dayanıqlı cəmiyyət" konsepsiyasının ardıcıl şəkildə işlənilib hazırlanmasıdır. "Dayanıqlı cəmiyyət" dedikdə özünün iqtisadi və sosial sistemini planın həyat təminatı və təbii ehtiyatlar sisteminin qorunması üçün quran cəmiyyət nəzərdə tutulur. Bu konsepsiyanın əsas müddəaları ÜMİ əməkdaşları tərəfindən dünyanın inkişaf perspektivlərinin tədqiqi məqsədilə istifadə olunur.

ÜMİ global problemlərin vəziyyəti və onların həlli yolları barədə siyasi dairələrin məlumatlandırılmasına və onların kəskinləşməsinə adekvat siyasi reaksiyaya nail olunmasına xüsusi əhəmiyyət verir. ÜMİ ABŞ-ın Vaşinqton şəhərində yerləşir.

Üzvi artım konsepsiyası – global problemlərin həlli məqsədilə beynəlxalq münasibətlərdə siyasi islahatlara dair konsepsiyalardan biri.

Ü.a.k. M.Mesaroviç və E.Pestelin "Bəşəriyyət yol ayrıcında" əsərində təqdim edilmişdir. Bu əsər Roma klubunun ikinci məruzəsi kimi də məşhurdur. Bu konsepsiyanın müəllifləri

Üzvi artım konsepsiyası

belə hesab edirdilər ki, XX əsrin ikinci yarısında insan cəmiyyətinin vəziyyətini "böhran sindromu" səciyyələndirir. Bu sindrom "üzvi artım" mərhələsində olacaq yeni siyasi sistemə keçid üçün həlledici stimulu rolunu oynamalıdır. Alimlərin fikrincə, bu vəziyyətdə sis-

Üzvi artım konsepsiyası

tem vahid orqanizm kimi inkişaf edəcək. Bu orqanizmin bütün hissələri özünün müstəsna rolunu oynayır, "təmin" mənafeələri naminə "hissənin" sonrakı inkişafını təmin edən ümumi nemətlərdən bu rola uyğun olaraq özünün payına düşəni istifadə edir.

Vaxtından əvvəl seçkilər – dövlət hakimiyyəti orqanları deputatlarının, yerli özünüidarəetmə orqanları nümayəndələrinin, habelə əvvəllər seçilmiş vəzifəli şəxslərin səlahiyyətləri vaxtından əvvəl dayandırıldığıda keçirilən seçkilər.

Vatikan (lat. *Vaticano*) – 1) Roma papalarının rəsmi iqamətgahı; 2) Müqəddəs Pyotr kilsəsi, Sikstin kapellalı Apostol sarayının daxili olduğu kompleks binalar; 3) Romanın yerləşdiyi təpələrdən birinin adı; 4) V. 11 fevral 1929-cu il tarixində XI Piy və İtaliya hökuməti arasında konkordatin imzalanması nəticəsində meydana gəlmiş dövlət-şəhərin ərazisi.

Veber Maks (1864–1920) – Qərb sosiologiyasının və politologiyasının

sına qəbul etdirmək, hökmranlığı isə inhisarçı hakimiyyət kimi izah edir.

Legitim hökmranlıq etmək problemi V.-in elmi yaradıcılığında ən başlıca yerlərdən birini tutur. Alimin əsaslandığı metodoloji yanaşmalar sonralar bütün siyasi elmin xarakterinə və inkişaf istiqamətinə böyük təsir göstərmişdir.

V. legitim hakimiyyətin üç ideal tipini müəyyən etmişdir: 1) mövcud qaydaların qanuniliyinə inama və hökmranlıq edənlərin ömrü vermək hüququnun qanuniliyinə əsaslanan rəsonal hakimiyyət; 2) ənənələrin müqəddəsliyinə və bu ənənələrin sayəsində hakimiyyəti ələ alanların hökmranlıq etmək haqqının qəbul edilməsinə əsaslanan ənənəvi hakimiyyət; 3) hökmranın və onun hakimiyyətinin fəvqəltəbii müqəddəsliyinə, qəhrəmanlığa, yaxud digər məziyyətlərə inama əsaslanan xarizmatik hakimiyyət. V. onları hakimiyyətin (hökmranlığın)

forması dövründə ali hakimiyyət orqanı. Avropada dövlətlərin yaranması prosesində V. fəaliyyətlərini praktiki olaraq dayandırmış (heç bir mühüm siyasi rol oynamayıb), yaxud yerini feodal-aristokratiya hakimiyyətinə vermişdir; 2) X–XIV əsrlərdə qədim və orta əsrlər Rusiyasında xalq yığıncaqları. Dağılan tayfa qan qohumluğu əlaqələri yeni tip münasibət doğurur ki, onlar da kollektiv qərarların işlənilib hazırlanmasının zamanın sınağından çıxmış üsulunu qoruyub saxlayır.

V. qərarları azlıqda qalan zümrənin xüsusi rəyvermə hüququnu istisna etməklə avtoritar xarakter daşıyır. Rusiyanın şimal torpaqları olan Novqorod və Pskovda V.-nin rolu xüsusi nəzərə çarpırdı.

Novqorod V.-si daha geniş səlahiyyətlərə malik idi: o, qanunların qəbul edilməsi, knyazların dəvət olunması, onlarla müqavilələrin bağlanması və ya

Rus dilində V. anlayışı qəbul olunmuş qərarların demokratikliyi və kolleqiallığının sinonimi kimi götürülür.

Verdikt (ing. *verdict* < lat. *vere dictum* hərflən "düzgün deyilmiş" deməkdir) – mütəəmmim günahkar olması, yaxud günahkar olmamasına aid məsələyə dair məhkəmə prosesində iclasçıların qərarı.

Vesternizatsiya (< ing. *West* Qərb) – həyatın bütün sahələrində Qərb dəyərlərinin təkrarı.

"Vest-minster modeli" – idarəçilikdə parlament sisteminin ən geniş yayılmış adlarından biri. Termin ingilis parlamentinin iqamətgahının adından əmələ gəlmişdir ("Vest-minster abbatlığı").

Veto (< lat. *veto* qadağan edirəm) – 1) müasir dövlətlərdə hər hansı hakimiyyət orqanlarının qərarını dayandırmaq və ya onun qüvvəyə minməsinə

maneyə törətmək üçün bir qrupun, o cümlədən "burjuaziyanın" hüquqları.

zəfər dəyər təliminə və onun təliminə qarşı çıxır. Bir fikri əsaslandırmağa, totalizm də maneəyi etiraz dini-etik təfəkkürünə, rəffatın daha səmərəli V. belə hesab edirdi ki, qədrinə müasir cəmiyyətdənliyəsizdir və o, nı səfərbər etmək üçün rəddə gətirdi.

filosofsi hakimiyyət və etik anlayışlarına əsaslanaraq, hakimiyyəti öz iradəsini başqə-

imvallaşdırmaq üçün, ənənəvi və xarizmatik tipi əsdləndir.

V. bürokratiya nəzəriyyəsinin işlənilib hazırlanmasına xeyli töhfə vermişdir. V.-in sosial və siyasi baxışları XX əsrdə sosiologiyanın və politologiyanın inkişafına təsir göstərmişdir, 70-ci illərdə onun nəzəriyyəsinə maraq artırılmışdır, nəticədə "Veber rəncəssanı" yaranmışdır.

Əsas əsərləri: "Protestant etikanı və kapitalizmin ruhu" (1904–1905), "Siyaset, sənət və peşə kimi" (1919), "Təsəvvüfat və cəmiyyət" (1920).

Veçə (< köhnə slav. *verziti*) – 1) tayfa yığıncaqları, alman və slavyan xalqlarında dövlətgərdəki təhlükəsizliyinə

onların təvəccülünə, postunə və ictimaiyyətin seçilməsi və dəyişməsi, onların knyaz ilə mülkədarların ayırd edilməsi; Novqorod arxiyepiskopu vəzifəsinə namizədin seçilməsi; dövlət torpaqlarının kilsə mülkədarlarına və fərdi şəxslərə bölüşdürülməsi; xarici siyasətdə müqavilələrin bağlanması kimi məsələləri həll edirdi.

Siyasi həyatın müdaxiləçiliyi ilə V. yığıncaqlarının strukturu da müdaxiləçilikli.

XIV əsrdən başlayaraq, knyazların hakimiyyətinin güclənməsi ilə V. əhəmiyyətini itirir və daha çağırılmış. Digərlərinə nisbətən Novqorodda (1478-ci ilədək) və Pskovda V.-lər (1510) daha uzun fərdilənmişdir.

qərarı qəbul etmək və ya onun qüvvəyə minməsinə maneə törətmək üçün bir qrupun, o cümlədən "burjuaziyanın" hüquqları. V.-lər fərdilənir. Dövlət başçısının parlament tərəfindən qəbul edilmiş qərarını dayandırmaq hüququ olduğu halda o, mütləq V., dövlət başçısının qərarını qüvvəyə minməsinə dayandırdıqda o, nisbi V. sayılır. Bu zaman parlamentə ikinci dəfə ses verməkdə bu qərarı qəbul etməyə icazə verilir; 2) hər hansı bir qərarın qəbul edilməsinə maneəçilik törədən yekdilliyin olmaması (məsələn, BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvlərin V.-u).

Vətəndaş – 1) dövlətin təbəəsi, müəyyən dövlətə mənsubiyyəti təsdiq-

Vətəndaş cəmiyyəti

ləyən, vətəndaşlığa (bəzən ikili vətəndaşlığa da yol verilir) malik olan insan. Fərd anadan olduğu vaxtdan, yaxud dövlətin ona bu statusu təqdim etməsi nəticəsində vətəndaşlıq alır; 2) dövlətin, siyasi birliyin bərabərhüquqlu üzvü kimi özünü dərk edən, onun işlərində fəal və məsuliyyətlə iştirak edən, hökumətə nəzarət etməyi bacaran və öz dövlətinin rifahına qayğı göstərən azad, tam hüquqlu üzvü.

V. termini politologiyada çox vaxt ikinci mənada işlənir.

V. anlayışı tarixdə öz məzmununu dəyişmişdir. Belə ki, antik dövrdə V. siyasi hüquqlara malik olan azad elmlər adlanırdı, onların əksinə isə apatridlər isə vətəndaşlığı olmayan şəxslər idi. Yeni dövrdə bu anlayışın müasir mənası təsdiq olunur.

AR Konstitusiyasına uyğun olaraq AR-nın vətəndaşı 18 yaşdan etibarən öz hüquq və vəzifələrini tam həcmdə müstəqil həyata keçirir.

Vətəndaş cəmiyyəti – sosiallığın siyasətə qarşı qoyulmuş fərdiləşdirilmiş formada mövcudluğunu, cəmiyyətin bütövlükdə müəyyən inkişaf səviyyəsini və yetkinlik dərəcəsini, onun spesifik tarixi formasını, vəziyyətini nəzərdə tutan anlayışdır. O, sosiallığın tarixi inkişafının nisbi nəticəsi olub şəxsiyyətin ictimai münasibətlərin tam hamısını açıq-aşkar mənimsəmək imkanını açıq və insanın bilavasitə həyatı tələbatları və maraqlarını təmin etmək sistemidir. Beləliklə, hər bir mövcud anda V.c. anlayışı sosial ideal və cəmiyyətin real vəziyyəti arasında

Vətəndaş hüquqları və azadlıqları

nisbəti göstərməyə imkan verir. V.c.-nin əsas funksiyaları bunlardır: sosial-kompensator və regenerləşdirici (təkrar istehsal və terbiyə), həmrəylik, kommunikativ, bilavasitə həyat təminatı, sosiallaşma, vətəndaş qayda-qanunu, sosial müdafiə və hakimiyyətin özbaşınalığına qarşı təminat. Fərdiləşdirmə, rəqabət və əməkdaşlıq vətəndaş cəmiyyətinin həyat prinsipləridir. Qeyri-siyasi və qeyri-dövlət xarakteri, siyasi dövlətin ziddiyyətliyi və alternativliyi onun başlıca xüsusiyyətləridir. O, tarixi, açıq (baş açıb çatmamış) və etnoregional xarakter daşıyır.

V.c.-nin varlığına üç mövqedən yanaşmaq mümkündür: o ya siyasi sistemin əhatəsi kimi, ya dövlət, ya da bərabər fəaliyyət göstərən ilk iki nöqtəyi-nəzər kimi şərh olunur. Bununla əlaqədar olaraq V.c.-ndə ya siyasətin mövcudluğu, ya da onun alternativ qeyri-siyasi xarakteri təsdiq olunur. Siyasi dövlət və V.c. reflektiv kateqoriya kimi nəzərdən keçirilə bilər, onların ziddiyyətli kolliziyası isə həm birincinin, həm də ikincinin məzmununu açar. Dövlət və V.c. münasibətləri modeli fəaliyyətdə olan siyasi rejimin tipindən asılıdır. Totalitar rejimdə dövlət V.c.-ni məhv edir, avtoritar rejimdə V.c. sisteminin ayrı-ayrı ünsürləri yaranır, demokratik rejim V.c. təsisatlarının inkişafına hər cür şərait yaradır.

Vətəndaş hüquqları və azadlıqları

– dövlətin vətəndaşının konstitusiyahüquqi statusunun əsası, onun cəmiyyətin siyasi, sosial və mədəni həyatında iştirak etmə imkanı. Eyni zamanda

Vətəndaş hüquqları və azadlıqları

insanın əsas hüquq və azadlığı dünya ictimaiyyətinin və beynəlxalq təşkilatların, ilk növbədə BMT-nin xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılır.

10 dekabr 1948-ci il tarixində BMT İnsan hüquqlarının Ümumi Bəyannaməsini qəbul və elan etmişdir. Bəyannamədə qeyd olunur ki, "bütün xalqların və bütün dövlətlərin səy göstərərək yerinə yetirmək istədikləri vəzifələr kimi, bu şərtlə ki, hər bir insan və cəmiyyətin hər bir orqanı daim bu Bəyannaməni nəzərdə tutaraq, maarif və təhsil yolu ilə bu hüquq və azadlıqlara hörmət olunmasına, milli və beynəlxalq mütarəqqi tədbirlərin keçirilməsi yolu ilə təmin olunmasına, onların həm təşkilat üzvləri olan dövlətlərin xalqları, həm də onların tabeliyində olan ərazilərdə yaşayan xalqlar arasında ümumi və səmərəli qəbulu və həyata keçirilməsinə çalışmalıdır".

Bəyannamənin elan etdiyi V.h. və a. sırasında – azadlıq və bərabərlik hüququ, yaşamaq və şəxsi toxunulmazlıq, qul olmaq azadlığı və qeyri-iradi vəziyyətdə daxil olmaqla işgəncədən və qəddarcasına mürcətdən, şəxsi və ailə həyatına özbaşına müdaxilədən, hərəkətdə azadlığı, fikir, vicdan və din azadlığı və s. hüquqlar daxildir. Sosial təminat hüququ da olmaq şərtlə əmək, istirahət, normal həyat vəziyyəti, təhsil, cəmiyyətin mədəni həyatında iştirak etmə, iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar daxildir; sosial və beynəlxalq qayda hüquqlarında bütün hüquqlar və əsas azadlıqlar tam həyata keçirilə bilər.

Vətəndaşların əsas hüquq və azadlıqları hər bir ölkənin konstitusiyasında

Vətəndaşlıq

öz əksini tapmışdır. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası da həmçinin hər bir vətəndaşın hüquq və azadlıqlarını təsbit etmişdir.

Vətəndaşlıq – şəxsin konkret dövlətlə sabit hüquqi əlaqəsi. Onun hakimiyyəti altında olan şəxslər və dövlət arasında qarşılıqlı münasibət kimi özünü təzahür etdirir; dövlət insanın hüquq və azadlıqlarını tanıyır və təminat verir, onu sərhəddən kənarda müdafiə və himayə edir, öz növbəsində, vətəndaş danışıqsız olaraq dövlətin qanunlarına riayət edir, onun müəyyən etdiyi vəzifələri yerinə yetirir. V. qazanmağın əsas üsulları doğumla və natural qaydalarla bağlıdır. V. qazanmağın iki prinsipini fərqləndirirlər, doğuma görə, "qan hüququ" əsasında, yəni Əfqanıstanda, Danimarkada olduğu kimi valideynlərin milli mənsubiyyətinə görə, yaxud Argentinada, Braziliyada, ABŞ-da olduğu kimi, doğum yerinə – "torpaq hüququ"na görə. Çox vaxt qanunvericilik hər iki prinsipin olmasını nəzərdə tutur. RF-də, eləcə də bir çox federasiyalarda ümumdövlət V. ilə yanaşı, həm də V. federasiya subyektləri kimi mövcud olur.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına görə, "Azərbaycan dövlətinə mənsub olan, onunla siyasi və hüquqi bağlılığı, habelə qarşılıqlı hüquq və vəzifələri olan şəxs Azərbaycan Respublikasının vətəndaşıdır. Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarından doğulmuş şəxs Azərbaycan Respublikasının vətəndaşıdır. Valideynlərindən biri Azərbaycan Respublikasının vətən-

Vətəndaş müharibəsi

daşı olan şəxs Azərbaycan Respublikasının vətəndaşıdır" (maddə 52).

Vətəndaş müharibəsi – ölkə daxilində siniflər və digər sosial qruplar arasında dövlət hakimiyyəti uğrunda aparılan müəddətli silahlı mübarizə.

Vətəndaş təşəbbüskarlığı – fərdiləşdirilmiş səviyyədə dərk olunmuş təşəbbüslərin, vətəndaş fəallığının təzahürü. V.t. fəal vətəndaşlıq statusunun təşəkkülünü məqsəd sayır və ictimai özünüidarə, inklyuziv və hüquqi məkan prosesi vasitəsi ilə reallaşır ki, bu da V.t.-ni təsisatlandırır, ictimai həyatı xeyli dərəcədə siyasətsizləşdirir, aşağı səhələrdən vətəndaş cəmiyyətinə doğru artır. V.t. həmişə sosial problemlərin original həllini təklif edir, öz qarşısına ictimai münasibətlərin təsisatların əsaslı şəkildə dəyişdirilməsinə və yenilərinin yaradılmasına qoyur. Buna görə də o ümumi əks-səda doğurduqda rəsmi orqanlar, dövlət ona razı olmaq xarakter verir. Bu isə vətəndaş fenomeni kimi təşəbbüskarlığın məhv olması deməkdir. Lakin dövlətin bu cür sanksiyasından sonra vətəndaş təşəbbüskarlığı həyata keçirilir və interpolyasiya statusu qazanır.

Viqi (ing. *Vhig*) – İngiltərə parlamentində XVII əsrin 70-ci illərində formalaşmış siyasi qruplaşma, müasir liberal partiyaların sələfi.

Votum

Vitse-prezident – ABŞ-da, Braziliyada, Hindistanda və digər dövlətlərdə prezidentin daimi müavini. V.p. bir qayda olaraq, prezident seçildiyi müddətə seçilir, parlamentin yuxarı palatasının sədri vəzifəsini tutur. Müəyyən şərait yarandığı zaman (prezident öldükdə, istefaya çıxdıqda və s.) V.p. ya avtomatik olaraq prezident olur (Argentina və ABŞ-da), ya da həmin vəzifəni müvəqqəti olaraq müəyyən müddətə aparır (Hindistanda). RF-da V.p. vəzifəsi 1991–1993-cü illərə qədər mövcud olmuşdur. Azərbaycanda vitse-prezident vəzifəsi yoxdur.

Volyuntarizm (lat. *voluntas* iradə) – 1) iradəni varlığın ali prinsipi kimi nəzərdən keçirən fəlsəfi istiqamət. V. termini ilk dəfə 1883-cü ildə F.Tennis tərəfindən tətbiq edilmişdir; 2) subyektiv iradə və həmin şəxslərin həyata keçirdiyi qərarların müəyyən etdiyi real şərait və imkanlarla hesablaşmayan sosial-siyasi təcrübə.

Votum (lat. *votum* arzu, iradə) – seçki korpusu və ya nümayəndə orqanın səs çoxluğu ilə qəbul etdiyi qərar və ya mülahizə. Məsələn, demokratik dövlətlərdə hökumətə etimad V.-u (yaxud etimadsızlıq) parlament tərəfindən çıxarılır. Etimadsızlıq V.-u çıxarıldığı zaman bir qayda olaraq hökumət, yaxud dövlət xadimi istefaya gedir.

Yakobinçilik

Y

Yakobinçilik – siyasətdə sözün geniş mənasında siyasi hakimiyyəti zəbt edib və onu əldə saxlamaq üçün bütün vasitələrdən (kütləvi terror da daxil olmaqla) istifadə edən radikal inqilabi hərəkat. Bu termin Parisdə yerləşən keçmiş Müqəddəs Yakov kilsəsinin adı ilə bağlıdır. 1789-cu ildə burada Fransa inqilabı iştirakçıların siyasi klubunun yığıncağı keçirilmiş və onlar həmin inqilabın liderlərini (Marat, Robespier, Danton, Şen-Jyst) seçmişlər.

"Yaşılar" – ətraf mühitin korlanmasına qarşı mübarizə aparan və insanla təbiətin qarşılıqlı münasibətlərində daha çox harmoniyanın əldə olunmasına can atan müxtəlif qrupların, cərəyanların, qeyri-hökumət və siyasi təşkilatların ümumi adı. İştirakçıların ümumi emblem kimi istifadə etdikləri yaşıl rəng təbiətin, yenilənmənin və ümidin simvolu kimi çıxış edir. "Y". hərəkatında üç istiqamət fərqləndirilir: təbiətin ənənəvi (qeyri-siyasi) mühafizəsi (konservasionizm); ətraf mühitin praqmatik mühafizəsi (envayronmentalizm); siyasi və sosial ekologiya. Envayronmentalistlər müasir ictimai təsisatların cızıqları ənənəvi fəaliyyət çərçivələrini şübhə altına alırlar. Siyasi və sosial ekologiya tərəfdarları isə qərarlaşmış münasibət və modellərin dəyişdirilməsinə can atırlar. "Y". hərəkatı özünün müasir formasında 1970-ci illərdə meydana çıxmışdır. Bir çox ölkələrdə "Y".

Yeni Azərbaycan Partiyası

siyasi fəaliyyətdə xüsusi fəallıq göstərirlər. 1979-cu il Avropa Parlamentinə seçkilərdən sonra ekoloji və radikal partiyaların Avropa koordinasiyası yaradılmışdır. 1984-cü ildə isə bu qurum Avropa "Y".-nın koordinasiya komitəsinə çevrildi. Nəhayət, 1993-cü ilin iyununda "yaşıl" partiyaların Avropa konfederasiyası yarandı. Bura təkcə Qərbi Avropanın deyil, Şərqi Avropa və keçmiş SSRİ dövlətlərindən, o cümlədən Ukrayna, Rusiya və Gürcüstandan da ekologistlər daxil oldular. "Y". hərəkatı bir sıra beynəlxalq təşkilatların yarınmasına da təkan vermişdir. Məsələn, 1971-ci ildə Şimali Amerikada ətraf mühit uğrunda qeyri-zorakı yollarla mübarizə aparan "Qrinpis" meydana çıxmışdır.

Yeni Azərbaycan Partiyası (YAP)

– müasir Azərbaycanda ən nüfuzlu, geniş sosial bazaya malik olan, ölkənin bütün bölgələrində təmsil olunan və dəstəklənən siyasi partiya. 1992-ci il noyabrın 21-də Naxçıvan şəhərində dünya miqyaslı siyasətçi, Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin sədrliyi ilə müxalifət partiyası kimi yaradılmışdır. Partiyaya sədrlik etməyə razılığı Heydər Əliyev respublikanın görkəmli ziyalıları – 91-lərin xahişinə cavab olaraq vermişdir. Təsis konfransında Azərbaycanın əksər bölgələrindən təşəbbüs qruplarının 550 nümayəndəsi iştirak etmişdir.

YAP-ın yaradılmasında Heydər Əliyev və bu təşəbbüslə çıxış edən digər şəxslər başqa partiyalardan fərqli olaraq, heç bir hakimiyyətə iddia etmədən

Azərbaycanda bütün qüvvələrin birləşdirilməsinə, ölkənin yaranmış ağır vəziyyətdən çıxarılmasına birgə can atırdılar.

YAP-ın təşkilati fəaliyyəti demokratik prinsiplər əsasında qurulur. Üzvlərinin ümumi sayı 250 min nəfərdən çoxdur.

YAP Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində fəaliyyət göstərir. Yeganə partiyadır ki, Azərbaycanın bütün regionlarında özəkləri var. Partiyanın əsasını ərazi prinsipi üzrə yaradılan ilk partiya təşkilatı təşkil edir. İlk partiya təşkilatlarının ümumi sayı 6 minə yaxındır.

Partiyanın rəhbər orqanlarını Qurultay, Siyasi Şura və İdarə Heyəti təşkil edir. Ali orqanı dörd ildən bir çağırılan qurultaydır. Qurultaylararası dövrdə partiyanın fəaliyyətinə Siyasi Şura rəhbərlik edir. Siyasi Şuranın iclasları arasındakı dövrdə partiyanın fəaliyyətinə İdarə Heyəti rəhbərlik edir. Partiyanın sədri 21 noyabr 1992-ci ildən 2003-cü ilin sonunadək Heydər Əliyev oğlu Əliyev olmuşdur. 2005-ci ilin martından isə partiyanın sədri – onun siyasi varisi, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Heydər oğlu Əliyevdir.

YAP yarandığı vaxtdan dinamik inkişaf yolu keçmiş, 1999-cu ilin dekabr ayının 21-də keçirdiyi I qurultayında özünün yeni Proqramını qəbul etmişdir.

Yeni şəraitdə partiyanın ali məqsədi Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi və müasir beynəlxalq münasibətlər sisteminə layiqli yer tutması, demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlətin qurulması, sabit və sosial yönümlü iqtisadiyyatın yaradılması, irqindən, milliyətindən, sosial mənşə-

yindən, dilindən və dinindən asılı olmayaraq şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlarının hərtərəfli və etibarlı müdafiəsinin təmin edilməsi, qanunçuluq, möhkəm əmin-amanlıq, ictimai həmrəylik və firavan həyat üzərində qurulmuş vətəndaş cəmiyyətinin formalaşdırılması və insanların müstəqil dövlətçilik ətrafında birləşməsinə ibarətdir.

Partiyanın əsas ideoloji prinsipləri: müstəqil dövlətçilik; qanunçuluq; azərbaycançılıq; vətəncilik; varislilik; yaradılış təkamül; konstruktiv əməkdaşlıq; vətəndaş həmrəyliyi; sosial ədalət.

YAP-ın yarandığı vaxtdan az müddət sonra onun sədri, müdrik dövlət xadimi Heydər Əliyevin üzərinə partiya işindən başqa yeni böyük məsuliyyət – 1993-cü ildən ölkəyə ağır bir dövrdə rəhbərlik etmək məsuliyyəti düşmüşdür. Ölkə rəhbərliyinə qayıdaraq, 15 iyun 1993-cü il tarixində Heydər Əliyev Azərbaycan parlamentinin sədri, az sonra isə – 3 oktyabr 1993-cü ildə isə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilmişdir. Məhz ona görə də həmin vaxtdan indiyədək Azərbaycan dövlətinin, hökumətinin həyata keçirdiyi iş və Yeni Azərbaycan Partiyasının fəaliyyəti bir-biri ilə üzvi surətdə vahid təşkil edir.

İndiki və yaxın dövr üçün partiyanın fəaliyyətinin əsas istiqamətləri aşağıdakılardır: 1) Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin və ərazi bütövlüyünün qorunması, ölkəmizin beynəlxalq aləmdə layiqli yer tutması, milli təhlükəsizlik və milli maraqların qorunması, Dağlıq Qarabağ üzərində Konstitusiyaya səlahiyyətlərinin bərpə edilməsi; ordunun güc-

ləndirilməsi, ölkənin müdafiə potensialının inkişafı; xarici siyasət və beynəlxalq əlaqələr; 2) daxili siyasət strategiyası: cəmiyyətin siyasi sisteminin inkişaf etdirilməsi; iqtisadi siyasət; sosial siyasət; sosial-mədəni və mədəni inkişaf.

YAP-ın daxili siyasət strategiyasının əsasında Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının təsbit etdiyi bütün hüquq və azadlıqların, hüquqi normaların qorunması, cəmiyyətin sosial-siyasi sisteminin dinamik inkişafının təmin edilməsi, müstəqil dövlətçilik ideyalarının, qanunçuluğun, siyasi plüralizm və demokratik dəyərlərin hərtərəfli müdafiəsi dövlətin və ictimai həyatın idarə olunmasının səmərəli mexanizminin, demokratik siyasi mədəniyyətin formalaşdırılması dayanır.

Partiya xarici siyasət sahəsində beynəlxalq aləmdə sülh, sosial tərəqqi və xoşməramlı əməkdaşlıq uğrunda mübarizə aparır. Müstəqil qüvvələrlə sıx əlaqələr qurulmasını, bütün dövlətlərlə bərabər hüquqlu, qarşılıqlı münasibətlər yaradılmasını, Azərbaycan xalqının möhkəm sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşamaq, dinc quruculuqla məşğul olmaq imkanının təmin edilməsini; xarici siyasətin əsas istiqamətlərindən biri kimi ölkəmizin Avropa və Avroatlantik siyasi, iqtisadi və təhlükəsizlik məkanına integrasiyasına üstünlük verir. Partiya BMT, ATƏT, NATO, Avropa Şurası, Avropa Birliyi, MDB, İslam Konfransı Təşkilatı, Türkdilli Dövlətlər Birliyi və digər nüfuzlu beynəlxalq, regional təşkilatlarla fəal əməkdaşlığın genişləndirilməsini zəruri hesab edir.

YAP-da ötən illər ərzində yeni yanaşmaların, partiya quruculuğunun əvvəlki təcrübəsinin və Qərbi ölkələrində partiya hərəkatı təcrübəsinin sintezi, uğurlu vəhdəti baş vermişdir. Partiyanın təbliğ etdiyi azərbaycançılıq ideologiyası ölkə liderlərinin – əvvəlcə Ümummilli lider, dünya miqyasında tanınmış görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin, indi isə onun layiqli davamçısı, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin uğurlu siyasi fəaliyyətinin xalq tərəfindən dəstəklənməsinin mühüm amilidir. Həç də təsadüfi deyildir ki, seçki kampaniyaları zamanı YAP-dan olan namizədləri təkcə partiyanın elektoratu deyil, əhalinin bu partiyanın üzvü olmayan hissəsi də dəstəkləyir.

“Yeni institusionalizm” nəzəriyyəsi

– Amerika politologiyasında yeni istiqamət. 1970-ci illərdə meydana gəlmişdir. Amerika politologiyasının neoinstitusionalizm klassikləri D.Març və D.Olsen özlərinin “Siyasətin təşkilatı əsasının yeni institutlarını açarkən” (1989) əsərində siyasi institutların formal normalarla qeyri-formal oyun qaydalarının qarşılıqlı əlaqəsi nəqteyindən nəzərdən təhlil edərək göstərirlər ki, insanların birgə (kooperativ) fəaliyyəti cəmiyyətdə stabilliyi, nizam-intizamı təmin edir və nəticədə mürəkkəb təşkilatı münasibətlər və qarşılıqlı əlaqələr formaları yaradırlar. Bu istiqamət əsas diqqəti – makrosiyasətin strukturuna təsir göstərən sosial-mədəni simvollarına və dəyərlərinə, stereotiplərə və rəqləmələrə yönəldir. Neoinstitusionalistlər siyasi institutların fəaliyyə-

YUNESKO

tinin "möhkəmlənməsinə" xidmət edən iyerarxiyanın təşkilati məsələlərinə, norma və qaydalarına, prosedür və rəqlamentlərinə bir sıra yeniliklər gətirilər.

YUNESKO – BMT-nin təhsil, elm və mədəniyyət üzrə təşkilatı. 1945-ci ildə BMT çərçivəsində yaradılan və hazırda 180-dən çox üzv dövləti əhatə edən YUNESKO müvafiq sahələr üzrə beynəlxalq münasibətlərin və dövlətlərarası əlaqələrin inkişafına əsaslı təsir edir. Bu təşkilat dünyada savadsızlığın ləğv edilməsini prioritet məsələlərindən biri kimi qiymətləndirir və təhsil, elm, mədəniyyətin inkişafı üçün "Elm, texnologiya və cəmiyyət" "İnsan

YUNESKO

1994-cü il noyabr ayının 18-də Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev və YUNESKO-nun baş direktoru Federika Mayor Azərbaycan Respublikası ilə YUNESKO arasında əməkdaşlıq memorandumu imzaladılar. Memorandumda respublikamıza təhsil, mədəniyyət və digər sahələrdə yardımların göstərilməsi nəzərdə tutulurdu. Burada Azərbaycanın mədəniyyət abidələrinin mühafizəsi və bərpası sahəsində əməkdaşlıq məsələləri də öz əksini tapmışdı.

Azərbaycan YUNESKO əməkdaşlığına dair 1996-cı ilin noyabrında imzalanmış sənəd təhsil, elm, mədəniyyət və humanitar sahələrdə əməkdaşlığın yeni mərhələsinin başlanğıcı idi. Təsədüfi

Ziddiyyət

Z

Ziddiyyət – bir müləhizənin digər, onunla uzlaşmayan müləhizə ilə (rəylə, fikirlə) inkar edilməsini nəzərdə tutan mütəddə.

Ziya Göyalt (1876-1924) – türk dünyasının böyük ideoloqlarından biri. Atatürk ona yüksək qiymət verərək demişdir: "Ətimin və sümüyümün atası Əli Rza Əfəndidir, fikrimin atası Ziya Göyaltdır".

Z.G. 23 mart 1876-cı ildə Diyarbəkrdə anadan olub. O, ilk təhsilini elə bu şəhərdə alıb. Atasını erkən itirib.

Ziya Göyalt

XX əsrin əvvəllərində osmançılığa qarşı çıxan türkçülük daxili və xarici düşmənlər qarşısında yalnız qalmış türklərin qurtuluş yolunu işıqlandırmaq üçün meydana çıxmışdı. Bu dövrdə türk dilinin, Türkiyənin sərhədlərindən kənarda yaşayan türk xalqlarının və osmanlılardan öncəki türk tarixinin öyrənilməsində böyük coşğunluq nəzərə çarpırdı.

Çox mürəkkəb tarixi bir şəraitdə türkçülüyn meydana gəlməsini həyat özü dikte etmişdi. Çünki türk milləti başı üzərini almış təhlükədən qurtarmalı idi. Bunun üçün bütün türk xalqını ümumi məfkurə ilə silahlandırmaq lazım idi.

Turançılıq ideyasının Z.G.-dan əvvəl

can BMT-nin ixtisaslaşmış an YUNESKO-ya 1992-ci ildə qəbul olunmuşdur. YUNESKO Azərbaycanda təhsil islahatına keçirilməsində iştirak etməsi təhsil, elm və mədəniyyət sahəsində bir sıra digər proqramlar respublikamızla əməkdaşlığa

finden böyük İpək yolu – TRACEKA ilə eian olundu.

2004-cü ilin avqustun 15-də isə Azərbaycanın şifahi xalq ədəbiyyatının və musiqi irsinin qorunub-saxlanması, inkişaf etdirilməsi sahəsindəki yorulmaz səylərinə görə Mehriban xanım Əliyeva YUNESKO-nun xoşməramlı səfəri adına layiq görüldü.

elminə derindən bələd olur. O, bununla yanaşı Qərb fəlsəfəsini, elmini də derindən öyrənir.

XX əsrin əvvəllərində ideoloji cərəyan kimi türkçülüyn nəzəri cəhətdən əsaslandırılıb müstəqil bir cərəyana çevirən Z.G. olmuşdur. Onun fikrincə, türkçülüyn başlanğıcını Rusiyada yaşayan türk ziyalıları qoymuşlar. O, Mirzə Fətəli Axundzadənin adını çəkmiş və Kırmda "Tərcüman" qəzetini buraxan Qaspralı İsmayıl bəyi əsil türk ziyalıları hesab etmişdir. Z.G. onun türkçülükdə irəli sürdüyü "dildə, fikirdə və işdə birlik" şüarını yüksək qiymətləndirirdi.

Görkəmli türk nəzəriyyəçisi türkçülüyn türk xalqlarının tərəqqisi yolunda böyük qüvvə hesab edir.

sında "Turançılıq" fikrini yaymağa başladı. Turançılıq bütün türk xalqlarını bir dövlət halında toplamaq məqsədi güdürdü. 1912-ci ildən türkçülük (turançılıq) "İttihad və tərəqqi" partiyasının siyasətində də özünə möhkəm yer tutdu.

Ancaq Birinci Dünya müharibəsindən sonra Z.G. "Türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək" ideyasını irəli sürdü ki, bu da zamanın ümumi inkişafına tam uyğun gəlirdi. Onun qənaətinə görə, yeni dövrdə türkçülüyn məqsədi turançılıq yox, türk milli kultürünü, türk məniyyini yaratmaqdan ibarət olmalıdır. Bu isə islamçılıq və Qərb mədəniyyəti ilə tamamlana birlərdi. Deməli, hər bir türkün dünyagö-

rüşünde türkün aşağıdakı inancları öz əksini tapmalıdır: "Mən türk millətin-dənəm, islam ümmətindənəm, Avropa mədəniyyətindənəm".

Z.G.-ın əsil türkçülük ideyaları bizə irs qoyub getdiyi "Türkçülüynün əsas-ları" kitabıdır. O, bu kitabda türkçü-lüyün mahiyyətini və türkçülüynün proq-namını açıqlayıb və onların hər birini zər-rində ətraflı dayanır.

O, türk millətinin milli şüurunun və milli vicdanının gücləndirilməsinə bö-yük diqqət yetirməyi tələb edir. Onun qənaətinə görə, türkçülüynü inkişaf etdir-mək türk millətini yüksəltmək demək-dir. O, türkçülük məfkuresini 3 dərəcəyə ayırır: 1) Türkiyəçilik; 2) Oğuz-çuluq; 3) Turançılıq.

Bu gün bu məfkürədə milli türk döv-lətinin qurulması və Türkiyə Respub-likası adını alması bu fikri təsdiq edir. Oğuz boyundan olan türk soylarının kül-tür baxımından birləşməsi də məhz mə-fkürədən irəli gəlir.

Z.G. millət anlayışına tərif verməyə çalışır. O, dil, din, əxlaq, eyni tərbiyəni görmüş fərdlər toplusunu millət adlan-dırır. Onu millətin mənəviyyəti daha çox maraqlandırır, bildirir ki, türklər milli ruhlarını, milli kultürünü saxla-maqla tam şəkildə Qərb mədəniyyə-tinə girə bilərlər.

Z.G. türkçülüynün inkişaf etdirilmə-sindən narahat olan qüvvələrə qarşı türkçülüynün, türk xarakterinin tərifini müəyyənləşdirir: "...Türkçülük bütün eşqi ilə yalnız öz orijinal kultürünə vur-gun olmaqla bərabər, şovinist və fana-

tik deyildir. Avropa mədəniyyətini tam və nizamlı şəkildə almağa girişdiyi kimi, heç bir millətin kultürünə qarşı laqeyd-liyi və saymazlığı da yoxdur. Əksinə, bütün milli kultürlərə qiymət veririk və hörmət edirik. Hətta bir çox pisliliklərini gördüyümüz (təcavüzünə hədəf oldu-ğumuz) millətlərin belə, siyasi təşkilat-larını saxlamaqla bərabər, mədəni və kultürlə bağlı əsərlərinə heyran qalaca-ğıq, mütəfəkkirlərinə və sənətkarlarına qarşı sayğı ilə davranacağıq".

Atatürkün böyük hörmətlə yanaşdığı və öz mənəvi atası saydığı Z.G. Tür-kiyə Cümhuriyyətinin ilk konstitusiyası-nın hazırlanmasında fəal iştirak etmiş, Türkiyə Böyük Məclisinə millət vəkili seçilmişdi. Ömrü boyu maddi sıxıntılar içində yaşamasına baxmayaraq, o, türkçülüyə xidmət yolundan heç vaxt dönməmiş, nikbin əhval-ruhiyədə türkçülüynün nəzəri əsaslarını yara-daraq onu gənclər, bütün türklər ara-sında yaymağa çalışmışdır.

Görkəmli ictimai xadim, türkoloq Əhməd bəy Ağaoğlu türkün mənəvi atası hesab olunan bu qüdrətli şəxsiyyət haqqında demişdir: "Heç bir zaman, heç bir vəziyyətdə Ziyanın ruhunu kə-dər, ümitsizlik, bezginlik bürüməmiş-dir. Ən çətin və ən qaranlıq zamanlarda o, daim ətrafına inam və ümid saçmışdır. Balkan müharibəsinin zillətləri, Dünya müharibəsinin fəlakətləri əsnasında, mən onu gələcəyə dərin ümidlərlə bağlı gördüm. Türkün ölməyəcəyinə onun qədər inanmış bir adama hələ ki, təsadüf etmədim".

MÜNDƏRİCAT

Ön söz	5
A	7
B	44
C	65
C	68
D	69
E	94
Ə	108
F	115
G	119
H	122
X	138
İ	144
K	164
Q	177
L	189
M	197
N	227
O	233
Ö	235
P	236
R	259
S	266
Ş	324
T	326
U	334
Ü	337
V	340
Y	345
Z	349

Buraxılışa məsul: *Əziz Güləliyev*
Texniki redaktor: *Rövşən Ağayev*
Kompyuter səhifələyicisi: *Rəvan Mürsəlov*
Korrektor: *Elnaz Xəlilqızı*

Yığılmağa verilmişdir 12.12.2006. Çapa imzalanmışdır 02.02.2007.
Formatı 60×90 $\frac{1}{16}$. Fiziki çap vərəqi 22. Ofset çap üsulu.
Tirajı 10000. Sifariş 20.

DÜST 5773-90, DÜST 4.482-87

Kitab "CBS-PP" MMC mötəbəsinə çap olunmuşdur.
Bakı, Şərifzadə küçəsi, 3.